

Әзілхан

НұРШАЙЫҚОВ

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
2002

MaxaSSam,
қызық мол
жылсағ

**ББК 83.3 Қаз
Н 86**

Бұл кітабымды жас ғұмырдың жырышысы және жас қалам-гердің жанашыр қамқоршысы, жалықпас ұстазы болған жазушы, марқұм Мұқан Иманжановқа арнаймын.

Автор

Нұршайықов Әзілхан

Н 86 Махаббат, қызық мол жылдар. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 бет.

ISBN 9965–05–637–4

Әдебиет өлемінде мәңгілік тақырыпқа айналған «махаббат» мәселеі – бұл романның асыл арқауы... Кезінде қалың оқырманның тұмарындай, сүйікті шығармасы болған кітап бүтінгі күннің балғын оқырманың да бей-жай қалдырмайтыны белгілі. Осыны көздеген көңіліміз қазіргі жастардың да жаңын тербекен, жалпы адам баласына тән мөлдір сезімді өзек еткен шығарманы тағы да шығарып отырмыз.

Н 4702250201–248 хабарландырусыз, 2002
418(05)–2002

ББК 83.3 Қаз

ISBN 9965–05–637–4

© Нұршайықов Ә., 2002
© «Атамұра» баспасы, 2002

МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР

роман

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын-акырын шегініп,
Алыстап кетті-ау, күрғырлар.

Абай

Пролог орнына

Әңгіме сүйіспеншілік жайына ауысты. Қазіргі әдебиетте махаббат туралы қалай жазу керектігі сөз болды.

— Тургенев былай деген екен, — деді әдебиет зерттеуші, — «Емен — ең берік ағаш. Оның беріктігін мынадан да білуге болады: өзге ағаштардың жапырағы күзде-ақ қурап, түсіп қалады; ал еменнің жапырағы қыста да бұлк етпейді, тек келесі көктемде — бұтақтарында жаңа, жас бүршіктер қылтиып, бас жарғанда ғана оларға орын босатып, жерге құлайды. Мықты жүректі мекендерген ескі махаббат та осыған ұксайды — өшсе де орын бермей, қоламталанып жатып алады; оны жалынды жаңа махаббат қана тықсырып шыға алады».

— Ал, белгілі жазушы Пришвин өз күнделіктерінің бірінде былай деп жазыпты, — деді жазушы, — «Бүгінгі күннің тақырыбы — жеке адамға арналған махаббатты көпке деген сүйіспеншілікпен ұластыра білу, екінші сөзben айтқанда: жеке адамды жақсы көре тұрып, көпті сүje білудің жолын табу». Өте дұрыс айтылған. Бірақ осыны қалай көрсетуге болады?

— Оны білмеймін, — деді журналист. — Мен сіздерге тек қана өз махаббатымның тарихын айттып берейін.

— Айтыңыз, тілеуінізді берсін.

— Ал, тынданыздар онда.

— Мен оларды жақсы көрдім. Бірақ олар маған қарамады, — деп бастады Ербол әңгімесін. — Жалғыз қыз ғана жанымды ұқты, тек соны айтайын мен сізге.

Сонымен, мен 1945 жылдың он төртінші ноябрі күні осы әсем астана Алматыдағы Қазак университетінің студенті бол қабылданым. Тарих-филология факультетінің деканы, батыр тұлғалы, кесек пішінді, жалпақ бетті, қызық қөздеу келген орта жас мөлшеріндегі сабырлы кісі документтерімді байыппен қарап шыкты да, бұрын пединституттың бірінші курсын бітіргендіктен, бірден екінші курсқа алынатынымды айтты. Мен содан бір сағат қана бұрын, астананың Совет көшесіндегі университет үйінің баспалдағына табанымды тіреп, жана ғана үзіліске шығып, дәлізді кернеп тұрған студенттердін арасынан өтіп, үйдің екінші қабатына көтерілгенде Алатаудың аскар шынына шыққандай болып едім. Шыңнан шынырауға қарғандағыдай басым айналыңырап, буын-буыным дірілдей түскенін де анғарғанмын. Енді міне, декан екінші курсқа қабылданың дегенде өзім екі аяғыммен нық басып тұрған деканаттың едені жылжып, қозғала жөнелген сияқтанды. Мен деканат бөлмесінде емес, Алатаудың шың-құздарының үстінде, дүниенің төбесінде қалыктап ұшып бара жатқандай күй кештім.

Декан алдында, стол үстіндегі шыны астында жатқан сабак кестесіне қарап отырды да:

— Сіздің курс казір осы дәліздегі 33-аудиторияға жиналады. Бес минуттан кейін сабак басталады. Өзінізді студентпін деп есептеп, курсынызға барып отыра беруінізге болады, — деді.

Мен деканға ракмет айтып, бас идім де, есікке қарай бұрылдым.

Дәлізді қуалай жүріп келемін. Ұмытып қалмайын деп қайта-қайта ішімнен: «Отыз үшінші аудитория... отыз үшінші аудитория...» деп күбірлеп келемін. Міне, сыртында «31» деген жазуы бар есік тұр. Есігінің анқайып, ашық қалғанына қарағанда аудитория бос тұрған тәрізді. Өзімді толық правошли студент деп сезінгендіктен бе, білмеймін, кенет онын ішін көргім келіп кетті. Бас сұқтым. Аудитория іші ат шаптырым дерлік кен екен. Еденинің он жағы сахна тәріздендіріліп қойыпты. Онын төрінде – қабырғада қара такта ілулі тұр. Сол жакта жыптыраған биік парталар. «Әлде бұл клуб па екен?» деп ойладым одан шыға беріп. «Отыз үшінші аудитория... отыз үшінші аудитория...» деп күбірлеп, тағы ілгері аяңдадым.

Келесі есіктегі «32» деген жазуға көзім түсे беріп еді, сол-ак еken ол шалқасынан ашылып кеп кетті. Кітап қолтықтаған бірнеше студент шығып келе жатты. Мен солардың арасынан есікке және көз салдым. Сол жакта алдарындағы кітап, қағаздарына үніліп, бұқшия төмен қарап отырған көп студент көрінді. Оң жакта, сөреде қатар-катар тізіліп тұрған кітаптардың алтын жазулы түптері көзге шалынды. Үстіне көк халат киген татар өндес жас келіншек қашаның қасында тұrған біреуге кітап ұсынып жатыр. «Бұл немене, кітапхана ма өзі?» деп ойлап, мен аяғымның ұшымен көтеріліп, мойнымды соза бергенде іштен шықкан соңғы студент есікті серпіп жіберді. Менің жорамалым шынында да дұрыс еken. Екі жармалы есіктің жабылған бөлігінің сыртына бадырайта «Кітапхана» деп жазып, оның бетін шынылап қойыпты.

Сонымен, не керек, отыз ұшінші аудиторияны таптым-ау жағалап келіп. Ендігі барлық бақыттым, көрер қызық, кешер куанышым отыз ұш деген екі сөзге тірелгендей болып, есіктің жоғарғы жағына жазылған екі цифрга ентелей қарап, күлімдеп тұрмын. Бойым жетсе, қолымды созып, өзім ұшін өзгеше ғажап бұл цифрды сипағым да келетін сияқты. Өйткені мен төрт жыл бойы Женісті арман еттім. 9 майда батыста неміс фашистері тізе бұktі, 3 сентябрьде шығыста жапон империалистері женіліп, кол көтерді. Отан үстінде женіс туы желбіреді. Каһарлықыс өтіп, халық ансаған жазғытуры жеткенде жер бетіне қаулап бір көк шықпайтын ба еді. Сол сияқты боп, соғыс біткеннен кейін жұрт жүрегін жана арман кернеді. Ана ұлын, әке баласын, жігіт жарын, қыз ғашығын көксеп, тезірек қауышуды тіледі. Қөгеннен ағытылған қозыдай жамырап, батыс пен шығыстан елдің түкпіріне карай тірі қалған солдаттар ағылды. Жолда кездескен жыптыраған село, көп каланың біріне тоқтамастан әркім өз ауылына, өз үйіне жетуге ынтықты, өз ұясын көруге асықты. «Менің ұям сенсін – университет, сенсін – отыз ұшінші аудитория! Сенен басқа менің ешкімім жок!» деп іштей тебірене есіктің тұтқасына кол создым мен.

Солдаттын ауыр салмакты керзі етігімен еденді тарс-тұрс басып, есіктен кірдім. Менің бұл кірісім аудиториядағыларға асфальт көшеде тағалы ат келе жатқандай әсер еткен болуы керек. Олай дейтінім, парталарына жайғасып, алдарындағы қағаздарына үніліп отырған студенттердің бәрі бастарын көтерісп, күнге қарай бұрылған күнбағысқа ұқсал, мойындарын соза маған тесірейді. Мен де оларға қарадым. Қарасам, алдында қалтап отырған қыз еken. Соғыска дейін бір қыз

бетіме тіке қараса, бәшірем кететін мен байғұс аудиториядағы отыз қыздың алпыс көзі өзіме қадалғанда қалай шыдап тұрға-нымды білмеймін... Түнде, майдан шебіне жау самолеті келіп қалғанда прожекторлардың қараңғы аспанды қатарласа тіл-гілеп, жерден жарқ етіп көтерілгендей наизағай сөулелерінің бірі алыста жүйткіп бара жатқан ақ нокатты шалатын. Само-лет-нокат прожектор сөулесінен тез сытылып кету үшін жан-таласа сасқалақтап, олай бір, бұлай бір бұлтаратын. Бірақ қан-ша қашқанымен, қараңғы аспанның қабатына кіріп, жасыры-нып қалуға мұршасын келтірмей, барлық прожекторлардың сөулесі лезде тұс-тұстан шаншылып, қадалып қалатын. Сол кезде жерден атылған зенитка оқтары шөкім-шөкім ақ бұлт болып, бұрқ-бұрқ етіп, жау самолетінің жанынан жарыла бас-тайтын... Мен де сол сансыз прожектордың сөулесіне шан-шылған самолеттей күйге тұстім. Сасқанымнан командирдің алдына келген солдаттай болып, екі қолымды жамбасыма жап-сыра ұстап, тік тұра қалдым да

— Сәлеметсіздер ме, жолдастар! — дедім.

Гүл бақшасында болып па едініз? Гүл ашылған ғажайып сәтті көріп пе едініз? Бақшаның жер нәрі, күн нұрына қанып, толысқан ақ, қызыл, қызылт, сарықөк гүлдері біртіндеп, бірімен-бірі жарыса ашыла бастағанда жаныңызды ләzzат кер-неп, өз-өзінізден өзгеше бір ракатқа кенелмейтін бе едініз. Сол гүлдердің торғыннан жұқа, әсем үлбектерінің әр дірілі жаныңызды толқын-толқын қуаныш боп кернеп, басқаның бәрін ұмыттырып, елжіретіп, елтітіп әкетпейтін бе еді?!. Міне, қыздардың менің сәлемімді алып, еріндерін сәнмен қозғаған осы бір сәті менің көз алдыма гүл бағын елестетті. Иран бақ деген осы болар, осы отыз үшінші аудитория шығар деп ой-ладым. Қыздардың томпак, толық, жұқа, жұмсақ еріндері сәл ашылғанда олардың ауыздарынан ақ маржан ақтарылып кет-кендей көрінді.«Ал енді не айтасың?» дегендей, жазық ман-дай, қыр мұрын, акқұба, акқу мойын, аршын төс, қара торы қиғаш қас, ақ сары қыздар өлі маған жаудырап қарап отыр. Енді не айтарымды өзім де білмедім. Алма ағаштың бұтакта-рын қайыстырып, «өзіме кім қол созар екен?» деп жерге телміре қарасып, сабағында самсал тұрған хош иісті, піскен алма секілді осынау тәтті қыздардың қасынан ілгері қарай үндемей, одырандал, бос орын ізденеп өте беруді орынсыз көрдім бе, білмеймін:

— Рұқсат па кіруге? — дептін тағы да сасқалақтап.

Есік жақ қатарда екінші партада отырған шашы көмірдей қара, жазық мандай, қызыл шырайлы қыз құлкі қысып, теріс

айналып кетті де, танадай көзін жалт еткізіп, қайтадан маған қарады.

— Рұқсатты кірмей тұрып сұрамаушы ма еді? — деді ол жалпақтау біткен күрек тісі жарқ-жүрқ ете көзге шалынып. Содан соң ол анқаусып, арт жағында отырған қыздарға бұрыла қарап қойды.

Әлдекім мырс ете тұсті.

Мен қызарып кеттім.

— Қанипа, сен қойсаншы, — деді оның алдында отырған акқу мойын, сары қыз. — Бәлкім, бұл кісі біреуді іздең келген шығар.

— Ағай, сізге кім керек еді? — деді алдыңғы партада отырған кішіректеу екі қыздың акқұбасы орнынан көтеріліп. — Біреуді іздең жұрсіз бе?

— Отыз үшінші аудитория керек еді, — дедім мен. — Осы курсқа қосылатын жаңа студент едім.

— Е, онда төрлетініз, — деді тағы да жазық мандай, касқа тіс қыз. — Қосылыңыз...

Менің «жаңа студентпін» деген сөзімнің қыздарға жаңаша бір әсері болды-ау деймін. Олар бір сөт шаштарын сипап, сөндөнген сияқтанды. Содан соң, әлдекімнің командасын орындағандай, кеуделеріне түсіп тұрған білектей бұрымдарын бір кісідей болып арқаларына қарай серіпті. Сөйтті де қыздар қайтадан маған қарады. Бұл жолы бұрынғыдан самарқау емес, менің жүргімді жандыра, күйдіре қараған сияқтанды. Әрине, бәрі емес қой, кейбіреулері ғана сөйткен болар. Бәлкім маған солай сияқтанып көрінген шығар... Прожекторлар сөулесінің найзасына ілінген самолетке оқ тимей қоймайды. Оқ тиген самолет өртеніп, лаулап, соңынан қара тұтін сүйретіп, бет алдына ауытқып, жер қайдасын деп құлдилап, лаға жөнеледі... Отыз қыздың көзі менің де жүргімді өртеп жібергендей болды. Оқ тиген самолеттей тенселіп, теп-тегіс еденде жаңа жыртылған тақтаның үстінен келе жатқандай сүріне аяңдал, бос орын іздең, аудиторияның ең тұкпіріндегі бос партаға қарай беттедім.

II

Ең артқы партаға келіп, енкейіп, оның кітап қоятын қуысана әскери сумкамды, қоқайма фуражкамды сұңгітіп, енді отыра бергенімде дәл қасымнан дүр етіп бір топ көгершін көтерілген іспеттеніп кетті. Олардың лапыл қаққан женіл қанаттарының жақыннан шыққан лебін де естіген сияқтандым.

«Мұнда көгершін қайдан келді?» деп ойлап, басымды көтеріп алдым. Сөйтсем, көгершін дегенім орындарынан өре түрегелген қыздар екен. Қыздардың жауырындары қакпақтай, етженді, бойшандары да, иықтары қушиған, бірақ бойлары тартқан сымдай тіп-тік, нәзік денелі, талшыбықтай майысқан талдырмаштары да бар екен. Оларды шолып келіп, менің көзім өз алдымдағы көрші партадан көтерілген екі қыздың жыпжылтыр шаштарына, олардың қос-қос бұрымдарына тұсті. Орындарынан тез түрғандықтан болар, қыздардың тастай ғып өріп тастаған өсем бұрымдары тақтайдай жауырындарын сипағандай боп, женіл ғана қозғала тербеліп қалыпты. Қыз бұрымдарының осы әлсіз тербелісі аудиторияға қытушы кіргенін, ендеше бұл қауымға қазір қосылған жана студент менің де оған құрмет көрсетіп, орнынан тұруым керектігін есіме салды.

Орнынан ұшып түрған бойда мойнымды созыңқырап, алға қарадым. Келген оқытушы кандай адам екен деп ойладым. Алда, қыздардың бастарынан биігіректе біреудің қозы бүйра шашы төрге қарай жай жылжып барады екен... Соғыста жүргенде компаспен жөн бағдарлайтынбыз. Компас қозғалса, оның тілі жан-жағына қызыллық қаға шайқалып кететін де, сәл тыныштық болса, «міне, менің іздегенім!..» дегендей сұқтанып, солтүстік жакқа телміре қалатын. Неге екенін білмеймін, тегіс жерге қойған компастың тілі сияқтанып, менің көзім қайтадан алдымда түрған қыздардың бұрымына ауды. «Білектей арқасында өрген бұрым» деген Абай Өлеңінің жолы ойыма оралды. Жылтыр, қара шашты қақ жарып өтіп, мандайдан желкеге дейін тартылған шаш жармасының кіршіксіз қүйқаны ашып көрсеткен ақ сзызығы жүрегімді қытықтағандай болды. Қос бұрымның арасындағы қағаздай аппақ желкелер өнен бойымды балқытып бара жатқан сияктаңды. Осы кезде сол қанатта түрегеліп түрған қыздардың бірі бұрылып, арт жаққа қарады. Кейін білдім, ол Зайкұл деген қыз екен. Ол тұра маған қараған тәрізді болды. Менің қыздарға сұқтанып түрғанымды сезіп, «апыр-ай, мына жігіт келмей жатып елтіп қалған екен» деп ойлайды-ау деп ұялып, төмен қарап кеттім.

Ұялшактық – ұлтымызға тән қасиет қой. Әсіресе ауыл балалары ұян келетін әдеті емес пе? Жасымда мен де сондай болдым. Үлкендердің алдында сұрылып сөйлемейтінмін, әйелдердің бетіне қарамайтынмын. Жақсы көрген қызымның жанына жолай алмайтынмын. Соғыстан қайтып оралғанша әйел алдындағы өзімнің осы ұялшактығымның қандай күйде екенін білмейтін едім. Оны енді сезе бастадым. Жана, қыздар

толы аудиторияға кіріп келгенде бірінші рет ұқтым. Сол бұрынғы, бала күнгі қалпында екенімді білдім. Бірақ бала күнімде менің қыздардың сыртынан сұқтана қарауға да батылым бармайтын еді. Төрт жыл соғыста болып, жаман, жақсыны көп көргендіктен бе, кім білсін, енді қыздардың желкесіне қызыға қарауға жарап қалған сияқтымын. Ішімнен бұл қүйіме де шүкіршілік еткендеймін. «Тіпті қыздардың бетіне де, сыртына да қарамай-ақ қояйын, – деп ойладым көзімді төмен салып тұрып. – Жұртпен бірге жауды женіп, аман-есен елге келіп, осы қыздардың қасында тұрғанымның өзі қаншама бақыт!

Оқытушының: «Отырындар!» дегенге ұқсас ұні естілді. Шырқап биікке көтерілген көп көгершін құйыла төмендеп келіп, жаңағы үшқан жеріне дүр етіп қайтадан қонды. Көгершін тобына тақау келіп, қалбаң етіп қонған жалғыз қарға тәрізденіп, қыздардан кейін орныма жалп етіп мен де жайғастым. Содан соң жайлап, алдағы қыздардың бастарының арасымен оқытушыға көз жібердім. Бірінші көрген оқытушым болған соң ба, әлде жүзінде есте қалар ерекше белгілері бар ма, білмеймін, көмірдей қара, қозыдай бүйра шашы мен бірден бүркіттің тұмсығын көзге елестететін үлкен имек мұрыны бар, қоңырқай өнді қелген отыз үш-отыз төрттер шамасындағы сабырлы кісі өмір бойы ойымда сақталып қалды. Оқытушының қоңырқайлығынан басқа бетінде қазаққа ұқсайтын еш белгі жок сияқты еді. Сондықтан мен оны соғыстың соңғы жылында бастығым болған аз ұлттан шыққан командиріме ұқсаттым да, бұл кісі қай сабактан лекция оқиды екен деп ойладым. Ол лекцияның орыс тілінде оқыларына да күмәнім болған жок.

– Ал, балалар, дайынсындар ма?

Мен елең етіп, мойынды ілгері создым. Қазақша сөйлемен осы оқытушы ма, әлде басқа біреу ме деп, өз құлағым мен өз көзімे өзім сенбegenдей сияқтандым.

– Дайынбыз, ағай, – деген он жақ қанаттан шыққан қыз дауысы естілді. Алғашқы сөзді оқытушы айтқанына әлі де иланатын емеспін. Өзгелер сатырлатып дәптерлерін аша бастағанда мен бакырайып, қараңғыда жау пулеметінің қай жерден от шашарын андыған тұнгі барлаушыға ұқсап, бүркіт мұрынның астындағы ауызды бағумен болдым.

– Дайын болсандар, жол ортасына былай деп жазындар: Сын есім. – Бүркіт мұрынның астынан ақ тістер жарқ-жарқ ете қалды. Оқытушы өзін байсалды ұстап, әр сөзін баппен, байыппен айтады екен. Соғыста командирлердің шапшаң ай-

тылатын бүйрық сөздеріне үйреніп қалған маған бұл ырғак тосындау танылып, оқытушы әдейі маңғазданып отырғандай көрінді. Менің осылай деп ойлауыма мүмкіндік бергендей, құс мұрын оқытушы сәл бөгеліп барып, сөзін ары қарай жалғады. – Біздің бүгінгі өтетініміз: сын есімнің түрлері – сапалық сын есімдер мен қатыстық сын есімдер, сын есімнің морфологиялық құрамы, яғни сын есімнің қосымша арқылы жасалуы, сын есімнің синтаксистік тәсіл арқылы жасалуы және форма тудыратын қосымшалар.

– Түү, ағай, тіпті көп қой, – деді төмен тұқырып алып, дәптерлеріне сусылдатып жаза бастаған қыздардың бірі.

«Бәләй, көп деп бекер айтты-ау» деп ойладым мен ішімнен жаңағы сөзді айтқан қызға жаным ашып. Өйткені командир сабак беріп тұрғанда солдаттардың бұлай деп, оның әрекетіне баға бермек тұрғай, сөзін бөлуге хақысы жок. Мұндайда командир жаңағы сөзді айтқан адамды орнынан тұрғызып, казарманың еденін жууға жазалайды да, сабактан қып жібереді. Әскер өмірінің тәртібі солай. Төрт жыл бойы сол өмірге қалыптасып қалғандықтан ба, кім білсін, оқытушы жаңағы студентканы да аудиториядан қып шығатын болар деп қауіптендім.

Бірақ ол сөз оқытушының кәперіне мұлде келген жок.

– Программа бойынша солай ғой, – деді де, лекциясына кірісті.

Бөтен үлттың адамы болар деген оқытушының қазақша сөйлегеніне, оның үстіне қазақ тілінің өзінен сабак бере бастағанына таңданған мен оның тілін қабылдағанмен, қазақ деуге түрін қабылдай алмай біраз отырдым да, ақыры оған да көндіктім.

Содан соң өз дәптерімді алдымға қарай тартып, мен де жұртпен ілесе конспект жазуға талаптандым. Бірақ бір ғажабы, қанша талаптансам да жаза алмадым. Дәптердің дәл ортасына «Сын есім» деген екі сөзді баттитып қойдым да, төбеден үрғандай боп тұрып қалдым. Біріншіден, төрт жыл бойы қолыма қалам орнына салмағы сегіз килограмм снаряд үстап үйренген саусақтарым икемге келетін емес. Екіншіден, бәлкім сол себептен де болар, жана ғана өзім жай сөйлейді екен деп ойлаған оқытушының дауыс екпіні тындауға қырсау сияқты боп көрінгенмен, менің әркайсысы әрең бүгілетін, буындары шоршор, барбиған, жуан саусақтарымның шапшандығынан әлдеқайда жылдам болып шықты. Оның үстіне соғыста зенбірек пен винтовка сияқты жауынгер карулардың тілін ғана ұғып, тас төбенмен төне түсіп, боздай сорғалап келе жатқан мина

мен бомбалардың қай жерге кеп бүрк ете қаларын үніне қарай ажыратуды мұлтіксіз білгенмен, мынадай аудиторияда лекция тындаудан мұлде тосырқап, әрі мүкістенген солдат құлағы оқытушының «сын есім... сын есім...» дегеннен басқа сөздерін және ажырата алмады. Маған құсмұрын оқытушының лекцияға кіріскеннен кейінгі шыныдай шынылдал қалған дикциясы тағы ұнамады. Ол сөйлеген сайын біреу аудитория терезелерінің әйнегін шылдырата сындырып келе жатқан тәрізді немесе аязды құні әлдекім ак қарды шықырлата басып, қасынан өтіп бара жатқан сияқты болды да тұрды. Маған сөзден ғөрі сол бір шыныл қөбірек естіле берді.

Койши, қаншама тырыссам да ештеңе жаза алмайтыныма көзім жетті. Қауырсындай ғана жеп-женіл қарындашты қағаз бетінде жорғалату алпамсадай зенбіректі ашық позицияға дөңгелетіп алып шығудан ауыр тиді. «Жок, бүйтіп босқа қиналмайын, – деп ойладым ішімнен. – Алдымен оқытушының үнін құлағыма сіністі етейін. Содан соң бірте-бірте лекциясын жазуға да жаттығармын. Осы отырғандардың бәрі лекция тындал, конспект жазу шеберлігіне бірден емес, біртіндеп жеткен болар. Енде, төрт жыл окопта жатып, соғыс академиясын таусықан солдаттың бұлармен бірге бейбіт өмір университетін тәмамдауға да шамасы келер әлі».

Осы ойдан кейін қарындашымды дәптерімнің ортасына қойдым да, бала құнгі әдетім бойынша, сол жақ алақаныммен жағымды таянып, жақсылап тындаамақ болдым. Тыңдай бастап, қыздардың кесте тоқығандай жыпымдатып, жылдамдата конспект жазып жатқан әсем колдарына көзім түсті де, тағы да солар туралы ойлап кеткенімді өзім де анғармай қалдым.

«Қыздар! Сендер қандай ғажайып жансындар, шіркін! Жаудырай қадалған қап-қара көздерің мен жанды еріткен көмірдей шаштарың, иықтарындағы толқындай тулаған, білектей бұрымдарың мен сол қос бұрым арасынан көрінген кіршіксіз аппақ желкелерің қандай әсем еді сендердің. Өзеннің құба талындаған солқылдаған бойларың неткен көркем, апирау. Қыр жігітінің қанын қыздырып, құшактауға құмар татын қыпша белдерің мынау бұралған! Сендердің сымбаттарынды суреттеуге соғыстан қайтқан солдаттың тілі жетер алар ма ешқашан?!»

Осындаған ойлар бірінен соң бірі жалғаса береді, жалғаса береді. Ой құшағында отырған мен қыздардан өзге дүниенің бәрін де ұмытып кеткен сияктымын.

«Бұл қыздарды көріп отырған мен неткен бакыттымын! – деймін тағы да ішімнен. – Соғыс бойы жауды женіп, сендерді

көрсем деп имандай арман тұтып едім ішіме. Сыз окопта сұық жаңбыр төбеден сорғалап тұрғанда да сендерді ойлағанмын. Ақ қар, көк мұзда жол жағасында жау танкісін тосып, зенбіректі құрып қойып, шұнқырдың төбесіне плаш-палатка тұтып, тісім тісіме тимей сақылдап, тоңып отырғанда да сендер жүргімде жатқансындар, қыздар. Жаяу жорықта жан қиналып, күндіз жау самолеттерінің төбеден атқылаған оғы шинелімнің етегін шұрқ-шұрқ тескілеп, тұнде үйқы қаумалап, кірпіктеріме қайта-қайта желім жағып, буындарымды босастып, мазамды алып, есім шығып келе жатқанда да сендер менің ойымнан кетпегенсіндер, арулар. Сол күндердің, сол айлардың, жылдардың бәрінде де мен сендерді бір минутта есімнен шығарған емеспін. Жалғыз менің ғана емес, майдандағы бар жігіттің жүргінде болдындар сендер. Сендерден ауық-ауық хабар алу қандай бақыт еді майдандағы жігіттерге. Әр жауынгер қолына үшкіл хат тиіп, оның сыртындағы өзіне таныс қолдың таңбасын көргенде жел козғаған жапырактай дірілдеп, тез оқып шыққанша тағаты калмай асығатын. Жаңа ғана жаудың жебір танкін жайратып, қираған болаттың беріктігі мен сұстылығын өз бойына, өз өніне жиып, шымырқанып тұрған қаһарлы солдаттың қыз хатын оқып шыққанда жаны жадырап, кара көзі күлімдеп, бүйрек бетіне алқызыл бояу шабатын. Ақ тістері аксия көрініп, өзгеше бір ракат табатын. Осы бір өні жұмсарап, жүзі жылып, жүрегі нәзік лұпілге басқан шағында оның көкірегіне өзгеше бір күш құйылатын. Сол сөтте ол бір емес, жаудың бірнеше танкін жалғыз өзі жайратуға әзір болатын. Міне, майдандағы жігіттерді біресе болаттай қатайтып, біресе қорғасындей ерітетін сендер едіндер, сендердің ғажайып хаттарын еді, қыздар. Сендердің «жауды женіп қайтындар!» деп әр хатта айтатын әмірлерінді орындалап, тезірек Берлинге барып, одан соң өздеріңе жетсек деп ынтығушы едік бәріміз. Бір қазақ қызының жүзін көріп, қасында отырсақ арманымыз болмас еді деп аңсайтын едік біз. Енді міне, мен біреуіннің ғана емес, бір аудитория толы қыздың қасында отырмын. Қандай бақыттымын мен! «Мен бақыттымын!» деп Алатаудың төбесіне шығып айғайлағым келеді қазір. Отан армиясының сапында зұлым жауды женгеніме бақыттымын! Сөйтіп, өз еліме оралып келгеніме бақыттымын! Қаншама ер-азамат туған жерге жете алмай, туған елдің топырағында өскен қызыл гүлдей қыздардың ақ жүздерін көре алмай, арманда өтті. Өлер алдындағы әр солдаттың аузында ең соңғы сөзі әйел аты болды. Біреуі анасын, біреуі жарын, біреуі ғашығын есіне алып, тілі күрмеліп, мәнгіге көз жұмар алдында актық күш жиып,

солардың есімін атады. Олардың өздеріне деген мағаббатының қарызын солдат сол бір ауыз сөзді ұмытпай айтып өтеуге тырысты. Содан кейін Отан сүйгіш, ана сүйгіш, жар сүйгіш солдат жаны мәнгіге тыншықты».

Осындай ойлар арынды өзеннін ақжал толқынындағы төпеп, бірін-бірі қуып жөнелді-ай келіп. Мен өзімде қыздарға деген осынша мол, нәзік сезімдер бар екенін бұрын да білетін едім. Сол сезімдердің бүгін университетке түсіп, алғашқы лекцияға қатысқан сәтте-ақ ағыл-тегіл ағылғанына таңданым. «Кой, мұным болмас. Университетке алынбай жатып аңсарым қызға ауғаны несі? Мен мұнда қызға қырындаймын деп емес, оқу оқимын деп келіп едім ғой. Ендеше қыз туралы ойлаудан тыйылуым керек» деп өзімे өзім токтау салмақ та болдым. Бірақ айы, күні жеткен әйелді ауық-ауық қинаған толғактай әлде бір арылмас мазасыздық менің бойымды билеп, барған сайын бастағы ой өрістеп, өршелене берді.

«Ұлы Отан соғысында біз жауды каруымыздың – самолеттің, танктің, артиллерияның құдіретімен жендік, – деп ойладым мен онан әрі. – Сол сиякты алаулаған асыл мағаббаттың қүшімен де жендік. Біздін жүргімізде Отанға, анаға, сүйген жарға деген шексіз мағаббат болды. Соңғы қүш алдыңғының қуатты қозғаушысына айналды да, өлім мен өмірдің арпалысындағы айқаста біз женіп шықтық. Меніңше, мағаббат – дүниедегі барлық құштің көзі, барлық қуаттың бұлак-бастауы. Онсыз еш жерде женіс жоқ. Ендеше, қыздар, мағаббаттың мөлдір бастауы – сендерді көргенде қалай тебіренбейін, қалай куанбайын мен! Кеше өгей Европадан өз Европама жеткенше асығып ем, өз Европам өз Азиямдай қуанышпен қарсы алды мені. Жолдағы ағайын жүрттың жылы жүз, ыстық ықыласы жүргімді тербел, ежелден таныс үнді славян сөздері құлағыма тәтті қүй боп құйылды. Ал өз Қазақстаныма жеткендегі қүйім қандай болды десенші! Ауызben айтып жеткізе алмаспын мен оны. Жол бойындағы жадау разъезд, жапырайған казак ауылдары қонырайып алдыннан шыққанда Батыс Европаның салтанатты сарайларынан артық көрдім мен оларды. Үй жанында үймелеп құз тіршілігін жасап жатқан жүдеу жүзді, жалбыр киімді ауыл адамдары көзіме шалынғанда жүргім елжіреп, еріп қоя берді шайға салған қанттай боп».

Осы кезде «Көнілді бес жүзінші поезд» деп аталатын өскерден қайтқан солдаттар тиелген қызыл вагонды ұзын составтың Қазақстанның шеткі, шағын станцияларының біріне келіп

токтағаны көз алдыма елестеді. Тәкен деген жолдасым вагоннан қарғып түсті де, поезға сұт, айран, жұмыртқа алып шыққан әйелдердің қасына барды одырандал.

— Апалар, амансындар ма, бәріңізге мың сәлем! — деді ол бас иіп. — Айран бар ма?

— Бар, шырағым, бар, — десті әйелдер.

Жолдасым бір банка айранды басына бірақ көтерді. Содан соң түбінде қалған жұғынын жинап алып, бетіне жақты. Қапқара жігіттің беті алабажақ бол шыға келді.

— Мұның не, шырағым, — деді айран иесі қартан әйел тандаңып.

— Мұным — қуанғаным, апа. Сұрапыл соғыстан аман келіп, туған жерге табаным тиіп, сіздей апамның колынан айран ішкеніме қуанғаным. Туған елдің дәмін татқаным қуанғаным, айранның қалғанын бетіме жаққаным — балалық күнім есіме түсіп, еркелегенім, апа. Сізге еркелегенім, Қазақстанға, халқыма еркелегенім.

Әшейінде сөзге олак, кеудесі орден мен медальға толы, аңқылдақ, батыр жолдасымның сол бір сөзі керемет шешендік болып шықты.

— Алда, бақыр-ай, елді сағынған екен ғой, — деп сол жерде әйелдердің бәрі тегіс жылап жіберді.

— Кай жердікісің?

— Шешен бар ма еді? — деп әркімдер сұрап та жатыр.

— Талдықорған облысынықімін. Өзініздей келген шүйкедей ғана қара домалақ шешем бар еді. Соған асығып келемін, — деді Тәкен кемпірлердің біріне қарап.

— Алда, бақыр-ай.

— Шешенің жүрегі жарылып-ақ кетер-ау сені көргенде. — Осылай деп әйелдер қолдарындағы бар жұмыртқа, бар сұт, айранын Тәкенге ұсынды.

— Туған жердің дәмін таттым, маған сол да болады, — деді Тәкен әйелдердің ұсынғанын алмай.

Жұрт оған қарамады.

— Жолдастарыңа бер.

— Соларға дәм татыр.

Тәкен бет-аузы айғыз-айғыз болып, әйелдерді вагонға бастап келді.

— Алындар, жігіттер! Туған ел ырзығы! Алындар!..

— Ішіндер.

— Дәм татындар, — деп жатыр әйелдер.

Әйелдер әкелген тамақтарын бәрімізге тегін бөліп берді. Біреу ақша төлемек болып еді, қартан ана ренжіп қалды:

— Төрт жыл соғыста аштан өлмеген біз соғыс біткеннен кейін өледі деп пе едіндер? Қойындар, қарақтарым, ақшала-рынды қозғамандар. Әлде жат жерде жүріп, елдеріңнің қонақ-жай салтын ұмытып қалып па едіндер?

Бұл сөзге жауапты тағы да Тәкен берді.

— Жоқ, апа, ұмытқанымыз жоқ, — деді ол. — Онда біз мұны халықтың майданнан жеңіспен келген жігіттерге шашқан шашуы деп қабылдайық.

— Е, жөн.

— Сөйтіндер, — деп әйелдер разы боп қалды. Осы кезде біздің поезымыз гудок беріп, ілгері қозғалды.

Зымырап келе жатқан поездың есігінен етектегі елге қарап отырған менің есіме данышпан Жиренше тұсті. Хан қасында көп жүріп, ел аралап, орда, сарайларда ұзак-ұзак қонақ болып, үйіне қайтқан кедей Жиреншениң сирағы жаман лашығына сыймай, сыртқа шығып жатса керек. Хан ордасындағыдай мамық төсекте емес, лашық ішіне төселген өлең шөптің үстінде ракаттана керіліп жатып, шешен: «Шіркін, менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім» деген екен дейді.

Мен жолдасымның бетіне қарадым.

— Тәкен, үйіне жетуге асығып келесін бе? — дедім.

— Е, үйіне жетуге кім асықпаушы еді, — деді ол.

Мен ауылға баруға асықпайтынымды, Алматыда қалып, оқуға түсетінімді айттым.

— Сенің окуыңа болады. Ал менің басыма ешбір оқу қонбайды, — деп ол өз басын жұдырығымен тоқылдатып қойды. — Мен барамын да елдегі бір жақсы қыздар құлындай шынғыртып құрық саламын. Маған одан басқа оқудың керегі жоқ.

Мен құлдім.

— Құлме, — деді ол. — Оқуда да жақсы қыздар көп болады. Аузынды ашып, босқа қарап жүрмей, сен де солардың бір тәуірін нысанана ал.

«Сөйтіп, мен кеше ғана эшелоннан тұстім, қыздар. Бұгін міне сендердің орталарыңа келдім. Мен сендердің ағанмын, досынмын, қыздар. Мен сендердің бәрінді де жақсы көремін!..»

Аудитория есігінің сыртынан шылдырлаған қонырау дауысы естілді. Бірінші лекция бітті. Құсмұрын оқытушы жайлап орнынан тұрып, есікке аяңдады. Әшейінде қонырау соғылса-ақ ешкідей секендеп, есікке қарай алдымен жүгіретін қыздар сабак үстінде өзара үәделескендей, ешқайсысы селт етпестен парталарында сіресіп отырып қалды.

III

Оқытушы кеткеннен кейін екеу-екеуден қатар отырған қыздар бір-бірімен құбірлесе құлісті де, командамен бұрылған бір взвод солдаттай болып, тегіс кеуделерін қозғап, жұздерін аудиторияның ең артында отырған маған қарай бұрды. Тұнде далада машинамен келе жатқаныңызда алдыныздан жайылып жүрген қоян кездеседі. Қоянды қөре сала оған машинаның фарын бағыттай қойса, кашудың орнына ол байғұс: «мені ат!» дегендей болып, артқы екі аяғымен тікип, құлағы селтиіп тұра қалатын. Машина жарығына бір ілінгеннен кейін қоян сорлыны бір атсан да, бес атсан да сол орнынан қозғалмайды. Тек оқ тигенде ғана тұрған жерінде жалп етіп құлай кетеді... Қыздардың бәрі маған қарай бұрылғанда мен де сол қоянға ұқсан, орнынан апалақтап атып тұрдым. Егер сол сәтте қыздардың бәрі мені көздел, махабbat мылтығының шүріппесін басып кеп қалған болса, солардың бірсызыра бытырасы дәл осы құнге дейін өне бойымда жүрген болар деп ойлаймын. Орнынан атып тұрғаннан кейін өске-ри машиқ бойынша жалма-жан гимнастеркамның етегін төмен қарай тартқылап, қыртысын белбеуге сұққан бармақ арқылы кейін қарай сырғыта бастадым.

Ұзын аудиторияға екі қатар қойылған парталардың есік пен терезе жак шетіндегі қыздар сол бұрылған қүйлерінде қозғалмастан отырып қалды да, ортадағы қыздар орындарынан тұрып, маған қарай аяңдады. Өзіме қарай келе жатқан олардың тақтай еденді тық-тық басқан дыбыстарын естігенде жүрегім атакаға шығар алдындағы дұрс-дұрс соғып коя берді.

— Ал, жолдас, сізді студент болуынызben құттықтаймыз, — деді көмірдей қара шашты, жазық мандай, қызыл шырайлы, құлімкөз қыз менің қасыма келіп. Маған ол сондай сұлу бол көрінді. Бұл жаңағы, мен аудиторияға алғаш кіріп, рұқсат сұрағанда мырс етіп құліп: «Рұқсатты кірмей тұрып сұрамаушы ма еді?» деген қыз болар деп мөлшерледім. Мен: «Ракмет», — деп басымды идім.

Қыз тағы да мырс етіп құліп жіберді де, құттықтау үшін бе, әлде амандасу үшін бе, маған сүйріктей саусактарын созды. Алдымен қолды өзім бермегеніме екі бетім ду ете қалып, мен де алақанымды ұсындым. Қыздардың қол ұсынып, амандасқанда алақанын су құятындаш шұнқырайта қойып, саусактарының ұшы жігіттің қолына тиер-тиместен тартып өкететін әдеті емес пе. Мен өзіме төрт жыл соғыстан кейін алғаш ұсынылған қыз қолының алақаныма төсеп қойып, сол-

датша құшырлана бір қысармын деп ойлаған едім. Тот басқан темір іспеттес күсті алақаныма қыздың қолы емес, ұстай бергенде ұша жөнелген торғай қанатының ұшы тигендей болды. Мен бұған мұлде абыржып қалдым. Өйткені солдаттар бірінің қолын бірі қатты қысып амандасады. Олар үшін қол беріп амандасу ләззатының өзі сонда. Бәлкім қыз қолын жаңа маған бермеген шығар, бәлкім ол қайта ұсынатын болар, сонда дұрыстап қысармын деп үміттендім. Бірақ қыз енді қолын қайта беретін белгі танытпады. Менің білегім жау танкісіне қарай көзделген зеңбірек стволында серейіп, созылды да қалды. Қайта өкетуді қолайсыз көрдім. Менің осы күйімді анғарған екінші қыз шапшаң ілгерірек шықты да:

— Ағай, сәлеметсіз бе, құттықтаймын, — деп қолын берді. Мен бұл қызға сонша разы болдым. Биік қабак, бота көз осынау ақ сары қыз маған барлық қыздардың сұлуы сияқты бол көрінді. Бағанадан қысылып, не істерімді білмей сасқалактап тұрғанмен қыздың қолын қатты қыспай, демеп ұстап, тез босағып жібердім. Мен оның өзімді қолайсыз күйден құтқарғанына куандым. Бар абыройды жапқан бетімнің бояу жүқпас конырлығы болды. Іштей қанша қысылып, қиналсам да өмірі өнімнен белгі білінген емес. Өзімнің дүрдік ерін, жалпак бет, шойынка-ралығымнан өмір бойы осыдан өзге тапкан пайдам да жоқ.

Тағы да еден тықылдады. Тізеден келетін юбкадан шыққан тұп-тұзу екі сирак киіктің лағындағы қазданғап, қасыма және тақай берді. Үстіне киген ақ кофтасы ақ мамықтай үлпілдеген, қаз кеуде, қызыл ерін, акқұба қыз жымығаны жанынды майдай ерітіп, иіліп келіп, ол қолын берді. Одан соң қос бұрымы жер сызған, биік өкше етігінің аттағанынан аялдағаны көп, балдай шұбатылып, жібектей ширатылған сұрша қыз екі аттам жерге буыны құрығандай былқ-сылқ етіп әрен жетіп, карлығаш қанат қасын кере, қаймыжықтай жұқа еріндерін жайғана жыбырлатып, кер маралдай керіліп, ол қолын созды. Оның артынан жасында балалар үйінде тәрбие алып өскендерін таныта шаштарын иықтарына түсіре қидырып, сол әдемі колаң шаштарын жауырындарын жаба жайып жіберулерінің өзі жігіттің жүрегін бірден бұлк еткізетін қыр мұрын, қыпша бел, бірі нәзік, бірі толықша екі әдемі қыз ақ тістерін жарқыратта көрсетіп, бірінен соң бірі амандасты.

Койши, не керек, сөйтіп мен қыздардың жұп-жұмсақ, ып-ыстық қолдарын ауыртып алмайын деп еппен ұстап, бірінің сонынан бірін қыса бердім, қыса бердім. Олардың қолдарын алып жатып, ақырын ұрланып жүздеріне, көздеріне қараймын. Ұыздай уылжыған, алмадай албыраған, бүйректей бұлтиған,

мамыктай үлпілдеген, үлбіреген беттерді, қаракаттай мәлдірекен қап-қара көздерді, жүрекке жебедей атылған «Катюшаның» оғына ұксас ұзын кірпіктерді, жана туған жінішке айдай немесе егіншінің қол орағындаи иілген сүйкімді қастарды бірінен соң бірін көріп, елтіп, елжіреп, панорамалы кино да отырғандай басым айналып, жығылып кете жаздал түрмyn. Сол қолыммен партадан қapsыра, мықтап ұстап алмаған болсам, сол сәтте гұрс етіп құлап кетуім де ықтимал еді.

Осы мүшкіл күйімде тыныш түрмай, Жағалбайлы елінен Жайыққа қыз іздел барған Төлегенді есіме алдым. Ол да осы мен сияқты бір қыздан соң екінші қызды көріп, есі кеткен еді. «Тау басында қарағай, Төлегеннің мінезі болып кетті балладай. Осындай болып әр жерден, он бір қыз өтті сәuletпен, бәрі де қалды жарамай» деп келетін бала күнде қызыға жаттаған қисса жолдары ойыма оралды. Қырық шакты қыздың қасынан өткен Төлегеннің ол күні қандай күйде болғанын білмеймін. Ал өзімнің он бестей қыздың қолын ұстағанға бір шара қымыз ішкендей мас болғаным аян. Әр қыздың алақаны қолыма келген сайын электр еріткіші тиген қалайыдай балқып, елжіреп бара жаттым. Барған сайын қызуым артып, күйіп кететін сияқтымын. Егер отыз қыздың қолын түгел ұстаған болсам, онда мұлде еріп кеткен болар ма едім, кім білсін. Өзімнің осы күнге дейін аман жүргенім, бәлкім, сол күні аудиториядағы қыздардың бәрінің қолын тегіс ұстамағанымнан да шығар деп ойлаймын кейде.

Менің бақытыма қарай алғашқы амандастан қыз қайтадан тіл қатты.

— Жә, өзгелерің отыра беріндер, — деді ол басқа қыздарға қолын сермелеп. — Қалғандарың кейін амандаасындар. Қазір басқа шаруа бар.

Басқалар құле түсіп, орындарында отырып қалды. Бірсынаныра қыз мені қоршай түрегеп тұрды.

— Ал, жолдас, сөйленіз, — деді әлгі қыз дауысын әндете созып, мен бір оған баяндама жасап беремін деп уәде қылғандай-ак.

— Не сөйле дейсіз? — дедім сөл ыржия түсіп. Бұл арада мен ыржаландайтын да ештеңе жоқ еді. Тегі көп қыздың мысы басып, қысылғанымнан сөйткен болуым керек. Бұрын бір қыздың бетіне бедірейе қарай алмайтын басым, енді бірнеше қыз өзімді ентелей қоршап алғаннан кейін, сойған қасқырдай бол, ыржиғанымды қайтейін.

— Қайдан келдіңіз? — деді қызыл шырайлы қыз көзін ойнақшытып.

— Германиядан.

— Соғыстан қайтқандардың бәрі Германиядан келеді, иә, қыздар? — деп қызыл шырайлы қыз достарына қарай бұрылды. Олар қыздың мені өзілмен қағытып түрғанын сезіп, ақырын ғана жымысып қойды. Оны мен де сездім, сондықтан да жаңағы жауабымды қайта толықтырып:

— Берлин түбінен қайттым, — дедім.

— Түбі деген қай жер? — деді қыз мұләйімсіп.

Қыздар мырс етісіп қалды.

— Шпрее деген өзеннің жағасынан, — дедім мен де сәл қысыла түсіп. — Берлинге тақау жер.

— Ә, — деді қыз менің жауабымды түсінген болып.

— Берлинде болдыңыз ба?

— Болдым.

— Рейхстагты көрдіңіз бе?

— Көрдім.

Берлинде болып, Рейхстагты көргенім тергеуші қызға әсер етті-ау деймін. Берлиннен келген жігітті бүйтіп өурелемейік деді ме, кім білсін, ол сұрағын саябырлатып, сәл бөгеліп қалды. Ол үндемеген соң басқа қыздар да менен беттерін бұрып, тәмен қарасты. Қолға түскен тұтқындай болып, олардың ортасында тәмен қарап мен тұрдым.

Қыз қайта сұрақ қойды.

— Соғыста командир деген болады дейді, рас па?

— Рас, — дедім мен басымды көтеріп.

— Ә-ә-ә, — деді қыз даусын соза анқаусып. — Сіз командир болдыңыз ба?

— Жоқ, — деп қалдым да артынан: — Иә, болдым, — деп басымды изедім.

Қыз сықылыктап құліп жіберді. Оған өзге қыздар құлқісінің күміс сыңғыры қосылды.

— Жоғыныз қалай, иә, болдымыңыз қалай? — деді қыз құлқісін сәл басып, қара көздерін одан сайын ойнектата түсіп. Мен жайымды айттым.

— Кіші командир болған едім, — дедім.

«Кіші» деген сөзді бекер айтқанымды кеш біліп қалдым. Бірак «айтқан сөз – атқан оқ» деген. Өкінгенмен оқты кері қайтара алмайсын. Не де болса ақырын күттім. Ақыры былай болып шықты.

Жазық мандайы жарқырап, қыз түрған жерінен сәл кейін шегінді де, менің бұзау бас керзі етікті аяғыма бір, әлі шаш өссе қоймаған тықырлау басыма бір қарап, шомбалдау боп біткен тәпелтек бойымды лезде шолып өтті.

Содан соң ол менің бойыма басымнан аяғыма қарай қайтадан көз жүгіртті. Өн бермеген құдай маған құнттап бой да бермеген ғой. Қыз байғұс бейнеттеніп қанша қарағанымен, бәйтерек емес, бір жарым метрден аз-ак асатын тапал бойға қанша бөгеледі. Жуантық келген жұмыр мойнын бір жағына қарай бұрды да:

— Көрініп тұр, — деді ақырын, бірақ барлық қыздарға естірте айтты.

Әскерде кіші командир, үлкен командир болатынын оның билетін, білмейтіні маған беймәлім. Алайда ол менің кіші командир болдым дегенімді бойымның кішілігіне апарып сайды. Әдейі сөйтті ме, жоқ білмегендіктен солай ойлады ма, оны да анғара алмадым. Әйтеуір қыздар оның «көрініп тұр» дегеніне ду құліп жіберді. Басымды қайта-қайта сипалап, өзім де құлдім.

— Қыздар, құлмендер, — деді ол түсін сұытқан болып. — Құлкен, анау журналды алып келші.

Гүлдей майысқан бір қыз оқытушы столының үстінде жатқан журналды алып келді. Мені тергеуші қыз оны қолына ұстап тұрды да:

— Мұнда, курста староста болады, білесіз бе? — деді.

Ішімнен: «мені тым тақымдап тұрғаның староста екенсің ғой» деп ойладым да, басымды изедім. Қыз сөзін қайта жалғады.

— Староста студенттердің бәрін тізімге алады.

Мен тағы басымды изедім.

Қыз енді маған манғаздана қарады.

— Мен староста емеспін. Бірақ бұгін староста жоқ. Сондықтан сізді тізімге алу құрметі маған тиіп отыр. — Осылай деп ол журналды ашты. — Фамилияңыз кім?

— Есенов.

— Атыңыз?

— Ербол.

Қыз саусақтары майысып отырып, журналдың ең сонына «Есенов Е.» деп жазды да, қайтадан бетіме қарады.

— Ербол?.. Сіз соғыста ер болдыңыз ба?

Бұл сұраққа не айтарымды білмей және бөгеліп қалдым.

— Жоқ, жұрт қатарлы, — дедім ақырын.

— Бәсе, кеуденіз сылдырламайды, — деді қыз.

Мұны да оның қай мағынада айтқанын анғармадым. Кеуденде орден, медальдарың жоқ дегені болар деп түйдім. Ал менің орден, медальдарым жеткілікті болатын. Тек оларды студенттер арасында мактанған сиякты бол көрінбейін деп танертең университетке келерде кеудемнен бір-бірлеп ағытып,

түскен үйімде қалған зат қапшығымның ішіне салып кеткенмін. Бірақ қызға дәнене демедім.

Қыз журнал бетіне ұңліп, тағы да сұрақ қоя бастады. Осы кезде сыртқа шығып кеткен бірен-саран қыздар да аудиторияға қайта кіріп жатты.

— Қай жылы туғансыз?

— 1922 жылы, — дедім күбірлеп.

— Қаттырақ айтыңыз, — деді қыз менің жауабымды ести тұрса да. — Семья жағдайыңыз қандай — әйеліңіз бар ма?

— Жоқ.

— Сүйген қызыңыз бар ма?

Мен басымды шайқадым.

— Қыздар естіп отырсындар ма? — деді ол жан-жағына карап.

Ешкім үндемеді.

— Түү, қойсаншы, Қанипа, — деді осы кезде отырған қыздардың біреуі орнынан тұрып, бізге карай аяңдап. — Ағайды, соншама әурелегенің не, тергеушідей жауап алып.

IV

Ортадан сөл ғана төмендеу бойы бар, самай тұсы ширатыла бұйраланып тұратын қою қара шашын ұзын қос бұрым етіп өріп, оны ак маңдайынан жоғарылата басына бірнеше рет орап, екі ұшын тас қылышп төбесіне түйіп тастаған, ак беті таза қолмен аршыған жұмыртқадай кіршіксіз, жасы он сегізге келген талдырмаш қыз мені коршап тұрған өзге қыздардың арасын қақ жарып өтіп, қасыма жақындай берді. Қыздың ғажап сипатын көргенде мен ұялуды ұмытып, өған бақырайып, қадалдым да қалдым. Орасан үлкен де емес, онша кіші де емес дәнгелек қара көздер «тергеуші» қыздың көзіндегі ойнакыланбай, көлгірсіп құлімдемей, өзгеше бір пәк, таза тұнықтықпен жаудырай карайды. Жылы шуакты осы қос көздің арасынан төмен қарай ак қағазға ак бояумен тартқан тік сызықтай болып, қыр мұрыны көрінеді. Осы әсем мұрын астындағы танертенгі гүлдей бұрсіңкі оймақтай ауыздың «мені кім сүйеді?» дегендегі ынтыға үлбірей қалған, боялмаған қызыл еріндері қыз жүрісінің ырғағымен әлде өзі дір еткендей ме, әлде тыныш тұрған мені дір еткізгендегі ме, бір белгісіз жайды анғартты. Лезде сол дірлідін суға лактырған тастай болып, алысқа, жүрегімнің түбіне қарай шым батып бара жатқаны өзіме апайқын боп біліне бастады. Жаныма тақап қалған қыздың апапқа бұғағы мен жұп-жұмыр мойның көзім шалғанда тамағым-

ның ішінен бір жұмсақ нәрсе қытықтай жөнелгендей және бір сезім пайда болды. Әсіресе, оның он бетіндегі мойылдай мөлдіреген мең менің көзімді де, өзімді де магниттей тартып, әкетіп бара жатты.

Ақ қыз алдыма келіп тоқтап, қылымсымай, қымсынбай, бейнебір өзінің туған ағасымен сөйлесіп түрғандай үн қатты.

— Ағай, бұл Қанипа деген қалжынбас қыз, — деді ол мені сұрақтарымен сонша қинаған қызыл шырайлы, қасқа тіс қызды иығынан бір сипап қойып. — Бәрімізді құлдіріп, көнілімізді көтеріп отыратын осы. Сіз оған ренжіп қалманыз.

Неге екенін білмеймін, бұл қыздың дауысын құбылтпай, бірқалыпты табиғи биязылықпен өтіне айтқан сөзі маған бұйрықтан бетер өсер етті. Жау танкімен жекпе-жек айқасуға жауапты бұйрық берген командир сөзін тындағандай, екі қолымды жамбасыма жapsыра ұстап, тіп-тік бола қалдым да, «құп болады» дегендей ишара жасап, алдымен басымды изеп, одан соң енкейе иілдім. Бұл арадағы екі қимылдың бірі артық: бас изеген соң иілудің қажеті жоқ еді. Бірақ мен сол сәтте не қажет, не қажет емес екенін біліппін бе, сірә. Содан соң қайтадан кеудемді керіп, бақырайып, бағжыып қызға қарап, оқтау жұтқандай тіп-тік боп серейдім де қалдым. Мұным: «Мен сіздің құлыңызбын, айтқаныңызды бұлжытпай орындаімын, тағы не бұйырасыз?» дегенім сияқтанды. Менің бұл тұрысым сылаңдаған өсем аққудың қасында өз-өзінен күжірейіп, одырайып түрған құркетауықтың қоразын көз алдарына елестетті ме, кім білсін, кейбір қыздар мырс етіп күліп жіберді. Осы кезде бағанағы бүріскең гүл ашылайын дегендей әлpet танытып келе жатты да, тез тоқтап, сол күйінде қозғалыссыз қалды. Өзге қыздар құлғенмен ақ қыз өсем ернін қытықтай бастаған құлқіні кері қайрып жіберді. Мұнысымен ол барша ұстамды қыздың бетінен еш нәрсені білдіртпейтін, жақсы иә жек көргенін ешқашан анғартпайтын ең үлкен өнерін таныткан еді. Бірақ ағасының, өзімді айтамын, ол кезде оны анғаралық жайы мұлде жоқ болатын.

Сонымен, ұзын сөздің қыскасы, жігітке жұтаң соғыс кезіндегі ауылда өсіп, сұрапыл шакта бозбаламен катар түруға үйренбегендіктен және олардың қыз алдында өздерін қалай ұстайтындықтарын көрмегендіктен бе, әлде өзінің де мен сијакты қобалак, қолапайлау ағасы болып, сол есіне түскендіктен бе, білмеймін, қыз менің ат байлайтын ақырдай болып, серейіп қалған қолайсыз қүйімді құлкі етпеуге, елемеуге тырысты. Оның орнына бағанадан бері қыздар көзіне құлқінің нысанасы боп түрған мені бұл жағдайдан тез шығарып әкету-

ге әрекеттенген сияқтанды. Жанымда одан сайын жанаса кеп түрдү да:

— Қане, ағай, жана лекцияны жаза алдыңыз ба? — деп ал-дымда беті жабулы жатқан дәптерге қолын созды.

Бұл бір неміс қағазынан жасалған қалың кінағаның жартысы болатын. Германиядан қайтарда дүниеконыз кейбіреулер дүкеннен дүкен қоймай аралап жүріп, нәрсе алып, үйлеріне сәлемдеме – посылкалар жөнелтіп жатты. Ал мен халқымыздың «Бұлінгеннен бұлдіргі алма» деген қағидастын берік ұстандым да, еш нәрсеге қол созбадым. Маған Отанымның жауын женгендігі мен өзімнің аман қалғандығымнан қымбат олжа жоқ еді. Осы оймен Германиядан кеткелі жатқанымда көп айлар қоластымда болған, кейін зенбірек көздеушісіне жоғарылатылған жауынгер жолдасым – коми жігіті осы қалың кінағаны қаладағы баспаханаға барып, қак бөлдіріп әкеп, менің зат қапшығыма салды. «Сержант, мұны жау жерінен алған олжам деп емес, менің сізге тартқан сыйлығым деп алдыңыз. Елінізге барып, окуға түссеніз, бұл қағаз сізге керек боллады» деп өтініп болмады. Ал, менің окуға түсетініме еш күмәнім жоқ еді. Мен бір қызық айтайын сіздерге: өзім соғыста ешқашан да өлемін деп ойлаған емеспін. Соғыстан кейін алдымға қайтсем де журналист болуым керек деген мақсат қойып едім, ол да орындалды. Тегі адам не нәрсеге сеніп, беріле істесе, оның сол ойы орындалып шығатын болар деп ойлаймын. Жоқ, мұның біздің әңгімеге қатысы жоқ. Жай, еске түсіп кеткен соң айтып жатқаным да. Сонымен, қыз менің алдымдағы дәптерді өзіне қарай сырғытып, бірінші бетін ашып қаралды. Одан жол ортасына бадырайта жазылған «Сын есім» деген сөзден өнгө ештеме таппады да, бас жағын жазып үлгіре алмай, аяқ жағын келесі бетке жазған шығар деп ойлаған болуы керек, ол қағаздан да аппақ сүйрік саусақтарымен дәптердің екінші бетін аударды.

— Бәле, ағай, ештеңе жазбасыз ғой, — деді ол келесі беттің де таза тұрғанын көріп. Дес берісі қыз маған «Ештеңе жаза алмапсыз ғой» демей, »жазбасыз ғой» деді. Тегі сол сөзінің өзі менің көніліме кеп қалды деп ойлаған болуы керек, дереу оны және жұмсарутға тырысты. — Ой, ағай, мұндай бола береді. Шұу дегенде осы отырған бәріміз де лекция жаза алмағанбыз. Адам бірте-бірте төселеді. Алдымен әр оқытушының үніне құлакты үйрету керек.

Осы кезде дәлізде соғылған қонырау үні естілді. Мені қоршап тұрған өзге қыздар өз орындарына қарай ойысты. Тек ақ қыз әлденені ойлағандай ернін жымыра түсіп, бөгеліп қалды да:

— Ағай, алға жүріп, менің қасыма отырынызшы. Мен сіздің конспект жазуынызға көмектесейін, — деді.

Мен не істерімді, бұл ұсыныска не дерімді білмей, сәл бөгеліп қалдым. Мұным — қыздың бұл сөзді шын ықыласымен айтып, өзіме қыла қараған су қоспаған, таза спиртті жұтқан адамның алдымен тұншыға жаздал барып, дем алғаннан кейін көмейінен төмен қарай әлдене ішін өртеп, ақырын жылжып бара жатқанын сезіп, біраз ұнсіз отыратыны сияқты бір сәт еді. Бұған дейін бұл қызға бас изеп, сақаудай ыммен жауап берген-нен басқа үн қатып ештеңе дей алмағанмын. Дей алмағаным, оны көргеннен-ак тіл мен жағымнан айырылдым. Қыздың әк дидарынан шыққан әлдебір асыл күш менің сөйлеуге тілімді келтірмей, көмекейімді тас қып буып тастаған тәрізденді. Міне, сондықтан бұл жолы да мен қызға ризалығымды ыммен білдіріп, басымды изедім. Осы кездегі оның ризалық, биязылық, сыпайылық, сүйкімділігін көргенде менің жүрегім бұрынғыдан бетер дүбірлеп, дүрсілдеп кетті. Бағанадан бері жүрегімнің лұпілі тыныш тұрған самолет моторының от алдырғандағы алғашкы гүрліне ұқсаса, оның ендігі соғысы сол мотордың стартқа келген самолетті көкке көтерер алдындағы бар қуатымен қалышыладай дірілдеп, самолетті ішіндегі жолаушыларымен қоса тенселте қозғап, тітіретіп жіберер сәтіне пара-пар болды.

Койши, не керек, лезде-ак мен мұрнын тескен тайлактай елпендей, қыздың сонына ілесіп, аудиториянын алдыңғы жағына қарай аяңдадым. Жок, сол сәтте ол қыз менің тек мұрнымды ғана емес, жүрегімнің өзін қоса тесіп, бүйдалап алыпты ғой. Кім білген, қыз шіркіндердің бар істі осылай, үндеңей тындыратынын.

Ақ қыздың орны есік жақтағы екінші партаның он қанатында екен. Мен жақындағанде сол жағында отырған қызға былай деп жатты:

— Қанипа, сен артқа барып отыршы. Мен ағайды қасыма алып, конспект жазуына көмектесейін.

— *lh-hi!* — деді Қанипа біреу оны ыңқ еткізіп бүйірден койып қалғандай, даусына мән бере және қаттырақ шығарып. Жақынырақ отырған қыздар оның «*ih-hicіne!*» елен етіп, мән бере қалды. Тек ак қыз ғана оны елемеген сияқтанды.

— Немесе мен орнымды берейін, ағайға сен көмектес. Жаңа келген, әлі үйренбеген кісіге алыста отырып лекция тыңдау қын ғой, — деді ол өзінің сабырлы қалпымен.

Жолдасына тағы бірдене демек бол оқтала берген қызыл шырайлы қыз сөлбірейіп мен қасына келіп қалғаннан кейін жалт етіп бетіме қарады да, ақырын ғана жымып:

— Қазір, қазір, — деп қағазын жинай бастады. — Эй, Ментай-ай, жаңа ғана бұл жігітten жауап алғып, беделім күшейіп қалып еді. Абыройымды айрандай төктің-ау. Тым болмаса ертең ауысып отыратын едік қой.

Маған қамқоршы қыздың аты Ментай екенін мен енді ғана білдім. Аудиторияда алғаш естіген аттарымды ұмытып қалмау үшін «Қанипа, Ментай!.. Қанипа, Ментай!..» деп өлең жаттағандай, күбірлеп, ішімнен бірнеше рет кайталай бердім.

— Ағай жауды тезірек женіп, оқуға келсем, біз сияқты қарындастарының қасында отырсам деп талай арман еткен шығар. Сөйтіп келген кісіні ең тұқпірге шошайтып жалғыз отырғызып қойғанымыз үят емес пе?

Ментайдың бұл сөзі жаныма жағып кетті-ау деймін, мен:

— Иә, иә, төрт жыл арман еттік қой, — деп ыржалақтап, басымды изей бердім. Ментай сөзінен женілген Қанипа басқа еш дау айта алмады. Тіпті ерніне келген өткір өзіл сөздерінен де айырылып қалды-ау деймін. Сасқалактай орнынан тұрып:

— Ғапу етініз, отырыныз, — деп маған тағы бір жымия қарап, жалт еткізе көз тастады да, қағаздарын құшактап артқы партага қарай кетті.

— Қанипа, қайда барасын? — деді қыздар өзілдеп.

— Эвакуация, тылға көшіп барамын, — деді ол да құле жауп беріп.

Мен оның орнына отыра беріп, Ментай ойынын зеректігіне таң қалдым. Ментайдың жаңағы айтқан: «Ағай жауды тезірек женіп, оқуға келсем, біз сияқты қарындастарының қасында отырсам деп талай арман еткен шығар» дегені, онын алдында айтқан — алыста отырып лекция тындау ауыр екендігі, алдымен оқытушының үніне құлақты үйрету кажеттігі туралы пікірлері – бәрі-бәрі менің ойым. Сонда осы қыз алдыңғы лекцияда ештене жазбай, әлдебір әдіспен тек қана менің ойымды тыңдалап отырғаннан сау ма екен өзі деп, оған қымсына қарап койдым. Қыз жай ғана жымып, парта қысындағы дәптерін, сиясауытын, қаламын бір-бірлеп шығарып, жайлап алдына коя бастады. Оның парта үстіне қойған дәптерінің мұқабасындағы жазуға көзім тұсті. Онда былай деп жазылған екен:

«Қазак тілі

Казак Мемлекеттік университеті тарих-филология факультетінің II курс студенті

Ербосынова М.»

Мен Ментайдың фамилиясының Ербосынова екенін осы арада білдім. Ол дәптерінің беттерін парактап ашқанда өткен лекциядан маржандай тізілген айқын өріптермен шақпақ жолды үш бетке толтыра конспект жазып алғанын көрдім. «Бәсе, ішіндегіні біреу қайдан білсін, – деп ойладым тағы да. – Өзінің зеректігімен мен ойлаған ойдың үстінен түсіп жатқан шығар. Дегенмен, бұл қыздың аузынан шықкан қарапайым сөздердің өзі мені сары алтынның буындей балқытып бара жатқаны тегі оның өн сұлулығынан ғана емес, осы ой зеректігінен де болар».

Казақ тілінің оқытушысы біраз кешігіңкіреп келіп, сабағын жалғастырды. Жакыннан қарағанда ол құсмұрындығының үстіне мұлде шұнірек көз кісі екен. Менің алыста отырып, оны бүркітке ұқсатқаным тіпті дұрыс болыпты.

Сабағын бастай бере ол екінші партада жапалактай жарбышып отырған маған көз тоқтатты.

– Сіз қайдан келдіңіз, аты-жөніңіз кім? – деді оқытушы маған.

Партаны салдыр-күлдір еткізіп, мен орнымнан атып тұрдым. Керзі етіктің екі басы, бірімен-бірі сүзіскең бұзаудай болып, сарт ете қалды. Оң қолымды шошаң еткізіп жоғары көтере бердім де, жалаң бас тұрғаным есіме түсіп, жалма-жан жамбасыма жapsыра қойдым. Бағанадан бері оқытушының аты-жөнін де сұрамаппын,. не де болса деп, бұрынғыша тарта бердім.

– Жолдас оқытушы, алдыңызда тұрған – аға сержант Есенов Ербол. Демобилизациямен өскерден қайтып, университетке оқуға келдім.

Қыздардың бәрі қыран құлкі болды. Оқытушы да құліп жатыр. Тек Ментай ғана дыбыс шығармай, езу тартты. Онысын да тез тыя қойып, маған қарай жақынданқырап:

– Ағай, сержант емес, студент деп айтыңыз, – деді.

Жұрт осыған құлген екен ғой дедім де, шапшаш қатемді түзетпек болып, қыздардың құлкісі тоқтала бергенде:

– То есть студент Есенов Ерболмын, – дедім ыржып.

Қыздар бұрынғыдан бетер сақылдап құлсін. Құлсе күле берсін. Қыздардың құлкісі маған майдай жағады. Өйткені ол немістердің алты стволды минометінің абалап келіп, айналаға ажал шаша, алды-артымда жарылып жатқан миналары емес. Мен казір тірі дүниенің тозағынан шығып, пейішке келіп тұрғандаймын. Сондыктан осынау хор қыздарына косылып, өзім де еріксіз құлемін.

Бір кезде құлкі басылды. Оқытушы он жағына бұрылыңқырап, қалтасынан орамалын алып, көзін сұртті. Тегі мен орнына отырды ма деп ойлады ма, әлде маған қарасам, құліп

коярмын деді ме, білмеймін, оқытушы сол қырын қараған күйі сабағын бастады.

Ал мен отырғаным жоқ. Отырмағаным, әскерде ондай тәртіп жоқ. Шені кіші адамдар аға командир рұқсат еткенде ғана орнына отырады. Бұл жерде оқытушы аға командир есебінде. Ендеше мен ол «отыр» демей, орныма жайғасуға тиісті емеспін. Өстіп, өзімнің тәртіптілігімді танытпақ бол қалшиып тұрмын. Ментай маған сыйырлап: «Отырыңыз», – дейді. Тәртіпті солдат қалай отырады? Ал мен оқытушының әскерде болмағанын, әскер тәртібінің иісі мұрнына да бармайтынын қайдан білейін. Мен одан сайын екі жамбасымды қаттырақ қысып, сіреле түсемін.

Қыздар құлкіге булығып, тағы сықылықтай бастады. Тіпті болмаған соң Ментай мені гимнастеркамның етегінен тартып, өзіне қаратты да: «Отырыңыз», – деп жалынғандай болды. Мен қыздың көңілін қимай, отырайын деп ойладым да, оқытушыға кайта қарадым. Ол алдындағы конспектісіне үңіліп, сын есім туралы лекциясын төпелеп жатыр, мен жаққа ақы берсөң бұрылатын емес. Бірінші рет әскер тәртібін бұзып, амалсыздан отыруыма тура келді. Рұқсатсыз отырғаныма, бейне бір намазым қаза болған молдадай ішімнен бұрқылдап, құсмұрын оқытушыны кіналадым. Дегенмен ол мен жаққа бұрыла қалса, тез орнынан атып тұруға және әзір болдым. Осы кезде ол көзін менен асырып, арт жаққа қарады. Оқытушы маған назар аударған екен деп, елбен етіп, ұшып тұра жаздадым. Менін мұныма Ментай амалсыз жымыып, ақырын ғана бас шайқады.

Әскерде сүйекке сініп кеткен тәртіпке байланысты осы қылышымнан мен кейін қатты ұялып жүрдім. Оған мынандай тағы бір себеп те болды. Сол күннен кейін іле-шала Тәкеннен хат алғамын. Ол былай деп жазған екен.

«Ербол, аманбысың? Оқуға түскеніне қуанып жатырмын. Сенің түсетінінді білгенмін. Мен де аманмын. Өзім келген күннің ертеңінде-ак бір асауға бұғалықты тастап кеп жібергенмін. Бірақ әлі құлағына қолым тиген жоқ. Ноктаны ыңғайлап ұсталап, жалын сипалап, жақындалап келемін. Әлдекашан-ак тұқыртып алатын едім, өзімнен болды. Өйткені, келген күні мен оның шешесін өлтіріп ала жаздалпын.

Әңгіме былай.

Ауылдың үлкен-кішісі біздің үйге, маған сәлемдесуге келіп жатты. Мен де оларға әскери тәртіппен ізет көрсеттім. Келгендегер не қолымды алмақ болып, не бетімнен сүюгे ыңғайланып, төрде отырған маған карай ұмтылады. Мен

орнымнан атып тұрамын да, он қолымды сарт еткізіп шекеме көтеріп:

— Здравия желаю, старший сержант Майшанов, — деп қаты айқайлап, қаққан қазықтай боп, бажырая қаламын. Міне, осыған соғыс көрмеген сұжүрек екі-үш жаман кемпір шалқаларынан түсе жаздал, талып қалған болатын. Жұрт олардың бетіне су бүркіп жатқанда мен: «Әкетіндер, әкетіндер, санротаға апарындар» деймін ғой баяғы. Өйткені маған сәлемдесуғе басқа жұрт та келеді. Кемпірлерді төрге серейтіп салып қойып отырайын ба сол. Құдай ұрғанда жаңағы талып қалған кемпірлердің бірі мен жақсы көрген қыздың шешесі болып шықпасы бар ма? «Алыстан ажалдың аузынан қайтқан бала ғой деп, емірене еңкейіп, құшағымды жая бергенімде төрде тып-тыныш отырған алпамсадай жігіт алак-жұлак етіп атып тұрды. Keудесіндегі тенгеліктері диуананың асасындағы сылдыр-сылдыр қағып, әкесінің атына әлдебір түсініксіз сөздерді қосып, арс-арс ете қалғанда иманым ұшып, жүрегім жарылып кете жаздады. Мен ондай диуанаға қызымды бермеймін» деп айтады дейді сол кемпір. Диуана деп отырғаны — мен. Тапқан екен диуананы!

Біздің жағдай осы. Бірақ кемпірдің қарсылығына қарамастан атаканы қүшеттіп жатырмын.

Сен өзің де сыпайысын ғой. Дегенмен осындайдан сак бол. Әскердің заны ауылға жарамайтынын байқап қалдым. Жақсы көрген біреуің болса, маған ұқсан, үркітіп алып жүрме. Ал мен болдым.

Қандықөйлек досын Тәкен».

Хатты оқып, алдымен ішек-сілем қатып, күліп алдым. Артынан өзімнің алғашқы лекцияда: «Аға сержант Есенов!» деп орнымнан атып тұрып, одан рұқсатсыз отырмаймын деп қалшиып тұрып алғаным есіме түсіп, кірерге тесік таба алмай өз-өзімнен қысылған едім. Дегенмен, әскерден қайтқан адамның бойындағы бұл сияқты сөлтеліктер көлденен жұртқа күлкілілеу көрінгенмен, әскер тәртібінің осылай, сүйекке сіністі боп, көпке дейін көнілден кетпегеніне өз басым, бір себептен, өкінбеймін де. Өйткені сүйекке сінбеген тәрбие — тәрбие емес. Тәртіпті, ынтымакты әскер ғана жауынан женілмейді. Меніңше осы күнгі жастар тәрбиесі үлкен үш бөлімнен құралады. Ол: семья, мектеп және әскери өмір. Осы үш тәрбиені өз бойына дұрыс сініре алған жас адам — жақсы азамат. Ондай үрпағы бар Отан — Ұлы Отан, оны ешқашан да жау ала алмайды.

Жә, мұның өзі бүйректеу әнгіме бол кетті-ау деймін. Енді оны қойып, әлгі аудиторияға қайта оралайын.

Иә, мен орныма отырғаннан кейін қыз ақырын ғана жымып, білінер-білінбес етіп, басын шайқады дедім ғой. Онысы Ментайдың мені жазғырғаны ма, өлде жактағаны ма – анғарғаным жоқ. Бар байқағаным қыз сыпылдатып, өз дәптеріне тағы да жарты беттей жазып тастаған екен.

– Ағай, үш жарым беттей орын қалдырып, міне жерден бастап маған ілесіп жаза беріңіз, – деп Ментай сол қолының шынашағымен өзі дәптерге енді түсіре бастаған сөйлемді нұскады. Қыздың шынашағы аппак, жұп-жұмыр екен. Одан озынқы өзге саусактар әсемдігі, әдемілігімен және жан күйдіреді. «Әттен, мына саусактарды шөпілдетіп сүйер ме еді, тым болмаса ақырын ғана сыртынан сипар ма еді?!» деп мен кәмпит көрген баладай жұтынып, телмірдім де қалдым. Менің сұктаңып отырғанымды сезді-ау деймін, қыз дәптерінің шетін басып тұрған әсем саусактарын ақырын ғана жұмып, жұдырығын түйіп алды. Жас баланың жұдырығындаі сүйкімді сол бір жұдырықты жұтып кояр ма еді деп, мен оған да қызыға қардым. Он қолымен сыпылдата конспект жазып жатқан қыз жаңағы жұмған жұдырығын дәптер шетінде сәл ұстап отырды да, маған сездірмеуге тырысып, сол қолын жайлап тартып алып, тәмен түсірді. Алақанымен сипалап, партаның қуысынан бірдене іздеген сияқтанды. Онысы менің көзімді тайдыру үшін жасаған құлығы-ау деймін. Әйткені сия сорғыш іздеді ме дейін десем, онысы дәптерінің үстінде, он қолының астында жатыр.

Бір минут қана осы арада бір көлденең әңгімеге тоқтай кетейін. Лекция жазып отырған кезде қол терлейтінін, ал қағаздың тер тиген жеріне сия жайылып кететінін, өйтпес үшін он қолдың астына сия сорғыш не бір басқа қағаз төсеп отыру керектігін мен кейін Ментайдан үйрендім. Ментай үйреткен осы әдіс маған өмірлік айнымас әдет болып кетті. Құні бүгінгі үйде, иә кеңседе отырып газетке мақала немесе очерк жазғында бір бет ақ қағазды алып, ортасынан бүктеймін де, он қолымның астына салып, әр жол жазған сайын оны сол студент құнімдегі сияқты тәмен қарай сырғытамын да отырамын. Ал аудандарға командировкаға шыққанымда шактап қойын дәптерімнің ішіне де сондай бөлек қағаз салып аламын. Неге десеніз, мен жолжазбаларымды қойын дәптерге тек қана сиямен толтырамын. Карындашқа сенбеймін. Қарындаш тұраксыз әйел сияқты, жазғаның казір бадырайып тұрғанымен, біраздан соң із-түzsіз боп өшіп қалады. Иә, кейде сондай қағазды ортасынан бүктеп немесе қойын дәптеріме шактап кесіп жатқанымда ойыма Ментай түседі де, жақсы көрген жаның-

нан үйренген әдет жадыннан шықпайды екен-ау деп қоямын ішімнен.

Жә, енді жанағы жерден қайта сабактайын. Сиясы алдында тұрған, сия сорғышы оң қолының астында жатқан қыздың партаның астынан басқа еш нәрсе іздей қояр жөні жоқ еді. «Тегі Ментайдың мұнысы қолыма қарама дегені шығар» дедім де, мен лекция жазуға ыңғайландым. Гимнастеркамның омырау қалтасынан бір басына сол кезде сексен алты аталатын қаламұш сұғылған қаңылтыр қаламымды қолыма алып, Ментайдың сиясынан жазуға ыңғайландым. Төрт жыл бойы майданда санаусыз солдат, сансыз техника, қаптаған қала, деревняларды толассыз жалмап отырғанның үстіне арттағы елде көзге көрінген дүниенің бәрін түк қалдырмай қылғып, жұтып келген жебір соғыстың жойылғанына жарты жыл ғана толған ол кезде студент үшін бір сауыт сияның қасқалдақтың қанындағы қымбат қазына екенін мен артынан білдім. Қасына өзі шақырып әкелген қыздың сиясы да ортақ шығар деп, қолымды соза бергенде-ақ, Ментай: «Жазыныз, жазыныз» дегендей басын екі рет изеп, ишара білдірді. Сонда ғана менің «бәләй, рұқсат сұрауды керек еді-ау» деген ойыма келді. «Жаманың ақылы артынан түседі» деп, маған осындай жақсы ойлар ылғи кейіннен келеді. Енді қайтадан рұқсат сұрап жатудың реті жоқ. Не де болса қаламымды Ментайдың сауытына батыруға ыңғайландым. Сөйтсем, сиясауыт деп мәрдымсып отырғаным бармақ басындағы ғана шұршиген шиша екен. Оның қай жерінде сия тұрғанын бір құдайдың өзі білсін. Бұл пәлені аударып ала-мын ба деп, қолым дірілденкіреп, оның тар аузына қаламымды өрең дегенде бір батырып алдым-ау, әйтеуір. Ал Ментайдың қалам ұстаған қолы тары шоқыған торғайдай болып, сиясауыттың аузын жып-жып етіп, тез-ақ табады. Қойши, қыздың сиясауытына сығалап отырып, қаламымды екі-үш рет сұққаннан кейін, ептең мен де жыптылдата бастадым.

Кейде оқытушының айтқанын тұтас жазып үлгіріп, кейде ести алмай қалған сөзімді Ментайдың жазғанынан қарап, ілініп-салынып конспекті құрастырып жатырмын. Алғашқы сағаттағыдай емес, оқытушының үніне де құлағым үйрене бастағандай. Онда бір жол да жаза алмаған болсам, енді бір бетке жуық етіп сойдактатып тастадым. «Куан, Ербол, сенен бірдене шығады!» деймін ішімнен. Әстіп, өзімнен өзім масаттанып, сияға қарай қолымды және соза бергенімде, өн бойымды электр тогы соғып кеп жіберген сияқтанды. Сөйтсем, тәмен қарап жазып отырған Ментай екеуіміздің бір мезгілде созылған қолымыз сауытқа қатар жетіп, қапталдасып қалған

екен. Кішкентай әсем аппақ қол мен быртықайлау қап-қара қол біріне-бірі тиіскенде электр сымының екі ұшы біріне-бірі жанасып, сол жерден жарқылдап от ұшқында жатқандай, екеуін тез айырып жібермесе өшпес өрт тұтанатындай күй туған екен. Жүрек лұпілдеп, қан лапылдап, дене дуылдап кетті. Осы қазір күйіп, көмір боп кетсем де, менің өз қолымды қыз қолынан ажыратып алғым келмеді. Ментайдың мені мерт еткісі келмеді ме, әлде аға деп, сияны бұрын алуға жол бергені ме, білмеймін, ол өз қолын жайлап кері тартып алды да, дәптерінің келесі ақ бетін аударыстырып қарай бастады. Сиясауыт босағаннан кейін, қайтадан, ештеңе болмағандай, бұрынғысында сабырлы қалпында конспектісін әрі қарай жалғастырып жаза берді.

Бірак қыз сабырлы болған сайын менен сабыр кете бастады. Оның ақ саусақ, ақ білек, ақ мойнына көзім тұсken сайын буын-буыным құрып, безгекке ұшырағандай бойым қалтырай түсті. Оның үстіндегі ангор ешкінің жұнінен тоқылған ақ свитерге дейін мені елітіп, елжіретіп, дүниеде сол свитерден сүйкімді, Ментайға содан жарасымды киім жоқтай боп көрінді. Осы күйде отырып, лекцияның ырғағына ілесе алмай асықтым ба, әлде сол сәтте көзіме Ментайдан өзге ешкім, еш нәрсе көрінбей кетті ме, білмеймін, ілгері созған қаламым сауыттың ернеуіне тиіп, көк сия мөлт етіп Ментайдың дәптеріне актарылды да, сауыт домалай жөнеліп, оның ақ свитерінің етегіне барып құлады.

Менің бұл кездегі жағдайымның қандай болғанын сіз сұрамаңыз, мен айтпайын. Жазушы кісісіз ғой, өзінізді менің орныма қойып, мөлшерлеп түсіне берініз. Менің бар білетінім – сол сәтте өзімнің жерге кірерге тесік таба алмағаным. Өйтпегенде қайтейін, ағалап, жаны ашып, жаксылық жасағалы жанына шашырып әкелген қызға қиянат жасап алсам. Қиянат емей немене, оның еңбегін еш етіп, дәптеріне сия төгіп, свитерін былғасам. «Кетіңізші орныңызға, өзініз бір адам емес, аю екенсіз ғой» десе, не деймін қазір. Ашуланса, ауыл қыздарының тілі ашы келеді. Олардың «ку қайыршы», «иттің ғана баласы» деген сияқты «тәтті» сөздерін талай рет естігенмін бала күнімде. Бұл қыздың да мені сөйдеп тілдемесіне кім кепіл. Мына қаптаған қыздың ортасында масқараға ұшырайтын болдым-ау. Бұдан да бағанағы орнымда отыра бергенім артық еді. Бір көрген қыз бір ауыз жылы сөз айтты деп, желпендей кеп жөнеліп едім, өзіме де обал жоқ. Енді Ментай мені не деп сөксө де құлмын!..

Осылай ойлап, өзіне өлім жазасын күткен қылмыскердей құнысып, бір уыс болдым да қалдым. Бет-аузым бір түрлі боп

быжырайып кеткен шығар деп ойлаймын, өйтепе жалынышты түрмен жапалақ қағып, бірсеке парта ұстіндегі көк ала боп қалған дәптерге, бірсеке Ментайдың алдындағы аузы маған қарап «мен не істер екен» деп андып жатқандай көрінген кішкентай сиясауытқа кезек қарай бергенімді білемін...

Соғыста жүргенімде бір күні мені ізден артиллерия пол-кына майдандық газеттің тілшілері келді. Өздері үш адам: бір орыс, бір қазак, бір өзбек екен. Ана екеуінен дәрежесі үлкен капитан қазак менімен бұрыннан таныстай, бірден шүйіркелесіп кетті. Оның себебі бар еді. Мен дивизиялық және майдандық газеттерге артиллеристер өмірінен хабар, корреспонденция, мақалалар жазып тұратынмын. Жас кезінде қай қазак өлең жазбаған. Ара-тұра ол газеттерде менің өлеңсұмақтарым да жарияланып қалатын. Содан, сырттай мені жақын тартатын капитан Бағи Уазитов өз газеттеріне материал жинай алғы шепке шыққан бұл сапарларында жолдастарын ертіп, маған жолығуға келіпті. Редакциядан ала келген блокнот, қағаздарын беріп, қарқ қылып тастады. Соғыстан аман қалсан, журналист бол, КазГУ-дің журналистика бөліміне түс деп, мәслихат та айтып жатыр. Тірі болсам, расында да журналист болуым керек деген ой менің басыма сонда үялаған еді.

Біз батарея желкесінде жертөледе сөйлесіп отырған болатынбыз. Бір кезде алдыңғы шеп жақтан гұрс еткен үн шықты да, лезде жерді солқ еткізе дұрс ете қалған және дыбыс естілді. Апыр-ай, танкten атқан жоқ па екен деп ойладым мен. Өйткені танкten шыққан снаряд лашында үшқыр келеді, оның гұрс етіп стволдан шыққандағы дыбысы мен шарқ етіп, нысанаға жетіп, жарылғандағы үнінің арасындағы алшактық азғантайғана болады: «Апырай, жау танктері батареяға шабуыл жасап келе жатқан жоқ па екен?» деп сасқалактаған мен жертөледен шыға жүгірмек бола бергенде бір нәрсе ысылдал, ыскырып, қақандап келіп дәл есік алдына тоқтады да, шыр көбелек үйіріле калды. Зәрем зәр түбіне кетіп, «ойбай, снаряд» деп жертөленің төріне қарай жүгірдім. Журналистердің де көздері шаrasынан шығып, «аллалап» жатыр. Біріміздің астымызға біріміз тығылып, үйме-жүйме болдық та қалдық. Сөйтіп жатып бәріміз бақырайып есікке қараймыз. Есік алдында ажал биін билеп, үршықша айналып снаряд тұр. Ешқайсымызда үн жоқ, іштей снаряд әне жарылады, міне жарылады деп жанымыз шығып барады. Бір кезде снарядтың шыр көбелек айналған шапшандығы азайып, оның шоқып отырған аюдын құшігіндей боп бойы қөрінді де, сәлден соң, буыны құрып,

әлі біткендей, сылқ етіп құлай кетті. Сол кезде менің тасамда жатқан капитан селк ете түсіп, көзін жұмды. Снаряд құласа да жай таппай аунақшып-дөңбекшіп, өлі тигендей өлденеше рет тыптырып барып, әрен тынышталды. Соның өзінде де: «Әй, кайдасындар?» дегендей, мойынсыз мұқыл тұмсығымен бізді іздеп, жер иіскеп жатқандай боп, басын жертөленің есігіне тірелей тоқтады. Біреуміз басымызды көтерсек-ақ снаряд көмейінен қорғасын бүркіп жіберетін сияқтанды.

— Алла! — деді қазак.

— Ойбай! — деді өзбек.

Бәріміз бірдей көзімізді тас жұмдық. Енді қазір снаряд жарылып, төртеуіміздің парша-паршамыз шығатын сөтті күттік.

Жоқ, біз асықкан екенбіз. Біз төртеуміздің парша-паршамызды шығаратын снаряд Германияның ажал фабрикасында жасалмаған боп шыкты.

Сонымен не керек, ары жаттық, бері жаттық — снаряд жарылмады. Осы иттің өзі біздің қасымызға келіп жарылғалы жертөленің ішіне кіріп кеткен жоқ па екен деп, мен ақырын көзімді аштым. Жоқ, өйтпепті, үй күзеткен итке ұксап жатыр есік алдында тоңқып.

— Жолдастар, бұл снаряд емес, болванка¹ болды, мен шығып, ары апарып тастайын, — дедім қасымдағыларға.

— Ойбай, қарағым, барма, — деді капитан безек қағып, — бұл кеш жарылатын снаряд.

— Ойбай, қозғалма, — деді өзбек журналист. — Сенің қимылыммен ауа қозғалады да, снарядты соғады. Содан соң бәріміз бірдей гаріп боламыз.

— Черт возьми, — дейді орыс журналист, о да не істерін білмей.

Өстіп отырғанымызда бірнеше секунд уақыт өтті. Осы тұсқа кешеден бері анда-санда бір болванка кеп түсіп, жарылмай қалатынын билетін мен орнынан тұрдым. Әлде журналистердің алдында өзімнің корықпайтын батыр екенімді көрсеткім келді ме, қайdan білейін. Алды-артты ойлатпайтын жастықтың қызыуы бойымды кернеп, бір басып, екі басып, есікке қарай аяндадым. Болванка болмай, басқа снаряд болып, жарылып кетпес пе екен деген де ой келді. Алайда шешінген судан тайынбас деген емес пе, кейін кайтпай, ілгері ұмтыла бердім. Епте есіктің сәкісіне көтерілдім. Бұл жақтан

---

¹ Болванка — жарылмайтын снаряд.

расында да кешеден бері екі-үш рет көріп, көзім қанып қалған болванканың өзі тәрізденді. Оны құйрық жағынан ұстап, көтеріп алайын деп еңкейе бергенімде капитанның:

— Ербол, карағым, қош. Біз үйіне хабарлармыз, — деп жыламсыраған үні естілді.

Шокка қызған шойындай ыстық, ауыр снарядты шинелімнің жеңімен қасыра ұстап, жерден көтеріп алдым да, аяғымды бір басып, екі басып, жертөленің сырт жағындағы шұңқырға қарай аяндадым.

Снарядты жерден көтеріп алудын алсам да, одан құтылғанша асықтым. Жаңа журналистердің қасынан батырсынып тұрғаныммен, батырға да жан керек екен. Неге тұрдым, жай жатқан жыланның құйрығын басқандай боп, мұны неге көтердімге қалдым. Бұл пәле болванка емес, қазір шарқ ете түссе, менен бір жапырак та қалмайды. Ал әлгінде бәріміз жертөледе жатқан кезде жарылса, бәлкім жаралы болсам да, тірі қалатын ба едім деп ойладым. Осы сәтте кос қолдап көтеріп келе жатканым ауыр қара снаряд емес, шиыршықталып жатқан қара жылан сияқты боп көрінді. Ол қазір басын қылқаң еткізіп көтеріп алдып, менің мойныма орала түсетін тәрізденді. Осыдан кейін өн бойымды қара тер жауып кетті. Отыз метр жердегі шұңқырға батпақта отыз километр жүргендей болып, әрен жеттім.

Снарядты шұңқырдың шетіне жатқызып, етеп түбіне қарай домалата бергенімде ол шынында да, жыланша ысылдай бастады. Мен жанұшырып, кейін қарай қаштым. Алкынып жертөлеге жетіп, ішіне кіре бергенімде сырт жактан гұрс етіп жанағы снаряд жарылды — оның болванка емес, кеш жарылатын снаряд боп шыққанын мен сонда ғана білдім. Есіктен ішке қарай домалап келе жатып, капитанның «алла» деп ышқынған даусын тағы естідім. Жертөле тұсаулы аттай бір секіріп қалды да, оның төр жақ іргесі құлап, ұстімізге сұық топырак сау ете тұсті. Алыстан келген дүмпуі мынандай, ал бұл пәле жана жанымызда жарылса төртеуімізді бірдей жайратып кетеді екен-ау деп ойладым ішімнен...

Ментайдың алдында жатқан сиясауитты көргенде осы оқиға есіме тұсті. Бірақ махаббат мысы басқан адамның козғалуға халі келмейді екен. Кеше ғана жарты пүт болванканы жерден көтеріп алдып, жер үйден аулакқа апарып лактырып тастаған солдаттың енді міне, саусақ басындағы шишаны жатқан орнынан көтеріп алуға батылы да, шамасы да жетпеді.

Менің қолымнан келмеген бұл қайрат Ментайдың қолынан келді. Ол шүү дегенде «бәләй» дегендей, астыңғы ернін

босаң тістеп, не істерін білмегендей, сәл бөгеліп қалды. Со-дан соң, ұзын қою кірпіктерін бір-екі қағып жіберді де, мен жакқа бұрылып та қарамастан, сияны бейне бір өзі төгіп алған, оған өзі ғана кінәлі жандай жай таныта, алдына құлаған сиясауитты алып, жайлап партаның үстіне қойды. Ақ свитер етегінің алақандай жері әп-сәтте көк ала болды да қалды. Бірак оған Ментай мән бермеген болды да, жаудырап маған қарады:

— Қысылмаңыз, ағай, — деді. Бұған бейне бір өзі кінәлідей, онысына менен кешірім өтініп, жалынғандай боп айтты. Со-дан соң артқы партадағы қыздарға қарай бұрылды да: — Қыз-дар, сияларынды бері қойындаршы, — деді.

— Не бол қалды, Ментай? — деді арттағы екі қыздың бірі жәп етіп.

— Свитерді былғап алдың ба? — деді екіншісі жаны ашыған-сып.

Бұлардың сөздерін естігенде менің мандайымнан тағы да шып-шып тер шықты.

— Жок, жай, әшейін, — деп Ментай қыздардың сиясына қаламын батырып алып, дәптерінің ақ бетінен бастап, қайта-дан жазуға кірісті. Жаза бастап, басын тез көтерді де: — Ағай, сіз де мына қыздардың сиясымен жаза беріңіз, — деді.

«Ұялған тек тұрмас» дегендей, сасқалақтай бұрылып, арт жакқа қарадым. Онда да бір шүмшиген сауыт тұр. Бір жаксысы, оны қыздардың бірі дәптерінің шетіне басқан сол қолының екі саусағымен қыса ұстап отыр екен. «Қой, біреуінің сиясын үстіне төгіп, жетістіріп едім. Енді мына қыздың қолына қалам тығып алып сорлатармын» дедім де, тырп етпестен отырып қалдым. Ми айналып жерге түсердей ыстықта ауыр жүк, қару-жараЊ арқалап жорықта келе жатқандай боп, гимнастер-камның жеңімен самайымды, мандайымды сипай бердім. Қонырау соғылғанда басы-көзін тер жауып, болдырған зенбірек атындаі сенделектеп, сүмірейіп, сүйретіліп орным-нан әрен тұрдым.

V

Сөйтіп менің студенттік дәуірімнің алғашкы күндері өте бастады. Университетке, оның биік-биік аудиторияларына бойым үйреніп, оқытушылардың аты-жөнін біліп, қай сабактың қай жerde өтетінін адаспай табатын болып, біртіндең көшелі студент санатына қосылып келе жаттым. Бұрынғыдай біреу бетіме қараса, ыржып қоя бермейтін болдым. Мастықтан айықкандаі, өзімді өзім тежеп ұстауға машықтана баста-

дым. Соғыста жеңіл нәрсе, жұмсақ зат үстап көрмегендіктен, аудиторияда колыма ілінгеннің бәрі жеп-жеңіл қөрініп, не құлатып, не киратып алатын әдетімнен де айыға түстім.

Өзіміздің курсын қыздарына да ептем көзім қанып, оларды аудиторияда ғана емес, көшеде де танып, бас изесетін халғе келдім. Аш ауызға ерінге тигеннің бәрі май тәрізді бол таныла ма, кім білсін, әйтеуір, бірінші көргенде курстағы қыздардың бәрі бірдей сұлу, сымбатты, бірінен-бірі өткен әсем, бейіштің төріндегі хор қызындай, бірінен-бірі айырғысыз сияқтанып еді. Алғашында балықтың уылдырығындағы ұқсас, шетінен жұмыртқадай ак бол көрінген қыздар біртебірте пішін тұлғалары бірінен-бірі бөлектеніп, мінез-құлықтары ерекшелене, екшеле түсті. Олардың ішінен ептең қараторы қыз да, қара қыз да, шұбар қыз да шыға бастады. Дегенмен, көпшілігі сол бірінші жұздескендегімдей жылы шырайтын, уыздай уылжыған әсем, әдемі күйінде қалды.

Ал солардың бәрінен де мен үшін алғашқы көргенімдегіден де сұлу, сымбатты, одан да сезімтал һәм инабатты болып Ментай ғана жеке-дара шықты.

Жігіттің қызды жақсы көруінің себептері көп қой. Бірақ оның бәрін ауыз шіркін айтып жеткізе алар ма? Тек жүрек қана қыз жақсылығын қылдай тізіп, көкіректе сақтап жүреді емес пе. Мен соғыстан қайтып келген күндері көрген қыздарымның бәріне ғашық едім. Жігіт өзін самғап жүрген сұнқармын деп есептесе, қыздың көркі сол сұнқар шырмалар тор емес пе? Сұлу емес қыздың өзі саған жалт етіп бір көз тастаса, сорлы жүрегін қолға түскен ұрыдай қалтырап қоя бермей ме? Ал мен болсам, самғап келіп, бір курса мөлдіреп отырған отыз қызға тап болдым – отыз торға шырмалдым. Қыздың көркі тор болса, оның жайдары көніл, жақсы мінез, қылықтарын неге теңеуге болады? Асау тұлпардың аяғына салған болат кісеннен кем емес-ау деймін жақсы қыздың қылығы. Алғашқы күнгі мен партаға құлатып алған кішкентай сиясауыттың әлсіз сыйлдыры бірте-бірте сол кісен шынжырының шылдырына айналған тәрізденді. Осы оқиға сұлу әйелдің беттіндегі менмұндалап, мөлдіреп тұратын мендей болып, өмір бойы көкейімде, көз алдында қалды. Ментайды шын жақсы көруімнің шеті осы оқиғадан басталды-ау деймін.

Бұл оқиғаны мен де, курсын басқа қыздары да бірнеше күнге дейін естен шығара алмадық. Мен үялғанымнан ұмытпаймын, қыздар қылжак үшін естеріне алады. Әсіресе Қанипа мен Зайкул деген қыз қоян қуған тазыдай тақымдаپ, есімді шығарды.

Меңтай алғашында бірнеше күн сабакқа мен сия төккен свитерін киіп келіп жүрді. Тегі оны ауыстырып киерлік лайықты басқа кеуде киімі болмады-ау деймін. Аппақ свитердің етегіндегі алақандай көк сияны көргенде менің бетімнен отым шығып, оған қарамауға тырысамын, көзімді басқа жаққа бұра бастаймын. Менің дәл сол сәтімді андып түрғандай Қанипа сөз бастайды.

— Меңтай, немене, өзің көк бүйрек бол кеткенсің бе? — дейді оның бүйіріне үніліп.

— Тұ-ұ-у, қыздар-ай, — дейді Меңтай даусын соза сөйлеп, сәл күлімсіреп қойып. — Кірлемейтін киім болушы ма еді, қойсандаршы.

Осы кезде Зайқұл күлміндең, басын қиқандатады.

— Көк бүйрегің не, Қанипа-ау, бұл — Меңтайға ағасының басып берген мөрі емес пе? — дейді.

Басқа қыздар мырс ете қалады. Менің мандайымнан тер бұрк ете түседі. Сасқалактап, жан-жағыма қараймын. Қыздар түк болмағансып, төмен қарайды. Меңтай сабырмен отырып, құрбысының өзіліне шындал жауап береді.

— Қыздар-ау, баяғыда бір сауыт сия төгіліп еді деп, ағайды күн сайын қинай бермесендерші, — дейді ол достарына мөлдірей қарап. — Орнықсыз кішкентай сауыттың құлап кеткеніне ағай кінәлі ме екен? Қарандаршы өздерің: біріміздің жөні түзу сиясауыттың жоқ қой алдымызда. Біріміз өтірдің сауытына, біріміз дәрі-дәрмек шишаңына сия құйып жазамыз. Ал бұған шын кінәліні іздесек, соғыс қой ол. Соның салдары емес пе бәрімізге қағаз, қарындаш, портфельге дейін қат болып кеткені. — Осылай деп Меңтай лықсып кеп қалған қалың суды бөтен арнаға аударғандай, қыздардың құлқі кернеп келе жатқан көнілдерін басқа жаққа бұрып жібереді. — Қайта сол сияны төгіп алғаны үшін ағайға рақмет айтудың жөн емес пе? Ағай бізге қысылғанынан ұшталмаған сия қарындашын берді. Міне бүгінге дейін осы отырған бәріміз сол қарындаштың сиясымен жазып келеміз.

— Оның рас, — деді Зайқұл. — Сенің сияң төгілмесе, бұл кісі бізге ұшталмаған қарындашын бермес еді ғой. — Зайқұл «ұшталмаған» деген сөзді сықылықтай айтты.

Осы кезде артқы партада жалғыз отырған Қанипа санқ етіп Зайқұлге сұрақ қойды.

— Бұл ағайдың басқа ұшталмаған ештеңесі жоқ па екен?

Оны естіген екі-үш қызы, біреу желкелерінен түйіп қалғандай тілдерін салаң еткізіп, төмен бұқты. Біреулар үн шығармай мырс-мырс құлді. Менің қасымдағы Меңтайдан басқа

қыздардың бәрінің иықтары діріл қақты. Қатты күліп тоқтап, екі беті қып-қызыл боп кеткен Майра ғана сөлден соң басын көтеріп:

— Иә, Қанипа, саған не бол кеткен, — деді құрбысын кіналаған сияқтанып.

Қазактың сөзі қызық қой, шіркін! Дұрыс айтылған сөзді құлкі үшін бұрып түсінуге де болады. Бұрып айтқан сөзден «жок, мен былай ойлад едім» деп бұлтара салуға және оңтай-лы. Қуанышы мен бакытын күміс құлқінің сыңғырымен өлшайтін, әр сөзін астарлап әзілмен айтып, әрқашан «Осы құлкіден айырмасын» деп тілейтін ғазиз жүрегі қамқорлық пен қалжыңға бірдей толы, жаны жайдары қазақ үшін дүниеде бұдан тамаша тіл бар ма, сірә?

— Жолдастар! — Қанипа екі көзі жалтылдал орнынан тұрды. Бетінде ешбір құлкі жок. Жиналыстарда мінбеден сөз сөйлейтін шешендей, екі қолын партаның екі жақ ернеуіне тіреп алыпты. — Жолдастар, мені дұрыс түсінүлерінізді сұраймын. Мен басқа мәселеге байланыссыз, тек қарындаш тұрғысында ғана айттым.

Бұған қыздар тегіс ду құлді. Оның алғашқы сөзін естімеген сияқтанып, құлместен, жымимастан қалған Ментай да бұл жолы мырс етіп, езу тартты.

— Эй, Қанипа, сенің тілің-ай, осы, — деп қойды ақырын ғана. Ментайдың үнінен маған қыз жүргегінде кінәлау емес, құрбысына деген сонша бір нәзік мейірбандық жатқаны аңғарылды.

Арада жексенбі өткен келесі бір дүйсенбіде Ментай аудиторияға көк свитер киіп келді. Оны есіктен көре сала Зайқұл:

— Әу, Ментай, жаңа свитер сатып алғаннан саумысың өзің? — деп жүгіріп жанына жетіп барды. Ментай сызыла аяңдал партаға жеткенше ұршықша иіріліп Зайқұл оның алдына бір шығып, артына бір шығып қарап ұлғірді де, «жарасымды екен» деп өз бағасын айтты. Содан кейін өлденеге мұнайғандай боп, сәл күрсініп алды. — Жұртқа осындай жақсы нәрселер кездесе кетеді.

Ментай парта жанына жеткеннен кейін аудиторияға ерте-рек келіп отырған бәрімізбен бас изеп амандасты да, күле түсіп, үйіріліп қасынан кетпей жүрген Зайқұлге бұрылды.

— Бұл менің бұрынғы свитерім ғой, Зайқұл-ау, — деді.

— Койши, — деді Зайқұл оған сенбей. — Анадағы ағай сия төгіп тастаған свитер ме?

— Иә, сол свитер. Сонда ағайдың қолы сиясауытты қағып кеткені жақсы болды, — деді Ментай маған балаша еркелей

бір қарап қойып. – Ағайға рахмет, әйтпесе мен жалқау мұның кай уақытта бояп аларымды кім білсін. – Осылай деп ол менің үстіне сия төккеніме шын қуанғандай күй танытты.

– Осындай әп-әдемі ғып, өзің боядың ба, ей, Ментай? – деп Зайкүл свитерге қайтадан үнілді. – Кой, өзің емес шығарсын.

Ментай және күлді.

– Өзім, – деді тағы да Ментай басын изеп. – Бұл свитерді тоқыған да өзім.

– Не дейді, қашан тоқып жүрсін?

– Биыл, жазғы каникул кезінде.

– Жіпті кім иіріп берді саған?

– Өзім, – деді тағы да Ментай басын изеп.

– Былай, битіп пе? – деді Зайкүл сол қолын жоғары көтеріп, шынашағына іліп алған шүйкенің шумақтаулы жұнін сұқ саусағы мен бармақ арасында қыса ұстап тұрып, он қолымен төмендегі көзге көрінбейтін үршықтың сабын ширатып кеп қалғандай белгі жасап.

Қыздар ду күліп жіберді.

– Иә, – деп Ментай да еріксіз күлді. – Оған несіне танданасың, үршық біздің бабаларымыздан келе жатқан жұн иіру фабрикасы емес пе?

– Алла-ай, ішің неғып жарылып кетпеген, – деп Зайкүл Ментайды аяғандай боп басын шайқады. – Осыдан кейін сен де жалқаумын дейсің-ау өзінді. Мына мені айтсаншы ештеңе істей алмайтын.

– Дегенмен, он сегізге келген қыздың өз киімін өзі тігіп, тоқып кие алғаны жөн ғой, – деді Ментай құрбысының көңіліне келіп қалмасын деген сактықпен жайлап қана. – Біз енді бала емеспіз ғой, Зайкүл-ау.

– Мен отыз сегізге келсем де өйте алмайтын шығармын. Ештенеге мойным жар бермейді осы, – деп кайта мұңайды Зайкүл. – Осы сабағы тұскірді де емтихан тұсында оқымас едім, кайтесің, баға керек.

Сырттан Қанипа келіп кірді.

– Алла-ай, – деді ол Зайкүлдің даусына салып. – Осы сен неғып көбелек боп ұшып кетпей жүрсін аспанға?

– Ей, рас, соған өзімнің де таңым бар, – деді ол дөңгелек көздерін одан сайын бақырайта тұсіп.

– Онда, ұшып кетпей тұрғанында орныңа отыр тез, – деді Қанипа Зайкүлді иығынан басып. – Оқытушы келе жатыр.

Әрине, ол оқытушы келді. Оны басқа оқытушы және алмастырды. Күн сайын өстіп үш-төрт адамнан лекция тында-

мыз. Оқытушыларымыз да әр түрлі, алуан мінезді адамдар. Мәселен, біреуі биязы, білімдар, басы артық сөзге жоқ кісі. Біреуі байсалды, манғаз, енді біреуі женілtek деген сиякты. Ал тағы бір оқытушымыздың әдеті қыздардың шашын, иегін сипау болатын. Ол кісі келерде басқа қыздар артқы партага карай қашып, алға қасқайып Зайкұл мен Қанипа ғана шығатын. Оқытушы орнынан тұрып, бұлардың касына келгенде біреуі сипауға үйренген мысықтай боп шашын, біреуі енесі әүкесін жалаған бұзаудай сүйсініп, бұғағын тосып отырады. Эрине, оқытушылар жайында уақыт алып сіздерге айтып жатуымның қажеті жоқ. Бұл арада тек айта кетейін дегенім Ментайдың сол оқытушыларды алаламай, бәрін бірдей жақсы көретіндігі еді. Біз, басқамыз әр оқытушының өзімізше кемшілігін тауып, мінеп жатамыз. Сонда оларды жақтап жалғыз Ментай ғана шығады.

— Қыздар-ау, қойсандаршы. Оқытушыларымыздың бәрі жақсы адамдар ғой. Тек кейбіреулердің сүйекке сіңген әдеті болады. Адамды ол үшін кінәлауға болмайды ғой, — деп жалынғандай жай танытады.

— Ендеше ол кісіге өзің неге шашыннан сипатпайсың? — дейді Ментайға қарсы дау айтып қыздардың бірі

Бұған Ментай жауап берे алмай қысылады да, шынын айтады.

— Мен ұяламын, қыздар, менің шашымды шешемнен басқа ешкім сипаған жоқ қой, — дейді.

Қыздар оған дүрсे коя береді.

— Біздің басымызды шешемізден басқа кім сипапты?

— О не дегенің, Ментай? — десіп, бұртиысып қалады.

— Сендердің әкелерің бар, әкелерің сипаған шығар дегенім ғой, — дейді Ментай достарын өкпелетіп алдым ба дегендей, әрқайсысына бір жаутандай қарап. — Ал оқытушы ағай бәрімізге әке құралыптас кісі емес пе, сондықтан айтамын... Мен әкемнен ерте, ес білмеген шағымда айырылдым ғой.

Жүзі қандай ак болса, жанының да сондай пәктігіне көзім жетті ме, әйтеуір, аузынан шыққан осындай әр сөзі мен әр қылығы мені елтітіп, елжіретіп, күн сайын Ментайды іштей жақсы көруім артып, оған бар ықыласыммен беріле құлап бара жаттым. Енді оқытушыларды қойып, мен сізге соны айтайын.

Соғыстан кейінгі бейбіт, бірінші жаңа жыл келе жатты. Жаңа жыл қарсанында жұрт туған-туыс, жора-жолдастарына алдын ала ашық хаттар жолдасып, асығыс телеграммалар жөнелтісіп, құттықтаулар қабылдасып, мәз-мейрам болыса бастады. Осы кезде ауылдары астанаға жақын студенттер деканат-

тан жалынып жүріп рұқсат алысып, үйді-үйлеріне кетісіп жатты.

Жаңа жыл қарсаңындағы соңғы лекциялардың аралығында Ментай менен:

— Ағай, ертең Жаңа жыл ғой, сіз елге қайтпайсыз ба? — деп сұрады.

Мен басымды шайқадым.

— Неге? Өзініз соғыстан келдіңіз, өзге бармаса да сіздің баруының керек қой, ағай. Эке не шеше, тіпті болмаса туыстарыңыз бар шығар. Не басқа бір жақын адамдарыңыз болар. — Соңғы сөйлемін Ментай ойланыңқырап айтып еді. Тегі, мен соны сезіп қалмасын деді ме еken, әйтеуір, одан кейінгі сөздерін сәл шапшандатыңқырап жіберді. — Ал менің шешем тірі болса, мұнда бір сағат та тұрмастан үйге осы қазір-ақ жүгіріп кетер едім. Бірақ шешем былтыр қайтыс болды.

— Неден? — деппін мен өлген адамның неден қайтыс болғанын білсем, бейне бір тірілтіп жіберетіндей-ақ.

— Неден дерініз бар ма, бәрі соғыстың әлегі ғой, ағай, — дей салды қыз шешесінің неден өлгенін ежіктең түсіндіріп жатқысы келмегендей.

— Біздің үйде де ешкім жок, — дедім мен.

— Жалғыз екенсіз ғой.

— Жоқ, карындастым бар.

— А, карындастыңыз бар ма? — Ментай көзі мөлдірей түсіп, сәл ойланып қалды. — Соғыстан ағасы аман келген карындастан бақытты адам бола ма еken, шіркін! — Ол маған қайтадан сұрақ қойды. — Ал еіз қарындастыңызға неге бармайсыз? Ол жалғыз өзі сізді қашан көремін деп сарғая күтіп отыр емес пе?

— Жоқ, жалғыз емес, тұрмысқа шыққан!

— Сіз соғыста жүргенде ме?

— Иә.

— Сіздің рұқсатыңызбен бе?

— Жоқ, менен рұқсат сұраған жоқ, — дедім күліп.

Қыз: «Бәләй, неге рұқсат сұрамады еken?» дегендей, басын шайқады да, одан соң біраз ұнсіз отырды.

— Егер ешқайда бармасаңыз, — деді қыз маған қайта бұрылып, — ертең біздің бөлмеге келуіңізді сұраймын, ағай. Қасымдағы қыздардың бәрі кетіп қалды. Күні бойы елегізіп бір бөлмеде бірі кісінің отыруы киын сиякты.

— Жарайды, — дедім мен әлденеге жүрегім дір ете қалып. — Бірақ мен сіздердің мекендеріңізді білмеймін ғой.

— Ә, солай ма еді? Сіз жатақханаға әлі бір рет барып көрген жоқсыз ба?

— Жоқ.

— Ендеши сізге қалай түсіндірсем екен? — Ментай ернін тістеп, сәл ойланып алды. Университеттің екі жатақханасы бар: бірі Калинин көшесінде, бірі Виноградов көшесінде. Бірақ екеуі бір жерде, катар. Виноградов, 62 – біздің жатақхана. Соның 62-бөлмесі. Үқтыңыз ба? Алпыс екі, алпыс екі, — деді қыз мен ұғып алсын дегендей әр сөзін соза айтып. Екі рет алпыс екі.

Мен сәл ойланынқырап барып, басымды изедім. Ойланғаным, Калинин көшесіндегі жатақханаға майданнан бірнеше рет хат жолдағаным есіме тұсті. Менің бөгеліп бас изегенімді шала ұққандығымнан деп білді ме, әлде айтқанын ұқсам да ұмытып қалар деп ойлады ма, білмеймін, Ментай дерек дәптерінің аяқ жағынан бір бетін жыртып алды да, әдірісін жаза бастады. Мен оның айтқанын ұқсам да, ұмытпайтынымды білсем де, жазбай-ақ қойыңыз демедім. Маған өз қолымен жазып берген қағазы қымбат көрінді.

— Өзіңіз қайда тұрасыз, ағай? — деп сұрады Ментай әдіріс жазған қағазды бүктеп, менің қолыма ұстаташып жатып.

— Дзержинский көшесінде, бір жолдасымның әкесінің үйінде пәтердемін.

— Тұрған үйіңіз Виноградов көшесінен төмен бе, жоғары ма?

— Төмен.

— Онда біздің жатақхананы былай табасыз. Үйден шыккан бетінізде Дзержинский көшесімен өрлең, жоғары, Виноградовқа дейін көтерілесіз. Оң жақ бұрышта драма театрының үйі тұр, оны білетін шығарсыз. Театрдан онға қарай бұрылсаныз, бір он минуттан кейін Никольский базарына жетесіз. Сол жағыныздан бір үлкен шіркеудің діңкіп тұрған, — Ментай «діңкіп» деген сөзді балаша созып айтты, — сары ала күмбезін көрсөніз — сол Никольский базары. Базардың қарсысындағы екі этажды жалпақтау сары үй — сіз іздеген жатақхана болады да шығады. Енді табасыз ғой.

— Табамын.

— Келесіз ғой?

— Келемін.

Кешке лекциядан қайтқан маған Ментай берген әдіріс қағазы молла жазып берген бойтұмардан кем көрінбеді. Жоғалтып алған жоқпын ба деп сасқалактап, үйге жеткенше гимнастеркамның омырау қалтасын әлденеше рет сипалағаным бар. Үйге келе сала бітірген жұмысым Ментай берген қағазды тезірек ашу болды. Онда қыздың жаңа өз аузынан айтқан әдірісі ғана барын білсем де, соны оқып шыққанша тағатым қалмады. Ментай әдірісті былай деп

ұзын етіп бір-ак жолға жазыпты: «Виноградов көшесі, 62. 62-бөлме, Ментай».

Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» поэмасының арқандай шұбатылған ұзын жолдарына ұқсас бұл сөздер маған бүтін бір поэмадан кем әсер еткен жоқ.

«Бұл қыз мені неге шақырады? Әлде мені жақсы көре ме еken? Үндемей жүріп ол да мені ішінен ұната ма еken, сүйе ме еken? Әрине, солай болуға тиіс. Сүймese мені оңаша бөлмеге шақырап ма еді? Жалынғандай боп, қайта-қайта өтініп, өз колымен әдірісін жазып берер ме еді? Әттең шіркін, Ментайдай әсем, ақылды қыз мені сүйіп, мәнгілік жарым болса – өмірде ешбір арманым болmas еді!»

Осылай ойлап, төсекте шалқамнан жатқан менің есіме бала күнімде естіген бір шумак халық өлеңі түсті.

Мінгенім дәйім менің сарым болса!
Колымда жетелеген нарым болса!
Армансыз бұл дүниеден өтер едім,
Құлім көз, оймақ ауыз жарым болса!

«Рас, Ментай мендік болса, менің де арманым болmas еді!» деп іштей күрсінемін де, осы өлеңнен картина құрастырамын. Астында сары аты, қолында жетектеген жалғыз өркеш нар түйесі бар жігіт алдында, ак отаудың қасында тұрған күлім көз, оймақ ауыз келіншекке қарай асығып бара жатқандай көрінеді. Сонда менің де астымда атым, қолымда нарым болуы керек пе? – деймін мен өзіммен өзім дауласып. «Ат – адамның канаты» деп білетін казақ үшін бір жүйріктің болуы кажет-ақ дейік. Сонда нардың керегі не? Көшпей-қонбай нар жетектеп жүрудің өзі ұят емес пе? Әлде нар дегені дәулет деген мағынада ма еken? Бірақ казіргі дәулет денсаулық пен білім емес пе? Койши, не керек, ақыры қазақтың қара өлеңдерінің бәрінің алғашқы екі жолы мағынасыз келеді, бар мағынаны соңғы қос жолы ғана білдіріп отырады деген оқытушы сөзі ойыма оралды да, бұл шумак өлеңнің бар мәні «армансыз бұл дүниеден өтер едім, құлім көз, оймақ ауыз жарым болса» дегенінде деп түйемін.

Осыдан кейін басыма тағы бір күдікті ой келеді. «Сені қыз оңаша бөлмесіне сүйгендіктен емес, аға деп сыйлағандықтан, ағасындаі сенгендіктен шакырса, қайтесін?» деп біреу мені үрейлендіре, алғашқы тәтті ойымнан үркіте сыбырлағандай болады. Осындаі неше алуан ойлардың түйішіна тіреліп, таң атқанша дөңбекшіп шықкан ол тұн өмірімдегі ең мазасыз түндердің бірі болып есімде калды.

Танертең, шай үстінде үй иесі маған қарап:

— Ербол, қарағым, тұні бойы дәңбекшіп шықтың ғой, ауырып қалған жоқсың ба? — деп сұрады.

— Жоқ, — дедім мен басымды шайқап.

— Е, жөн, онда шайынды ішіп, нанынды жесенші, — деді ақсақал менің ауырмағаным қуанып.

Бірақ мен бір түйір де тата алмадым. Еш нәрсе тамағымнан өтпеді.

Соғыстан кейінгі жұтаң дастарқанның жұпымы шайынан ауыз тиген болып, апыл-ғұпым киініп, үйден шықсам, көшелер ертегідей ғажап бір құлпырған күйде екен. Қала төбесінен тұні бойы жауған ұлпа қар өр көшеннің ақ простиңя жапқан аппак төсекке, өр үйді ұлпілдеген ақ бөкебай жамылған өсем келіншекке үқсатып қойыпты. Ағаштар ақ тонының етегі жер сызған аяз аталарды еске түсіріп, бір емес бірнеше ата мұртынан құліп, саған қарай асықпай аяңдал келе жатқан сияқтанды. Телеграф сымдары аптеканың ұлпілдек ақ мақтасымен жуан етіп есіп, кермеге тартқан ақ арқан тәрізденеді. Шинелімнің екі етегі делендеп, бұзау бас етігімнің екі тұмсығы ұлпа қарға үйректей сұнгіп, есіп келемін едірендеп. Жас қардың жұпар иісі тынысымды кенейтіп, жүргіме бір ғажайып сыр құйғандай болады. Ақ қар, асыл ауа Ментайдың ақ жүзін, аппак мойнын еріксіз есіме салады. Жанға шипа мынау мөлдір ауа маған тек қана соның дем-лебізіндегі боп танылады.

Көшеде менен басқа тірі жан жоқ. Айнала жым-жырт. Тұнде Жаңа жылды қарсы алғып, бар дүние шаршап-мұлғіп тұрғандай күй танытады. Ментай есіме тұскенде осы иен көшеннің ортасында токтай қалып, еңкейдім де, бір жерін ауыртып алмайын дегендей ептең жердегі ұлпа қардың аппак жотасын бір сипап өттім. Оған айызым қанбаған соң алақаныммен көсіп кеп алдым да, уысымдағы қарды бар саусағымның күшімен мытып-мытып жібердім. Ғашықтың ыстық алақанына тұскен салқын қар лезде еріп, көздің жасындағы боп жерге тамшылады. «Шіркін, осы ұлпа қардай боп, менің құшағымда Ментай да ерісе-ау» дедім ынтығып. Одан соң «Виноградов, 62... Виноградов, 62» деген екі сөзді жан тебірентер жақсы әннің қайырмасындағы кайталап, ентелей ілгері бастым.

Шіркеудің қасындағы екі этажды сары үйді адаспай табуын таптым-ақ. Бірақ соның ішіне кіруім мұн болды. Жатақханаға жеткенше біреу мойнынан арқан сап, дедектетіп келе жатқандай-ақ асығып едім. Жатақхананың жанына келген соң жүргім лұпілдеп, буын-буынның құрыды да қалды. Бағанадан бері жайдак жермен келіп, енді бейне бір биік таудың басына қарай өрмелегендей, ілбіп, ілгері басқан аяғым кейін кетіп,

дымым күрүп, дыбысым тұншығып, әп-сөтте әлсірегендей күйге тұстім. Әрен дегенде есіктен кіріп, екінші этажға көтерілдім.

Жатақхананың ұзын дәлізінің екі жағы қатар-қатар жалғасқан ерсілі-қарсылы есіктер еken. Шеткі есікке тақай бере буынымды бекіткен болды да, үйге түскен ұрыдай тынысымды ішіме тартып, есіктердің номеріне көз жүгірте бастадым. Бала күнімде ауылдың діндар қарттарының намаз оқығанын талай рет көргенім бар еді. Сәждеге қайта-қайта бас қойып, өз-өзінен күбірлей тізерлеп отырған карт бір кездे «Ассалау-мағалейкум, Рахметолла!» деп дауысын шығарынқырап, басын оң иығына, содан соң сол иығына қарай бұратын. Сол сияқты мен «алпыс екінші бөлме» деп іштей күбірлеп, басымды екі жағыма кезек бұрып келемін. Тегі шалдарға карағанда менің «намазым» ұзакқа созылды-ау деймін, өйткені олар мойнын екі-ак рет бұрса, менің әлденеше рет бұруыма тура келді. Сөйтіп, 58, 60, 61-бөлмелердің есіктері алдынан өттім. Енді алпыс екінші келетін шығар деп, жүргім одан сайын лұпілдей түсіп, сол жағымдағы есіктің мандайшасына және қарадым. Жок, бұл алпыс екі емес, тіпті мұның мандайшасында ешбір цифр жоқ. Ал қарсысындағы есікте 63 деген цифр тұр. Сәл бөгелдім де, мүмкін алда шығар деп, екі жағыма кезек үніліп, тағы ілгері жүрдім. Қанша үнілсем де алпыс екінші есікті таппадым. Шорылдал аққан су дыбысы естіліп жатқан ең түкпірдегі бөлмеге дейін бардым да, дәліздің қабырғасына тіреліп, кейін қайттым. «Бұл қалай болды? Әлде Ментай бөлмесінің номерін қателесіп теріс айтты ма? Әлде ол мені алдады ма?.. Неге алдайды, олай болуы мүмкін емес...» Осылай ойлап, ұзындығы ат шаптырым дерлік жатақхананың екінші басын қуалап, ондағы бірінші номерлі есіктің алдына дейін бардым. Бірақ еш жерден алпыс екіні кездестірмедім. Салым суға кетіп, кейін қайттым. Енді не істеу керек? Қой, жаңағы номерсіз есікті анықтап қарайыншы деп, алпыс үшінші бөлменің қарсысына қайтадан келдім. Сөйтсем, басқа бөлмелердегідей ромб пішіндес қаңылтырға жазылған мандайша номері түсіп қалыпты да, оның орнына бұл есіктің тақтайына қарындашпен бадырайтып, 62 деген цифр жазылған еken. Екі көзім мандайшада боп жүрген мен алдында оны аңғар-маппын да, бос бейнетке түсіппін.

Бөлме табылғанымен, менің жүргімнен бөлмеге кірер батылдық табылмай, тағы біраз бөгеліп қалдым. Сағатыма қарасам, таңертеңгі сегізден жана асып барады еken. «Апрай, осы келісім не келіс? Қыз шақырды деп қылқандап, таң атпай жетіп

келуімнің жөні қалай болады?.. Менің бұл елпектегенімді қыз қалай түсінеді?..» деп ойлап тұрды да, «шешінген судан тайынбас» дегендей, не де болса кіруге үйіардым. Ментай есік дыбысынан шошымасын дедім бе, білмеймін, әшейінде темірдей саусактарым киіз боп кеткендей, былп-былп еткізіп есік қактым. Іштен ешкім дыбыс бермеді. Тағы да қактым, тағы да үн жок. Үш рет сөйттім. Итеріп қарасам, есіктің кілттелмей бос жабылып тұрғаны байқалды. Содан соң «алға!» деген бұйрық естілгеннен кейін окоптан қарғып шығып, мойныңды ішке алып, мылтықты кезене ұстап, шабуыл дүрмегіне ілесе тайсақтай ілгері жүгірген солдаттай болып, көзімді шарт жұмдым да, есікті ішке қарай итеріп қалдым. Тұтка қолымнан сүйреп, есікпен ілесе ішке кірдім. Ішке кірсем... Сол жактағы және төрдегі екі төсек жинаулы, бос тұр. Екі төсектің бел ортасындағы екі ақ жастық: «Саған не жок, ей» дегендей, екі құлактары едірендер, маған қарай қалысты. Мен, неге екенін білмеймін, әлде бір магнит тартқандай болды ма, әйтеуір шапшаң мойнымды онға бұрдым.

Бұрылсам, он жактағы төсекте Ментай жатыр. Жайшылықта жуан бұрым етіп басына орап-орап, төбесінен түйіп тастайтын калын қара шашы ақ жастықты көміп кетіпті. Ақ мандағы ашыла жарқырап, акша беті албырап, бал-бұл жанады. Он бетіндегі қара мен мойылдай мөлдіреп, көзінді қызықтырып, жаныңды еріксіз шиыршық атырады. «Апыр-ай, Ментай деген әсем ат бұған осы менге байланысты қойылған екен-ау» деп ойладым ішімнен сол сәт. Өз лебіне өзі балқып, тәтті үйқының құшағында жатқан сұлу қыздың сәбидей пәк жүзінен өзгеше бір ракат нұры шашырап тұрған тәрізденді.

Шинелімнің екі етегі салбырап, керзі етігімнің екі ұлтанды еденге екі басы алшия жабысып қалғандай боп қалшиып тұрған мен құнқағарлы қоқайма фуражкамды умаждал, бұрап, мыжғылай бергенімді өзім де анғармаппын. Кісі қолынан садақа дәметкен қайыршыдай емініп, қыз төсегіне төніп тұрып қалыппын.

Көзім Ментайдың беті-жүзін сұктана, ашқараптана шолып, оның бұғағы мен мойнына қарай ауысты. Жалаңаш жатқан мәрмәр екі иық пен жаңа ғана қошеде өзім көріп, қолыммен уыстаған ұлпа қардай аппақ қеудені көргенде жаным шығып кете жаздады. Екі иықтан асып келген ақ жібек иық бау, қыздың көгілдір түсті жұп-жұқа ішкөйлегінің омырау тұстарынан жалғасыпты. Ішкөйлектің қеудесі көктемде қозы жейтін балауса сарғалдақтың үлдірегі іспеттес жұқа шілтермен бе-зеліпті. Одан төменіректе, ішкөйлек астынан, қатар жатқан

кос жұдырыктай боп, қыздың қос алмасы тырсияды. Қыз денесінің өзге жағын менен жасырғандай боп, женіл қызыл жібек көрпе шымқап орап алыпты. Қызыл көрпе маған жай көрпеден гөрі, қыз денесінің басқа бөлігін қызғана қымтап, қаусыра құшып жатқан әлдебір толассыз құмарлық, құштарлық бейнесіндегі боп көрінді. «Мейлін, өзге жерін көрсетпесен көрсетпе, маған мынау жалаңаш, ғажап қеудені көрудің өзі де жетеді» деп, көрпемен іштей ұрыстым да, қайтадан Ментайдың бетіне үңілдім.

Сол кезде қыз төсегінің бас жағында, жерде жатқан кітапқа назарым ауды. Оның мұқабасында «Жас Вертердің азабы» деген жазу көзіме оттай басылды. Бұл менің соғыстан қайтарда сонау Германияда жүріп оқыған соғы кітабым болатын. Тегі Ментай мұны тұні бойы оқып, тауысып, талып барып ұйықтаған-ау. Бітірген сон, бас жағына тастай салған кітабы жерге түсіп қалған болды ғой деп ойладым да, ақырын еңкейіп, жердегі кітапты сыйдырлатпай алып, ептең қана Ментайдың жастығының жанына қойдым. Содан сон, қыздың мынау ғажап, тәтті үйқысын бұзбайын деп, аяғымның ұшымен бір басып, екі басып, есікке қарай шегіндім.

Шығар алдында ұйықтап жатқан қыз келбетіне тағы да бір бұрылып қарадым. Маған Ментай «Ұйқыдағы Венера» картинасынан да сұлу боп көрінді. Шіркін-ай, мен ұлы суретші болсам, соғыстан келген студент-солдаттың ұйықтап жатқан жартылай жалаңаш сұлу қызға ыстық іңқәрлікпен, сонымен бірге мол мейір, қадір-құрмет таныта қадалып қалған сол бір сәтін ұрпактан ұрпакқа жетер мәнгілік мұра етіп қалдырған болар едім деп ойлап, бөлмеден шықтым да, ептең тартып, есікті жаптым.

Қайтадан көшеге шықсам, айнала бағанағыдан да жарыктаңып, төніректің бәрі жайнап, жадырап кетіпті. Бағанағы жатакханаға кірердегідей емес, менің де аяғым қаздан-қаздан етеді. Жатақхананың дәл жанынан өтетін Ұйғыр көшесіне түсіп алып, Алатаудың алыстан көрінген ак бас шынын бетке ұстап, лағып, тарта бердім. Ол кезде Алматыда үш этаждан биік үйлер болмайтын. Олардың өздері де орталық көшелердің әр жерінен бір бой көрсетіп, қаланың өзге тұстарын бір қабат жатаған ағаш үйлер кернейтін. Әсіресе, Ұйғыр көшесі сияқты сырт аймактарда ұзын-ұзын барак, жеке-жеке онаша жай ағаш үйлер тіпті көп болатын. Солардың ара-арасымен өтіп келе жатқан маған жатаған сол бір жаман үйлер алтын сарайдан кем көрінбей, сол сәтте өзімнің ғажайып бір бөтен патшалықтың ішін аралап, кезіп жүргендегі жайым барын бұлдыр сезінемін. Аяқ астын-

дағы ақ кардың шетін кейде әлдебір қызыл нұр бүркеп, қымтап жауып қалған жай елестейді. «Ә, бұл Ментайдың аппақ қардай денесін бүркеп жасырып жатқан жаңағы қызыл көрпе елесі болар» деп ойлаймын да, өз-өзімнен тамсана жымиямын. Ендігі ойым алпыс екінші бөлмеге ауысып, жаңағы картина тұтастай көз алдыма оралды. «Әттең, шіркін-ай, Ментайдың ақ денесін қаусыра құшып жатқан жаңағы қызыл көрпе кандай ғажап! – деп ойлаймын ішімнен. Мен сол қызыл көрпе болар ма едім. Әй, ол менің қолыма тимейтін, кесек бақыт қой. Одан да сол көрпенің астары болсам да жарап еді-ау. Жок, ол да менің мандайыма сыймас, ен жоқ дегенде, сол көрпе астарының бір сабак жібі болсам да жетер еді...»

Осындай қиялмен келе жатқан менің ойыма әлдекайдан келіп: «Ақ етіне қызыл көрпе басылып» деген сөздер орала кетті. Алғашында оған онша мән бермедім де, орамы жеңілдеу сияқты көрінген бұл сөздерді іштей ыңылдалап, тағы бір қайталап айтып шықтым. Сонда ғана оның ойнақы өлең жолына ұқсас бірдене екенін білдім. Көшеде арлы-берлі осылай ыңылдаумен жүріп, өзімнің шорқақ тіл, олақ ұйқасыммен Ментайға арнап алғаш рет өлең шығарғанымды аңғардым. Әр жерге тоқтай қалып, түрегеп тұрып, қойын дәптеріме тізген үзік-үзік жолдардан «Қызыл көрпе» деген атпен мынандай төрт-бес ауыз өлең құрастырыптын.

Тәтті үйқының құшағына беріліп,
Жатты сұлу шалқасынан керіліп,
Ақ дидарын, аппақ тәнін көргенде
Бойым балқып, кетті сезім еліріп.

Ай секілді мандайдағы қиғаш қас,
Беттегі мең – сайда жатқан қара тас.
Дем шығарып қеудесінен жұпардай,
Корғасындан толықсиды қарында.

Ақ етіне қызыл көрпе басылып,
Көкірегі жатыр екен ашылып:
Діріл қакты уылжыған қос алма,
Қара шашы толқындағы боп шашылып.

Күнім туып бак жұлдызым жанатын,
Қымтап, шымқап, жаным ракаттанатын,
Болсам етті, әттең дүние-ай, сол көрпе
Құшып, сүйіп, құмарым бір қанатын.

Дәурен қайда маған оны сүйетін?
Тым болмаса киімінің киетін,
Не сол көрпе астарының бір сабак
Жібі болсам денесіне тиетін!

Не болса да көкіректі жарып шықкан пәле емес пе – осы жаман өлеңсүмәк ол сәтте өзіме жап-жақсы сиякты боп көрінді. Айта берсеніз осындағы өлең күрастырығаным, бейне бір Абайдың «Айттым сәлем, қаламқасын» шығарғандай-ақ едәуір қанаттанып қалды. Сөйтіп көшени біраз таптағаннан кейін, сағат он бірге таяна жатақханаға жақындал қайта келдім. Сол сәтте бір ой түсө қалды да, шапшан жан-жағыма қарадым. Жол шетіндегі аласа қашалы аулалардың бірінде шатырын қар басып, саңырауқұлактай қалтиған беседка түр екен. Қашадан бір-ақ аттап, жүгіріп соған бардым. Беседканың ортасында жазда үй иелері отырып домино ойнайтын үш сирағы ағаш, бір сирағы темір, ортасы ойылып кеткен ескі стол бар екен. Соның бір шетіне отыра қалып, жасаулы жақсы қабинетке жайғасқан ұлы ақындар-ақ айналама манғаздана қарап алып, жаңағы өлеңді жеке қағазға көшіруге кірістім. Қағаздың ортасына ірілеу етіп «Кызыл көрпе» деп жаздым да, оның астына жақша ішіне ұсағырақ әріптермен «Ментай туралы лирикалық ой» деген сөздерді және костым. Өлеңді көшіріп болып, қайталап оқып шықтым да, аяғына «1946 жыл, 1 январь» деп күнін көрсеттім. Содан соң қағазды жаксылап бүктеп, қойын дәптерімнің ортасына салдым да, орнынан түрдым.

VI

Жүректегі лұпілді шынашактың сәл дірілінен анғартып, тағы да менің қолым соқырдың алақанындағы боп, алпыс екінші бөлменің есігін ақырын бір сипап өтті. Содан соң саусактар бүгіліп, бірінен бірі сүйеу, колдау тапқандай иыктаса жұмылып барып, тактайды тықылдатты.

– Кіріңіз, кіріңіз, – деп екі рет қайталап айткан қыз даусы естілді. Мен есікті жайлап ашып, ішке кірдім.

Үстел басында Ментай көйлегін үтіктең жатыр екен. Мені көргеннен кейін:

– О, ағай, жоғарылатыңыз, төрлетіңіз, – деп үтігін үстел шетіне шоқитып коя салды. Ментай үстіне көп жуылғандықтан бұрынғы қара көк түсі бозғылттанып кеткен көнетоздау спорт костюмін киіп түр екен. Ескілеу болғанмен етпен ет бол жабысқан осы бір жарасты киім қыз мұсінінің мүшелерін айқындал, адамды одан сайын ынтықтыра түсетіндей. Оның есесіне бағанағы ақ мойын, ақ білек, уыз қеуде біржола жаңырынып, бүркеліп қалған. Мен сол бір сұлу картинаны іздегендей тамсанып, төсекке қарадым. Тап-түйнактай боп

жиналған қыз төсегі маған жанды ерітер тамаша картинаның бос қалған рамасында үнірейіп тұрған сияқты бол көрінді.

Үтігін қоя салып, Ментай екі қолын қатарластыра ілгері созып, маған қарай жүрді.

— Ағай, сіздің Жана жылда бақытты болуыңызға, ойға алған мақсаттыңыздың бәрі түгел орындалуына шын жүректен тілекестік білдіремін! — деп кішкентай әсем алақандарының арасына алып, менің қолымды қысты.

«Егер шын тілекtes болсан, онда ойға алған бар мақсатым — өзіңсің ғой, Ментай», — дедім мен ішімнен. Бірақ оны сыртыма шығарып айта алмадым.

— Рахмет, Ментай, мен де сізге соны тілеймін! — дедім оның қолын мен де қос қолдай қысып, қысып емес-ау, жас бала-ның білегін ұстағандай мәпелеп.

Ментай маған еркелей қарады.

— Ағай, бір өтінішім бар, айтайын ба?

— Айтыңыз, — дедім, «ол не өтініш болды екен» деп жүрегім лұп ете қалып.

— Айтсам, бүгіннен бастап мені «сіз» демей, «сен» деп айттыңызшы. Жарай ма?

— Неге?

— Мен сізді туған ағамдай жақсы көремін, — деді Ментай тағы да еркелей үн қатып. — Ал «сен» демей, маған «сіз» десеңіз, онда бөтен адам сияқтанып кетесіз.

Ментай осылай деп, он иығына қарай басын қисайтты. Үстіне спорт костюмін киген Ментай маған бұл сәтте көз қызықтырап бөтен үйдің бойжеткенінен гөрі ерке-шора бол өсken тентектеу өз бауырым тәрізденіп кетті.

— Жарайды, онда солай болсын, — дедім мен күліп.

Ментай мені жетектеп төрге шығарып, орындыққа отырғызды. Содан соң үстел үстіндегі үтіктеліп болған ұзын женді қысқы көйлегін, гардеробтың есігін қалқалап тұрып, оның ішінен және бірденелерді алды да: «Ағай, мен қазір келемін» деп есіктен шығып кетті.

Иен бөлмеде онаша қалған мен студенттік жұпыны тіршілік мекеніне көз жүгірттім. Арзанқол темір төсек, тақтай түмбочкалар. Әр қыздың төсегінің тұсына тұсқиіз, кілемше орнына газет тұтылып, олардың үстіне фотосуреттер жапсырылыпты. Көпшілігі екеу-ұшеуден, кейде үлкен топ болып бірігіп тұскен қыз суреттері. Әр тұстан әскери киімді жігіт суреттері көзге шалынады. Сондай бір жұпыны жігіт Ментай тұсында да тұр.

Ментай расында да тез келді. Жанағыдай емес өзгеріп, басқаша болып келді. Үстіндегі спорт костюмін шешіп тастап,

өзінің қыз киімін киіп алыпты. Тегі менің алдында тар костюммен алды-артын бұлтитып жүргуге үялған болу керек. Мені не дәлізге қуаламай, не теріс қаратып койып, осы жерде шешініп, көйлегінің судыр-сусылымен, желкені күйдіре, жақыннан шыққандай боп білінетін ыстық демінің лебімен жаһымды қинамай, өзі басқа қыздардың бөлмесіне барып, қайта киініп келген. Жіп шұлығы оқтаудай түзу аяктарына және жарасып тұр. Мен Ментайдың бұл инабаттылығына іштей сүйсіндім.

— Ағай, мен сізді ертерек кеп қалар деп шай қайнатып койып едім, — деді Ментай, дәлізге дәл бір сол үшін шығып келгендей. Киімін ауыстырып келгенін ешбір сөз етпестен, қолына шырышықтап ұстаған спорт костюмін гардероб тартпасына сұға салды.

— Мен расында да ертерек келіппін. Келсем, сіз.. а, жок, сен, — дедім құліп, жаңа ғана Ментайды «сен» деп атауға уәделескенім есіме түсіп, — ұйықтап жатыр екенсін.

— Ә-ә! — деді Ментай даусын әндете созып. — Онда есікті каттырақ қақсаныз етті, мен оянатын едім ғой.

— Мен ақырын қактым, бірақ есік кілттелмей, бос жабулы тұр екен.

— Кілттелменті дейсіз бе? — деді Ментай бөлмесіне дәл қазір ұры кіріп кеткендей көзі бакырайып. — Інірде бір кітапты қолыма алып едім. — Ментай оның не кітап екенін айтқан жок. Бірақ мен оның не кітап екенін түсініп, қыз төсегі жаққа көзімді жүгірттім. Бірақ жас Вертер Лоттаны іздең, таңертеңгі жатқан жерінен «тұрып кетсе» керек, орындық, түмбочка үстерінде де көрінбеді. — Сол кітаптың қызығымен есікті әне жабамын, міне жабамын деп жатып ұмытқанмын ғой тегі. — Қыз әлдебір үятқа ұрынғандай боп, басын шайқады. — Мен өзім сақ емес, сенгішпін. Осыным жаман-ау, тегі, — деді өзіне өзі ұрыскандай: — Тұнде үйге ағай емес, басқа біреу кіріп кетсе, қайтер едім.

Осыдан кейін Ментай екеуіміз ұстел басында отырып, шай іштік. Бір тілім қара нанды бөліп жеп, Ментаймен ішкен қара шай маған балдан да тәтті боп көрінді. Екеуміздің ортамызда тұрған кемерінен шай ұрттаған сайын күйдіріп, ерінді қаритын екі қаңылтыр кружка, шойын шәугім мен пластмассадан жасалған арзан тарелка сол сәтте маған дүниедегі ең қымбат алтын сервиздерден де артық, қадірлі сияктанды.

— Сіз менің туған ағам Жұніске сондай ұксайсыз, ағай, — деді Ментай шай ішіп отырып, — біз бір әке, бір шешеден Жүйке екеуіміз ғана едік. Кішкене күнімде тілім келмей, мен Жү-

ністі Жүйке дейді екемін, өмір бойы солай атап кеттім. Ол менен бес жас үлкен болатын, сіз құралыптас еді. Сіз де қозыдай жуассыз, момынсыз ғой, ағай. Жүйке де сондай еді. Анау тұрған сол ағайымның суреті. – Ментай төсегінің тұсындағы газетке жапсырылған суреттерді нұскады. – Сіз ең алғаш біздің аудиторияға кіріп келгенде, не болғанымды білмей кеттім. Сізді мені ізден келген сол ағайым екен деп қалдым. Артынан Жүйке емес екенізді білсем де, жүргегім еріп, үзіліс болғанша әрең отырдым. Сіз тым болмаса менің ағаммен соғыста бірге болмады ма екен деп ойладым. Үзіліс кезінде соны сұрайын деп оқталған едім. Қалжыңбас Қанипа сізді ұзақ тергеп, өуреге салды. Сол кезде менің сізге қатты жаным ашып тұрды. Шыдамай, қасынызға барғанымда Жүйке есіме тұсіп, «Арманым, ағатайым, қайдасың сен?» деп ішімнен егіліп, жылап тұрдым. Кейіннен, сіздің дәптеріңізді үйге өкеліп, қазак тілінің барлық конспектілерін көшіргенімде де осы жерде отырып оның талай беттеріне көзімнің жасы тамды.

Ментайдың мен алғаш аудиторияға келген сағаттан бастап маған қамқоршы болғанын жоғарыда айттым. Ол сол күнгі лекциядан кейін менің қазак тілі дәптерімді алыш кетіп, бірнеше кеш отырып, бұрын өткен лекцияларын көшіріп берген. Сол сияқты Майра, Құлкен, Қанипа сияқты қыздарға да бірбір дәптер етіп басқа пән лекцияларын және көшірткен. Адал көнілмен ағасындай көріп, жаны қалмай, қамқоршы бол жүрген қызыға менің іштей ғашық болып, құмартуым оған бейне бір жамандық ойлаумен пара-пар сияқты бол көрінді өзіме. Осы осалдығым үшін өзімді өзім іштей кінәлап, ұрысып, үнсіз отырып қалдым. Қыздың балдай тәтті шайы терлетті ме, әлде шайдан ыстық сөзі жіпсітті ме, білмеймін, мандайым бусанып қоя берді. Ментай жайлап отырып сөзін ары қарай жалғады.

– Ағай, сіз Сегізінші гвардия дивизиясынан келген жоксыз ба?

– Жоқ, мен Жұзінші бригадада болдым.

– Ондайды естігем жоқ. Маған соғыстан қайтқан жүрттың бәрі Сегізінші гвардия дивизиясынан келген сияқты бол көрінеді. – Ментай сәл бөгеліп, ойланды да, оның жауабын өзі айтты. – Бәлкім, ол Жүйкенің сол дивизияда болғанынан шығар.

– Ол кісі тірі ме? – деп сұрадым мен.

– Жоқ, «қара қағаз» келген. Артынан қасында болған кісі өз қолыммен қойдым, өлгені рас деп сендірді.

Осы арада Ментай екеуіміз де едәуір үнсіз отырып қалдық. Тегі ендігі әңгімені неден сабактарымызды білмей, бөгелген болуымыз керек.

Шай ішілгеннен кейін Ментай ыдыс-аяқты гардероб пол-
каларына тез жинап таstadtы да, төсегінің bas жағындағы тум-
бочкасынан бір қалың kітапты алып шықты.

— Ағай, — деді ол үстел басына қайта келіп, жанағы шай
ішкендеңідей менің қарсыма емес, енді қасыма отырып жа-
тып, — мен kітапханадан үш күнге сұрап әкеп, «Одиссеяны» оқып
жатыр едім. Откен түнде Гетеңің қызығына түсіп, мұның аяғын
бітіре алмай қалғаным. Сізben бірге отырып, осыны тауысып тас-
тасақ кайтеді, егер бүгін басқа жұмысыныз болмаса?

— Жок, оқиық, — дедім мен бірден.

— Онда жақсы болды, — деді Ментай қуанып кетіп. — Бәрі-
бір жазда ежелгі грек әдебиетінен емтихан тапсырғанымызда
да керек қой бұл.

Маған сонау жазда тапсырылатын емтиханнан гәрі сол
сөтте Ментай қасында көбірек отыру кымбаттырақ еді.

— Шаршағанда кезектесіп оқырмыз, қазір мен бастайын,
ағай.

Мен басымды изедім. Ментай, тамағын кенеп алып, он то-
ғызынши жырдан бастап, окуға кірісті.

Все разошлися; один Одиссей в опустевшей палате
Смерть, замышлять женихам совокупно с Афиной остался.
С ним Телемах...

Ментайдың өсем даусы, жаздығуні Алматының әр көшесін
бойлай ағатын сансыз бұлактың сылдыр-сыңғыры тәрізденіп,
бірте-бірте бөлмені керней бастады. Қыз kітапты бар ықыла-
сымен беріле оқып отыр. Әсіресе ол Пенелопаның басынан
кешкен қыншылық, ауыр жайлар тұсын оқығанда сол
қасіреттердің бәрін өз басынан өткеріп отырғандай қабак
шытып, қиналып қалады. Сол кезде мен ішім ауырып отырғ-
андай кіржіп, онымен іштей қоса қиналадын. Ментай даусы
жанды әлдилер бұлак сыңғырындағы біркелкі күйге көшкенде
мен де кең тыныс алып, жадырап, ракаттанып қаладын.

Өзініз білесіз, «Одиссеяның» соңғы жыр-тарауларында
Одиссей батырдың жары Пенелопа сұлудың соғысқа кеткен
ерін жиырма жыл бойы айнымас адалдықпен күткені сурет-
теледі ғой. Жиырма жыл бойына ол өзінен дәмеленіп, кол
созған жігітсұмактардың бәрін әр түрлі айла тауып, бойына
дарытпайды. Қызығушылар қыр сонынан қалмаған соң, бірде
ол сол елдің дәстүрі бойынша қарт атасына кебін тоқуға
кіріседі. Соны бітіріп, атамның алдында келіндік қарызымды
өтегеннен кейін ғана басқа күйеуге шығамын деп жар сала-
ды. Бірақ Пенелопа күндіз тоқыған өрмегінің жібін өзі ылғи
түнде тарқатып тастанап отырады. Дәмелі жігіттер арудың бұл

айласын сезіп койып, кебінді тез тоқып бітір деп дігірлейді. Бұл айласы ашылып қалғаннан кейін Пенелопа жаңа бір шартты және ойлап табады. Енді ол Одиссейдің үйде қалған адырнасы ағытулы садағын кімде-кім тартып, бір жебені қатар тізілген он екі шығыршықтың көзінен өткізсе, соған тиемін дейді. Өйткені ол Одиссейдің алып садағын ешкім тарта алмас, сөйтіп мырзалар менен құдерін үзіп, құлағыма тыныштық берер деп үміттенеді. Күйеулердің өзара жарысы белгіленген күнге Пенелопадан дәмесі барлардың бәрі тегіс жиналады. Бірақ олардың бір де бірі оқатып, он екі шығыршықтан өткізбек түгіл, алып садақтың адырнасын да кигізе алмайды. Осы топырдың үстіне Одиссей келіп, ақ некелі әйелінің басын дауға салғандарды тегіс құртады. Сөйтіп ол өзінің кіршік-сіз адап жары Пенелопаға қосылып, өзі жоқта ержетіп, азамат болған ұлы Телемахпен, барша ел-жұртымен табысып, мұратына жетеді.

Касымдағы қыздың оқып отырған кітаптың екінші бетінде жаткан оның ақ сүйрік саусактарына мұлгіп, телміре қарап, қыздың үніне, кітаптың оқиғасына елтіп, екеуіне бірдей ынтығып, мен ұзақ отырдым. Сондай сәттерде кейде менің иығым Ментайдың иығына тиіп кетеді де, вокзалда отырып ұйықтаған адамның селк етіп оянып, мойның сылқ ете тұскенін көрген ешкім жоқ па еken деп, жалма-жан жан-жағына қарап, әлек боп қалатыныңдай, кеудемді кейін шегеріп, қолымды қайта-қайта уқалай беремін.

Сөйтіп отырып, кешке қарай біз «Одиссеяны» аяктадық. Эрине, мен осының бәрі өз жырым – өз одиссеям болмағанына іштей өкіндім. Әлдебір көмескі елестер көз алдымға келіп, Сәлиманың мені күтпей, басқа біреуге тиіп кеткені ернімді еріксіз тістетіп, және қынжылтты.

– Міне, бір үлкен жұмыс бітті, ағай, – деп Ментай кітаптың соңғы бетін жапты. Бірақ оны алдынан ысырып тастамай, оқығанын ойға жинағандай боп, кітаптың сыртын сипап біраз үнсіз отырды.

– Ағай, сіз қалай ойлайсыз? – деді ол содан соң маған соңшама бір сабырлылықпен қарап. – Маған Гомер поэмалары қазақ дастандарына ұқсайтын сияқты боп көрінеді. Мәселен, мен өз басым осы Одиссейді біздің Қобыланды батырға, Пенелопаны Құртқа сұлуға жақыннатамын да тұрамын. Айырмашылық екі елдің тіршілік кәсібінде, бірі тенізді, екіншісі даланы мекендейтіндігінде ғана ғой деймін. Қобыланды жауға аттанып кеткенде оның елін Қызылбас жұрты шауып алып, сол елдің ханы Алшағырдың Құртқаны аламын деп әлек са-

латыны жаңағы Пенелопаны аламын деушілердің қылышына ұқсамай ма? Өмірі Гомерді естімеген казак жырауларының онымен үндес шыққанына қайран қаламын.

Бұл сөздерімен Ментай маған кітапты кей қыздарша сұдыратып босқа оқып шықпай, оның мән-мағынасына ой жіберіп, оқығандарын бір-бірімен салыстыра отыратын зерделілігін танытты. «Қаласан, сен түбекейлі зерттеуші, жақсы ғалым да бол шығар едің-ау» деп ойладым мен.

— Иә, рас, — дедім мен Ментайдың сөзін күптал.

— Менің әдебиеттегі әйел бейнесінен ең жақсы көретіндерім осы Пенелопа, Құртқа тәрізділер, — деді Ментай ойын ары қарай жалғап. — Бұлардың өзі еңбекші әйелдер. Пенелопаның атасына ақырет токымак бол, күндіз-тұні өрмектің ұстінен түспеуі, Құртқаның Тайбурылдай тұлпарды балаша мәпелеп, бабын тауып өсіруі ересен еңбекшілдікті білдірмей ме? Меніңше, әйелге керек негізгі үш қасиет бар, ағай. Олар: еңбекшілдік, ақылдылық, сұлулық. Бойында осы үш қасиет тегіс бар әйелді төрт құбыласы түгел әйел деп бағалау абзал. Ал соның алғашқы екеуі ғана табылса, онда соңғысынсыз да өмір сүре беруге болады. Солай емес пе, ағай? — Мен әйелдердің сұлулықты өздеріне ең бірінші қажет деп білетінін, сондықтан сиықсыз әйелдер де өздерін сұлумыз деп есептейтінін сезсем де, Ментайдың сөзін күптал, тағы да басымды изедім. Бірақ Ментайдың еңбекшілдікті бірінші қажет деп біліп отырғанын оның келесі сөзінен ғана анғардым. — «Әдебиеттегі еңбекші әйелдер бейнесі» десе, бір диссертацияға тақырып та болады екен-ау өзі.

Кызы осылай деп сөзін аяқтағандай болды. Бірақ оны мен қайтадан жалғастырдым.

— Осы тақырыпты өзің диплом жұмысы етіп алып, университет бітірген соң оны диссертацияға неге айналдырмайсын, Ментай?

— Диплом жұмысы етіп алуға болады ғой, — деп барып қыз жынысып күліп алды. — Ал диссертация корғау менің қолымнан келмес.

— Неге?

— Анада оқытушы ағайдың осы жөнінде өжеттік, өлермендік деп екіге жіктеп айткан бір өткір сөзі әлі күнге дейін қөкейімнен кетпейді. Ол сөз сіздің де есінізде болар, ағай? — деді Ментай өзіне тән сыртқылығын берік сақтай отырып.

Иә, мен оны ұмытқан жоқ едім. Өзімізге құдайдай көрінетін қасқа мандай қадірмен оқытушымыз лекция ұстінде сөзден сөз шығып кетіп, былай деген еді: «Бағдарлап, барлап қара-

сак, кей кезде диссертация түрлі жолдармен қорғалатыны бай-калады. Бірі – ғылымға келер жастың шын бейімділік таныт-кан, анық парасатпен қорғауы. Екіншісі – ешбір бейімі, ғылы-мға анық қосар үлесі жоқ қарадұрсін, кейбір адамдардың күрпілдетіп сиыр сауғандай етіп кандидаттық дипломнан ай сайын мол акша сауып отыру мақсатын көздең, құлқын-құмарлықпен, пайдакұнемдікпен қорғауы. Соңғысы, алғаш-қыдай ғылымда айтатын өз сөзім бар деп, өзекті жарып шық-кан өжеттікпен емес, жалынып-жалпайып, өлеусіреген өлер-мендікпен қорғау. Сендердің іштерінде кейін диссертация қорғаймын дейтін талапкерлерің болса, онда ғылымға анау алғашқы ақ, әділ жолмен баруларыңды мөслихат етемін. Осы соңғы сөлемек жол доғарылса екен деп тілеймін».

— Ағайдың сол айтқанындай-ак, — деді Ментай жаңағы сөзін жалғап, — ғылымға үлес қосу үшін емес, күрпілдетіп ақ-ша сауу үшін ғана диссертация қорғау біздің қыздардың кейбіреулерінің колдарынан келсе келер, бірақ мен өйтеп ал-маспын. — Ментайдың енді бұл тақырыпта өнгіме қозғағысы келмеді білем, сөздің бетін басқаға бұрды. — Бұның бәрі мына кітаптан шығып кетті ғой. — Ол алдында жатқан кітаптың сыртын тағы бір сипап қойды. — Айтпақшы, ағай, жаңа, кітап оқып отырғанда көмейіме келген бір сұрак бар еді. Соны сұрайын ба сізден?

— Сұра, Ментай, — дедім мен құле түсіп. Қыздың не сұрағалы отырғанын сезгендей, жүргегім су ете қалды.

— Сұрасам, Одиссей батыр сияқты, сіз де соғыстан қайт-тыныз ғой. Ал елде сізді күткен өз Пенелопаңыз жоқ па еді? Бұл сұрағыма ренжіменіз, ағай, — деді Ментай соңғы сұрағым менің көнілімे кеп қалды ма дегендей, кейінгі сөздерін тез-дете айттып.

Несіне ренжиін, мен қызға шынымды айттым.

— Болды. Ментай, — дедім сәл ғана құрсініп қойып. — Аты Сәліма еді. Соғыска кетерде уәде байластық. Артынан ол осы КазГУ-ге келіп студент болып, оқып жүрді. Хат алысып түрдүк. Оның ең соңғы хатын мен 1944 жылдың басында ал-дым. Сол хат әлі күнге дейін қалтамда жүр. Тындаласан, оқып берейін.

— Оқыңыз, ағай, — деді Ментай әлденеден қаймыққандай бөгеле сөйлеп. — Бірақ өзіңізге ауыр болып жүрмесе... олай болса, оқымай-ак қойыңыз.

— Е, адам басына тұскен ауырлықтың бәріне көнуге де тиіс, оны көтеруге де міндетті ғой. Әйтпесе оның несі адам?! — дедім өзімді-өзім қайрағандай болып. Содан соң орнынан тұрып,

Ментай шифонерінің есік жақ сыртындағы темір шегеде қабырға ілген қаскырдың терісіндегі жер сыза салактап тұрған шинелімнің ішкі қалтасынан су өтпейтін жылтыр қағазға оралған хаттарды алды. Бөлме іші кара көлеңке тарта бастаған еді. Ментай да менімен ілесе орнынан тұрып, есіктің екінші жақ қабырғасындағы қара тиекті бұрап, төбе шамды жакты. Мен орныма отырып, Сәлиманың хатын оқуға кірістім. Ментай жаңағы жерге «Одиссеяны» шынтақтай қайта жайғасып, бейтаныс қыздың өр сөзіне барынша зейін қоя тындалп қалды.

Мен онда дәптердің алты бетінің асты-үстін толтыра ұзак жазылған хатты Ментайға тұпнұсқадан оқып берген едім. Енді оны сізге жаттап алған тақпақ сиякты етіп, ауызша айтуыма тұра келеді. Егер менің қолыма қарамай, сәл қырындай отырсаңыздар онда тұпнұсқадан оқылған хатты тындағандай әсер алуларының да мүмкін. Ал бастайын не де болса.

«Жаным Ербол!

Менің сені шексіз сүйетінімді білесің. Өзім де сен дегенде шығарда жаным ғана басқа шығар деуші едім. – Бұрынғы хаттарының бәрінде Сәлима алдымен менің амандағымды сұрауши еді. Содан соң есен-саяу бола беруіме, жауды тез жеңіп қайтуыма тілекtestіk білдіретін. Осыдан кейін ғана өз жайын, ел хабарын баяндауға кірісетін. Ит қуған адамның айқайындағы ғып, бірден бұлай бастағаны несі екен деп ойладым бұл хат ең алғаш қолыма тигенде. Содан соң оны ары карай оқыдым. – Осы кеше ғана ауылға каникулға барып қайттым. Бұркітбай бригадир сенің папаның орнына колхозға председатель болған еді ғой. Жақында сонын бұрынғы бала көтермеген көрі әйелі қайтыс болыпты. Ауылға мен барған күннің ертеңінде біздікіне сол кісі келді. Маған амандасты. Сабағымның жайын, оқуды қашан бітіретінімді сұрап, біраз отырып, кетіп қалды. Басқа ештеңе деген жоқ. Бірак кешке шешем маған «сен сол Бұркітбайға тұрмысқа шығасың, егер мені шешем дейтін болсан, сөйтесің!» деп қиғылықты салды. «Ол менің әкемдей кісі ғой, қалай шығамын?» дедім мен. «Түгі де жоқ, ерлі-байлы болған соң оның үлкендігі де ұмытылып кетеді» деді шешем. Мен көнбедім. Шешем қарысып отырып алды.

«Әкен трудармияда, сен оқудасың. Мына екі бала мен мені кім асырап, сактайды? Ал Бұркітбайға шықсан, өзіңнің де жаның тыныш – ит өлген жерге оку іздел сандалмайсың. Менің де жаным тыныш – бір жағынан әкенді, бір жағынан сені ойлап, тұн үйкымды төрт бөліп, дөңбекшімеймін. Бұркітбай екеуін бүкіл ауылды билеп, бірің бастық, бірің мұғалім

боласындар да, отырасындар. Осы заманда осыдан артықтың керегі не?» деп құлағымның етін қудай жеді. Мен сені айттым. «Ерболды қайтесіз, екеуміздің қосылатынымызды ел біледі ғой, – дедім. – Ол күнде хатты Алматыдағы маған да, ауылдағы саған да жазады. Осы үйдің өз адамы болып жолдайды», – дедім.

Шешем шап ете тұсті. «Ербол, Ербол дейсін. Ол тірі келе ме, өлі бола ма? Оны қайдан білдін. Қайта, Ерболдың сені жақсы көргені рас болса, бағынды байламасын. Егер өзі аман келсе, елден Ерболға лайық қызы табылады. Сөниям жетіп және келеді. Ертең оған да күйеу керек. Тіпті Ерболға соны беремін. Оған апасын алды не, сіңлісін алды не – бәрібір емес пе? Екеуі де менен туған. Ал дәп саған ертеңгі Ерболдан бұгінгі Бұркітбай артық. Осыдан Бұркітбайға бармадың ғой, ак сүтімді аспанға сауамын, теріс батамды беремін. Аналық қарызымды екі дүниеде де кешпеймін!» деді.

Не істерімді білмедім. Ақыры жазғы каникулге келгенде көрейік дедім. Оған дейін өзіңмен ақылдасып алғым келді. «Бұркітбай менімен бұрыннан сөйлесіп жүрген. Қыста келгенде сені үйіме кіргізіп бер, окуға жіберме деген. Сенің сонау жазынды күтіп, ку тізесін құшақтап отыра бере ме ол. Осындағы бойжетіп отырған қыздардың бірін алады да қояды, сені дәт дегізіп. Ана Жексеннің қызы Қатипа жок нәрсені сылтауратып, күнде баратын көрінеді конторға. Бұркітбайды қалай колыма түсіремін деп жүрсе керек. Әне, сол сияқты біреу есігіме өзі келіп тұрған бақ-дәulet, бай күйеуді қағады да кетеді» деп шешем тепсіне тақымдап болмайды.

– Ендеше Бұркітбай сол Қатипаны алсын, – дедім мен.

– Бұркітбай оны ұнатпайды, – деді шешем. – Осы төніректе оның ұнататыны сен ғана болып отырсын. Құдайдың мұнысына мың шүкіршілік, ат аяғы жетер жердегі жалғыз ерек қызының аяғынан құшақтап жатса, одан артық бақыт бар ма шешеге! Бірақ есінде болсын, еркектің көңілі құбылмалы болады. Мысықты кім арқасынан сипаса, ол соған сүйкеніп, пырылдап, алдынан тұспей қоймай ма? Ерек тे сол сияқты. Қай әйел бетіне құле қарап, қылмындағы бастаса, ерек те соған карай бейімделе береді. Сен шалқая берсен, ол ерегесіп, Жексеннің қызын алады да қояды. Сөйтіп саған арналған жылы суға Қатипа қолын малады да отырады. Жұртқа таба боп мен қаламын, елге құлкі боп сен жүресін.

– Неге табалайды жұрт? – деймін мен.

– Неге табаламайды, – дейді шешем. – Бұркітбайдың көңілі сенде екенін бүкіл осы ауыл түгел біледі. Кеше анау

шеттегі санырау кемпір Сақып та: «Бұбіш, Сәлиманы Бүркітбайға қашан қосқалы жатырысың? Ұмытып кетпей мені де тойына шақыр. Сәлиманың тұсауын өзім кескенмін», – деп кетті. Білмесе, ол не? «Ел құлағы елу» деген емес пе, бәрі де біледі. Білсін, осы қыыншылықта мына Бұбіштен басқа кімнің қызын күйеу, күйеу болғанда жарты патша – басқарманың өзі алып жатыр.

Мен ыза боп кеттім. «Тойынның да, Бүркітбайынның да керегі жок» деп жылап жатып алдым. Шешем бұртиып, біраз қасымда отырды. Содан кейін даусын жұмсартып, басымды сипады. Біраздан кейін мені құшактап, өзі де жылап алды. Көзін сұртіп, бір кезде қайта сөз бастаны.

– Егер соғыстан Ербол келмей қалса, сорлайтын сен боласың, балам, – деді жыламсырап отырып. – Одан да бүгіннен бастан Бүркітбайға шығып ал, қалқам. Айналайын, ақылың бар ғой сенің. Мына дауылды заманда үйге тіреу болатын ерек керек. Окуды қайтесің, окудың түбіне кім жетеді? Ербол, Ербол дейсің. Ерболың да жасынан оқуқұмар бала болатын. Соғыстан бұрын тауыса алмай кеткен окуын соғыстан кейін бітіремін деп өуре болмасына кім кепіл оның. Алдымен соғыстың бітуін күтіп, одан сон Ерболдың окуды тауысуын тосып, өз бағынды өзін байлап отырасың ба, күнім-ау. Қыз баланың бакыты – байға тиіп, бала құшактау. Жалғыз сен емес, сонау Хаяу анадан бері келе жатқан жоралғы осы, ботам.

Осылай деп шешем дауыс айтып отырып алды. Бір жағынан сені аяп, бір жағынан шешемді, он беске кеп қалған сіңлім Сәния мен он жасар інім Әскержанды аяп, екі оттың арасында қалғандай, дал болдым. «Апатай, бұл өңгімені жазға қалдыр» деп тан атқанша жылап, жатып алдым.

Бүркітбаймен ақылдасты ма, әлде өзі жібіді ме білмеймін, ертеңінде кешке шешем осыған көнді. Жазғы каникула шыққанымда мені Бүркітбайға қосатын болды (Ал өзім Бүркітбайды алғаш келіп, амандастып кеткеннен кейін көргенім жок).

Мінеки, сөйтіп, ауылдан мен кеше ғана келдім. Келе сала саған хат жазып, мұңымды шағып отырмын. Не істейін, Ербол! Не қылайын? Жаным, қуатым, ақылды едің ғой, бір амалын тапшы өзің. «Сақал-мұртың қуарып, бойға біткен тамырдың бәрі бірдей суалып, алайын деп тұрмысың мені көріп қуанып» деп карт Қожаққа Ақжұніс айтқандай, Бүркітбай шалға қалай барамын, сенсіз қалай өмір сүремін? Бармасам, шешем күн көрсетпейді, үй ішінің халі ауыр екен. Өзін барда құзде үй басына арба-арба еңбеккүнге тиген астық тұсіп, қыс

бойы ол қап-қап болып тошалада тіреліп тұруши еді ғой. Өткен күзде біздің үйге бір жарым қап бидай өрең тиіпті. Үйдегі үш жан құніне үш мезгіл дастарқанға бір уыс бидай шашып, соны тауыктай теріп жеп, талшық ететін көрінеді. Бір біздің үй емес, бар ауылдың құйі осы. Жақ жұндері үрпіп, бозарған балаларды көргенде ішін удай ашиды. Міне, елдің жайы осы, Ербол!

Студенттік жағдай да жетісіп тұрған жок. Құніне карточкамен алатын бір жапырақ наң мен қатықсыз қара көже ғана. Жатакхана да сұық. Осы хатты көрпеге оранып отырып, қолымды қайта-қайта үрлеп, өз деміммен жылтыып, әрен жазып отырмын. Бірак маған сенін әр хатын бес күндік азық, әр сөзін бір күндік қызу. Қаншама жүдеп-жадап жүрсем де сенен хат келгенде жайнап, жадырап кетемін. Бұл шын сөзім, шын сырым, қуатым.

Сүйіктім Ербол!

Менің бар жайым осы. Ендігі хабарды өзіңден күтемін.

Шешімін де, кесімін де өзін айт. Мен сенің айтқаныңды ғана орындаимын. Күт десен – күтемін, шалға бар, тұрмыска шық десен – шығамын. Талай махаббаттың қанатын қырыққан қанды соғысты бастаған қаскөй жауға лағынет айтып шығамын. Бұркітбайдың босағасында басыма қызыл желек бұркелсе, саған деген ақ жүрегім қара жамылып жататын болады кеудемде.

Жок, бұлай болуы жөн емес, Ербол. Жазға дейін соғыс бітуі керек. Сендер Гитлер сүмның көзін жоясындар. Сонда Бұркітбай айдалада қалады. Екеуміз қосыламыз – махаббаттың мерейі ұstem болады. Махабbat зұлымдықты жеңеді. Сендер соғыста жаумен жұлысып жатырсындар. Менің жүрегім де сондай майданға айналды. Менің жүрегімде махаббат пен шарасыздық шарпысып жатыр. Махаббат жеңісінің туы сендердің колдарында, Ербол. Сендер жауды құртасындар, майданда сендер көтерген жеңіс туы мұнда жығылып жатқан мындаған махаббаттың жалауын жалтылдатады. Айналайын, қуатым, жауды тезірек жеңіндер. Сөйтіп, өзінді де, мені де күтқар мына азаптан.

Қасымдағы қыздар жатып қалды. Мен стол шамын жаныма жақындастып алып, саған осы хатты жазып отырмын, жылап отырмын. Мына бір сиясы жайылып кеткен сөз – менің көз жасым тамған жер.

«Жаман айтпай, жақсы жок» деген, Ербол. Жазда, жазатайым Бұркітбайдың жайған торына түсіп қалсам, сен мені кеш. Өзінді уыз махаббатыммен шексіз сүйгенім үшін кеш. Соғыста талай темірдің қамырша иленіп, талай шойынның

шыныңдай үгітіліп жатқанын сан рет жазып едін ғой маған. Ендеше адам жаңы темірдей төзімді ме, шоныннан берік пе? Майданда сом болаттарды күйреткен соғыс елде де талай сертерді сындырып, уәлелерді уатып жатыр. Әрине, оның да тауқыметі жауынгерлердің иығына түседі. Олай дейтінім, осы жолы ауылдан келгенде күйеулері соғыста жұрген кейбір жас әйелдердің, сөз байласқан жігіттері майданға кеткен қыздардың күйеуге шығып алғандарын көрдім. Жоғарғы ауылдағы өзінің Ағайша женғен завферма боп жұрген Жолболды деген шұбар шалға тиіп алыпты. Алматыға қайтар алдында мектептің жанындағы ләпкеде кездесіп:

— Неге өйттіңіз? — деп сұрадым Ағайшадан.

— Күйеуімнен соғыс басталғалы хат жок. Мен сонсон шықтым. Ал Еркеш қайнынан (женгелерінің сені солай деп атайдыны есінде шығар) күн сайын хат алып отырған сен де Бұркітбай бастыққа барғалы жатыр дейді ғой, — деп ол өзімді кекетті.

Төменгі ауылдағы «бес жорға» атанған бес бойжеткеннің бірі Қазиза еді ғой. Сол отыз жыл отасқан әйелін тастатып, бригадир шалға шығып алыпты. Бұл менің ауылдан, өзіміздің колхоздан ғана көргенім. Ондайлар басқа ауылдарда да бар шығар. Осының бәрі тұрақсыздықтан емес, көпшілігі шарасыздықтан кетіп жатыр, Ербол. Мұның бәрін сенің алдында акталу үшін жазып отырғаным жок, жаным. Ертен жауды женип, аман қайтқан жігіттердің бәрі өздерін тоспай кетіп қалған жарлары мен ғашықтарына қарғыс дауылын боратып, лағынет боранын ұйтқыта келеді өлі. Содан, ең жок дегенде бір жігіт — менің ақылды досым, бар жағдайды байыппен ойлап, пайымдай билетін Ерболым олай етпесін. Ол пайдасыз ашу мен ызадан биік болсын. Қыз сорлылардың шалға телініп, жатbosaganы жастанғанымен, өздерінің сол жігіттерге деген сүйіспеншіліктерін жүректерінің түкпіріне түйіп, өмір бойы жадында сақтап қалғанын білсін. Қаншама бармын, бақыттымын десе де, сол алғаш сүйген жігіттерінің төбесін көргенде шексіз куанатындарын, оңашада соларды ойлап, өксіп алатындарын түсінсін. Сөйтіп қыздарға кешірім етсін, жалғыз өз атынан емес, барлық жігіттер атынан кешірім етсін деп жазып отырмын мұны.

Жо-жок, Ербол сен мұны мен Бұркітбайға баруға бел байлаған соң айтып отыр екен деп ойлама. Жок, атама. Бұл менің бар жүрегімді жайып, бар сырымды ақтарғаным саған. Ойдағының бәрін жасырмай жазғаным. Осылай ақтарыла сөйлеуге мені өзің үйретіп едін ғой, жаным. Сол талабынды және орындағаным.

Міне, ағарып таң да атты. Терезеден ак бас Алатаудың бір биік шыны көрінді. Осы шындаған берік, осы шындаған тұракты болсам деуші едім өмірде. Оны алдағы құндер, алдағы жағдайлар біледі.

Ал, қалкам, мен болдым. Сенің амандығыңды тілеймін. Осы жазда жауды құртуларыңды құтемін. Сенің маған ақыл беретін хатыңды тосамын.

Басыңды қөкірегіме басып, қысып, бетіңен сүйдім сені. Окобында аязда тоңып отырған жерінде ыстық ерніммен аймалап, айқара құшактадым, жаным.

Сенің Сәлиман.

1944 жыл, 20 ақпан, Алматы, КазГУ».

Мен хатты оқып болып, Ментай екеуіміздің ортамызға койдым. Қыз колын хатқа созбады. Маған оның жүргегі толқып, тулап отырғандай боп көрінді. Бірақ онысын сездірмеді.

— Бұл Сәлиманың сізге жазған хаты ғой, — деді арамыздығы сөл үнсіздіктен кейін Ментай.

— Иә.

Қыздың көмейіне оның ар жағы не болды деген сұрақ та келген болар. Бірақ ол енді ләм демеді. Басталған өнгіме аяқсыз қалмайтынын біліп, әліптің артын бағып, үнсіз отыра берді.

— Енді ар жағын айтайын ба? — дедім қызға қарап. Ментай басын изеді.

— Бұл хатты оқып шықканнан кейінгі менің жайым ереккүауымның бәріне де түсінікті ғой. Қөзге көрінбейтін әлдебір алып қолмен желкемнен ұстап алып, біресе тай казанда бұрк-сарқ кайнап жатқан ыстық суға малып, одан сон сакылдаған сары аязда мұз ойыққа батырып алғандай болды. Сол күшті кол мені осы бір ыстық, бір сұыкка кезек сұнгітіп тұрғанға ұксады. Біресе денем от боп күйіп, артынша мұздан кеп коя береді. Өне бойым қалш-қалш етіп бүрісіп, Бальзактың шегірен былғарысындай кішірейіп, бір жапырак боп бара жатқан сияқтымын. Қойши, не керек, сонымен ол кезде құндіз құлқі, түнде үйқыдан айырылдым. Сәлимаға не деймін, не деп жауап беремін деп киналдым. Оны ойлағанда қолымдағы мылтығымның сусып қалай жерге түсіп кеткенін де анғармай қаламын. Бұркітбайға бар деуге Сәлиманы қимаймын, Сәлимадан айырылып қалсам, енді ешқашан да маған ондай жақсы қыз кездеспейтіндей көрінеді. Ешкімге барма, өзімді тос дейін десем, өлермін деп ешқашан ойламағаныммен, анық тірі қаларыма, осы құнгідей он екі мүшем сау, аман келеріме және қөзім жетпейді. Өлі болам ба, тірі қалам ба — онда шаруан болмасын, тек мені тос деп эгоистік жасауға тағы да арым бармайды.

Сәлима хатында жазға дейін жауды женіп кел, сонда өзіміз қосыламыз дейді. Менің сөйтіп оған жеткім-ақ келеді. Бірақ бүкіл неміс армиясын жазға дейін жалғыз жайпап тастау менің қолымнан келе ме? Егер бәрі менің қолымда болса, онда жазға дейін емес, бір айда-ақ, тіпті бір тәулікте, тіпті сол күні-ақ жауды құртып, бар ғашықты бақытты етіп, елге қайтқан болар едім. Қайтейін, қанша бұлқынса да бір солдаттың қолында не бар.

Өстіп дел-сал болып жүргенімде елден тағы бір хат алдым. Оны ауылдан Сәлиманың шешесі жолдапты. Әрине, Бұбіш апайдың өзі хат білмейтін. Бұл апайдың кіші қызы Сәнияның да жазуы емес. Қолтаңбасы маған өте таныстау. Басқа біреуге жаздырыпты. Хатының мазмұны мынандай:

«Қымбатты Ербол балам!

Дүние тыныштық болса, сені шын балам болар деп ойлаушы едім. Сүм соғыс килікті де, бәрінді көгендереген қозыдай алыска алып кетті. Сәлимам сені сарғайып көп күтті. Оның енді отыруының орны жок. Ерге шығуы керек. Шырағым, мен шешемін ғой. Ең жок дегенде бір қызымын қолымнан ұзатып, қызығын көрейін. Егер сенің оны шын жақсы көргенің рас болса, бағын байламай, рұқсатынды бер. Оған кінә койма, өз күнін көрсін, обалдарын сүм Китлерге болсын.

Ал, қарағым, Ербол! Осыны сенен аналық тілек етемін. Жасынан ана сыйлаған жалғыз едің ғой. Айтқанымды орынласан – батамды беремін. Құдайдан сенің аман-есен келуінді тілеймін. Аман келсен, өзіне лайық қыз табылады елден.

Анаң Бұбіш».

Бұл хат жанымды және құйдірді. Құйдірғен кемпірдің сөзі ғана емес (бірақ шеше байғұста не кінә бар), сол хаттың жазуында еді. Әріптері қиқы-жиқы бұл шимай Бұркітбай бригадирдің жазуы. Мен жыл сайын, оку біткеннен кейін, жаз бойы оның тәбілшісі болатынмын. Сондықтан да маған Бұркітбайдың қай әріпті қалай жазатыны, тәбілдің аяғына колды қалай қоятыны бес саусағымдай белгілі еді. Төрт бұрышты конверттен алынған хат бетіне тізілген сол бір қиқы-жиқы әріптер енді маған омартадан құжынай ұшқан сары ала шыбын – сансыз араларға айналып, өзімді жабыла талағалы келе жатқан сияқты боп көрінді.

Сонымен, біресе жапандағы жалғыз жолаушыны қамаған аш қасқырдай анталап, алдан да, бүйірден де снаряд, миналар жарылып, біресе ордалы жыландай жан тітірете ыскырып, сумандап ок каумалап, біресе үстіне төніп келген аюдың тісіндей сакылдаған жау танкі ыстық ұян – окопты таптал, солдат

өміріне күніне қырық рет қауіп тәндірген қырық төртінші соғыс жылының сұрапыл қысы да өтіп бара жатты. Бұл уақыт ішінде мен Сәлимаға арнап сан рет хат жазып, сен рет жырттым. Ақыры, көктемнің алғашқы күндерінің бірінде мен оған мынандай жауап жібердім.

«Сәлима!

Менің өмірімнің қауіпті екені рас. Осы күнге дейін өзім өлермін деп еш ойламасам да, соғыс біткенше өлі боламын ба, тірі боламын ба, ал тірі қалсам – мүгедек боламын ба, әлде жай жарақатты боп қайтамын ба, білмеймін. Бар білетінім: осы соңғы үш айдың ішінде ғана бірнеше жан жолдастарымнан айырылдым.

Мен сені шексіз сүйетінімді өзің білесін. Сүйгендігім үшін өз жүрегімді өзім тұншықтырып, құрбан етуге үйғардым. Сен мені күтпе, қалаған адамыңа тұрмысқа шық. Өлсем – есінде сакта. Бір балаңа менің атымды қой – мен соған да ризамын.

Кош.

Ербол.

1944 жыл, 15 сәуір. Майдандағы армия».

Осылай дедім. Әйтпегенде қайтейін. Ол менің некелеп алған жарым емес қой. Біздің екі-үш рет сүйісіп, тілден бал сорысқаннан басқа арамызда ештеңе болған жок. Елде, Сәлиманың өзі айтқандай, соғысты сылтау етіп, ак некенің өзін бұзып жатқандар аз ба? Қайта Сәлиманың менен рұқсат сұрағанына рақмет. Бұркітбайға сұрамай-ақ шығып кетсе, мен не істейтін едім. Шешесі айтқандай, өзім шын сүйген Сәлиманың бағын байламайын.

«Тос мені, тос!» деу хатқа жазуға немесе әндептіп айтуға ғана оңай шығар. Тосушы ол үшін талай тозактан, талай тұзактан өтетін болар. Сол көп тозактың бірі – шеше қаһары. Үй ішіне, сөз салушыға жеккөрінішті болып, сені күткен жардың еңбегі сен аман барып, ақталса жақсы. Ал олай болмаса ше? Өлген өкіне білмейді. Күйініш тіріні күйдіреді. Өзің олай-пұлай боп кетсен, оны және отқа салудың қажеті не? Қыз байғұс сені сүйгеніне кінәлі ме?..

Осылай ойладым. Сондыктан «өзің біл, ойлан» деп, Сәлиманың басын қатырмадым. «Мені күтпе» деп пышақ кескендей ғып бірден айттым.

Хатымды бүктедім де, тез почташыға бердім. Әйтпесем, тағы да жыртып тастайтынымды сездім. Почташы оны дивизия штабына апарып таstadtы. Одан басқа да үшкіл хаттармен бірге армия почтасына жөнелтілді. Сөйтіп, менің хатым елге, Алматыға қарай бет қойды.

Хат осылай жылжып кетіп бара жатқанда маған тағы да мынданай ой келді. «Осыным дұрыс болды, – дедім өзімді өзім жұбатып. – Бұлай ету – біріншіден, менің адамгершілік парызым. Екіншіден, Сәлимаға қойған сыным. Ол мені шын сүйсе, оның үстіне уәдесіне берік, табанды болса, мені тосады. Ал шын сүймесе, сүйсе де табансыз, тайғақ болса, мені күтпейді».

Ақыры ол мені күтпеді. Хатымды алғаннан кейін, 1 мамыр мерекесіне ауылға барады да, қайтадан КазГУ-ге қайтпайды. Бұркітбаймен қосылып, біржола қалып қояды.

Ақыры ол мені күтпеді, – деп жоғарыдағы сөзімді қайталаپ айттым. – Бірақ күтпегеніне қыз кінәлі емес, «күтпе» деген өзім кінәлідей сезіндім соғыс біткеннен кейін. Жұрт айтып жатқан «Тос мені, тосты» неге айтпадым деп өкіндім. Өкінгенмен не пайда? Мен бұл сұрапыл соғыстан тірі қалатынымды, тірі қалғанда он екі мүшем сау болып, елге осылай аман келетінімді біліппін бе?

Мен әңгімемді бітіріп, үстел үстінде жатқан Сәлиманың хатын алып, бүктедім де, қайтадан шинелімнің қалтасына апарып салдым. Сол арада қолыма қойын дәптерім ілінді де, оның ішіндегі бағана бөлек қағазға жазып алған өлең ойыма түсіп, жүргім кеудемді тепкілеп қоя берді. «Мұны қалай етсем еken?» деп ойладым.

– Апырай, бұл кісі Пенелопа болмады ғой, – деді Ментай осы кезде бір-ақ үн қатып.

– Мен де Одиссейге үқсамай жатырмын-ау, – дедім қызға карай бұрылып. – Сәлиманың қолына Одиссейдің садағындаі садақ тастап кетпеген сон, әрине, солай болады.

– Дегенмен өзі ақылды, сөзге де, ойға да ұста, шешен қыз еken.

– Ақын болсам деп арман етуші еді.

– Ә, бәсе.

Ментай Сәлиманы осыдан артық талқыға салмады. Ал менің ісіме де бір-ақ ауыз сөзбен баға берді.

– Адамгершілік, ізгілік шарттарын бұзу өмірде көп кездескенімен, махаббаттан бас тарту сирек болады деуші еді. Бірақ бәрі жағдайға байланысты ғой.

Осылай деп, өзіне тән ұстамдылықпен, ақырын ғана басын шайқады да қойды.

– Ағай, сіз отыра тұрынызшы, – деді ол содан соң орнынан көтеріліп. – Мен мына көрші қыздардың плиткасы босады ма еken, біліп келейін.

Маған да керегі осы еді. Ментай шығысымен орнынан атып тұрып, шинелімнің қалтасындағы бағанағы өлеңді алдым

да, кай жерге тастап кетсем екен деп, жан-жағыма қарадым. Осы кезде Ментайдың қайтып келе жатқан тықыры естілді де, мен буынның қалтырап, қолым дірілдеп, үстел үстінде жатқан «Одиссея» кітабының ішіне тыға салды.

— Плиткалары бос емес екен, — деді Ментай дағдарып. — Мен тағы да бір шай қайната қойсам ба деп едім.

— Жоқ, Ментай, рақмет. Мен кетейін, кеш боп қалды ғой, — деп жалма-жан киіміме қарай ұмтылдым. Енді кішкентай бөгелсем, Ментай «Одиссея» арасындағы қағазды көріп қоюп, масқарам шығатын сияктанды.

— Ағай, келгенінізге көп рақмет, — деді Ментай. — Ертең жексенбі ғой, уақытыңыз болса тағы да келініз. Келесіз бе?

Мен тілім байланып қалғандай, басымды изедім.

Жатақханадан шықсам, көшелер қараңғыланып қалған екен. Жанағы қағазды жылтындағы кітаптың арасына неге салып кеттім деп жатып өкіндім былай шыққан соң. Ол бағана мені туған ағамдай көремін деген жок па еді. Сөйтіп, «бауырыңмын, қарындастыңмын» деп отырған қызға ғашықтық өлеңін тастап кеткенім — қай иттігім? Ертең Ментайды қалай көремін, онын бетіне қалай қараймын?

Өстіп, өзіммен өзім ұрысып, қараңғы көшеде бүкендереп келе жатқан мен оқ-дәрі коймасына есебін тауып сағат, минуты жеткенде жарылатын мина тастап, сол жарылыстан жанұшыра қашып, аулактап бара жатқан жау жағының жансызындағы сезіндім өзімді сол сәтте. Махаббат пен сана бірін-бірі тында-майтынын, әрқайсысы тек өз дегенім ғана болсын дейтінін мен бірінші рет осы кеште ұққандай болдым.

VII

Ертеңінде қайтадан мен жатақханаға жолай алмадым. Ментайға не бетіммен көрінемін, «ағай, мұныңыз не?» десе не деймін деп, өз жанымды өзім жегідей жедім. Сөйтіп, мені қисапсыз мас болған адамның өзінін орынсыз айтқан сөз, келенсіз қылықтарын естіп, ертеңінде тартар өкініш азабындаі қинап, екінші қантар өтті.

Үшінші қантарда, күндізгі сағат екіде лекциямыз бастал-мак. Жатақханадан жүргім шайылып қалған мен университетке баруға тағы бетімнен бастым. Қыздардың бәрі мені Ментаймен қосыла кінәлап, мазактап, маскарайтындаі көрінді. Тілдері абын Қанипа мен Зайкүл: «Көзі қарайған там сүзеді» дегендей, ағаң сені бір сүзіп көрейін деген ғой» деп қазірдін өзінде Ментайды ажуалап жатқандай сезілді.

Әлде бүгін университетке бармай қалсам ба екен деп бір ойладым. Әскерде себепсіз шашау шығып көрмеген басым мұным тәртіп бұзғандық болар деп таныдым. Оның үстіне алғашқы екі сағаттық лекциядан өлсем де қалуыма болмайды. Olsen профессор Әуеновтың лекциясы. Біздін филфак оқытушыларының ішінде Әуеновтың орны бір бөлек сияқтанды. Кейбір лекцияларда шулаңқырап, тіпті болмаса өзара күбірлесіп, күнкілдесіп отыратын студенттер аудиторияға Әуенов келгенде оған ерекше құрмет білдіре, жым болады. Olsen лекцияға кіріскеңде аудиторияда үшқан шыбынның ызыңы білінерлік дейтіндегі тыныштық орнайды. Olsen кісі лекциясын шұу дегендеге кібіртіктеп бастап, біраздан кейін, тұяғы қызған тұлпардай көсіле жөнелгенде студенттердің айызы қанады. Аса бір миғұла біреу болмаса, оған әсерленбей, оны үқпай ешкім қала алмайды. Olsen профессор студенттерін бір лекциядан бір лекцияға қарай қызықтырып, ынталандыра жетелеп отырады. Лекциядан сырғып шығу, әсіресе Әуеновтың лекциясына қатыспау бәріміз үшін кешірілмес күнәдай болатын. Әсіресе, соғыста төрт жыл бойы кітабын арқалап жүрген маған сүйікті жазушының сабағына қатыспай қалу қылмыс жағағаннан кем көрінбес еді. Оның үстіне мен алдыңғы күні Ментай бөлмесінен шыққаннан бері өзімді әлдекімнің құзырында, әлдебір көрінбейтін шенбердің кұрсауында қалғандай сезіндім. Ментайды көруден тартынсам да, қаймықсам да, көргім келетінін анғардым.

Сағат бірден аса университетті жағалап, келуін келгенімен, оның ішіне ене алмай көп күйбендердім. Біресе оның баспалдағына көтеріліп, біресе одан қайта түсіп, қарсыдағы паркке еніп кетіп, әбден есім шықты. Өзіміздін қыздардың ешкайсысының көздеріне көрінбеуге тырыстым. Сағат екіге бес минут қалғанда ішке кіріп, шинелім мен фуражкамды гардеробка өткіздім де, төменде біраз бөгеліп тұрып, екінші қатарға көтерілдім. Тура сағат екіде ішінде Ментай отырған отыз үшінші аудиторияның қасына жетіп, тәнір үйінің қақпасы алдына келген діндардай дірілдеп, есіктің тұткасын үстадым. Осы кезде қарсыдағы деканаттан шығып, профессор Әуенов те аудиторияға қарай аяндады. Мен профессорға бас иіп, ол кісіден бұрынырак, асыға ішке еніп кеттім.

Мен аудиторияға емес, жана ғана жау өртеп кеткен деревняға енгендей болдым. Бетімді ып-ыстық от лебі шалған іспеттенді. Не де болса деп, өзім ең алғаш келгендері артқы партага қарай тарттым. Тұсынан өтіп бара жатканымда Ментай маған бірдене айтпак болғандай жалт қарап еді, өрт ішінен созылып, оза шық-

қан бір ұзын қызыл жалын мені қатты шарпып, өн бойымды күйдіре тұншықтырып, орап өткен сияқтанды.

Артқы партада Жомартбек деген аққұба өнді, ұзын бойлы, тыриған арық, бала жігіт отыратын. Ол үнемі қызметкер ағасының үстінен тұсken көнетоз киімдерін киіп жүретін және ылғи шетте отыратын. Сондықтан сырт пішіні жағынан ит-құсты үркіту үшін қотан сыртындағы жінішке ағашқа кигізіп қойған ескі киім, тымаққа – қарақшыға ұқсанқырайтын. Ал мінез жағынан – тілалғыш, жұғымтал, оның үстіне едәуір қу тілді болатын. Мен ең алғаш келгенде Жомартбек соқыр ішегіне операция жасатып, ауруханада жатқан екен. Содан сауығып, он шакты күннен кейін курсқа қайта келген. Отыз қыздың ішіндегі ерек кіндікті екеуміз ғана болғандықтан бір-бірімізге үйір бола бастағанбыз.

— Ағай, менің қасыма келдініз бе? — деп Жомартбек тісін ақсита күліп, мен жанына тақай бергенде-ақ орын босатып, өзі төрге қарай сырғыды.

Мен орныма отыра бергенде есіктен профессор кірді. Екі жақ самай шашы толқындей бұйраланып, қасқа мәндайы жарқырап, орындарынан тұрып, қошемет көрсеткен студенттерге қайта-қайта бас иіп, жымия күлімдел, сонысымен бәрімізді баладай қуантып, профессор төрге қарай аяндады.

Оқытуши столына жайғасқаннан кейін профессор алдында отырған студенттердің бастарынан асыра әлдебір қиян алысқа көз тастағандай сәл үнсіз отырды да, ұзын кірпіктерін қайшылай қағып-қағып жіберді. Осы бір сәт алдымен аспанда айқыш-ұйқыш нажағай ойнап, артынан шелектеп бір нөсер төгер ғажайып шакты еске түсірді. Әуенов лекциясын бастап, телегей-теңіз білім төгіп, ағыл-тегіл бол ақтарылды да кетті.

Алайда «Абайдың лирикасы» деп аталатын осы лекцияның алғашқы сағатын мен алан-құлан тыннадым. Бұл лекцияның бір сөзін де бекерге жібермеуім керек деп, өзімді өзім қанша ма қайрасам да, «Қызыл көрпе» өлеңі есіме түсіп, төубамнан жаңылғандай, айдалаға лағамын.

Өстіп екі күйдің – аудиториядағы Әуенов лекциясы мен жүректегі махаббат сазының қайсысына көбірек көніл бөлуді білмей, дел-сал болып отырғанымда қоңырау соғылды. Мен аудиторияда қалмай, оқытушымен ілесе тезірек шығып кетпек болып, парталардан аулактап, қабырғаға жанаса жүріп, жылдамдай басып, есікке қарай ұмтылдым. Партадан көтеріле бергенде Ментайдың да орнынан тұрып жатқанын көзім шалып қалып еді. Оның ашулы жүзін көрмейін деп, төмен тұқырып алғанмын. Есікке тақап, тұтқаға енді қолымды соза

бсрғенімде асаудың алдынан арқан құрғандай бол, екі құлашын екі жағына керіп, бетіме жымия қарап тұрған Меңтайды көрдім. Қанша қысылсам да, алдында кісі тұрғанда кимелеп өте шығатын сиыр емеспін ғой. Ментайдың бетіне тура қарауға жүзім шыдамай, теріс айнала бөгеліп, тоқтап қалдым. Ментай мені жұрт көзінше жерлеп, масқара етпек болған еken деп, өне бойымды тер жауып қоя берді.

— Ағай, сіз ақын екенсіз, — деді қыз осы кездे.

Мен селк ете тұстім. Селк еткенім: «мен қате естіген болармын. Қыз: «Ағай, сіз ақын екенсіз» демей, «ағай, сіз ақымақ екенсіз» деген шығар деп ойладым. Одан сайын ұнжырғам түсіп кетті.

— Ағай, сіз ақын екенсіз деймін, — деді қыз тағы да. Бұл жолы ол көңілді кезіндегідей әр сөзін соза, әндептіп айтты. Мен «акын екенсіз» деген сөзді дұрыс естігеніме сенбегендей, екі көзім жыпылықтап, Ментайдың бетіне қарадым. — Иә, ақын екенсіз, нағыз ақынсыз, — деді ол басын изеп, тағы да жымия түсіп.

Үш күннен бері тартқан қасіретімнің төлеуіндей болған бұл жымыыс маған соншама қымбат еді.

Жүрегім жаңа орнына тұскендей болды. Ментайдың маған ұрыспайтынына, жұрт алдында масқараламайтынына енді көзім жетті. «Уһ!» деп, арқамнан ауыр жұқ тұскендей терең бір дем алдым да:

— Рақмет, Ментай! Ақындық қайдан келсін, әншейін... — деп мінгірледім.

— Жоқ, «Қызыл көрпеніз» жақсы өлең, — деді Ментай. — Оны Зайкүл де, Қанипа да, Майра да, басқа қыздар да оқыды. Бәрі де жақсы деп тапты. Менің сізге ол көрпенің тарихын да айтып бергім келді.

— Эй, Ербол, — деді Зайкүл мені қолымнан жұлқылап, тәрге қарай сүйреп. — Осы сенің мына Ментаймен не пәлең бар? Бұдан басқаны көзге ілмейсің де, мұның төсегіндегі көрпесіне дейін өлеңге қосасың. Саған қызыл керек болса: менің көйлегім де қызыл, пальтом да қызыл, тіпті аяғымдағы етігім де қызыл. Айта берсөң, өзім де қып-қызыл от емеспін бе жайнап тұрған. Сен осы мені неге өлеңге қоспайсың?

Қыздар ду құлісіп жатыр. Осы кезде жүгіріл Жомартбек жетіп келді.

— Шұрқ етпе, Зайкүл, — деді ол қеудесін басып. — Саған деген асыл сөз мына алтын сандықта сактаулы жатыр.

— Ал, айт ендеше, — деді Зайкүл қырланып.

Жомартбек тاماғын кенеп, Зайкүлге жалынып, жүрек шерін актарғандай бол әндете жөнелді:

Кара көз, имек қас,
Караса жан тоймас.
Аузың бал қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.

Зайкұл көзін құбылтып, ернін бүрістіріп, мәз боп қалды.
Жарқ еткізіп әсем ақ тістерін және ақситып үлгірді. Жомартбек «өлеңін» одан ары жалғастырды:

Иісің гүл аңқыған,
Нұрың құн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған...

Жомартбек өлеңнің әр жолының мазмұнына қарай бірде мойнын созып, бірде екі құлашын кең жайып, одан сон балқып, еріп, ақырында бу боп ұшып бара жатқандықты танытып, неше алуан нәзік қимылдар жасап барып тоқтап, Зайкұлге басын иді.

— Бис! Бис! — деп қыздар қол сокты. Зайкұлдің өзі де мәз болып, алақанын қоса шапалактады.

— Эй, мынауың жап-жақсы өлең ғой өзі, — деді Зайкұл Жомартбекке разы боп. — Басқа біреудікі емес пе?

— Жок, Зайкұл! — Жомартбек кеудесін сокты.

— Қарғаншы өзімдікі деп.

Жомартбек шұбырта жөнелді.

— Егер осы өлеңді Зайкұлге арнап өзім шығармаған болсам — аяқтағы суға ағылып өлейін, құрғактағы киттерге қағылып өлейін, тумаған ту асаудың қүйрығына тағылып өлейін! Оллаһи! Беллаһи!

Осылай деп Жомартбек зірк-зірк еткізіп сөзін аяқтап, екі қолын бірдей аспанға көтерді.

— Сендім, сендім, — деді Зайкұл Жомартбектің «ант» ішкеніне разы боп. — Онда сен бұл өлеңді жақсылап ақ қағазға көшіріп, басына «Зайкұлге» деп жазып, менің кітабымның арасына әкеп салып қой.

— Құп болады, Зайкұлжан, — деп арық Жомартбек сұрақ белгісіндей иіліп қалды.

— Эй, Зайкұл, сен Жомартбекке рас сеніп отырсың ба? — деді Майра. — Бұл Абайдың «Көзімнің қарасы» деген өлеңі емес пе?

— А, не дейді? Мен расында өзіме арналған өлең екен деп куанып едім. Осы ақындар «С-ға», «К-ға», пәленшеге, түгеншеге деп жазып жатады ғой. Маған да біреу өлең арнасаны, шіркін! — деп Зайкұл дағдарып қалды. — Ал мен Абайдың «Айттым сөлем, қаламқастан» басқа өлеңін естіген емеспін.

— Естігенің не, оқымайсың ба? — деп күлді Майра.

— Жоқ, мен өлең оқымаймын, — деді Зайкұл басын шайкап. — Өйткені мен қызбын. Ал қыздың өзі өлең. Ендеше мені жігіттер оқысын.

— Рас, өзге қыздар өлең болса, біздің Зайкұл поэма ғой, — деді Жомартбек жымындалп. — Поэманың әр бетін ақтарғаның сияқты...

Осы кезде үзіліс бітіп, профессор аудиторияға қайта кірді. «Мен саған көрсетермін кісі алдағанды» дегендей, Зайкұл арт жаққа бұрылып, Жомартбекке жұдырығын түйді. Мен бұл сабакта бұрынғы орнымда, Ментайдың касында отырып қалдым. Ментайдың маған ренжімегеніне шаттанып, көніл аланы басылғандықтан болар, бұл жолы Әуенов лекциясын тағы да бұрынғыдай сүйсіне тыннадым. Бұл сағатын профессор Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кен мандайлы» дейтін көпке мәлім өлеңін талдауға арнады. 1884 жылы жазылған бұл өлеңнің тақырыбы қазақтың бойжеткен қызының сырт көрінісін, мұсін келбетін суреттеуге арналғанын, жас атаулы қызығарлық, сүйсініп, тамаша етерлік ерекше сұлу қыздың портретін ұлы ақын қалай жасағанын, сол портретті сомдау тәртібін сана-малап айтты. Қыздың сырт мұсінін суреттеуде төл әдебиетте тенденсі болмаған бұл өленді Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гейненің қызға арнаған өлеңдерінің жатқа айтқан үзінділерімен салыстырып бір өтті. Қалай дегенмен де бұл өленде Абайдың өлі де әлеуметтік шындықты, халық басындағы ауыртпалықты сыншылдықпен жырлайтын қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілмегендігін, «Қақтаған ақ күмістей» өлеңінен көбінше сұлулықты, жаразтық келісімді ғана жырлайтын эстет ақынның лебізі анқып тұрғандығын профессор бір түйіп тастады.

Осыдан кейін ол осы өлеңнің бойындағы өзінің кемшілік, мін табатын жайларына тоқтады. Оның айтуынша, ақын бұл өлеңінде тірі адамды, оның жан күйін бейнелеудің орнына жансыз сурет берген. Қасы қандай, шашы қандай, көзі қандай, мұрны қандай деген сияқты анкеталық сұраптарға жауап іздел, тек қана паспорттық сипаттау жасаған. Мұның себебі, ақынның әйел жынысына қазакы көзben қарап, қыз көре келген жігіттің немесе келін айттыра келген құданың көзқарасынан аса алмауында деп тағы да пайымдау жасады.

Бұдан кейін профессор Абайдың «Аттың сыны» дейтін өлеңін еске алды. Анықтап қараған кісіге «Қақтаған ақ күмістей» мен осы өлеңнің арасынан айқын композициялық ұқсастық танылатынын айтты. «Атсыныңда» жүйрік аттың

сырт мұсіні мүше-мүшесімен реттеле баяндалады. Эрине, атты солай суреттеу орынды. Ал адамзатты сипаттауда мұндай әдісті қолдану қонымды емес деген қорытынды жасады профессор.

Абайдың еш өлеңінде ешқандай мін бар деп ойламаған біз оған арналған мынандай сындарды естігенде екі көзіміз бақырайып, профессорға сенерімізді де, сенбесімізді де білмегендей тесірейіп отырып қалдық. Эрине, сенбеске болмайды. Бар дәлелімен тайға басқандай етіп көрсетіп отырған бұл кемшіліктерді еріксіз мойындауға тұра келеді.

Бұл аз дегендей профессор енді сол өлеңнің композициялық шалағайлышын ашады. Өлеңнің бас жағы бір тақырыппен басталып, аяқ жағы екінші тақырыпқа ауысып кететінін, әуелде іс пен міnez жок, тек сырт болса, кейін сырт жок, тек міnez ғана айтылатынын, сөйтіп алғашқыда мактаған нәрсесіне ақын кейін үрысқа жақын сөздер қолданатынын көрсетеді. Атап айтқанда ақын алғашқыда қыздың құлкісі «бұлбұлдай», «іш қайнатады» деп мактаса, сонынан сол құлкіні «жыртқатап», «тыртқатған» деп жаратпай шыға келеді.

Осыдан кейін Әуенов ақынның екінші бір өлеңін талқылауға көшеді. Бір талдаудан бір талдау қызық бол, ол бізді Абай өлеңдерінің қатпар-қатпар шатқал, шындарына қарай жетелеп бара жатқан тәрізденді.

Әуеновтың өзге оқытушыларда жок бір өзгеше дағдысы бар еді. Ол әрқашан да сондай қызықты лекциялардың сонынан міндетті түрде бес минуттай уақыт қалдыратын. Осы бес минутты ол жеке студенттің жай-күйімен танысуға жұмсайтын. Құн сайын бір студентті орнынан түрғызып алып, өзі оған әр түрлі сұралктар беретін.

Бағана менің аудиторияға кешірек келгенімді көзі шалып қалған соң ба, бұл жолы ол мені орнынан түрғызды.

— Ербол, сен осы соғыста неше жыл болдың?
— Төрт жыл, Мұхит аға.
— Сонда кітап оқи алдың ба?
— Оқыдым.
— Қане, айтшы, қандай кітаптар оқыдын? — деп профессор менің оқыған кітаптарымды санау үшін сол қолының саусактарын ынғайлай бастады.

— Шекспирдің «Король Лирін», Шиллердің «Зұлымдық пен махаббатын», Гетеңің «Жас Вертерін», — осы кезде Ментай жалт етіп, менің бетіме бір қарап қалды. — Анатолий Виноградовтың «Паганиниді ғайбаттау» деген кітабын, Александр Бектің «Волоколам тас жолын» оқыдым.

— Пәлі, — деп профессор ракаттанып қалды. — Өзің көп кітап оқып тастансың ғой. Мен соғыс солдаттарының кітап оқыр хал-мұршасы болмайтын шығар деп ойлаған едім.

— Мұхит аға, — деді Зайкүл осы арада профессордың аузындағы сөзін қағып әкетіп, — бұл сіздің «Ақын» романыңды да оқыпты. — Осы арада Зайкүл өз-өзінен сықылықтап күліп алды. — Сыртын далба-дұлба қылып алып келіпті. Әсіресе Тоғжанды айтқанда аузының сұзы құриды мұнын.

Әуеновтің өні күренітіп, козғалактап қалды. Содан сон, сүйінші сұрағандай боп, өз қолының кос саусағымен тыныш түрған етженділеу келген қыр мұрнын жебей сауып, жұлқып-жұлқып жіберді. Бұл онын қатты сүйсінгендеңі немесе ерекше күйінгендегі әдеті еді.

— Пәлі, не айтады мына Зайкүл, рас па, Ербол? — деп профессор менің бетіме қарады.

Мен тез басымды изедім.

— Сіздің «Ақыныңыз» біздің күндік нанымыз, артық патронымызбен бірге арқамыздағы зат қашығында жүрді.

— Пәлі, не дейді-ау? Ал оқи алдындар ма оны?

— Жорықта келе жатып та, окопта отырып та оқыдық, Мұхит ағай, — дедім мен студент болғалы бірінші рет «ағай» деген сөз аузынан шығып. — Ол кітаптың көп көмегі болды бізге.

— Пәлі, не көмегі болды? — Әуеновтың екі беті нұрланып, көзі құлімдеп, жүзі бұрынғыдан да жыли тұсті. — Кай қаһарман басым көмек көрсетті?

— Бәрі де. Әсіресе Тоғжанның көмегі көп болды. Ол бір емес, бірнеше медсестра, санитарка қызметін жалғыз өзі атқарды десем, артық болmas деймін.

— Пәлі, не дейді-ау! Шын ба осының? — деп профессор мол денесін тез козғап, ілгері ұмсынды.

— Шын, Мұхит аға.

Әуенов сәл шалқайынқырап, тағы да мұрнын сауа, сипалап қалды.

Осы кезде лекцияның біткенін хабарлап, конырау соғылды. Бірақ профессор асықпады.

— Ербол, сен өзің мені қуантып тастандың ғой, — деді ол алдында жатқан папкасын бір сипал қойып. — Ал енді өзің осы айткандарынды қағазға түсіре алар ма едің? Тоғжанның жаңағы өзің айтқан майданда талай медсестраның қызметін атқарғанын дәлелдеп, оқушыны иландыратын етіп жазуын керек. Осы қолынан келер ме еді?

— Келеді, Мұхит аға, — деді Зайкүл мен үшін жауап беріп. — Бұл өзі ақын, «Қызыл көрпе» деген өлең жазған.

Мен үялышп, Ментай жаққа қарай жүзімді бұрдым. Байқасам ол да қызарып кеткен екен.

— Жазып көрейін, — дедім мен.

— Өзің өлең де жазушы ма едін? — деді профессор орнынан тұрып жатып.

— Жок, жай өшейін...

— Шын, шын, Мұхит аға! — Зайкүл қасы қанжардай дір етіп, одан сайын өзеурей тұсті. — Өзі өзге сабакқа да жақсы. Соғыстан қайтқалы әлі үйіне де барған жок.

Профессор Зайкүл сөзінің бас жағында құлгенімен, аяқ жағына назар аударып, менің әлі елге бармағаным анық па екен деп сұрады. Мен оқу басталып қойғаннан кейін бір жылым босқа өлмесін деп осында қалып қойғанымды айттым.

— Жарайды, онда тіпті жақсы. Ал енді сен жаңағы айтқанды менің алдағы дүйсенбідегі келесі сабағыма дейін жазып әкел, — деді профессор. — Одан соң әлгі Зайкүл айтқан кітапты да ала кел.

Мен басымды изедім.

Келесі лекцияның оқытушысы жок болып шықты. Сөйтіп студенттер «терезе» деп атайдын бос екі сағат сопаң етіп шыға келді. Студенттер «терезеге» қайғырмайды. Бұл екі сағатта бірсыныра жұмыстар бітіріп алады. Соның негізгілерінің бірі Совет көшесі мен Карл Маркс көшесінің бұрышындағы «Алатай» кинотеатрына бару.

Бұл жолы да бірін-бірі еліктіріп, қыздардың бірсынырасы киноға кетті. Аудиторияда бес-алты қыз мен Жомартбек екеуміз ғана қалдық. Біраздан кейін киноға кіргісі келмегенін айтЫП, Ментай қайтып келді.

Ментайдың ұрыспасына анық көзім жеткеннен кейін, бағана өзі айтқан қызыл көрпенін тарихын білгім келді. Жомартбек екеуіміз жағалап, Ментайдың қасына бардық. Жомартбек қыздан бағанағы «Қызыл көрпе» деген өлеңдерінді көрсетіндерші деп өтінді. Ментай кітаптарының арасын актарап, алдынғы күні тастап кеткен қағазды тауып алып, «Оқыған соң өзіме қайтарып бер», — деп Жомартбекке ұсынды. Ментайдың «өзіме қайтарып бер» деген сөзі менің жүрегіме майдай жакты. Ол менің сұрауым бойынша, маған «күнделес» боп көрінген қызыл көрпенін тарихын баяндауға кірісті.

Ментай Лениногорск шахтерінің қызы екен. Шешесі бастауыш мектепте мұғалім болыпты. Әкесі оның сәби шағында шахтада төбесіне тас құлап, дүниеден қайтқан. Қыздың

кішкене ағасы Жұніс сегізінші сынып бітіргеннен кейін жұмыскер боп, семья асырауға кіріскең. Соғыс басталар жылдың Бірінші майында оған жақсы жұмысы үшін сыйлыққа бес метр қызыл жібек тиеді. Бұған шеше байғұс қатты куанады. Ұлының бұл алғашқы табысын ырым етіп, өз алдына отау болып шыққандағы бірінші жасауы болсын деп, арасына түйе жұнін салып, мектептен колы бос кездерінде көрпе қабиды. Сөйтіп ұлын үйлендірмек болады. Сол екі арада соғыс шығып кетіп, ол көрпені етіне бір-ак күн жамылып, Жұніс майданға кетеді. Содан кейін шеше ол көрпені ешкімнің етіне тигізбеген. Ұлына сақтаған. Ал ұлынан «өлді» деген қара қағаз келген. Жалғыз ұлының жаманатына шыдай алмай, шеше сорлы сол хабарды естіген жерде, сынып ішінде өзі де дүние салған.

— Соғыста ағайым оққа ұшты, — деді Ментай құрсініп. — Соның қүйігіне шыдамай апам өлді. Апамның өлгенін көзіммен көрдім, ағайымның өлгенін көргенім жоқ. Сондықтан Жүйкем өлді дегенге көпке дейін сенбедім. Жұніс ағатайымды Жүйке деп атайдын едім, — деді ол Жомартбекке түсіндіріп. — Соғыс біткен соң, осы өткен күздің басында Жүйкенің қасында болған бір кісіден ауызба-ауыз естігенде ғана сендім. Ол кісі терең етіп зират қазып, ағайымды жаксылап тұрып өз қолынан койыпты. Жақын жердегі деревняның ұста дүкеніне барып, зиратқа темірден қоршау шарбак жасатып орнатып, оған «Жұніс Ербосынов» деп мәңгі өшпейтін етіп жаздырып кетіпті. «Ағаның жатқан жерін көрем десен ertіp апарайын, әйтпесе кейін барып көрерсін» деп әдірісін берді. Өзім қазір қайдан іздейін, кейін оку бітіріп, қызмет істеп, акша тапқан соң баармын деп ойладым.

Ментай ағасына мұнша жақсылық жасаған адамның еңбегін сонша сүйсіне бағалап айтты.

— Сол көрпені биыл өзіммен бірге ала келген едім, — деді қыз құрсініп қойып. — Ол маған аса қымбат ескерткішпен пара-пар: ағайымды да, анамды да есіме түсіреді. Кеше кітап арасынан ағайдың өлеңін тауып алып оқығаннан кейін сол көрпені бауырыма қысып, өксіп-өксіп жылағанымды айтсаншы менін!

Байқаймын, Ментай әңгімесінің Жомартбекке онша өсері болған жоқ. Ментай сөзін аяктап, мұнайып, төмен қарап калған кезде ол: «Мен мына өлеңді көшіріп ала қояйыншы», деп жымындалап, өз орнына қарай жүгірді. Ал маған бүкіл бір отбасының тағдырын баян еткен бұл қысқа новелла дүниедегі ең қайғылы, касіретті жырдай танылды. Не айтарымды, қызыды қалай жұбатарымды, жүрегімдегі аянышты қалай жеткізерімді білмей, абдырап отырып қалдым. Оның қөнілсіздігі біртінде маған ауа бастады.

Студенттік өмірдің бейқам, сонымен бірге аккан судай ағынды күндері өзінің сылдыр-былдыры мол қызық, қуанышымен бірін-бірі қуалап өтіп жатты. Мен Әуеновке берген уәдемді орындауга бар құшімді салдым. Алматыдан соғыска кетерде мен магазиндерге жаңа ғана тұсken «Ақын» романының бірінші кітабын тауып алған едім. Сол кітап бүкіл майданды менімен бірге аралап шықты, талай солдатты тамсандырып, оқып беріп жүрдім. Бірақ бұл естелікті мақтанғандай боп өз атынан жазбайын, басқа жолдастарым оқыған етіп баяндайын дедім. Сөйтіп мен ол кішкентай естелікті төрт күн жаздым. Естелігім Әуеновке ұнамай қалар ма екен деп, жаным мұрнымның ұшына келді. Жазып біткен соң оған «Тоғжан» деген ат қойдым. Зайкүл айтқандай, жазушылардың өз шығармаларын жақсы көретін адамдарына арнап жататыны ойыма тұсті. Менің бұл ең алғашқы естелігімді Әуеновке арнағым келді. Оң жақ шекесіне «Осы образды жасаған жазушы Мұхит Әуеновке арнаймын» деген сөздерді қолымның қалай тез жазып жібергенін де байқамай қалдым. «Кой, мұным тым бадырайып кетті және жазушыға жасаған жағым-паздық сияқты боп көрінер» деп ойладым да, оны қайтадан түзеттім. «Осы образды жасаған кісіге арнаймын» деп қана қойдым. Жексенбі күні үйде табан аудармай отырып, жазғанымды жақсылап қөшіріп шықтым.

Дүйсенбі күні отыз үшінші аудиторияға бірінші лекцияға келген профессор Әуенов бұрынғы өдетінше, самай шашы бүйра-бүйра, Сократ маңдайлы үлкен қасқа басын студенттерге мол ілтипат, ықыласпен изеп, оқытуши столының басына барып отырды. Профессор есіктен кірісімен-ақ менің жүрегім өз-өзінен лұпілдеп қоя берді. Орнына отырғаннан кейін Әуенов маған қарай бұрылды да:

— Ал, Ербол, уәде орындалды ма? — деді.

Мен Әуенов оны лекциядан кейін сұрайтын шығар деп, жайбаракаттау күйде отыр едім. Профессор бірден соны сұралнда не дерімді білмей, сасқалактап қалдым. Әрен дегенде ес жинағандай болып:

— Өзімше орыннадым, Мұхит аға, — деп орнынан тұрдым.

— Пәлі, жөн. Эрине, сенің өзіңше орындағаның керек бізге, — деп профессор бірден бейілденіп қалды. — Ал оқып беруіңе лекция аяғында қанша уақыт қалдырайын саған?

— Төрт-бес минут қана, Мұхит аға, — дедім мен дәптер бетіне жазылған он шақты бетті оқуға қанша уақыт керек екенін ажырата алмай.

— Жоқ, онда мен он минут қалдырайын. Сен оқығаннан кейін оны біздің талқылауымыз бар емес пе?

Мен «жарайды» дегендей, басымды идім.

— Ал онда алдымен кітабыңды көрсет, Ербол, — деп профессор маған қарай қолын созды.

Мен шапшаң қимылдал, сумкамдағы сырты жыртылып, жан-жағы жемтір-жемтір бол кеткен «Ақын» кітабын алып, Әуеновке қарай аяндадым.

Әуенов бағынышты командирден рапорт қабылдайтын генералдай бол, орнынан көтерілді. Демобилизацияға жатып, еліне қайтатын солдат бөлімнен кетер алдында қай жерінде қандай белгісі барын бес саусағындағы білетін көрі винтовкасын жүргегі толқы дірілдеп, рота старшинасына өткізер еді. Мен де сол солдаттай болып, осыдан бес жыл бұрын Алматыдан майданға ала кеткен осынау асыл кітапты енді, міне, аман-есен иесіне тапсырдым.

Профессор сәл сұрланғандай түспен кітапты үнсіз қолына алды да, орнына отырды. Кітаптың сыртына көз жүгіртіп, жыртық мұқабаны қайта-қайта сипалап, ішін ашты.

— Рас, біздің кітап, — деді басын ықыластана изеп қойып. Содан соң бір-бірлеп, беттерін ақтарып қарай бастады. Бір кезде кітапты көтеріп, бетіне тақады. — Пәлі, өзінен дәрі иісі шығады, иіскендерші...

Әуеновтың қасына ең алдымен Зайкұл жүгіріп барды. Ол кітапты ала салып, дүғалықтай етіп бетіне басты да:

— Рас, мұңқіп тұр, — деді оқ-дәрі иісінің қандай болатынын сезбесе де.

Бұған басқа қыздар мырс етіп құліп жіберді.

— Сен маған баға жетпес ғажап дүние сыйладың-ау, Ербол, — деді Әуенов екі көзі жасаурап, тебірене үн катып. — Әзім майданға бармасам да, бұл кітап менің бір перзентім болып, соғысқа қатысыпты. Сол перзентті сен аман-есен ертіп әкеліп, қолыма тапсырдың-ау менің. Соғыс деген өрт болса, өртке жанбай шыққан бұл кітаптың жаңа бір бағасын және таныттың сен. Ракмет, карағым.

Аудитория сілтідей тынып қалған еді. Профессор бойын тез жинап, кезекті лекциясын бастады. Әуенов лекциясының екінші сағатының соңында бағанадан бері толассыз буырқанған теңіз үні тоқтап, аудитория ішінде өлдебір әлсіз бұлақтың болымсыз сылдыры естілгендей болды. Естелігімнің заголовогі мен оның оң пүшпағындағы ариауды даусым дірілдеп, сүрініп-қабынып, әрен айтып шықтым да, тамағымды кенеп, сәл тыныс алғаннан кейін тексті оқуға кірістім.

«1942 жылдың ортасында Алатау бауырынан эшелон-эшелон әскер майданға шеру тартты. Бұл Алматыда құрастырыл-

ған атқыштар бригадасы еді. Жарты жылдай астана айналасында лагерь-лагерь болып, әскери өнерге жаттықкан жауынгер бөлім тұтас көтеріліп, «Отанға тиғен жау, қайдасын?» деп, батысқа қарай бет түзеген болатын. Сонғы эшелондардың бірінде артиллеристер дивизионы кетіп бара жатты.

Соғыс кезінің паровозы жаңғырығы жер жарып, қатты жүйткіді. Жолда кездескен станциялардың, разъезддердің тұсында ашы бір айғайлайды да, гұрс-гұрс етіп, тарта береді. Су алу, көмір тиеу қажет болмаса, басқа жерге көп тоқтамайды. Толассыз жүйткіп, зырлап ағады.

Кызыл вагондардың екі жақ есіктерін бірдей шалқайта кең ашып тастап, көлденең-керме тактайға асыла иін тіресіп, майданға кетіп бара жатқан жауынгерлер туған жерге жүректері елжірей көз тігеді. Қарт атадай ақ бас тау, жас анадай жасыл желек жамылған орман, сары бел, салқын көл – бәрі самаладай болып, бірінің сонынан бірі ұзап қалып барады. Өз алдына бір шолақ әшелонға ұқсап, шеткі үйінің тұтіні будактаған ауыл, тепең-тепең қаққан салт атты жолаушы, обадай қакшиып, қалың қойдың шетінде тұрған шопан жалт етіп бір көрінеді де, ғайып болады.

Күн батқанша дала бетіне үңіліп, көзі жасаурап, талғанша көп қараған адамның бірі салпысары, жez мұртты көрі солдат, Талдықорған облысының Ақсу ауданынан келе жатқан Сәттіғүл Өсенов болды. «Сапта жүруге жарамаймын, көп тұрса, аяғым талады, белім ауырады» деп, Өсенов зенбірек атына мінуші болған. Осыған орай бір солдат бағана: «Сапта тұрса, аяғы ауыратын көзелдің күні бойы қозғалмастан қызыл вагон есігінің алдында қақшиуюын» деп бір қағытып өткен. Оны естіген өзге жұрт қатты бір ду күлісіп алған болатын. Жолдасының ажуасына да, жұрттың құлгеніне де қарамастан Өсенов вагонның босағасына сүйенген күйі далаға қарап тұра берген. Енді, міне, жер бетін тұннің қара макпал шапаны бұркеп, вагон ішінде май шамның жалғыз көзі сығырайғаннан кейін, Өсенов артына бұрылып, шамды коршай отырған жолдастарының қасына келді.

– Әттең, шіркін, қалды-ау, қайран туған жер! – деді ол отыра беріп, вагон ішіндегілердің бәріне естірте. Аузынан қызыл жалын атқығандай шермен, күрсіне айтты.

Шам айналасында, вагонның бұрыш-бұрышында, қара көленке жерде, төрт-бестен бірігіп алып, әр жайды коныр әңгіме етісіп отырған жұрт Өсеновтің мына сөзін естіген шакта тым-тырыс болысып, бір сәт үндеспей қалысты. Ат айдаушы шалдың: «Қалды-ау, қайран туған жер!» деген шер сөзі май-

данға аттанып бара жатқан осынау сұстү солдаттардың жүрек қылын басып қалғандай болды. Шал айтқан туған жерде әркімнің жанашыр жақыны, жақсы көрер жандары қалып барады. Біреу қарт әке, қадірлі анасын еске алады, біреудің көз алдына жақсы жар, жас баласы келеді. Енді біреудің жүргегіндегі жар етем деген жанына қосыла алмай кеткен арман-зары ашы запыран болып ақтарылады. Шал сөзі әр жүректің түкпірінде жатқан осында мұндышырын пернесін басады.

Әлден уақытта:

— Жоқ, қалған жоқ. Ол бізбен бірге! — деген, санқ еткен бала бүркіт үніндей, жігерлі жас дауыс естілді. Бұл зенбіректің екінші көздеушісі Құсайынов Айтқали деген жауынгердің үні еді. Айтқали қаранды бұрышта отырған орнынан тұрып, шамға таман жақыннады. — Туған жер мына кітаптың ішінде.

Ол жүртқа сол кезде баспадан жаңа шыққан, өзі Алматыдан аттанар алдында вокзал басында сатып алған «Ақын» романының алғашқы кітабын көрсетті. Жауынгерлер тез, қуатты, үлкен магнит тартқан көп, ұсақ шегедей болып, Айтқалидың айналасына жиылды. Вагондағы жалғыз жарық сонын алдына қарай итерілді. Бір табадан ыстық күнде шүпірлей су ішкен ақ үрпек балапандай болып, қара көлеңке вагон ішіндегі қайратты жастардың басы сол кітаптың үстінде түйісті. Ішіндегі жандарды жылауық баланың бесігіндей үздіксіз шайқай тербegen үлкен вагонның қабырғасына түскен үйме-жүйме көлеңке үздіксіз қозғалып тұрды.

Солдаттардың «Ақын» романын оқуы осылай басталды.

Алматыдан аттана аққан жұлдыздай зымырап, шұбала созылған ұзын қызыл эшелон Москваға келді де, казак бригадасы астана түбіндегі Бабушкин деген қалада поездан тұсті. Мұнда біраз жатып, тыныққаннан кейін, жауынгерлер қалың тоғайлы, көкшіл көлді Калинин облысының жеріне қарай жаяу тартты. Өне бойлары мұздай көк қарумен құрсанып, күн демей, түн демей, ерлер етікпенен су кешіп, аттары ауыздықпен су ішіп, сүйт жүріп, ұзак сапар шекті. Артиллеристер майдан жерінің батпағын белуардан кешіп, ер қаруы — ұзын тұмсық, көк болат зенбіректерді тынбастан алға қарай сүйрейді. Ол батып қалған жерде: «Раз, два — взяли!» деп, орман ішін жаңғырта айғайлап, оның қалқанынан, стволынан итереді. Доңғалактары құшпектерінен батпаққа батқан ауыр каруларды ауыр азаппен алға тартқан мұндай киын, қысталан шактарда екі етегін белге түрінген жаяу өскер зенбірекшілерді басып озып, оларды артқа, алыска тастап кетеді.

Алдыңғы шепке тақаған сайын колоннаның бас жағынан: «Во-о-здух!» деген зәредей ашы үн жиі естіле бастайды. Ирелендеген жыландаған етіп, созылтып, шұбалта айтқан осы бір үрейлі сөзді ести сала солдаттар жолдан шығып, тым-тырақай қашып, жол шетіндегі орманның қойнына тығылады. Қанатында қара бүйісі бар сары ала самолеттер ырылдап кеп төбеден төнеді...

Міне, осындай жорық кездерінде он бес-жырма минуттық үлкен бір дамылдау шағы болады. Он екі мүшесі сауқіслер қас қаққанша қолынан айырылып, шолақ, аяғынан айырылып аксақ боп шыға келетін, жана ғана қасқая құліп тұрған немесе құлыштадай ойнақтап жүрген жолдастарын лезде жан тапсырып, мәңгіге жоқ боп кететін, адам өмірі тұнгі үлкен оттан үшкан ұсак үшкіндай сөніп жататын майдан өмірі үшін он бес-жырма минут қысқа ғұмырлы солдат қауымы дамылдап, жан шақырып, талай қызық құлқілерге кенелетін, естеліктер айтысып, ес жиып қалысатын өзінше бір ұзак уақыт. Колоннаның алды тоқтап, сол жерден біреудің аузынан біреу қағып әкетіп, артқа қарай дауыстап жеткізіп жататын «Привал!» деген команда шыққанда теңіздің жиегіне қарай жанға ракат берер таудай толқындар лықсып, бірін-бірі қуалап, бар ләззат, қызығымен өзіне қарай жақындал келе жатқан сияқтанады. «Привал!» Сен де бар даусынмен қуана дауыстап, өзінен кейінде келе жатқан жұртқа жар саласын да, жол шетіне шығып, сызды жерді салулы төсектей көріп, жолдастарынмен бірге жантая кетесін. Бойындағы солдаттың ауыр жүгінен арылып, құрыс-тырысынды жазып, рақаттана керілесін. Таңертеңгі ауылдың мұржаларынан жарыса будақтаған тұтінді еске түсіріп, комағайлана бүркүлдатып темекі сорасын. Дем аласын.

Артиллерия дивизионының жауынгерлері жиырма мен жиырма бес арасындағы, қырдың қызыл гүліндегі жайнаған, қыршын жас жігіттер еді. Бұл шактағы көнілге жақсы жар, сұлу қыз жайы көп оралатыны даусыз. Өмірдің бүршік атар көктеміндей бұл тұста осы жастар орталарын қақ жарып өтіп жатқан осынау майдан жолына көгенделген көп қозыдай болып, соғыс әлегімен сол бір ыстық шақтан алыс қалған. Бірақ олардың әрқайсысының жүрегінде алаулап жанған махабbat бар. Сондыктан да осындай тыныштық, демалыс минуттарында, алдымен екі-үш солдат құйрық-жамbastарымен жер сыза, жымындағы жортактасып келіп, Айтқалымен тіzelесе жайғасады. Оның бірі әрқашан да зенбірек көздеушісі Ризуан Қалиев болады.

— Айтқали, Абай мен Тоғжанның кездескен жерін тағы бір оқып жібермейсін бе? — деп қолқалайды олар.

Айтқали шаршап отырмын деп бәлденбейді. Арқасындағы зат қапшығын иығынан сыпсырып, алдына алады. Сабынға айналар сақардай шұбатылған зенбірек майы көп сіңіп, жарадар болған, жарылған жерлеріне батпақ орнап, қап-қара боп күстеніп кеткен қолының арбиған салалы саусактарымен қапшықтын аузын аша бастайды. Оның ішінде танертең старшина берген күндік қорек — жұдырықтай нан, карабиннің алпыс патроны, «лимонка» аталатын, сырты тақталана бөлінген шоколад сияқты бұжыр-бұжыр екі граната жатыр. Солардың арасында жорықтағы солдаттың ешқашан да пайдаланылмай қапшығында жүретін таза бет орамалына оралған «Ақын» кітабы бар. Айтқали орамалдың ішінен кітапты алып, оның өзі жатқа білетін «Шытырман» деген тарауын ашып, тамағын кенеп, қарлығыңқы даусын нәшіне келтіріп, оқи бастайды. Айтқалидың қолындағы кітапты көргеннен кейін бұлардың төнірегіне таяу мандағылардың бәрі тегіс жиналады. Зенбіректе жегулі тұрған атының шылбырын қолына ұстап, Өсенов те Айтқалидың артына келіп жантаяды.

Тараудың бас жағы әкесінің жұмсауымен жасөспірім бозбала Абайдың Сүйіндік ауылына келгенін, оның көрікті, ақылды қызы Тоғжанды көріп, оған ғашық болатынын баяндайды. Айтқали тамағын тағы бір кенеп алғып, ары қарай оқиды.

«...Орташа келген қырлы мұрыны енді анық көрінді. Қырынан қарағанда бір түрлі сүйкімді екен. Жұмсак, жұмыр иегінің астында жұқа ғана бір толқындей боп, нәзік бұғағы білінеді. Жылтырап таралған шашы, қап-қара қалың өріммен ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де, кіші де емес әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұр...»

— Уап, бәле!

— Қызым-ақ екен-ау өзі де! — деп әркімдер осы тұста сүйсіне үн қатысып қалады.

— Е, Абайды өзіне ғашық еткен қыз осал болады дейсін бе! — Өсенов жez мұртының ұшын ширатып жіберіп, ақырын бір жұтынып қояды. Ұзак сапар шегіп, шаршап-шалдығып келе жатқандардың езулеріне жылы күлкі жүгіріп, көздері жайнай түседі. Жүректері лұпіл қағып, өздері сол сұлу Тоғжанның касында тұрғандай сезінеді. Жүрек түбінен әркімге елде қалған өз Тоғжаны елес береді. Онымен өзінің ең алғаш қалай кездескені еске оралады. Бір сәтке олар өздерінің орман ішінде, оқ астында отырғандарын, жаны тебірене жар денесін си-

пауға созылған қолдары қазір автоматтың сүйк стволын қысып тұрғандығын ұмытып кеткендей болады. Осы кезде алдан, әр түрлі дауыспен ышқына айтылған «По местам!» деген жауынгер команда құлаққа шалынады. Бойларына күш жиып, қуаттанып қалған жауынгерлер орындарынан атып-атып тұрады...

Жауынгер Айтқали Құсайынов 1943 жылдың тоғызынышы қантарында, Великие Луки қаласының түбінде, жау танкісі мен зенбіректің жекпе-жек атысында ер өлімімен каза тапты. Соғыстың қатал дәстүрі бойынша өлген солдаттың денесі, бойынан қару, жарағы, қойнынан документі алынып, жаңа қазылған жас қабір басында қарулас серіктерінің ақырғы құрметі көрсетіліп, туған жердің топырағына беріледі. Отан үшін қан төгіп, жан берген ер солдатты жер-ана құшағына қысып, мәңгілікке алып қалады.

Айтқалиды қастерлеп қойып, жауынгер жолдастары жаудан кегінді аламыз деп серт еткендей, аспанға үш дүркін оқатып, салют бергеннен кейін, оның жетімсіреп, жерде жаткан карабинің кіші сержант Ризуан Қалиев көтеріп, ал зат қапшығындағы патрондарды өзге серіктеріне бөліп берді. Қалған екі гранат пен «Ақын» кітабын кіші сержант өз қойнына тығып алды. Өлген жауынгердің қойнынан алынған документ комсомол билеті мен қызыл әскер книжкасының арасынан жөнелтілмей қалған үшбұрыш хат шықты. Хаттың сыртында: «Семей облысы, Белағаш ауданы, Ерназаров с/с, Тоғасова Задаға» делінген әдіріс бар екен. Зада – Айтқалидың сүйген қызы. Ол сонау Белағашта, селолық советте секретарь болып істейтін. Айтқали қыздан үзбестен хат алып тұратын. Селолық советтен хат келген сайын қуанып, жолдастарына сүйген қызы жайында көп-көп жалынды әңімелер шертетін. Заданың сұлуулығын да, сабырлылығын да бір ғана Тоғжанмен теңестіретін. «Тек Заданың құлағында «дір қағып, дамыл алмай, сілкіне түсіп тұратын» сырғасы ғана жок» деп қуана да, кулана қүлетін.

Хат ішінде Айтқалидың маржандай әріптерімен мынадай сөздер жазылыпты: «Қалқам Зада! Біз қазір үлкен бір орыс қаласының түбіндеміз. – Айтқали әскери құпияны сактап, Великие Луки қаласын осылай атапты. – Жау осы қалаға аранын ашып, анталап тұр. Бірақ біз оны бермейміз жауға. Оған сенімің кәміл болсын.

Қазір тұн. Мен жертөледе кезекшімін. Жолдастарым жаһымда тегіс тынығып жатыр. Олар тонбай, жақсы үйықтасын деп, темір пешке өкіртіп от жағып отырмын. Далада шыныл-

тыр карды шықырлата басқан сақшы аяғының сықыры естіледі. Жертөленің сыртына немістер жақын келіп, бір мина жарылды. «Қорыққанға қос көрінеді» деген рас болуы керек. Немістердің тұні бойы осылай түсінен шошынғандай, бет алды оқ атып отырмаса көнілдері көншімейді. Сен одан корықпай-ақ қой, мұндай құр далбаса үшін атылған жау оғының маған да, менің жолдастарыма да келтірер қырсығы жок.

Сен қазір ұйықтап жатқан боларсың. Мен пешке шайыры мол құрғақ ағашты қалап қойып, снаряд гильзасынан жасалған солдат шамының түбінде кітап оқып отырмын. Ол сен туралы, екеуміз жайында жазылған кітап – «Ақын» романы. Соның «Бел-белесте» деген тарауының аяқ жағында Абай мен Тоғжанның екінші рет кездесуі баяндалады. Екі дос жан әрен табысып, бір-біріне жүректерін жайып, ынтыға ұмтылысқан шакта оларға Қарауыл өзені тасып кетті деген сүйк хабар келеді. Бұл Абайға да, Абай жанындағы әйелдердің де бастарына тәнген қатер еді. Сондыктан ол да тез кетпек болып, қимас ғашығын тастап, асығыс жөнеледі. Кітаптың осы жерін оқышы, сен Зада, тағы бір қайталап оқышы. Екеуміздің жайымыз да нақ осы сияқты болды ғой. Біз осы жазда қосыламыз деп уәде байласқан шакта, сол бір тәтті тұннің танертеңінде соғыс басталып кетті емес пе. Бізге тәнген қатер көктемде тасыған шағын өзен Қарауыл емес, шалқар Отанымызды шарпыған сұрапыл соғыс болды ғой.

Оқасы жок, Зада, сол Қарауылдың қалың сенінің қамауынан құтылып, өзеннен аман өткен Абайдай болып, бір күні жауды жеңіп жетермін мен де саған құстай ұшып. Куана құліп, алдында тұрармын қанатымды кең жайып. Сонда біздің соғыс ажыратқан құшағымыз қайта айқасады. Мәңгілік болып айқасады. Қош, сәулем, Задашым–Тоғжаным менің. Ак бетіннен аймалай сүйіп, сенің тек қана сенің Айтқалиын.

8 қантар, 1943 ж. Дала почтасы 1745, 125-бөлім».

Жебір соғыс жалмаған асыл азамат сүйгеніне жетпеді. Төбе басын томпитып, алыста қалды.

Бұдан кейін де соғыстың сансыз темір тісі тілгілеп жатқан азалы жерге адам сүйегін сепкен талай күндер өтті. Жауынгерлер қылыш-қылыш қанды жорықтарды, киын-қыын қырқысқан ұрыстарды бастарынан кешірді. Жырым-жырым болып, солдаттар койнындағы кітап та тозды. Бірақ жігіттердің жүректеріндегі Тоғжан тозған жок. Ол «әшекей сырғасы діріл қағып», жорықта солдаттармен қатар жүрді. Ол «жылтырап тараптап шашы, қап-қара, қалың өріммен, ерекше аппак, нәзік мойнына қарай құлап түсіп», жауынгерлермен қол ұстаса,

жауға қарай сан рет шабуылға шыкты. «Елде сенің де сұлу жарың бар» деп әр солдаттың құлағына сыйырлады, әр жүректі наздана қытықтады. Жаралыға үміт болып, шаршағанға қайрат берді. Қаранды түнде алыстан маздаған от, аспандағы Шолпандай болып, Тоғжан оларды атой салып, женіске шақырды, өмірге жетектеді.

Соғыс бітті. Эшелон-эшелон қызыл вагондарға тиеліп, солдаттар туған елге қайтты. Женіс поезы желдей жүйткіді. Сол эшелондардың ішінде тарыдай шашырап, баяғы Қазақстан бригадасының жігітері де келе жатты. Вагонның екі жақ есігінен бірдей солдаттар үйме-жүйме болып, сыртқа көз салып тұр. Олар өздері жорықпен өткен, соларды азат ету үшін қан төгіп, киян-кескі ұрыс салған қалалар мен селоларға, ормандар мен шоқыларға, өзендер мен көлдерге қарайды. Сол жерлерде мәңгі үйықтап жатқан ер жолдастарын естеріне тұсіреді.

— Апыр-ай, бұл соғыстан тірі қаламын деп ойлаған жок едім, — дейді жездей сары мұртты, кәрі солдат қасындағы сержантка бұрылып, басын шайқап. — «Ажалсызға тау құласа да өлмейді» деген осы екен-ау...

Сары мұртты солдат — баяғы Өсенов. Оның қасында тұрған сержант — Ризуан Қалиев. Қалиевтың кеудесі ордендер мен медальға толы. Өсеновтың де кеудесі күр емес, кос медаль жарқырайды.

Сержант та кәрі солдатқа құле қарайды. Баяғыда Алматыдан алғаш майданға аттанған шак есіне тұседі. Сондағы осы шалдың бүкіл вагон ішіндегі жұрттың жүрегіне қаяу салып, шерлене құрсінуі бар. Солдаттарды сол сәттегі шер тұңғырынан шығарған Айтқали болып еді-ау. «Жоқ, туған жер қалған жоқ, ол бізben бірге, мына кітаптың ішінде» деп жарқ етіп шыға келіп еді-ау, айналайын... Айтқалидың өлген жерін есіне алып, сержант еріксіз қабағын шытты. Жалғыз Айтқали ма, талай-талай маңғаз жігіт, аяулы азаматтарды мерт қылышп кетті ғой бұл соғыс. Сержант Нәсіп Қалиев, кіші сержант Әбдірахман Бимурzin, жауынгер Сембек Молдабаев кімнен кем еді? Взвод командирі лейтенант Ақыраш Андиров, подполковник Әбілқайыр Баймолдин, пулеметші, батыр қыз Мәншүк Мәметова ше? Бәрі де жанып тұрған, лаулап тұрған жалын еді. Отан үшін, анамыздай қымбат арымыз үшін қабактарын шытпастан жандарын киды да, небір қаланың табалдырығын жастанып, небір өзеннің қабағын қарайтып, арыстай бол қала берді олар. Сержанттың көз алдына өз батареясының командирі, капитан Жамалбеков елестеді. Ұрыстың бір

толас шактарында немесе бөлім екінші эшелонда тұрған кездерде жауынгерлер алқақотан отыра қалып, кезекпен «Ақын» кітабын оқысатын еді. Жауынгерлермен бірге отырып, бұл кітапты капитан да тындайтын. Ел сағынған жүрекке осы бір тозған кітап үлкен медеу болатын. Әсіресе оның Тоғжан жайлыштының жерлерін оқығанда жауынгерлер жымындастып, екі езулері құлақтарына жете мәз болысып қалатын. Жалғыз жауынгерлер ғана емес, капитан қоса жымиятын. Әшейінде түсі суық, сұсты көрінетін командир жүзі Тоғжанның жүрістүрьесі, қылықты қимылдары суреттелген жерде мұлде жібіп, майға балқытылған қорғасындағы толықсып кететін... Сөйтіп, артта Еуропа қалды. Артта қираған қалалар қалды. Қалалардың төнірегі толы молалар қалды. Енді міне, жеңіспен елге келеміз. Қазақтың қара көз қыздарын көреміз. Өз Тоғжанымызға барамыз... Қалиевтың қиялы шарықтап, Шар ауданындағы өзінің туған ауылына қарай қанат қағады. Ажары атқан тандай жылы жүзді, жұмсақ білекті, су тиген қарақаттай мөлдір қара көзді аса бір сымбатты жан ұяла да, қуана кеп мұның алдынан шықкан тәрізденеді... Ол кезерген ернін жалап, бір тамсаңып қалып, жанындағы жолдасына қайта бұрылады.

— Рас, «ажалсызға тау құласа да өлмейді» деген... — дейді Әсеновке, әр сөзін үзіп-үзіп айтып. — Апыр-ай, Мәскеуге қашан жетер екенбіз. Тезірек көрсек-ау Қазақстанды...

Сержанттың жүргегі аузына кеп тығылардай боп, кесек лұпілдеп, қатты соғады. «Рас, рас... туған жер, туған жер...» дегендей, эшелон толы солдаттар вагон ырғағымен бастарын қайта-қайта изейді».

Мен оқып болдым. Самайымнан тер сорғалап кетті. Жазғаным Әуеновке ұнамаған шығар деп ойладым. Қысылып, бір кырындағы түріп, профессорға көзімнің қызығын салдым. Оның өні нарттай қызарапқы сияқты көрінді. Менің оқығанымды беріле, бар ынтасымен тындалап шыққанға ұқсады.

— Пәлі, Ербол, сенің мынауың көркем шығарма ғой өзі, — деп мұрның бір сипап қалды. — Мұны новелла десе де, естелік атаса да, немесе көркем очерк деуге де келеді. Бұнда бүкіл бір әскери бригаданың қысқаша тарихын айтыпсың. Тоғжан бейнесін жақсы түйіндепсің. Оны тек жақсы қыз деп қана емес, жан сүйсінтер сұлулық мұраты, өмірдің өзі, тіпті Отан тұлғасы деп те түсінуге болады екен. Біз жазған Тоғжанның майданда осындағы әсері болғанын соғысқа қатысып келген солдат сенің аузынан есту маған қандай ғанибет екенін білесің бе, Ербол? — деп профессор мені қөкке көтеріп тастады. Мұны жазғанда менің ойыма түйіндеу деген де, бір брига-

даның тарихын тізу деген де келмеген еді. Мен тек өзім көрген, жолдастарымның басынан кешкен жайларды ғана айтуға тырыстым, айта алдым ба еken деп шұбәландым. Профессор сөл бөгеліп барып, сөзін қайта жалғады. — Мен мұндай болар деп ойламаған едім. Тағар сыным, айтар мінім жоқтың қасы. Сен өзің журналист боламын деп жүрсін ғой. Әбден боласын. Мына аяқ алысың сенің қазірдің өзінде дап-дайын журналист екенінді танытады. Менін саған берер кеңесім: осы жазғанынды газетке apar. Мен үшін емес, өзің үшін apar. Газет деген үлкен жаршы орын. Сен сияқты болашағы бар журналистің газетке жарияланып, көріне беруі абзал. Ал мына тырнакалды енбегің ұялмай жариялауға әбден жаарлық. Сенің мұны қысылмай ұсынып, газеттің қымсынбай басуына болады.

Әуенов маған редакцияға баруымды мәслихат етіп бола бергенде лекцияның біткенін паш етіп, қонырау шылдырлады. Мен өзімнің аудиторияда сабакта отырғанымды сонда бірақ білдім. Аудиторияда Әуенов екеумізден басқа жандардың барын да енді анғардым. Әуенов тұруға ынғайланып, алдында жатқан папкасын жиыстырып, ұстел ұстіне қырынан ұстап отырды да, тағы бірдене айтқысы келгендей, асықпай менің бас-аяғыма қарады.

— Солдат студенттің жайы басқалардан гөрі ауырлау болады. Сен өзге жұрттан кейінірек келдің ғой, Ербол, жатақханаға жайғасып па едің? — деп сұрады. Мен жатақханадан орын тимей, пәтерде жатқанымды айттым.

— Ал өзге жайларың дұрыс па?

— Дұрыс, — дедім мен.

— Онда қазір менімен бірге деканатқа жүр, сенің жатақхана жайынды сөйлесейік.

Мен қуанып кеттім. Жатақхана жалына қол жетпес жақсы арғымақтай арманым еді. Орнынан атып тұрып, Әуеновтың соңынан ілестім.

Декан өз орнында отыр екен. Есіктен кіріп келе жатқан Әуеновты көріп, ұшып тұрып, оған өз орнын берді. Бас изеп, менімен де сәлемдесті. Бұған менің ішім одан сайын жылып, үмітім күшейе түсті.

— Ыбырайым, — деді профессор деканның орнына жайғасып жатып, — мен өзінді жақсы декандардың бірі санаушы едім. Бірақ мынау ісінді құптамай қалдым.

— Не боп қалды, Мұха? — деді декан оған қарай еңсеріле құлағын тосып.

— Мынау Ербол деген жігіт, — деді профессор босағада түрегеп тұрған мені нұскап, — табандатқан төрт жыл соғыста

болып, осы тұрған шағын бойымен ер шыдамас, нар көтермес жүк көтеріп, жауды женіп келген асыл азаматтардың бірі. Осы жігіт соғыстан қайтып келе жатып, туған жеріне де бармастан, осы біздің университетте оқуда қалған. Мұны өзің қабылдапсын, оның дұрыс болған. Бірак осы жігіт үш айдан бері туысы емес, танысы емес, соғыста бірге болған жолдасының тар үйін сол үйдің көп жанымен қосылып мекен ететін көрінеді. Танымайтын бет алды біреу бұл жігітке босағасынан орын бергенде өз үйі сияқты университет неге жатақханадан орын бермейді?

— Ойбай, Мұха, — деді декан, — казір жатақханада орын жоқ. Бұл жігіт сол тұрған үйінде биылша бірдене ғып шыдалп шықсын. Алдағы оқу жылында жатақханаға қайтсем де орналастырайын.

— Пәлі, со да сөз бе екен? — деді профессор түсін бірден сүйкқа сала сөйлеп. — Орын неге жоқ? Жатақханаға жайғасып алған, өздері соғысқа бармаған, жай-құйлері жақсы, көк жаға, күйлі студенттер бар емес пе? Немесе, ана нашар оқитын студенттеріңін бірін жатақханадан шығарып жібер де, орнын осыған бер.

— Ол болмайды ғой, Мұха, — деді декан сасқалактап.

— Болмаса мен ректорға барамын. Бұны қайткенде де болдыру керек. Біздің осы болымсыздан қол жетпейтін биік, көш отпейтін шыңырау жасап алатынымыз жаман. Эйтпесе коластында үш жүздей студенті бар деканға жатақханадан бір орын табу қын болып па?

— Ойбай, Мұха, сөзіңіз өтіп кетті. Мен бұл жігітті қайтсем де бірдене ғып орналастырайын, — деп декан маған бұрылды. — Фамилияң кім, қарағым?

— Есенов, — дедім мен.

Декан менің фамилиямды жазып алды да:

— Бұгін лекциядан қайтарында маған соға кет. Оған дейін коменданттармен хабарласып, бір нәрсе істептірейін, шыратым.

— Е, пәлі, — деді Әуенов қайтадан жадырап. — Жөн істедін, ыбырайым. Бұл өзі қамқорлық жасауға тұратын жігіт.

Мен деканға да, профессорға да ракмет айтып, қуанышым қойныма сыймай, деканаттан шықтым.

Ертеңінде мен жатақханаға көштім. Виноградов көшесіндегі үйдің екінші катарындағы 65-бөлмеге, Жомартбектің қасына орналастым. Төсек-орын жоқтықтан, өзірге ол екеуміз бірге жататын болдық. Сөйтіп, менің екі ыстық тілегім бірден орындалды: жатақханаға жайғастым, Ментайдың жанына жақын келдім. Сүйген қызынды сыртынан жиі көріп жүрудің өзі

бақыт кой, шіркін! Бұл бақыт енді менің жүргегімді күн сайын кернеп, оны үрген шардай тырсылдата керіп, жұқартып бара жатты.

VIII

Менің жазғанымның Әуеновке ұнауы бүкіл группаны қуанышқа бөледі. Курсымызыдағы отыз қыз бен менен кейінгі ереккөңілдіктерінде көзек көзек құттықтаумен болды. Келесі күндері де бұл әңгіме ауыздан түспеді. Әсіресе, Зайқұл: «Мұхит ағаға мен айтпасам, мен Ерболдың қолынан жазу келеді демесем, мен ол кісіге сенің өлең шығарғаныңды да жеткізбесем – сен мұны жазбайтын едің де, Әуенов аузынан мұндай баға да ала алмайтын едің», – деп көп мақтанды. Ал Ментай бір-ақ ауыз сөзben баға берді: «Анау өлген жігіттің қойнынан алынған хат оқылғанда ойыма өз ағайым түсіп, көзіме жас алдым» – деді. Маған Зайқұлдің жүз рет айтқан «мен-менінен» осы бір ауыз сөз өлдекайда қымбат боп көрінді.

Қыздар Әуеновтің айтқанын орындалап, жазғанымды тез редакцияға жеткізуімді жөн көрді. «Газет мұны қайтсе де басады», «Мұхит аға мақұлдаған әңгімені неге қабылдамасын» десіп, апармасқа ерік алдыма қоймады.

Шынымды айтсам, ол кезде қыздармен қоса өзім де керемет қуанышты едім. Қеудемді қайдағы бір лапылдаған сабырсыз мақтаныш кернеді. Редакцияны іздел келе жатқанымда Әуенов айтқан бір ауыз жылы сөз қанат боп, мені аспанға көтеріп әкетіп бара жатқандай көрінді. Творчество адамдарының көңілінде өзге жаңда көп кездесе бермейтін ерекше бір леп болатынын мен бірінші рет сонда ғана сездім. Сездім де: «Бір өлжуаз әңгіме жаздым деп көкірегім гимнастеркады жырта керіп, көктемде тасыған шолақ сайдай құркіреп, шолтаңдал менің өзім қаншама әлек-шәлек болдым. Ал өлденеше әңгіме, пьесалар, «Ақын» тәрізді үлкен роман жазған Әуенов неғып топан суындағы тасып, сел боп қаптап, жолындағы жүртты жайпап кетпей жүр екен?» – деп және ойладым. «Тегі жазушы парасаттылығы жазған дүниесі жаксы болған сайын шошаңдал, шоршаңдал, қеуде қағуда емес, сабырлы, салмақты бола түсуде шығар», – деп тағы түйдім.

«Сап-сап, көңілім, сап көңілім» – деп, бұл ойыма және түсав салдым. «Сен немене, дәл бір жазушы бол кеткендей-ақ толғанып келесін. Саған Әуенов жазушысын немесе жазушы боласын деген жок. Журналист боласын, қазірдің өзінде

дайын журналист екенсің деді ғой, – дедім өзіме өзім. – Ендеңе неменеге ит қуған бұзаудай боп, екі танауың шелектей делдиіп, едірендеп келесің?»

Үлкен екі қошениң қызылысында тұрған үш қабат үйдің биік, тас баспалдағының алдына кеп тоқтадым. Үйдің мандашасы толған қызыл шаршы шыныларға республикада шығатын газет аттары қағазға басылатын көзге таныс пішінмен беделеніпті. Осында келген ең негізгі жұмысым солдай-ақ, мен тұра қалып, оларды шетінен оқи бастадым: «ҚазТАГ», «Советтік Қазақстан», «Советский Казахстан», «Жас ұлан...»

Мен іздеп келген редакция да осында екен. Жүрексініп кеп, тас баспалдақтың бірінші басқышына аяғымды салдым.

Редакция дәлізінің екі жағы қатар-қатар есік екен. Әр есіктің сыртында тақтайға бұранда шегемен бекітілген алақандай қызыл шыны тұр. Шыныда әр бөлменің аты және оның меңгерушісі мен әдеби қызметкерінің фамилиялары көрсетіліпті.

Әр койдың шабын бір тұрткен жетім қозыдай болып, әр есікке бір үніліп келе жатыр едім, алдынан тасыр-тұсыр пулемет атылып қоя бергендей болды. Сөйтсем мен ашық тұрған бір есіктің алдына кеп қалған екенмін. Бөлме ішіне жағалай көлемі кішіректеу келген біркелкі тапал-тапал үстелдер койылыпты. Әр үстелдің үстінде бір-бір машинка. Әр үстелдің басында әлекедей жаланған бір-бір әдемі келіншек. Әр келіншектің қасында алдындағы қағазына қарап, бірінің айтқанын бірі тыңдамай, өз-өзінен екілене сөйлеп отырған бір-бір ерек. Еркектердің ауыздары жыбырлаған сайын келіншектердің ақ саусақтары су бетіне секіріп ойнаған ақ кайрандай боп, жарқ-жүрк етеді. Әйелдер де, еркектер де өз екпіндеріне өздері апиын ішкендей елтіп, екі жактарына кезек тенселеді. Баксам, ол машбюро екен.

Онымен қатарлас, есігі ашық екінші бөлмеден дүнкілдеген және бір дыбыс естілді. Қарасам, ішінде ешкім жок. Жаңағыдай тапалтақ үстелдің үстінде тұрған бір машинка тарс-тұрс етіп, өзінен өзі басылып жатыр. Одан біртіндеп еденге қарай сусыған молотилканың көш құлаш белбеуіндей ұзын сары қағаз жылқының қартасына ұқсап, үсті-үстіне қатпарлана төгіледі. Бұл телетайп бөлмесі екен. Сол жақтағы есігі ашық тұрған басқа бөлмеге және көзім түсіп еді: қатар тұрған екі үстелдің басында алдарындағы қағаздарына енкейе түсіп, сырыйлата жазып, үш адам отыр екен. Олар маған, неге екенін білмеймін, бір-бірімен үзенгі қағысып, танаулап келе жатқан үш сөйгүліктің жалдарына бұқшия жабысып, өрқайсысы өз

атына қамшы басқан үш шабандозға ұксап кетті. Осының бәрі маған лыпты соғып тұрған тамырдай сезіліп, редакция жұмысының ішкі ырғақ, екпінін танытты. Ақыры, дәліздің ең түкпіріндегі іздеген есігіме де жеттім. Онда былай деген жазу бар екен:

«Әдебиет және өнер бөлімі. Менгерушісі М. Омаров.
Әдеби қызметкер Ш. Шалғынбаев».

Есікті қағып едім, бұл бөлмеде біреу менің келуімді асыға күтіп отырғандай-ак табан астында «да» деп барқ ете түскен, сыпайылықтан гөрі сызы көп тырнауық дауыс естілді.

Бөлмеге кірсем, ішінде екі адам отыр екен. Жас жағынан біріне-бірі тетелес сиякты: төрдегі тарамыс арық, караторысы отызға жана жетсе, есік жакта отырған қалың шашты, акқұба өнді, сәл пұшық мұрындау келген сымбатты, дембелше жігіт одан үш-төрт жас кана кіші болуы керек. Есік жакта отырған сымбатты жігіт бөлім бастығы болар деп ойладым. Сондықтан да оған: «Омаров ағай сіз бе?» дедім. Бұйра шаш жігіт бағжыып бетіме қарады да, иегімен төрде отырған кісіні нұскады. Оған жете бергенімде телефоны шылдырлап, ол трубкаға: «Қазір, қазір» деді де, бөлмeden шыға жөнелді.

Ол шығып кеткеннен кейін бұйра шаш орнынан тұрды да, маған қарамай, шолак мұрнын манғаздана пұштырайтып, бастығының орнына барып отырды. Креслоны ілгері козғап, нығырлана жайғасты. Содан сон, он жактағы телефонды құлағынан сүйреп әкеп, алдына койды. Оның трубкасын көтеріп, құлағына тосты да, орнына қайта салды. Осыдан сон барып маған қарай қолын еріне созды.

— Менің атым Шалдуар Шалғынбаев. Қане, не әкеліп едің?

— Новелла, — дедім мен Әуеновтің осылай деп атағаны есімे түсіп, не де болса айды аспанға бір-ак шығарайын деп. «Естелік» дейін десем, ол от басында отырып өткен-кеткенді еске түсіретін шалдардың шаруасы боп кетер, «очерк» десем, кара мақалаға үксар да, мына құпиген әдеби қызметкердің алдында беделім түсіп қалар деп ойладым.

Әдеби қызметкер өз-өзінен мәз бола карқылдалап құліп алды да:

— Жігітім, сен өзің көкте екенсің, ах! — деді маған қарап.

— Неге? — дедім мен абыржып.

— Сол. Жер басып жүрген жоксың әйтеуір. Әйтпесе новелла дей ме екен кісі? Әңгіме десенші онан да. Ал, меніңше, мұның әңгіме де емес.

— Неге? — дедім тағы да одан сайын сасқалактап.

— Неге екенін айтайын қазір. — Әдеби қызметкер шалқая отырып, сұқ саусағымен менің қолжазбамның тақырыбын түртті. — Мынау не деген сөз, аһ?

— «Тоғжан», — дедім мен әдеби қызметкер менің жазуымды ажырата алмай, әлде көзі жетінкіремей отыр екен деп ойлад.

— Ол кім, аһ? — Шалдуар маған тесіле қарады.

— «Ақын» романының кейіпкері.

— Онда сол роман жайында ғой мұның, аһ?

— Иә, бірак...

— Бірағынды қоя тұр. Мұның романға рецензия болса, онда бізге керегі жок. Өйткені ол туралы бізде профессордың рецензиясы шыққан. — Шалдуар сұқ саусағын шошайты. Онысы «сен студент қанасын, ал біз профессорлардың өздерімен істеспіз» дегені-ау деп ұқтым. — Ал бұның роман туралы немесе соның бір кейіпкері туралы әнгіме болса, оның не қажеті бар бізге? Сен Әуеновтен артық жаздым деп ойлайсың ба өзің?

— Жок, бірак бұл тек Тоғжан туралы ғана емес...

— Токта, токта, — деді Шалдуар, — сен алдымен менің сұрағыма жауап бер. Әуеновтен артық жаздым деп ойлайсың ба өзің, аһ?

— Жок, — дедім мен.

— Ендеше мұны газетке басудың қажеті де жок, — деді әдеби қызметкер.

— Сонда да алдымен өзініз оқып көрмейсіз бе? — дедім мен дағдарып.

— Токта, токта, — деп ол бейне бір мені қылышпен шауып түсетіндей сұстанып он қолын көтерді. — Сен өзің газет қызметкерлерін кім деп ойлайсың, аһ? Жұмысы жок, сандалбай деп білесің бе? Біздің бөлімге сенің мынауын сияқты, — ол менің қағаздарымды дудырата ұстал, жоғары көтерді, — күніне отыз өлең, он әнгіме келіп түседі, аһ! Біздің бөлім осы редакциядағы ен хат көп келетін бөлім. Өйткені казактың ең жоқ дегенде екі ауыз өлең шығармайтыны кемде-кем. Соның бәрі өздерін ақынбыз деп біледі. Газетке басындар деп оларын бізге жібереді. Ішінде іліп аларлық ештеңесі жок сол хаттардың бәрін, сеніңше, біз, Омаров екеуміз, басымызды қатырып, оқып отыруымыз керек пе, аһ? — Ол есік жакқа бір қарап қойды. — Омаров оқиды. Ол елден келген хаттардан ең жоқ дегенде сөз үйренуге болады дейді. Ал мен, — ол даусын сәл ақырынданда сөйледі, — елден келген шала сауатты хаттардан ештеңе де үйренуге болмайды деймін оған. — Шалдуар даусын қайтадан қатайты. — Сендердің бұл сияқты быттырактарынды оқып біз отырып алсак, онда редакцияның жұмысын

кім істейді? Кім істейді, ах? Егер сен біздің орнымызда болсан қайтер едін? Оқыр ма едің соның бәрін, ах? Оқымайсың. Ендеше басты қатырма: мұныңды оқуға уақыт жоқ. Және, сен біліп қой, газет тек актуальді мәселелерді ғана жазады. Сенің мұныңды газет үшін еш актуальдығы жоқ. Сен өзің «актуальды» дегеннің не екенін түсінесің бе? Ол злободневный вопрос деген сөз. Вот, біліп қой. Және сен өзің шүү деген-нен әнгіме жазамын деп ойлама. Ол – қын жанр. Осы бөлмеде отыратын екеуміздің ішімізде әнгімені жаңағы Омаров қана жазып жүр. Саған қайд-да әнгіме жазу. – Шалдуар «қайда» деген сөзді мені белімнен сокқандай ғып созып айтты. – Сен тұрғай осындай үлкен редакцияда қызмет етіп отырған мына менің өзім де әнгіме жазуға жүрексінемін. Мен өзім қазір очеркті боратып жүрмін. Сен біліп қой: очерк деген газеттің романы. Очеркті екінің бірі емес, журналистің төресі ғана жаза алады. Білдің бе, ах? Ал артынан әнгімеге ауысамын.

– Менің мынауым да очерк, – дедім мен бағанағы айтқанымнан бір саты төмендеп, «очерк» десем, Шалдуар жібімес пе екен деп дәмеленіп.

– Очерк? – Ол маған үркे қарады. – Саған очерк жазу қайдан келсін?! Армиядан келген солдат студенттің мұрнына очерктің иісі қайдан барады? Жай, әшейін, қызбалықпен айттып тұрған шығарсың, жігітім.

Мен не дерімді, не айтарымды білмедім.

– Оқыңызшы өзіңіз, осы очерк, – дедім Шалдуарға жалынғандай болып.

– Оқымаймын. Бұл очерк емес, «Тоғжан» деген атының өзі очеркке келмейді. Егер аты «сауыншы қыз Тоғжан» деп тұrsa, онда очерк деп ойлауға болар еді. Ал алда-жалда мұның кейбір жерлері очеркке ұқсай қалса, онда ешбір актуальдығы жоқ.

Осы бір «актуальді» деген сөз маған пәле болды. Шалдуар соны сойыл ғып сілтеп, шоқпар ғып сермеп, мені маңдайдан пергілеп, тобықтан үрғылап, есімнен тандырды да отырды.

– Актуальді болмағандықтан мұның газетке қабылданбайды. Түсінікті ме? Ах! – деді ол тағы.

– Газетке баспай-ақ қойыңыз. Тек маған оқып шығып, пікіріңізді ғана айтыңызшы.

– Осы саған редакцияға бар деп жүрген кім өзі?

Шалдуар мені редакцияға бар деген адам қазір қолына түссе, түтіп жіберердей бол, сұстанып кетті.

– Мұны профессор Әуенов сіздерге апарып көрсет деген соң келіп едім.

Шалдуардың тұсі қайта жұмсарды. Тіпті күліп те алды.

— **Үлкен кісілер солай деп айта салады, — деді ол. — Сенің көнілінді қимаған ғой. Және ол кісінің мазасын алатын сен си-якты студент аз деймісің? — Шалдуардың тұсі қайта сұзыды. — Ал Әуенов айтты еken, сол кісі жөн сілтеді еken деп сен малданба. Біз Әуеновтың жазғанының да бәрін баса бермейміз. Экелгені актуальді болса ғана басамыз, тұсінікті ме?**

— **Тұсінікті, — дедім мен енді есім шығып, тезірек кетуге ынғайланып.**

— **Тұсінікті болса, жүре бер. Мә, мынауынды ала кет.**

Мен қолжазбамды алғып, есікке қарай аяңдадым. Осы кезде оның есіне авторлардың күдерін ұздірмеу керек деген журналистік қағида тұсті-ау деймін, маған қайтадан дауыстал:

— **Әй, әй, тоқта, — деді қолын шошайтып.**

Мен тоқтадым.

— **Егер актуальді бірдене жазсан, тағы да келерсің. Енді жүре бер, — деп ол қолын сермеді.**

Мен жүре бердім. Редакцияның босағасын алғаш аттауым осылай аяқталды. Кеше ғана Әуеновтың алдынан көніліме қанат бітіп, іштей тасып, лепіріп шыққан мен Шалдуар Шалғынбаевтың алдынан жермен-жексен болып шығып, редакцияның биік баспалдағынан тәлтіректеп, жерге әрең тұстім. «Өзім де сол керек, — дедім былайырақ шыққан соң ішімнен. — Тұнғыш баласын ЗАГС-ке тіркетемін деп, туған күннің ертеңінде ала жүгірген жас анадай желпендей, алды-артыма қарамай жүгіріп едім редакция қайдасын деп. Ал жүгір...»

Осыдан кейін бір күні тағы да редакцияға бардым. Баяғы бөлмеде Шалғынбаев жалғыз отыр еken.

— **Бұл жолғым актуальді мәселе еді, — дедім мен Шалдуар ііле ме деп үміттеніп.**

— **Немене?**

— **Алда Жамбылдың қайтыс болған күні келе жатыр ғой. Біз соғыс кезінде Жамбылға хат жолдап, ол кісіден өлеңмен жазылған жауап алғанбыз. Соның тарихын баяндап және...**

Қаншама шапшан сөйлесем де Шалдуар менің сөзімді аяқтатпады.

— **Оның да актуальді емес, — деп қолын бір-ак сермеді. — Жамбыл туралы филология ғылымының кандидаты Тұрғанбаевқа мақала жаздырығанбыз. Филология ғылымының кандидаты, — деп қайталады ол. — Соны машинкаға бастырып, мына өз қолыммен апарып, осы жана ғана редактордың алдына қойып келдім. — Шынымды айтсам дәл сол сәтте редактордың үстеліне мақала апарып қоятын мынау Шалдуардай әдеби**

қызметкер болу маған қол жетпес бақыт сияқты көрінді. Шалдуар менің осы ойымды сезіп қалғандай, қайтадан кекете сөйледі. – Немене, Жамбыл туралы мақала жазып, қаламақы тауып, аяқ астынан бір байып қалайын дегенсің-ау, тақыр студент.

Мен Шалдуардың бұл сөзіне шамданғаным жок. Студент еkenім рас, студенттің көпшілігі тақыр кедей болатынына тағы да талас жок. Несіне ренжимін. Тек одан өзім бұрын естімеген, білмейтін сөзімнің мәнін сұрадым.

– Қаламақы дегеніңіз не? – дедім.

Шалдуар тағы дүрсे қоя берді.

– Әй, сен өзің қаламақының не еkenін білмейсің, қалай журналист боламын деп жүрсің?! – Мен кінәлі адамдай басымды изедім. Сол түрімді аяды-ау деймін, Шалдуар жанағы өз аузынан шыққан, оны білмеген адамның журналист болуы мүмкін емес сияқты сиқырлы сөздің мәнін маған түсіндірген болды. – Қаламақы деген гонорар деген сөз. Ал гонорар дегенің қып-қызыл ақша. – Шалдуар өзінен өзі тамсанып, сықап салған ақшасы сыймай тұрғандай, шалбары мен пиджагының қалталарын қайта-қайта басып, сипап қойды. – Түсінікті ме, аһ?

Шалдуардың осы бір «Ah!» деген сөзі-ақ жүйкеме тиеді. Ол бұл сөзді «солай ма, рас емес пе?» деген мағынада айтады еken. Бірақ ол мұны өкпесін қабындыра аузынан катты дем шығарып айтқандықтан, маған онысы кәперсіз келе жатқан адамға тасадан «ап!» деп өлдебір қорқынышты нәрсе тап берген сияқты боп сезіледі.

«Түсінікті» дегендегі мен басымды изедім.

– Ендеше кете бер, – деп Шалдуар телефонға қарай қолын созды.

Сөйтіп тағы да Шалдуардан қайтып, адасып жүріп, тікенек, қалың қарағанның арасынан өрең шыққан адамдай қалжырап, қарын ашып, жүрек карайып, бұрлығып, университетке, лекцияға келдім.

Университет алдында Ментай кездесті.

– Ағай, сізге айтатын бір жаңалық хабарым бар, – деді Ментай менімен сәлемдескеннен кейін балаша жымиып, қуана күлімдеп. Жүрегім өз-өзінен дүрсілдеп қоя берді.

Ментай жайлап өзінің Пушкин атындағы кітапханадан келе жатқанын, онда жаңа ғана жазушы Әуеновтың оқырмандармен кездесуі болып өткенін айтты.

– Профессор оқырмандар алдында сөз сөйледі, – деді Ментай. – Сөзінің соңында ол біздің университетте соғыстан қайтқан, болашақта үміт күттірерлік бірсыптыра әде-

биетші, журналист жастар бар дей келіп, солардың ішінде сіздің де фамилиянызды атады. Мен сізді шын жүректен құттықтаймын, ағай.

Осылай деп ол кіп-кішкентай, жұп-жұмсақ қос алақанымен менің қолымды қысты. Күші солғын, күйдіруі күшті ақ саусактар он алақанымның іші-сыртын сөл ғана сипай ұстасан сол сәтте іште тулаған ыстық лептер дауыл күні теңіз жағалауындағы жалғыз жартасты сабалаған толассыз толқындай қаптап, жүректі соғып, шүйінші сұрағандай оның үйқы-түйкесін шығарып, жұлқылап, жұлмалап жатты. Бал-бұл жанып, қуана жайнап тұрған Ментайдың жүзі маған бұрынғысынан да сұлу, сүйкімді көрінді. Егер жұрттың бәрінде бірдей менің көзім мен жүрегім болса, онда Ментайды бар студент, бүкіл ғалам жер үстіндегі ең сұлу, ең ақылды қыз осы ғана деп бағалар еді-ау, шіркін! Дариға-ай, дүниенің тұтқасы қолымда болса, бар жақсылықты осы қызға жасап, бар бақытты осының басына үйіп қояр едім мен. Бірақ кедей студент менің қолымнан махабbat пен тұрактылықтан басқа не келеді десенші.

Ментаймен бірге ішке кіріп, ішімдегі осы ойды мазасыз баладай тербетіп, екінші катарға көтеріліп келе жаттым. Алайда бүгін бірінші рет Ментайды көріп, екі қайтара оның қолын ұстаям, ол айтқан жаңағы жылы хабар маған күш, қуат берді. Қарным ашып, қалжырап, шаршап келе жатқанымның бәрі лезде ұмыт болды.

IX

Студенттердің қос өкпесіне найзадай төніп, жазғы емтихан да жақындал келе жатты. Найзадай төнетіні, студент сияқты жас желен қауымның ішінде желбас жігіттер мен желекпе қыздар аз болмайды. Қысқы семестрді қалт-құлт етіп өткен-нен кейін олар: «Әй, жаз қайда, біреу қайда» деп қолды бір-ақ сермелеп, кітап пен конспектіні жауып тастанап, секендереп сауық іздеп, селкілдеп би билеп кетеді де, емтихан тақағанда естері кіріп, қыл көпірдің аузына келгендей қалтырайды екен. Соғыстан келген маған студенттердің емтихан тапсыруы әскерлердің ұзак жатқан бекіністен көтеріліп, шабуылға шықкан шағымен пара-пар сияқты бол та танылады. Шабуыл шіркін жақсы-ақ қой. Өйткені шабуылға шыққан армия ілгері басады, женіске жақындаиды. Бірақ дауысы құлакты тұндырып, жау шебін бауырдай тілгілеген артиллерия атысы – кононададан кейін окоптан көтеріліп, мылтығынның найзасын ұмсына кезеп, уралай ұмтылған жауынгерлердің бәрі бірдей

алға баспайды: біреу оққа ұшады, біреу денесінен қызыл қан саулап, жер құшады – жаралы болады. Ал емтихан тапсырғанда ешкімнің оққа ұшуы жоқ. Оның есесіне қан орнына көздерінен жас сорғалаған «жаралы» көп болады екен.

Біздің курстан емтиханның найзасына бірінші түйрелген Сақила деген семіз сары қыз болды. XVIII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің емтиханынан ол өкіріп жылап шықты.

– Не болды? Не болды? – деп жатырмыз отыз ұшінші аудитория есігінің сыртында дәлізде ішке кіруге кезек күтіп тұрған біз.

– Құладым, – деді ол солқылдан келіп, алда тұрған қыздардың бірінің мойнына асыла кетіп.

Біз оны ортаға алып, өзімізше жұбатып жатырмыз. «Қандай сұрақ келді?» дейміз.

– «Бұхарды білесін бе?» деп сұрады оқытушы, – дейді Сақила солығын басып.

– Сен не дедін?

– Білемін, – дедім.

– Сонсон?

– Білсең оның жаңалығы, ерекшелігі қандай? – деді оқытушы.

– Дұрыс, сен не деп жауап бердін?

– Мен ойланып тұрдым, тұрдым да: «Бұхардың жаңалығы самауыр мен ақ шәйнек қой, ағай» дедім.

Біріміз күліп, біріміз ренжіп жатырмыз. «Сөйтіп кісі жауап бере ме екен» дейміз.

– Қайдан білейін, – дейді Сақила өксігін өрең басып, – Бұхар – сауда-саттық қаласы, қазаққа самауыр мен ақ шәйнек содан тарады дегенді бір құлағым шалғаны бар еді...

– Эй, эй, қуаттарым, айтсандаршы, – деп өні құп-қу болып Зайқұл ортаға шықты. – Осы сұрақ келіп қалса, менің не деп жауап беруім керек?

– Алдымен, – деді Ментай, – сен Бұхар жырау өлеңдерінің аттарын біліп ал.

– Иә, айтшы сол тұскірлерді, – дейді Зайқұл елпілден.

– Бұхар жырау Абылай ханның тұсында өмір сүрген, – дейді Ментай ол жайындағы мәліметтерді Зайқұлге қысқаша айтып тұсіндіруге асығып. – Өлеңнің аттары мынандай: «Айналасын жер тұтқан...»

– Мұнысы не пәле «жер тұтқан» ба, «жер жұтқан» ба, қайсысы? – дейді Зайқұл екі көзі бақырайып.

– Өлеңнің аты – «Айналасын жер тұтқан», – дейді Ментай оған ыждағатпен тұсіндіріп.

— Ойбай-ай, Ментай, менің миымда тұрады дейсін бе бұл пәлен. Одан басқаларын айтшы.

Ментай шұбырта жөнелді.

— «Ай, Абылай, Абылай», «Керей, қайда барасын?», «Бірінші тілек тіленіз», «Жал құйрығы қаба деп», «Қалданмен ұрысып»...

— Ойбай-ай, Ментай, қуатым-ау, мынаның қайсысы есте тұрады? Эне біреу, «Әй, қайда барасын?» дегені болмаса.

Біз бұған ішек-сілеміз қата күліп жатырмыз.

— «Әй, қайда барасын?» емес, ол өлеңнің аты «Керей, қайда барасын?» — дейді Ментай Зайкүлге бар ынтасын сала түсіндіріп. — Бұл — жыраудың Абылай ханнан жапа көріп, үдерек көшіп бара жатқан казактың керей деген руина айтқан өлеңі.

Осы арада жұртты емтиханға біртіндеп кіргізіп, кіргендерді сыртқа шығарып тұрған Жомартбек мысқылға басты.

— Зайкүл Бұхар жырауды неғылсын, «Әй, қайда барасын?» деп маған айтып жатыр ғой.

Біз бұған ішек-сілеміз қата күліп жатырмыз.

— Әй, жүгірмек, тыныш тұршы, — дейді әшейінде Жомартбекке жұдырығын ала жүгіретін Зайкүл қойдан қоңыр жуастықпен. — Иә, Ментай, одан соң не дейін?

— Бұхардың жаңалығы не деген сұрауға мынаны айтасын. Жыраудың өлеңдері сыңсыған шешендік сөздерге толы. Оның өлеңнің қай жолын алғып оқысан да ақыл, накылға кездесесін. Мысалы, «Айналасын жер тұтқан айды батпас деменіз. Айнала ішсе азайып, көл таусылмас деменіз» деген сияқты. Осындағы керемет шешендік — Бұхар өлеңдерінің ерекшелігі. Осы шешендік әдебиет тарихында «Бұхар сарыны, Бұхар ұлгісі, оның жаңалығы» деп аталады. Енді үқтың ба, Зайкүл.

— Ұғуын ұқтыйм ғой, Ментай. Бірақ мен көкмимын ғой. Қазір ұққанымды қазір ұмытып қаламын. Сақила, — деді ол өлі өксігін баса алмай тұрған серігіне қарап. — сенің екінші сұрағың не?

— «Махамбеттің романтизмін білесің бе?» деді содан соң оқытушы, — деп Сақила көзін сұрте бастады.

— Иә, сен не дедің?

— Білемін, — дедім мен.

— Білсөң айт, — деді оқытушы.

Ары ойландым, бері ойландым. Ақыры оқытушы Махамбеттің оқыған романдарын сұрап тұрған шығар деп ойладым да:

— Махамбет романдарды көп оқыған, — дедім.

Е, кандай романдар оқыпты? – деді оқытушы жымында. Ол жымындағанға мен ойындағысын дәл тапқан екенмін деп куанып кеттім де.

- Алдымен «Жұмбак жалау» романын оқыған, – дедім
- Е, тағы кандай романдар оқыпты? – деді оқытушы.
- «Мениң күраастарым», – дедім мен.
- Иә, сонсон? – деді оқытушы одан сайын құлімдеп.
- «Ақын» романын, – дедім мен дәу де болса күтіп отырғаныныз осы болар деп.

– Зачет книжканды әкел, – деді оқытушы қолын созып. Мен кемі үш коятын шығар деп ойладым. Ол кол койып, кайтарып берді. Қарасам, екі койыпты, – деп Сакила қайталан енкілдеді.

Сагынова Зайқұл, – деді Жомартбек бір колымен тұтқадан үстап, доліздегі бізге де, іштегі оқытушыға да естірте дауыстап. Өйткені оқытушы студенттерді өз емтиханына бөгелтіней, кез кепең кіргізіп тұруды Жомартбекке тапсырган болатын. Сіздің кезегініз келді, емтиханға кіріңіз.

Зайқұл есік жаңына жеткенде дар алдына келгендей күпкү боп кетті. Оның кішкентай бөгеліп, жүргімді тоқтатайын дегеніне Жомартбек караган жоқ.

– «Шегінуге жол жоқ – артымында Москва!» – деді де Зайқұлді қолды-аяқка тұрғызбастан есікті шалқасынан ашып, ішке еріксіз кіргізіп коя берді.

Енді біз Зайқұлдін тілеуін тіледік. Есіктің кілт салатын тесігінен кезек-кезек сығатап, оның кандай күйде отырғанын байқаймыз. Содан соң тағы біраз тым-тырыс бола қаламыз. Осы кезде өксік қысып, солқ ете қалған Сакила дыбысы естілді.

– Саспа, Сакила, – дейді Жомартбек алаканын бипаздай сермен. – «Бәрі өтеді, бәрі өзгереді» деп мен емес, Гераклиттің өзі айтқан. Енлеше бұл да өзгереді – сенің екін үшке түзетіледі.

- Қалай? – дейді Сакила қөзін сұртіп.
- Былай Қазір Зайқұл бес алып шығады. Содан соң...
- Иә, содан соң? – деді Сакила Жомартбекке, ол бейне бір олімнен күтылудың жолын айтатындаі-ак жалбарына караң.

– Содан соң Қанипа екеуі оқытушыға онаша кіреді де, ортага алалы. Қанипа: «Ағай, Сакилаға үш койып берсеніші» тейілі көнн күбылтып. «Иә, сөйтініші, ағай» дейді Зайқұл емініп. Екі қызынып тұрған соң көнілшек ағай жібілі. «Са-

кила ертең келсін» дейлі. Сөйтіп, Гераклиттің айтканы болады да шығалы

«Койыныз, койыныз, жаман екен ойыныз» дег Канипа ондете өтірік күліп, көлгірсіп Жомартбекке карап, сахнага шықкан бишідей бол, мойнын қылқандатты.

— Иә, түк коятыны жок, — деді Майра оған бұрылып, — шашын мен мойныңды Кербез ағайға босқа сипатканша, Сакиланың бағасын түзеттіріп бер

Бұл сөзді басқа қыздар да шуылдап, костан калды.

— Зайкүл тапсыра ала ма? — деді Сакила Жомартбекке.

— Тапсырады. Ол тегін «Чеховтың қарындасы» атаған жок кой.

Бұган бәріміз мыре ете түстік. Онын мүннандай мәнісі болатын.

Қыста XIX ғасырдағы орыс әдебиетінен емтихан өткізуге əзірленіп жүрдік. Бір күні үзіліс кезінде Зайкүл борімінде сұрак койды.

— Чеховтың бір қарындасы туралы айтканы бар еді гой, сол сөз кімнін есінде?

— Кай қарындасы туралы? — дедік біз түсінбей. Мария Павловнаны айтасын ба?

— Тілімнін үшінда түр, өзінін бір қарындасы жайында айттып еді гой.

— Не дег?

— Не деуші еді кісі өз қарындасы туралы. Сонын бір жаксы касиетін айткан.

Біз Чеховтың әйел аттас шығармаларын атай бастадық.

— «Ниночка» ма?

— Жок, — дейлі Зайкүл басын шайқап.

— «Ит жетектеген келіншек» пе?

Зайкүл сақылдап кеп күледі.

— Койындаршы әрі, келіншек ит жетектеуші ме еді? Ол бір ауылдың аншысы ма екен иттерін касынан каллымай ертіп жүретін?

— Ойбай, Зайкүл, сен білмейді екенсін гой, — дейді Жомартбек орнынан үшып тұрып. — Келіншектердің керемет аншылары болады.

— Өзгеге сенсем де, саган сенбеймін, Жомартбек, — дейді Зайкүл колын бір-ак сермен.

— Онда «Апалы-сіnlіlі үшеуді» айтасын ба?

— Жок, үшеу емес, біреу, — дейді Зайкүл біздін дінкемізді күртүп. — Чеховтың сол сөзін жұрт айта береді гой ылғи.

Өлдік-тәлдық легенде, келесі үзілісте оны әрен талтық. Сөйтсек, Зайкүлдің сұрап отырганы Чеховтың «Краткость —

сестра таланта» дейтін нақылға айналып кеткен атакты сөзі екен. Сол күні біз бәріміз ішек-сілеміз қата құле отырып, Зайкүлге «Чеховтың қарындасы» деген атты бір ауыздан бергенбіз. Жомартбектің еске алып тұрғаны осы оқиға болатын.

Біз құлқімізді тыйып үлгергенше іштен қойқан қағып Зайкүл шыға келді. Бәріміз оған қарай қоғадай жапырылдық.

– Не алдын, Зайкүл?

Ол бізге бес саусағын көрсетті.

Сенерімізді де, сенбесімізді де білмедік. Зачет книжкасындағы «5» деген бағаны қөргенде ғана иландық.

– Не сұрақ келді өзіңе?

– Не сұрақ келгенін неғыласындар, мен ештеңені де жетістіріп айта алғамын жоқ. Бар бітіргенім мынау болды. – Қыздар Зайкүлге ентелей тұсті. – Кербез ағай бетіме қарап отырды да: «Зачет книжканды өкел, Сағынова» деді. Байқаймын, екі қоятын түрі бар. Емтиханды мен емес, ол беріп отырғандай-ақ, екі иығы салбырап, үнжырғасы түсіп барады. Аяп кеттім байғұсты. Содан соң қайдан шықса, одан шықсын дедім де, бастым тәуекелге. Зачеткамды қолыма ұстап, юбкамның өзі қысқа етегін одан сайын көтерінкірей тұстім де, стол жаңында Кербез ағайдың қарсысында тұрған орындыққа жалп етіп отыра кеттім барып. Ағайдың тышқан көзі жылтырай жайнап, менің мына оқтай тұзу сирағыма, жұп-жұмыр тізeme қадалып, одан да жоғарылай берді. Мен оны сезбеген болып, зачеткамды ұсынып былай дедім: «Мен не қойсаныз да ризамын, ағай. Бірақ, сіз сияқты теңіздей терең білімі бар ғұлама ұстаздан сабак алып жүрген мені үш пен төртке оқиды деп ешкім де ойламайды». «Төрт» дегенді әдейі айтып отырмын. «Әттен, үш қойып берсе жаарар еді» деймін ішімнен. Кербез ағайдың осал жеріне дәл тидім-ау деймін, книжкама қонжитып бесті қойды да берді.

Бұл оқытушымыз өте мактаншак кісі еді. Лекция үстінде ол екі сөзінің бірінде: «Мына мен нағыз қыпша бел, қыр мұрын, сымбатты жігітпін ғой» деп отыратын. Оның үстіне өзін үлкен, ұлы адамдармен қатар қоя сөйлеп: «Кеше Мұхит Әуеновпен екеуіміз театрға бардық» немесе «Бұл тақырыпқа байланысты менің мақаламды, одан соң Белинскийдің мақаласын оқындар» деп те бөсетін. Осы мінезі үшін қыздар оны сыртынан «Кербез ағай» деп атайды да, «Қыздар, тыныш отырындар, Кербез ағай келе жатыр», «Кербез ағайдың лекциясына барсам ба екен, бармасам ба екен?» десетін. Зайкүл ку оның осал жерін тап басыпты.

— Мынауын масқара екен, — деді Ментай. Бұған дейін Ментай аузынан мұндай қатал сөз шыққанын естіген емес едім. Ол жолдастарының кемшілігін кешіре біліп, ешкімнің көңілі қаларлық сөз айтпайтын еді. Сол сабырлы әдетін бүгін бірінші рет бұзғанына қысылды ма, кім білсін, Зайқұлдің сөзін естіп болғаннан кейін құлағының ұшына дейін қызырып, төмен қарады. — Мына сөзінді бізден басқа ешкім естімесін.

— Енді қайтейін, — деді Зайқұл Ментайдың алдында ақталғысы келгендей. — Жаңағы сен айтып бергеннің бәрін лезде ұмыттым да қалдым. Қысылғанда адам не істемейді. Ағайдың мақтаншақтығы, менің шашымды сипай беретіні ойыма тұсті де, жаңағыны істедім. Енді қайтейін, бір семестр бойы басымды бекерге сипаттым ба мен оған. Басты айтасын, Кербез ағай жаңа менің бұғағымды да сипап салды. — Біз күліп жібердік. — Мейлі, сипаса сипай берсін, — деп Зайқұл сөзін аяқтауға ынғайланды. — Оған менің нем кетті, бір бесті соқтым да алдым.

— Бес қана емес, сен бір тұлкі соғып алған сияқтысын, Зайқұл, — деді Жомартбек жымындалп. — Анада аңшы әйел болмайды деп таласып едің, нағыз аңшы әйел өзің боп шықтың ғой.

— Эй, Жомартбек, байқап сөйле: мен әйел емеспін, қызыбын.

— Э, ә, солай екен-ау, — деді Жомартбек мұләйімсіп. Содан соң түк білмеген кісідегі өндете жөнелді. — «Етімді шал сипаған құрт жесін деп, жартастан қыз секірді терен суға» деген екен-ау Абай атамыз. Білген адамға жақсы сөз-ау бұл бір.

Қыздар мұның Зайқұлге арналып айтылғанын сезіп, бірінебірі қарап жымындасты.

— Эй, неге жымындаисындар, қыздар? — Зайқұл әр қызының бетіне кезек қарады.

— Жай, жаңағы Жомартбектің «етімді шал сипаған» дегеніне құлеміз.

— Бұл маған айтқан екен ғой. Тілі тотияйындағы осы жүгірмектен көрдім-ау, — деп Зайқұл жұдырығын түйіп, Жомартбекке қарай тап берді.

— Жоқ, жоқ, Зайқұл, — деді Жомартбек қашқақтай ақталаип, — «Етімді шал сипаған құрт жесін деп» жартастан терен суға секіріп жүрген сен емес, феодализм заманының ескі қызы ғой ол. Сенің жөнің басқа, сен жаңа заманының сұлуусын. Кербез аған да шал емес, қырықтағана.

— Э, солай десенші одан да, — деді Зайқұл Жомартбектің сұлуусын дегеніне жайылып түсіп қалып. Оның «Кербез аған қырықтағана» деген сөзіне мән де берген жоқ.

Өстіп, Жомартбек «Шегінуге жол жоқ – артымызда Москва» деген Клочков сөзін Бас командашының бұйрығындай қайталаумен жүртты еріксіз ішке кіргізіп, есіктен аппақ бол енген қыздар қып-қызыл бол шығып, «Не алдың?» – «Төрт». – «Құттықтаймын». «Не алдың? – «Үш». – «Оқасы жоқ» деп; жылапсықтап, күліп-қуанып, алысып-әзілдесіп жүріп, алғашқы емтиханды да өткердік.

X

Алғашқы емтихан маған бірсыпыра сабак берді. Курстас қыздардың төрт-бесеуі ғана үздік жақсы, жеті-сегізі жақсы, он шақтысы орташа оқыса, алты-жеті қыздың үлгерімі мүлде нашар екен. Оның үстіне бұрын бұлар сабакқа жеке-жеке әзірленіп келген. Біреу емтиханға біліп кірсе, біреулер оқытуши алдына тек «құдайға тапсырып» қана баратын болған.

Мен қыздарға сабакқа бұдан былай бірлесіп әзірлену керектігін айттым. Әсіресе, нашар қыздарды жақсы оқитындарымыз екі-үштен өз тобымызға алайық дедім. Осыған келістік. Ментай, Майра және мен үшеуміз Зайқұл, Сакила сияқтыларды қамқорлыққа алдық. Сөйтіп, осылай үш топқа бөлініп, кейде үш топ бірлесіп, бірігіп кетіп, таңертеңгі сағат төрттен тұрып алып, тынbastan даярланып жүрдік. Кейде бізге өз беттерімен әзірленетін әлді деген қыздар да қосылатын болды. Бірте-бірте қыздардың емтиханнан еніреп шығуы токтала бастады.

Сондай емтиханға әзірлік күндерінің бірінде біз Калинин көшесі жақтағы жатақхана жанындағы төбешік басында, қалың ағаш көленкесіндегі көк шөп үстіне одеялдарды жайып тастап, кезектесіп конспект оқысып, білгенімізді бір-бірімізге ауызша айттысып, сарылып ұзак отырдық. Бір кезде Ментай ұсыныс жасады.

– Ағай, шаршап кеттік қой, дем алайықшы. Бізге көніл сергітетін басқа бір әңгіме айтып берінізші, – деді маған қарап.

– Не айтайын? – дедім мен сәл ойлана түсіп.

– Ойбай, қыздар, – деді Жомартбек жерден жеті қоян тапқандай ентігіп, сонысымен қыздарды одан сайын ынтықтыра түсіп, – мұның соғыс кезінде бір қызben үш күн бірге жаткан әңгімесі бар. Соны айтсын, өте қызық.

– Оны... – деп Ментай күмілжіп қалды. Содан соң менің көніліме бірдене келіп қалды деп ойлады ма, ренжір деді ме, сөзін қайта жалғады. – Лайықты десеніз, айтыңыз.

— Айтсын, — деді Зайкүл жаны кіріп. — Ондай әңгіме қызық болады. — Ол Ментайға қарай бұрылды. — Сен, Ментай, Ерболды иектеп алып, аузынан қаға беретінін не осы? Әлде өзіне өлең шығарғаннан кейін өзімдікі деп жүрмісін?

Зайкүлдің Ментайға айтқан сөзінің ішінде «Ерболды иектеп алып» дегенінің жаны бар деуге де болар еді. Менің Ментай қасында әлдебір мінімді тауып, сөгіп немесе орнымнан түсіріп кете ме деп жоғарыдан келген үлкен бастық алдында іштей діріл қағатын кіші бағыныштыдай, ол маған атымды атап, жөнімді жөндеп ештеңе айтпаса да, қылық-қымылымнан бірдене ұнамай қала ма деп, өз-өзімнен қысылып, қымсынғандай күйде отыратыным бар-ды. Қу қыз соны аңғарып айтты.

Зайкүл өз сөзіне өзі риза болып, сықылықтап құліп алды. Ментай қызарып кетті.

— Сен де жоқты айтасың-ау, Зайкүл, — деді ол сабырлы қалпын бұзбастан сөл ғана құлімсірей түсіп. — Ағайды иектеп маған соншама не болыпты?! — «Жоқ, олай емес, иектесем иектеймін, онда сенің не шаруаң бар?» десен етті» деп ойладым мен ішімнен. — Әшейін, бұрын естімеген әңгіме болған соң...

— Естімесен, естисін, білмесен, білесін, — деді Зайкүл қайтадан сықылықтап. — Еstu үшін тыңдау, білу үшін үйрену керек.

— Еститін де, естімейтін де, білетін де, білмейтін де нәрсeler бар ғой... — Ментай маған қарай сөл ғана мойын бұрып, бас изегендей болды. — Айта беріңіз, ағай.

— Иә, Зайкүл шырағым, осы сен тақымдамай тыныш отыршы, — деді Майра. — Бір нәрсенің шеті құлағына тиіп еді, құнжындалап кеттің ғой біржола.

— Құнжында мағанынды көрермін қазір, — деді Зайкүл оған шамданbastan.

Өзге қыздардың үндеңдерімен, күлімдеген көздеріне қарағанда көбінің менің айтпак әңгімемді тыңдағылары келіп отырғанын аңғарғаныммен, ол әңгімені Ментай алдында айттуға лайықсыз көріп, бөгеле бердім.

— Ал, бастасаңшы, Ербол, — деді Зайкүл дегбірсіздене түсіп. — Қай жылы? Неше құн құшактап жаттым дейсің қызды?

Мен басымды шайқап, қашқалақтай бастадым.

— Қырық төртінші жылдың күзінде бұл майданнан елге делегат боп келген, — деді Жомартбек Зайкүлдің құмарлығын одан сайын қоздырып. — Сонда, алдымен Алматыға соғып, содан соң өз ауылына барған. Ауылында өзің сияқты бір сұлу қызбен...

— Соғыс жүріп жатқанда ма? — деді Зайкүл көзін бакырайтып.

— Иә.

— Алла-ай, сен қандай бакыттысын, Ербол, соғыс кезінде елге келіп жүрген!

— Иә, қоя тұрсаншы, Зайкүл, — деді оған Майра, — Ағайдың әңгімесін айтқызысаншы.

— Әй, сендер дәл осыны «ағай» дегендерінді қойындаршы қылымсып, — деді Зайкүл қыза сөйеп. — Қайдағы ағай бұл, өзіміз сияқты студент қой. Көп болса 4-5 жас қана үлкен шығар. Соған бола соншама көртейте бермесендерші бұл байғұсты.

Зайкүл аяған болып менің басымды сипады. Баскалар оған ду күлді. Зайкүлдің өзге сөздерін жарата бермесем де, осы сөзін ұнатып, мен де күліп жатырмын.

— Жоқ, оны емес, басқа бір әңгіме айтайын, — дедім мен күлкімді тоқтатып.

— Жоқ, соны айт, — деді Зайкүл тақымдал.

— Соны, — деді Қанипа сықылықтап. — Зайкүл, ер болсан, дәл осы әңгімені айтқызбай қойма.

— Ендеше, — деді Жомартбек менен оқшаулана шетке қарай ығысып, — Зайкүл, сен Ерболды мықтап ұстап отыр. Мен оның күнделігіне жазған осы әңгімесін бәріне дауыстап оқып берейін.

Жомартбек менің қасымда жаткан қалың дәптерімді қолтығына қыса кеткен екен. Шетке шығып, соның беттерін актара бастады. Зайкүл шап беріп менің мойнынан құшқақтап алды.

— Ал, оки бер, Жомартбек. Мен мұны тырп еткізбеймін, — деді Зайкүл маған кенедей жабысып. — Қанипа, жақын отыр, мынау тыптырап тұрып кетіп жүрмесін.

Жұрт тағы бір ду күліп, басыла бергенде Жомартбек менің күнделік дәптеріме жазған естелік әңгімемді судыратып оки жөнелді:

«Менің ауылым — «Ақбота» колхозы темір жолдан тоғыз шақырымдай жерде болатын. Ауылдың өкпе тұсында «Оныншы» деп аталатын разъезд бар-ды. Ауыл поселкеге айналып, поселке қала болып үлкейіп жатады. Бұл дүниеде өспейтін разъезддер екен ғой. «Оныншы» біздің бала күнімізде разъезд еді. Жігіт болып, соғыстан келгенімде де сол разъезд қалпында алдынан шықты. Бірақ маған ол шетелдің сөнді қалала-рынан әлдекайда қымбат, әлдекайда артық еді. Күн бата разъезге болар-болмас қана кідіріп өткен поездан қарғып түсіп, мен қарсы алдындағы қызыл шатырлы екі ағаш үйге куана қарап, орнынан қозғала алмай, қалтиып қалыптын. Ол сөтте өзімді Петергофтағы патша сарайының алдында тұрған-

нан бір де кем сезінсем бұйырмасын. Айырмашылық сарай алдында фонтан суына шомылып тұрған жалаңаш әйелдер мұсіні жоқтығында ғана сияқты. Оның орнына менің көз алдымда өзге суреттер кернеді.

Мен бірінші рет поезды осы жерде, анау мандайшасында «Разъезд № 10» деген жазуы бар он жактағы қызыл үйдің алдында тұрып көргенмін. Содан кейін әкем екеуміз арбаға мініп, ауылға қайттық. Әкемнің трашпенкесінің арт жағында үнемі басы жылқышы құстың тұмсығында имектеле сорайған шалғы орак жүретін, Ауылға тақағанда арбаға мінеміз деп алдынан балалар жүгірсе, әкем атын тоқтатып: «Қарақтарым, байқандар, арбаның артында шалғы орак бар» деп ылғи ескертіп отыратын. Ол жаздың күні еді. Разъезд бен ауылдың арасы тұтып тұрған көк шөп болатын. Разъезден шыға бере әкем атын тоқтатып, арбаның артындағы шалғы орақты алып, шөп шапты. Мен хош иісі анқыған көк шөпті кішкентай құлашымды жая құшақтап, арбаға тасыдым. Талдан тоқылған шарбак қорабына көк шөп тиелген арбаға қайта отырғанда мен өзімді аскар таудың төбесіне шыққандай сезіндім. Жас шөптің иісі жанымды елтіткен маған төбесіне шыққан тауым түйенің бүлкіліндей майда желіспен қозғалып, зымырап бара жатқан сияқтанды. Өстіп, разъезге келген, поезды көрген, жас шөп тиелген биік арбаға мінген қуаныштан кішкентай жүрегім енесін айнала шапқан құлын тұяғының дүрсілін таныта лұпілдеп отырған шакта әкем маған қолындағы божысын ұстартты. Бұрынғы қуаныш қуаныш па, көнілім одан сайын лепіріп кетті. Божы қолыма тигенде жүрегім ұсті-ұстіне лұпілдеп, жымың ете тұскен мен сол сөтте аттың божысын ұстап келе жатқандай емес, алыстан қарағанда ақбас нардай бол көрінетін Ақжал тауының өркешіне мініп, соның бүйдасын ұстап келе жатқандай жайда болдым. Ең алғаш осы разъезді көріп қайтканда ауылға тұра Москваниң өзінен келе жатқандай күйде енген едім. Сол разъезді одан он бес жыл кейін қайта көргенде сол сурет көз алдымға елестел, мұрнымды жас шөптің хош иісі қытықтағандай болды. Разъезд басында танитын ешкімім жоқ болғандықтан мен бірден шапшаш адымдал, ауылға қарай бет қойдым. Темір жол топырағынан түсіп, табаным жерге тиісімен-ақ, өнен бойым бірден женілденіп, сахнаға шыққан бишідей лыпып келемін. Аяғымды ілгері басқан сайын, екі қолтығыма қанат біткендей зымырап, самғай түсемін. Разъезден біраз шыққаннан кейін осы тұс еді-аудедім де, жерге жата қалып, аунай бастадым. Содан кейін, бала күнімде бір жакқа ала кет деп әкемнің аяғын құшақтап жылап алатыным-

дай, етбетімнен түсіп, жазда шөбі шабылып алынған орма жерді құшактап, екі бетімді үйкелеп, ернімді тигіздім. Мен қара жерді анамның жұмсақ мандайы деп сүйдім, әкемнің жалпак арқасы деп құшактадым. Бір кезде өз-өзімнен күбірлеп, күнгірлеп үн қаттым. «Айналайын анам, сен туған жер топырағының астында жатырсын. Украинаның қара макпал көрпедей қара бүйра топырағын жамылып сен қалдың, ардақты әкем. Екеуінен бөлінген молекульдей болып, жер үстінде мен жүрмін, міне. Сұрапыл соғыстан, сонау Польшадан туған жерге аман келіп, сенің бала күнінде басқан ізінді иіскеп жатырмын, әке. Ертең сенің қабырына бір уыс топырак қосамын, ана».

Жеті жасар бала күнімде әкем шалғымен шөп шапқан жerde жатып, ойға да, мұнға да баттым. Содан сон орнымнан тұрып, ауылға қарай қайтадан бет қойдым.

Ауылға мен ай туда жеттім. Туған ауылымның кішкентай терезелерінен жылтыраған өлсіз оттары монғол тұқымдас шығыс халықтарының қысық көзіндегі сығырая күлімдел қарсы алды мені...

— Мынау өңгімен қөнілсіз бол кетті, — деді Зайкүл шыдамсызданып. — Жаңағы қызбен бірге жатты деген жерінен бастасаңшы, Жомартбек.

— Оқи бер, Жомартбек, — деп басқа қыздар шу ете қалды. — Осылай оқи бер.

Жомартбек дәптер сөздерін ары қарай жалғастырды. «Жағалап, сыртқы көшедегі өз үйімнің желкесіне келдім. Басқа үйдің бәрінде сығырайған жарық бар. Тек біздің үйдің терезесі ғана тас қараңғы. Кеше соғысқа өзім кеткенде оты маздал, терезесі жарқырап тұрған үй еді. Менен бір ай кейін соғысқа әкем кетті. Әкем майданда қаза тапты. Әкемнің артынан ауылда шешем өлді. Жалғыз қарындасым ерге шығып, басқа елге кетті. Ендеше бұл үйде қайдан жарық болсын. Бұл иесіз үйдің күтіп отырған жалғыз жарығы менмін ғой. Соғыстан аман оралып, әке ошағының отын маздатып, әке терезесінен жарық жарқырата аламын ба, кім білсін?.. Осы оймен туған үйдің жанына жеттім.

Адам ғана емес, иесіз үй де жетімсірейді екен. Бұрын үймен жалғас салған шөп үйетін биік қорғанымыз болушы еді. Оның бір қабырғасы құлап, опырылып қалыпты, әке-шешеміз өліп, екі иесінен бірдей айырылғаннан кейін үй екеш үйдің өзі де шөгіп, аласарып кетіпті.

Шөп қорғанды айналып өтіп, қора алдына келдім. Бұрын мұндай кезде қора алдында бірі ыңырсып, бірі күйіс қайта-

рып, қазыққа байлаулы сиырлар жатушы еді. Әр сиырдың алдында енесіне үқсас бұзаулар тұратын. Сиыр қораның есігі алдында бүйіғып, қысқа шынжырға байланған Қарашеке жайғасатын. Енді соның бір де бірі көрінбейді. Үй маңында тірі жан жок.

Біздің үйдің есігі қораның қақпасынан бөлек болушы еді. Аяндал солай қарай келдім. Есікте қара құлып тұр еken. Оны қолыммен бір сипадым да, арқамдағы зат қапшығымды шешіп, жерге қойдым. Содан соң есік алдындағы соғыстаң бұрын кешке қарай әке-шешем бәріміз шығып отыратын балшық сәкіге жайғастым. Пилоткамды шешіп, тізeme қойдым да, екі қолыммен зырқ-зырқ еткен екі шекемді үнсіз қысып, отырып қалдым.

Осы кезде алдыңғы көше жақтан бір дүсір естілді. Қарасам, ай жарығында домаланған бір қылаң біздің үйге қарай құйғытып келеді еken. Оның не екенін анғара алмай, атып тұрып, соғыстағы әдет бойынша қолымды он жамбасымдағы пистолетке апарып ұлгергенімше бір ақ ит келіп қеудеме қарай шапшыды. Қыңсылап, арсаландап, құйрығымен санымды сабалап жатыр. Сөйтсем бұл өзіміздің Қарашеке еken. Басының бір шекесі қара дөрөгей, кішірек келген ақ итімізді біз күшік күнінен солай атап кеткен едік. Байғұс Қарашекенің мені қалай танығанын білмеймін, дүсірлетіп алыстан келді. Алдыңғы екі аяғын екі иығыма асып жіберіп, иегімді жалап, қеудемнің екі жағын кезек іскелеп жатыр. Мұнын шағып, жылап, өксігендей, қайта-қайта қыңсылап,.. солығын баса алатын емес. Мен оны құшақтап, көкірегіме қыстым.

— Қарашеке, аманбысын, кайдан таныдын, күшігім? — дедім итімді басынан, құлағынан, мойнынан сипалап. Қарашеке одан сайын қыңсылап, мұлде есі шығып кетті.

Бір үйден қалған екі жан осылай табыстық.

Қарашеке мауқын басқандай болып, иығымнан түсіп, есікке қарай жүгірді. Есікке шапшып, қыңсылап, алдыңғы екі аяғымен қара құлыпты тырмалады. «Ербол-ау, сен осы үйдің иесісің ғой, ашсаншы мына есікті, қиратсаншы аузындағы қара құлыпты» деп жалынғандай боп, жаныма келді. Қайта жалт бұрылып, тағы да есікке секірді. Есікті ашып, мені ішке кіргізе алмасын білгеннен кейін Қарашеке қатты үріп, көрші үйдің алдына, одан терезесіне барды.

Біздікімен қатарлас көрші үй әкемнің карындасты Нарша деген апайымның үйі еді. Ай сүттей жарық болатын. Иттің үргенін естіп, шашы жалбыраған кішкентай қыз шықты. Иен үйдің алдында шошайып жалғыз тұрған мені көріп, бала шошып қалды-ау деймін.

— Бұ кім? — деп баж ете қалды.

— Корықпа, қалқам, мен Ерболмын, — дедім балаға қарай аяндалп. — Өзің кімсін?

— Мен Бақытжанмын, — деді қыз сенер-сенбесін білмей.

Қасына таман барып, мені танығаннан кейін «ағатай!» деп, Бақытжан мойныма асыла кетті. Үй сыртынан ентігіп Қарашеке келіп, менің мойныма өзінің қайта асылуына орын жоқ болғандықтан, шыр айналып, күйрығымен сабалай берді.

— Тәтем мектепте жиналыста еді, — деді Бақытжан. — Бүгін колхозда жиналыс болып жатыр. Мен тез барып, айтып келейін, аға.

Бақытжан үйге кірмestен мектепке қарай жүгірді. Оның сонынан дүсірлетіп Қарашеке қоса кетті. Біраздан соң ол арсаландалп кайтып келді. «Менің тілім жоқ қой, ешкімге айта алмадым және сені жалғыз қалдырғым келмеді», — деп келгендей болды ол маған. Содан соң «жүр, өзіміздің үйге жүр» дегендей, менің назарымды өзіміздің үйге аударып, қыңсылап, соның есігіне қарай қайта-қайта бара берді. Асырып, тарптырп басып, сүрініп-қабынып әрен жеткен апайымды және баска екі-үш әйелді Қарашеке екеуміз екі үйдің ортасында, мен түрегеп, итім қасымда шоқыып отырып, қарсы алдык.

— Қуатым-ау, бауырым-ау, бармысың, қалқам! Сені де көрсететін күн болады еken ғой, — деп өксіп, еніреп келіп, апайым мені құшағына алды. Даусы айтып, көшені басына көшіріп, айғайлап жіберді.

— Сабыр, Нарша, сабыр, — деп картандау әйел апайымның иығынан тартты.

— Е, қой әрі, бауыры аман келген кісі жылай ма еken? Өзіміздің бауырымыз аман келсе, — деді жастау әйел даусы.

Қараңғыда кімнің кім еkenін біліп болмайды. Тәтемнен кейін жаңағы әйелдер келіп, кезек-кезек бетімнен сүйді.

— Аман-саумысың, қалқам?

— Көктен түстің бе, жерден шықтың ба, қалқам-ау, осы жеті түнде қалай келіп қалдың? — десіп жатыр олар.

— Дені-карның сау ма, қуатым. Кол-аяғың бүтін бе, айналайын, — деп мені шыр айналып апайым айналып-толғанып жүр.

— Бәрі бүтін, тәте, — деймін мен құліп.

— Е, немене, бауырың ақсак боп қалды ма деп қорқып жатырмысың, — деді жаңағы жастау әйел. — Ақсак болса да аман келсе еken өздері.

Осы кездे мектеп жақтан даңғыр-дүңғыр сөйлескен адамдар даусы естілді. Үкідегі ұшып жүгіріп Бақытжан келді.

— Ербол ағам келді деп ана ауылдың бәріне хабарлап келдім, — деді ол ентігіп.

— Ойпырай, мына қыз жаңа Бүркітбайдың басына жай тұсіргендей қылды ғой, — деді жастау өйел. — Үәкілден кейін Бүркітбай қайта сөйлеп, мыжып келе жатыр еді. Мына қыз келіп есіктен: «Тәте, жүр үйге, Ербол ағам келді» деп шар ете қалғанда басекен сөзінен жаңылып кетті-ау біржола.

— Нарша қозғалатын емес, сонсоң мен тұрттім мұны: «Жүр, неғып отырсың, Ербол келіпті ғой» деп.

— Ербол дегенді естігенде өне бойым үйып кетті де, не болғанымды білмей қалдым, — деді тәтем. — Содан соң буынның ды баса алсамшы. Үш ұмтылып, орнынан әрен тұрдым. Сонсоң есікке тарс жете алсамшы. Мына Зәлен мен Сәуken келіп, қолтығынан демемегенде тіпті сол арада құлап қалады екенмін.

Жаңағы әйелдердің бірі көрші әйел, бірі сөзге шегедей, тықылдақ құдағын екенін апайым аттарын атағанда бір-ак анғардым.

— Жиналыстан неге кетіп қалдыңыздар? — дедім мен Сәуkenге.

— Жиналыстары бар болсын, — деді Сәуken суырыла сөйлеп. — Өзі де біткен. Жалғыз құдам келді дегендे отырайын ба сол кәрі қырттың көкігенін тындал.

Сәукеннің Бүркітбайдан менін өшімді алып жатқаны да білініп қалды. Осы кезде мектеп жақтан шығып, бізге қарай келе жатқан ауыл адамдарының қарапары көріне бастады.

— Ербол, қалкам, — деді тәтем біздің үйді нұскап, — мынау әкеңнің қара шаңырағы — өз үйің. Осы үйдің түтіні өшіп қалмасын деп, үш күнде бір қазандығына от жағып, қара су қайнатып қоямын. Бүгін де от жаққанмын, іші жылы. Үйдіс-аяқ, дүние-мұлік бәрі қаз-қалпында. Жүр, қарағым, өз үйіне кір, бәріміз де сонда боламыз.

Тәтем мені өз үйіме қарай бастады да:

— Эй, Бақыт, кілт қайда, тез кілтті өкел, сіріңке ала кел, — деді қызына.

— Қазір, — деп Бақытжан өз үйіне қарай шапты.

Біздің бетіміз өз үйімізге қарай бұрылғаннан кейін Қарашеке қуанып, құйрығын бұлғандатып, құлыптаулы есікке қарай жүгірді. Бағанағыдай шапшып, ондағы қара құлыпты бір тырнады да, қайтадан бізді шыр айналып, кез келгенімізді құйрығымен сабалай бастады.

— Ойпырай, құданың мына жаман итінің құтыруы-ай, — деді Сәуken. — Кет, әй, құйрығы сабаудай ғой кәпірдің.

— Бұл байғұс осы үйдің адал күзетшісі ғой, — деді Зәлен. — Үйде ешкім болмаса да, бұл босағаны ешкім аттап кіrmесе де, әйтеуір, осы үйдің жанынан шықпайды ғой. Анда-санда көзіме түскенде шақырып, тамақ беремін. Тамағын іше сала осы үйге қарай жөнелгенде кейде көзіме жас келеді.

— Е, онын дұрыс, — деп шешенсіді Сәуken. — «Иесін сыйлағанның итіне сүйек сал» деген бар емес пе? Әрине, жас келеді. Бұкіл ауылдың басы болған ақар-шақар бір үйдің тұтіні тұтемей қалған соң, қайтсын жас келмей.

Бақытжан кіlt әкеп, әйелдер «біsmіллә» деп ішке кірді. Олар шам жаққаннан кейін мені шақырды. Керосин шамның қара көлеңке жарығында балалық кезімнің бар ізі сайрап жатқан өз үйімнің төріне шығып отырдым. Бірінен соң бірі ауыл адамдары келіп, елдің дәстүрлі амандасты басталды. Бұкіл ауыл біздің үйге кіріп шықты. Көптен бері иен тұрған үй бір тұнде базар болды да қалды.

Ертеңінде таңертең мен, апайым, Бақытжан және басқа кіші жиендерім – бәріміз соғыс кезінің жұтан таңертенгі шайын ішіп отырдық. Бір кезде арсаландап, құйрығын тыным таппай бұлғандатып Қарашеке кіріп келді.

— Есік ашық қалды ма екен, әлде мына байғұс тырмалап өзі ашып кірді ме, — деді апайым, алдында жатқан бір жапырақ қармаға қолын соза беріп. — Бұл бейшараның сен кетіп қалды ма деп жаны шығып жүр ғой.

— Кет, — деп қалды Бақытжан итке қолын сермел.

— Тек, тиме, — деді тәтем. — Мә, мына бір жапырақ нанды сыртқа алып шығып бер.

— Мә, мә, Қарашеке, кә, — деп Бақытжан итті еліктіре сыртқа қарай жүгірді. Қарашеке құйрығын бір бұлғаң еткізіп, маған қарады да: «Қайтейін, әркімге өз тамағы жақын ғой. Кетпегеніңді, туған үйдің төрінде отырғаныңды көрдім. Енді Бақытжаннаның қолындағы өз үйімнің дастарқанынан бұйырған несібені жейін» дегендей тырнақтары тақтай еденді тесе жаздап, сатырлата сыртқа қарай жүгірді.

— Қарашеке мен Лашын ағанның жақсы көрген иттері еді ғой, — деді тәтем әкемді есіне алып. — Ағаннан «қара қағаз» келерде Қарашеке байғұс жаман ұлып, жүдеп кетті.

— Лашын қайда? — дедім мен осы кезде сары тазы есіме түсіп.

Әкем қыс түскенде анда-санда аңға шығып қоюды ұната-тын. Сондықтан біздің үйде күшігінен асыраған екі ит бола-тын. Бір сары, бір ақ күшікті әкем бір жақтан екеуі де тазының күшігі деп әкеліп еді. Қарашеке күшік дөрөгей де, сары

күшік құлағы пілдін құлагындай үлкен, караауыз тазы болып шықты. Оны біз Лашын деп атадық. Лашын үйіне жетпей тұлкі ұстады. Қарашекенің де өзіндік өнері болып шықты. Келесі бір анға шыққанда әкем Қарашекені жер-суга сыйғызбай мактап келді. Таңертең әкем Лашынды қосып, бір тұлкі алады. Тұлкіні ол темір жолдың ар жағындағы Ақшокы дейтін таудан аулайтын. Тұске таман тағы бір тұлкі көріп, Лашын қосылған екен, тұлкі інге кіріп, ұстаптай кетеді. Сол кезде ін аузында аңырып тұрған Лашынның қасына әкем мен Қарашеке де жетеді. Қарашеке іnnің аузын иіскеп-иіскеп жіберіп, бір-екі қыңсылайды да, іnnің ішіне кіре бастайды. Әкем аттан тұсіп, мынау қайтеді деп тұрады да, іnnің ішіне кірсе бір тұлкіге шамасы келер деп, оны токтатпайды. Ит іnnің ішіне кіріп кетеді. Әлден уақытта ін аузынан Қарашекенің құйрығы, одан соң бөксесі көрінеді. Сөйтіп ол ін ішінде жатқан тұлкіні тاماғынан тістеп, шалажансар қүйінде алып шығады. Содан кейін Лашын мен Қарашеке біздің ауылда «кос қыран» атанған-ды.

— Лашын өліп қалды, — деді тәтем менің сұрағыма жауап беріп. Оның қалай өлгенін айтсам ба, айтпасам ба деп ойлады ма, сәл бөгеліп барып, сөзін қайта жалғады. — Бұркітбай өлтірді.

— Қалай?

Әкем соғысқа менен кейін, қырық бірінші жылдың қысында алынған. Одан соң әкемнің орнына Бұркітбай колхоз председателі болып сайланады. Әкем кеткен соң екі ит аңсырап, кейде өздері далаға кетіп қалып жүреді. Кешке арсаландалап келген екі итті көріп, көршілер: «Әй, осы екі ит бүгін тұлкі алып, далаға тастап келді-ау» десседі де қояды. Келер қыста иесіз екі ит қатты жүдейді. Далаға аңсарлары ауып, ешкімге еріп шыға алмай, қор болады. Бір күні Бұркітбай ешкімнен сұрамастан үй сыртында жүрген екі итті ертіп, далаға алып кетеді. Ол Лашынға күні бойы екі тұлкі ұстатады. Кешке қарай жүдеу, арық ит үшінші тұлкіні әрен ұстайды да, қардың ұстінде шөкесінен тұсіп, жатып қалады. Күн тез сұытып, қатты ызғырық, тұрады. Үш тұлкі алған Бұркітбай итке қарамастан ауылға қарай тартады. Итті алдына өңгеріп ала кетсе, ештеңе жок. Лашын сол шөкесінен тұскен бойы қозғалмастан қатып қалады. Бұркітбайға ілесіп Қарашеке ауылға келеді. Ертеңінде ішіне шөп тыққан үш тұлкінің терісі жалаудай желбіреп, Бұркітбай үйінің төбесінде тұрады. Шешем одан: «Тазы итім қайда?», — деп сұраса, ол: «Мен ешкімнің итін бағып жүргенім жок», — дейді.

— Бұркітбай сол үш тұлкінің ең қызылын басына тымак қып киді, — деп тәтем сөзін аяқтады. — Оның басындағы қызыл

пұлішпен тысталған тұлкі тымакты көрсем, күні бүгінге дейін ойыма Лашын түсіп, көңілім бұзылады.

Ит жайындағы шай үстіндегі әңгіме өзінен өзі Бұркітбайға қарай ойысты.

– Бұркітбай Сәлиманы алды ма? – дедім мен оның алғанын біле тұрсам да.

– Алды ғой, қарағым, – деді тәтем қолындағы кесесінен қара шай емес, қызыл қан жұтқандай қиналып.

Шай ішкеннен кейін тәтемді ертіп, зират басына бардым. Шешеме топырақ салдым. Содан соң военкоматқа барып тіркелу үшін аудан орталығы Ақжалға кеттім. Тәтем «Көһ, көһ!» деп қайта-қайта шақырса да, Қарашеке менен қалмады. Он шақырым жердегі ауданға менімен бірге жол тартты.

Менің бірінші шаруам – военкоматқа аз күнге келгенімді айтЫП, тіркелу тез бітті. Одан соң аудан орталығындағы орта мектепке бардым. Онда маған үнемі хат жазып тұратын екі қыз бар-ды. Олар осы мектептің бұрынғы оқушылары, кейінгі жас мұғалімдері Тана Серкебаева мен Хадиша Қалиакпарова еді. Ол екеуі менің мұнда келгенімді білмейді. Ауылдағылар да менің елге келе жатқанымды естіген жоқ. Өйткені майданнан біз бір-ақ күнде жиналып, жүріп кеттік. Жолда ешкімге хат жазуға мұрша болмады.

Мектепте Тана да, Хадиша да жоқ екен. Олардың сабактары түстен кейін болса керек. Үйлерін білмеймін және ешкімдерін танымаймын. Соңдықтан әдірістерін алып, сұрап баруды қолайсыз көрдім де, екеуіне ауылға аз уақытқа келгенімді, енді үш күннен кейін қайтатынымды айтЫП, бір жапырақ хат тастап кеттім. Сонымен түс ауа Қарашеке екеуміз аяндап отырып, қайтадан ауылға келдік.

Біз тұскі шайды ішіп бола берген кезде сырттан Бакытжан жүгіріп кірді.

– Аудан жақтан велосипедпен біреу келіп еді. Алдыңғы ауылдан Ербол нағашымның атын атап, жөн сұрап, велосипедін жетектеп, осы үйге қарай келе жатыр. Өзі қыз сияқты, – деді.

Мен майданға маған арнап өз ауданымнан хат жазып тұратын екі қызды да бұрын көрмеген болатынмын. Алайда бұл келген сол екеуінің – Тана мен Хадишаның бірі екені айқын еді. Бірақ қайсысы? Оны таба алмадым.

– Тәте, бұл біздің үйге келген қонақ болды, – дедім апайыма.

– Е, қонақ болса келсін, қуатым, – деді тәтем сабырмен.

Мен қонақты қарсы алу үшін есік алдына шықтым. Расында да етженділеу келген, биік қабак, ақсары қыз велосипедін

үйдің қабырғасына сүйеп жатыр екен. Үйден бірге шыққан Бақытжан екеумізді көріп, маған қарай қысылмай, еркін кадам басты. «Жасында ерекшора болып, еркін өскен. Ешкімнен қысылмайды. Менің қыздардың осындай ашығын жақсы көретінімді білесің ғой. Сенің оны ұнатпауың мүмкін. Бірақ бұл тура өз көнілімдегі қыз» деген Заман сөзі есіме тұсті. «Бұл Тана болды» деп ойладым ішімнен.

— Ербол, аман-есенбісің, досым? Көктен тұстің бе, жаным-ау, қайдан келдің? — деп қонақ қыз әйел атаулының әдетінше бүрістіре ұстап, алақанын ұсынды. — Мен Танамын ғой.

— Жақсымысың, Тана. Сендерді де көретін күн болады екен ғой. Өз көзіме өзім сенбей тұрмын, — дедім мен Тананың колын қысып.

Содан кейін Тананы үйге қарай бастадым:

— Бұл сендердің бұрынғы өз үйлерің бе, Ербол? Әлде апайдікі ме?

— Өз үйіміз. Апайдікі де алыс емес, осы үйдің іргесінде тұр.

Тана да, Хадиша да менің «Ақбота» колхозында қандай жақындарым бар екенін жақсы білетін. Әке-шешемнің қайтыс болғанынан да толық хабардар еді. Бәрін өзім жазып, ескерткенмін.

— Тәте, мынау Тана деген сіңлініз, — дедім апайыма қонақ қызды таныстырып. — Ауданда тұрады, мұғалім. Маған амандаса келіпті.

— Жақсымысың, қалқам? Дені-қарның сау ма, үй-ішің аман ба? — деп тәтем бірден іш тарта сөйледі. — Жоғары шық, қалқам.

— Жақсы, тәте. Өздеріңіз де аман-есенсіздер ме? Бауырыныз келіп, көзайым болып жатырсыз ба? Куаныштарыңыз құтты болсын, — деп тәтемнен қалыспай Тана да шұбырта жөнелді.

— Өзің сәлемдесуге шебер екенсің ғой, — дедім Танаға өзілдеп. Тана күлді.

— Өзге қолдан келмесе де, амандасу қолдан келеді ғой...

Тананың бұл сөзінде екі түрлі мән бар еді. Бірі — өзінің амандасу жөнін білетінін айтқаны. Екіншісі — амандасу үшін өзінің алыстан іздел келгенін білдіргені. Ауыл қызының осындағы астарлы ойға жүйріктері көп болады. Бұрын, Тананың хаттарын майданда, окоп ішінде оқып отырғанда да одан шешендіктің жалтылдаған ұшқындарын көретін едім. Онысын Тана ауызба-ауыз сөйлескенде де бірден танытты.

— Ракмет, — дедім мен оған жымия қарап. Менің бұл сөзімді де екі түрлі түсінуге болатын. Онда амандаса білгеніне неме-

се амандаса келгеніне рақмет деген мағына бар-ды. Оны Тана бірден анғарып, жауап берді.

— Оған рақмет айтпай-ақ қой, Ербол, — деді қыз. — Сен жүз көрісемін, еліммен сөлемдесемін деп аулына сонау кан майданнан келгенде саған қарыс жерден келіп, біз амандаса алмасақ, кісілігіміз қайсы, достығымыз қайсы! Екеумізді бірдей директор босатпады да, Хадиша қалып қойды. Саған көп-көп сөлем айтты. Сенімен бұрынырақ дос болғанымды және басқа жағдайымды пайдаланып, екеуміздің атымыздан мен келдім, Ербол.

— Рақмет, — дедім мен тағы да.

Тәтем орнынан тұрып, төсектен соғыстан бұрын шешем істеген құрак көрпені алып, жазып, төрге төседі.

— Отрындар, қарақтарым, — деді екеумізге бірдей.

— Тәте, — деді Тана отыруға ыңғайланып, — сөлемдесемін деп қыз басымен жігітті іздең келіпті деп мені сөге көрменіз. Ербол біздің үлкен досымыз болған соң келдім, айыпқа бұйырманыз.

— Жо-о-оға, қарағым. Еш айыбы жоқ, — деді тәтем. — Қайта сонау ауданнан Ерболды іздең келгеніне қуанып жатырмын. Қадірлес дос болған соң ұлы не, қызы не, шырағым-ау.

Тәтем менің ойлағанымнан да биік боп шықты. Эсіресе, аналық, даналықпен астасқан соңғы сөзі қарапайым апайымның қадірін одан сайын арттыра түсті. Менің ризалығымды өзімнен бұрын Тана жеткізді.

— Рақмет, апай, — деп тәтемді мойнынан құшақтады. Құрак көрпенің үстіне Тана екеуміз қатарласа отырдық. Мен алдымен үй онашада Танаға айтатын жұбату сөздерімді ойлап отыр едім. Тәтем сыртқа шығысымен сөзді Тана бастап кетті.

— Ал, Ербол, сен соғыста жүргенде үйде шешен қайтыс болды, түзде өкең опат болды. Жан досын Заман да жау қолынан қаза тауып, қайтпас сапарға ол кетті. Сен туған жерінде майданда, касында өлген өзге дос-жарандарынды былай қойғанда, осы үш жақын адамның ауыр қазасын арқалап кеп отырсың. Мен саған сөлем сонынан көніл айта келдім. Арқандағы ауыр қазалар жүгін бір күн де болса бөліп көтерісейін деп, лаулаған отқа карлығаштың қанатымен сепкен суындай болса да, көніл медеу боп, септігімді тигізейін деп келдім. Атанаңың, адад досыңың арт жаксылығын берсін...

Осылай деп Тана қалтасынан орамалын алып, бетін басып, өксіп жылап қоя берді. Менің де көзіме жас келді. Аузым кем-сендеп отырып, мен оған көніл айттым.

— Заман менің жан досым болса, сенің де жан досын еді. Тек дос қана емес, жан жарың еді, Тана. Мен де саған көніл айтамын, — дедім қыстығып отырып. Сәлден соң көзімнің жасын тежеп, бойымды жиғандай қайта сөйледім. — Әкемнің жаманатын үйден естідім. Заманың суық хабарын хат арқылы сен жеткіздің, Тана. Екеуінен де маған үзбей келіп тұратын үшкіл хаттар пышақ кескендей тыйылып қалды. Көзбен көріп, қолмен қоймағандықтан ба, қайдан білейін, әкем мен Заманың өлгеніне әлі күнге дейін сенерімді де, сенбесімді де білмеймін.

— Алғашында мен де сенбедім, — деді Тана екі иығы дірілдеп. — Заманнан хатты апта күттім, ай күттім. Жарты жыл бойына оны жаным жаманатка қимады. Ақыры сендім. Сенбесіме не шара енді?!

Қыстыға жылаған Тананың дыбысы шығып кетті. Мен оған сабыр айтып, шашынан сипадым.

Откінші жаңбырдай боп, қыздың жасы тез тыйылды. Орамалымен шапшан сұртіп, көзін құрғатты. Біздің онаша отырып, жылап-сықтап алғанымызды ешкім де сезген жок. Тананың сүйген жігіті майданда өліп еді деп тәтеме де айтпадым. Айтпағаным, қазактың ескі дәстүрінде некелі жары немесе басқа бір ет жақыны болмаса, он жақта отырған қыз бөтен жігіт үшін жұрт көзінше жылауға тиіс емес, Тана екеуміздің кешке дейін әңгімеден аузымыз босамады. Мен соғыс жайын, ол ел жайын айтты. Екеуміз бір-бірімізге Заманнан алған соңғы хатымызды баян етістік. Тана маған Заманың өлімі жайында келген «қара қағазды» көрсетті. «Лейтенант Заман Әлімбетов неміс фашистерімен құресте ерлікпен қаза тапты» деген он шакты сөздің әріптері мені жан-жағымнан ысқырып, ыстық тілімен жалап өтіп жатқан қып-қызыл октай тітіретті.

Кешке тәтем конақ қыз берді. Жаңа сауған сұтті ірітіп, үстіне сары май салып әкелген мұндай ақ ірімшік ет жоқта ет орнына жүреді. Сондықтан оны біздің жақ кейде «Ақ лақ» деп атайды. Ауылдың тәттілігі тіл үйірген бұл тамаша асы шынында да ақ лактың уыздай былбыраған жұмсақ етінен бір де кем болмайды.

Тәтемнің «ақ лағына» ауылдың бірсыпыра кемпір-шалықоса жиналған еді. Ас ішіліп болғаннан кейін олар маған соғыс жайында әңгіме айтқызып тыңдады. Одан кейін ауылдастарым маған үсті-үстіне сұрактар жаудырды.

- Немістер қандай болады екен?
- Китлерді өзің көрдің бе?
- Өзіңе мына күміс тенгелерді не үшін берді?

— Ортасында Кремлі бар мынау күміс жұлдыздарын не?

— Ал енді бұл соғыс қашан бітеді?

— Өзің келдің, өзгелер қашан келеді?

Қарттардың барлық сұрақтарына мен білгенімше жауап қайырды.

— Ал мына қонақ бала кім? — деп сұрады одан соң кемпірлердің бірі.

Бұл сұраққа тәтем жауап берді.

— Бұл баланың аты Тана, ауданның мұғалімі, — деді тәтем. — Осы күнгі оқыған балалар бірін-бірі дос тұтып жүрмей ме? Тана мен Ербол екеуі соғыстан бұрын қалада бірге оқыған екен. Ерболдың хабарын естіген соң, сәлемдесуге әдейі келіпти.

— Бәле!

— Жөн-ак!

— Көп жаса, шырағым! — деп қарттар риза болып қалысты.

— Ал, қалқам, — деді кемпірлердің бірі, — сен бір ән айтып жібер. Жассың ғой.

— Е, сөйтсін, — деді тағы біреу. — Ерболдың арқасында қонақ баланың лебізін тындал қалайық.

Тана сәл ойланып отырды да, менің домбырама қол созды. Үйге келгеннен бері мен домбырама ішек тағып, пернелерін жөндеп, күмбірлетіп қойған едім. Тананың саусағы тиісімен қоныр домбыра лыпып, сайрай жөнелді.

— Е, өзі домбыра да біледі екен ғой.

— Да, бәле, — деп шалдар көтеріліп қалды. Домбыраны құлаққүйіне келтіріп алғаннан кейін оны алдына қойды да, Тана көпке қарады.

— Қарт ақын Сапар Әлімбетов дейтін кісіні бәрілеріңде білетін шығарсыздар, — деді қарттарға. — Ол кісі биыл қайтыс болды ғой.

— Е, неге білмейік?!

— Сапекенді әбден білеміз, — десті қарттар. — Сол кісінің Заман дейтін жалғыз ұлы бар еді, — деді Тана. — Сапар атамның сол баласына арналған екі өлөнін өз әнімен айтып берейін.

— Айт, шырағым.

— Құлағымыз сенде.

— Ол байғұстың жалғыз баласы соғыста қайтыс болып, соның күйігінен көп кешікпей, өзі де өлді деп естігенбіз.

— Рас, — деп Тана басын изеді. — Мынау ақын атасың қырық бірінші жылы шығарған өлеңі. — Содан соң Тана мұнды бір өуенмен қарт өкенің жалғыз ұлына арнаған жан жырын аныратып қоя берді.

Заманым, қын тиді-ау осы жолын,
Үйренген жалғыз қозым жастан колым.
Сен барда алдынан ай, артынан күн,
Толысып тұр екен ғой он мен солым.

Онда мен бар да екенмін, бай да екенмін.
Бір мұнсыз, өте жақсы жайда екенмін.
Белге сокқан жыландаі енді болдым,
Біле алмай сол жалғыздың қайда екенін.

Жанымның жарық таңы атып тұрған.
Егінім, жана дәнін татып тұрған.
Аузым акқа тигенде алып қойып,
Кабағым сол емес пе катып тұрған.

Не керек, үнірейіп қала берді,
Орныңнан айналайын жатып тұрған,
Алды-артында қарайған қалмап еді,
Жаныма сол жерін ғой батып тұрған.

Көзіме терезе мен шам да күнгірт.
Олар күнгірт емес қой, мен ғой ымырт.
Төр үйдің төрт қанаты құлазып тұр,
Кеткендігін білдіріп иесі сырт.

Өзің аман келген сон орнамаса,
Базар тарқап кеткендей болдым жым-жырт.

Агаруға айналды сақал мен мұрт.
Көздің жасы көл болып, суалды ұрт.
Жалғызға қандай уақыт кез болды деп,
Кеудені жеп жатыр ғой карабас құрт.

Қайтейін жалғыз ғана мен емес қой.
Мен сықылды мұнды ғой бүкіл ел-жұрт.
Тағдырдың сонда мені жеткізгені.
Тілегім: көз жасымды өзің кеп сұрт.

Баруға құс боп ұшып қанатым жок.
Ойынан кеткен жоқсың қалатын боп.
Сағынап менің жаным жүдеді ғой,
Жүрегім ауық-ауық жанатын боп.

Су болсамшы алыска ағатын боп,
Жел болсамшы жер түбін табатын боп.
Арқар, құлан сықылды аң болсамшы,
Айшылықты алты аттап шабатын боп.

Ол емес, екі аякты жан болған сон,
Отырмын ойдың отын жағатын боп.
Өзіңнің сөлем жазған хаттарынды
Бойыма бойтумар ғып тағатын боп.

Ұзын сөздің қысқасы, сені тағдыр
Сақтасын жанған оттан қағатын боп.

Тәнірім, соның дәмін халқынан жаз,
Өз көліне келгендей үйрек пен қаз.
Көпті сакта, көпленен бірге сакта,
Сөйлейтін сонан басқа сөзіміз аз.

Тана бұл бірінші өлеңді айтып болып тоқтап, көзінің жасын сұртті. Жалғыз Тана емес, үй ішінде гілердің барлығы егіліп жылап кеткен еді. Шалдардың көздерінен аккан жас тарам-тарам болып, сақалдарын жуды. Кемпірлер жаулықтарының ұшымен беттерін басып, иықтары селкілдеп, бүршаш сокқан егіндей жапырылып, төмен салбыраған бастарын көтере алмай қалды. Эркіннің көз алдына өз жалғыздары елестеді. Ақын өлеңі барлық ата-ана жүрегінің қылын шертіп, олардың өз жүректерінің мұнын ағытты. Әлден уақытта шалдардың бірі бас көтерді.

— Сапекенің қалай өлгенін білесің бе, қарағым? — деді Танаға.

— Білемін, — деп бас изеді Тана. — «Қара қағаз» келгеннен кейін ақын ата нәр сызбай жатып алды. Бұрынғыдай ел де арамады, өлең де айтпады. Құндіз-тұні төсегінен тұрмады. Бір күні түсте мені шақыртты. «Отыр, қарағым», — деп қасына отырғызды да, ең соңғы өлеңін жаздырды. Біздің үй ақын атандың үйімен көрші болатын. Ақын атам баласына арнаған бар хатын маған жаздыратын. Өзінің жаңа шығарған бар өлеңін маған көшіртетін. Осы өлеңін айтып, жаздырғаннан кейін ақын ата үш күннен кейін дүние салды.

— Е, жарықтық-ай.

— Байғұс-ай, жалғызымен бірге кетейін деген де.

— Қайтсін, ет жүрегі қан боп езіліп кеткен ғой сорлының, — десіп карттар бірінің сөзін бірі құптады.

Сапекенді соғыстан бұрын менің де көргенім бар еді. Заманның қонағы бол жатып, ақынның бірсызыра өлеңдерін тындағанмын. Шоқша қара сақалы бар, әр сөзін сабырмен айтатын, кесек тұлғалы қарақоңыр кісі еді.

— Шырактарым, екеуің дос болыпсындар, — деп еді Сапекен мен ауылға қайтарымда Заман екеумізді екі жағына алып отырып. — Достық қарызы — ауыр жүк. Адал жар азбайды, адал дос алдамайды. Екеуің де бір-бір үйдің жалғызы екенсіндер. Біріне бірін ақ дос, айнымас серік боп өтіндер. Эрқашан да адал болындар. «Адалдың арқаны ұзын» деген сөз шын сөз. Осыны естерінен шығармандар!

Бұдан кейін мен карт ақынды көргемін жок. Заман маған хат жазған сайын «әкемнен сәлем» деген сөздерді жиі қосатын. Ол Сапекенді «әке» дейтін. Өйткені Заман әкесінің егделеніп қалған кезінде, қырықтан асқанда көрген жалғыз баласы еді. Жаңа,

Тана өлеңді әндете айтқан кезде менің көз алдыма ақынның Ақжал тауының іргесіндегі аласа үйі елестеді. «Төр үйдің төрт канаты құлазып тұр» деген жол сол үйдің төргі бөлмесінде отырып, ақынның бізге айтқан мәслихатын есіме түсірді.

— Айт, қарағым. Енді ақынның екінші өлеңін айт, — деп карттардың бірі Тананы қайтадан колкалады.

Тана домбыраның құлағын қайтадан бұрап, жаңағы ырғақтан өзге, басқа бір мұнды үнмен әндете жөнелді.

Жанымның жарық күні – жалғыз Заман!
Бұл жолдан қайтар деуші ем есен-аман.
Қайтады деп жүргенде кара жер ғып,
Бір қағаз келді-ау сенен түсі жаман.

Қағаздың оқығанда бетін ашып,
Суыды тұла бойым, сұрым қашып,
Батқандай бол көрінді күн көзіме
Әлемге жарық берген, нұрын шашып.

Көрінді ай тұтылып тұрғандай бол,
Көрінді бетін жалған бұрғандай бол.
«Басынды, кәне, бәлем, көтерші» деп,
Басымнан шой балғамен үрғандай бол.

Бір калдым қара тұман басқандай бол.
Бір калдым қасқыр шауып, сасқандай бол.
Көзіме айтқан жандар жек көрінді,
Не атып, не дарға аскандай бол.

Солар қалай айтты деп аузы барып,
Қалай мені қылды деп көрнеу ғаріп.
Өмірге жазылмайтын жара таптым,
Дүниеден өтпек болдым ашып-арып.

Әлгі ай да, әлгі күн де қаз-қалпында.
Қос жарық – бірі күндіз, бірі түнде.
Өзімнің жарық күнім батып кетіп,
Өмірге менің жаным жанған мұлде.

Жер жүзін тұман да жоқ шалып тұрған.
Мұнартып, тауды бүркеп алып тұрған.
Жалғыз-ақ өз басыма мұнар түсіп,
Жалғаннан менің көнілім қалып тұрған.

Бағанағы қағазды біреу жазып,
Жіберсе, айтушыда қандай жазық.
Жанымның желі арканы үзілген ғой,
Сынған ғой жазым тауып, жалғыз казық.

Ендеше онсыз маған өмір арам!
Сөз арам сөйлеп жүрген, ойым қарам!
Кірермін қара жердің қойынына,
Сел болып көздің жасы тарам-тарам.

Малым деп кімнің малын жүрмін бағып?
Үйім деп кімнің отын жүрмін жағып?
Кімім бар «менікі» деп, ие болар,
Бір күні мені кетсе ажал қағып?.

Сол күні менің атым өшті-дағы.
Іштегі шемен дертім ості-дағы.
Таныған Қазакстан Сапекеннің
Дұниеден із-тозы жоқ көшті-дағы.

Әйелдер қайтадан өксіп, шалдар еңкілдеп, үйде отырғандар тегіс бордай босап кетті. Мен қарт ақынның қазасын көз алдыма елестеттім. Өз шешемнің де соғыс салған құсадан өлгенін ойыма алдым. «Адам оқтан ғана өлмейді екен ғой, – дедім ішімнен. – Қасірет пен қайғы да улы газдай тұншықтырып, өлтіретін болғаны ғой адамды. Соғыста Замандай жалғыз-жалғыз боздақтар жау оғынан опат болып жатса, елде соғыс жіберген қаралы хабарлар қарт әке, қадірлі шешелерді оқтай құлатып және жатыпты-ау. Оны кім білген? Майданға келген хаттар ішіндегі: «Аз ауырып, анаң қайтыс болды» деген сияқты қысқа хабарлардың ар жағында қандай қасіреттер жатқанын болжамаппзы ғой». Тана оқыған осынау екі шерлі өлең маған өзім үш жылдан бері күн сайын көріп келе жатқан соғысты жаңа бір қырынан танытқандай болды. Ол соғыстың адамдарды майданда ғана емес, үйде де өлтіріп жатқандығы еді.

– «Бір қағаз келді-ау сенен түсі жаман» дегенге қарағанда хатты Заманның жолдасы жазған ғой, – дедім мен Танаға.

– Иә, алғашқы хат жолдасынан келді. Ол «бір шегініс кезінде адам көп опат болды. Заманнан айырылып қалдым. Тірі болса, бері шығар еді. Опат болғандардың ортасында қалды деп үқтый» деп жазған еді. Артынан іле-шала командирінен «неміс фашистерімен күресте ерлікпен қаза тапты» деген машинкаға басылған екінші қағаз және келді.

– О, пакыр-ай десенші, – деді қарттардың бірі.

Осыдан кейін ауыл адамдарының бәрі үйді-үйлеріне қайты. Арқаларына бір-бір қап тас арқалағандай боп, белдері бүгжиіп, біздің үйден әрен шығысты. Таяқтары жерді үнсіз тұрткілеп, үнсіз тарасып жатты.

Жатар алдында далаға шығып, Тана екеуміз біраз серуен жасадық. Орта көшедегі мектепке дейін барып қайттық.

– Сәлима осы мектепте ме? – деп сұрады Тана.

– Осында болар, басқа мектеп жоқ қой мұнда.

– Кездестің бе?

– Жоқ.

- Көресің бе?
- Білмеймін.

XI

Біздің үй, барша ауыл үйлері сиякты, «ауыз үй», «төр үй» және «қазандық» деп аталатын кухнясы бар екі бөлмеден тұрушы еді. Өткен тұнде бәріміз төр үйде – тәтем балаларымен еденде, мен төсекте жатып шыққанбыз. Біз қайта келсек, тәтем төргі бөлмедегі тұнде мен жатқан екі кіслік темір кереуетті Танаға дайындалап, маған еденге жер төсек салып қойыпты. Әзі балаларымен ауыз бөлмеге жайғасыпты.

Тана – төсекте, мен – жерде, екеуміз тағы да ұзак сөйлесіп жаттық. Есігі жабық тұрған ауыз бөлмеден тәтті үйқының корылы естілді.

- Тана, – дедім мен сол кезде акырын.
- Әу.
- Бері келші, бірге жатайық.

Тана үндемеді. Бұл сөзді қалай айтқаныма өзім де қайран қалдым. Шыным ба, әлде Тана қайтер екен деп сынамақ болдым ба – алғашқы сәтте оны өзім де аңғара алмадым.

Акырын төсек шықырладап, Тана жерге тұсті. Терезеден тұскен көмескі ай сөулесімен ақ балтыры жарқылдалап, ішкөйлегі ағараңдалап Тана қасыма келді. Еңкейіп, тізе бұкті де, көрпенің шетін өзі ашып, қойныма кірді.

Әлгінде Тана үндемеген кезде ол менің қасыма келмейтін шығар деп ойладап едім. Тана келіп, бір көрпенің астына кірген соң енді оған не айтып, не істерімді білмей қалдым. Бағана, күндіз аяп, басынан сипағаным есіме тұсті де, тағы да оны мандайынан, шашынан сипай бастадым. Қыздың мандайынан как жара тараған жылтыр шашын сипалай сырғып барып, қолым оның тоқпактай, жуан жалғыз бұрымына тиді. Алақаным ауға шырмалған алабұғадай боп, бұрымда бір сәт бөгеліп қалды да, одан сыйылыш шығып, ішкөйлектің жоғарғы, ашық жағындағы қыздың жұп-жұмсақ жалаңаш етіне тиді. Осы кезде Тана қойныма келіп кіргеннен бері тулай бастаған жүрегім шапқа тұрткен тайдай мөңкіп, шашып, кеудемді тынымсыз тепкілей жөнелді. Қырынан жатқан Тана да маған үстіңгі, сол жақ қолын созып, басымды өзіне қарай сәл икемдеп алып, тағы да жылап қоя берді. Қыздың ыстық жасы жылы жаңбырдай боп, менің жүзімді қоса жуды.

– Жыламашы, Тана қалкам, – деп мен оның жас сорғалаған қос көзінен кезек сүйдім. Көзден шыққан ашы жас-

тың кермек дәміне де қарамадым. Тана менің оны аяғаныма ішінен рақмет айтып, разы болғандай қалып танытып, жұмыр, жұмсақ саусактарымен бетімді сипалады. Әлде менің жүргімнің дүрсілін сезді ме, әлде сол дүрсіл әлін азайтып жіберді ме, білмеймін, өзінің торғындай жұмсақ мойнының астында жатқан менің сол жақ қолымды босатып берді.

– Қолың талған шығар, ала ғой, – деді ол басын сәл көтеріп. Даусында жат адамның ресми ибалылығы емес, жас жардың жас күйеуіне жасаған ыстық лепті, мол ықыласты үні бар тәрізденді. Содан соң өзі шалқасынан аударылып жатып, он иығымен оған қарап қырынан жатқан менің қеудеме қарай сұғына түсті. Осы кезде менің қөнілімді әлдебір тәтті тілек кернеп, тамырларымда қан лыкси тасып, Тана екеуміз жатқан кішкентай бөлменің алақандай төрі шыр көбелек айналып, дөңгелей жөнелген сияктанды. Жұмсақ бұғакты жұмыр мойның маған қарай бұра түсіп жатқан Тананың ыстық демі бетіме сокқанда күні бойы оттай лепті анызак желдің өтінде жүргендей тандай қеуіп, тән қаталап, өзгеше бір шөлге душар болдым. Осыдан кейін жамбасымда жатқан он қолымды қайта көтеруге онтайландым. Сол сәтте үйткыған жел мұржаға тыққан түтіндей шалқып, демім ішіме тығылып, тынысым тоқтап қалған тәрізденді. Бұл жай бір минутқа созылды ма, бір сағатқа барды ма, оны білмеймін. Әйтеуір өз қолымды өзім әрен дегенде көтеріп, қыздың қеудесіне салғанымды білемін. Осы бір өмірі көрмеген, қолым ешқашан да тимеген жұмсақ, жылы, рақаттай тәтті қеудеге алаканым желімделіп қалғандай жабысып, қозғалмастан жатып алды. Екі шекемді қан теуіп, өне бойымда өзендей тасыған әлдебір отты толқындар лықсып, кемерінен аса кернеп бара жатқан іспеттенді. Мен қыздың карсылығын күткендей едім. Бірақ қыз карсылықтың нышанын да білдірмеді. Мен енді не істер еken дегендей, қеудесі бір жоғары көтеріліп, бір тәмен түсіп, үнсіз, дыбыссыз қатты да қалды. Содан соң барып мен ақырын қолымды қозғадым. Осы кезде қыздың ішкөйлегінің астынан сәл ғана діріл білінгендей болды. Ондай діріл менің өз қолымда да бар еді. Сол сәл дірілмен келіп менің қолым қыздың он жақ алмасының үстінен шықты. Алма ашық емес, сыртын қол тайғанататын сырма жібекпен тырсылдата қаптап қойғандай боп көрінді. Екінші алмасы ашық болар деп ойлад, ак мамасын іздеген ашқарақ баладай шыдамсыздықпен қолымды солға қарай жылжыттым. Ол да жабық екен. Саусактарымның жалынғандай боп діріл қақкан сабырсыз, шапшаң кимылы әсер

етті ме, қыз кеудесін кеудеме тигізе, ыстық демімен бетімді шарпып, маған қарай бұрылды да, сол қолын арқа жағына қарай созып, әлдебір нәрселерді тырсылдатып, ағытып жатқандай болды. Бұл кезде мен оның атлас иығын қайта-қайта емірене сипағанымды білемін. Тананың кеудеме тірелген аршын төсі мен бетіме соққан ыстық лебі жағадан толқындай шегініп, алыстап кеткендей болды. Сөйтсем, қыз қайтадан шалқасынан жатқан екен. Менің қолым ашқарақтанып, тағы да жанағы жерді сипалады. Арқадан ағытылып, бос қалған бюстгалтер астынан топ-томпак, тып-тығыз қыз алмасы қолыма ілінді. Менің уысыма ғана арналып жасалғандай шапшағын, бірақ адамның өне бойына бірден электросварка отының жарқылындай ғажайып үшкінды діріл шашатын ғажап дүниені қайта-қайта сипай бергім келді. Ағаш басында тұрған алманы жұлыш алардан бұрын оның қатты, жұмсақтығын білу үшін адам уысына салып, ақырын қысып көрмейтін бе еді. Менің де сөйткім келді ме, білмеймін (тегі мен оны өз бағымның алмасы деп ойлап қалсам керек), бір кезде қыздың алмасын құшырлана қысып жібергенімді өзім де байқамай қалдым. Қыз да сүйсініп кетті-ау деймін, «Ih!» деп қалды. Содан кейін тек алмасы ғана емес, бар денесін менің алақанымның астына салып, тұла бойын тұтас менің уысыма бергісі келгендей, сәл ыңырсыған ләззатпен барша денесін менің алақанымның астына қарай жиырып, кішірейіп, бір уыс боп, бұктетіліп бара жатты. Алмасын қысқан қолымның сыртынан қайта-қайта сипалап, Тананың да аса бір тәтті құмарлықтың ырқына беріле бастағанын аңғарғандай болдым.

Бұрын жалаңаш қызды құшактап кім көрген, шіркін! Танамен бір төсекте жатқан сол сөтте ажалға арналып, бір арқанмен мatalған Енлік пен Кебек сиякты тас камау, берік шырмауда қалғандай, қазір екеуміз шыңдан шыңырауға құлайтындай күй кештім. Биіктен бүтін дene боп лақтырылғанмен, етекке тұскенде парша-парша шығатынын білсем де, сол шыңырау тұбіне тез құласам екен деген жүрегімде жалғыз жалын тілек барын аңғардым. Бұл сәт маған аса тәтті де, асқан үрейлі де көрінді. Мен шыңдан шыңырауға қарай тартылған әлдебір құпия құштің арнасында тұрғандай болдым. Ақ көбікті аузын ашып, толқын-толқын болып, суылдаған дыбысы білініп, кемерден аса лықып келе жатқан сол құш қазір мені жаңқадай жұлыш әкетіп, құздан төмен қарай құлатып қоя беретін сияқтанды. Осы соңғы сөтте ойымда айдаладан, алыстан – сонау шыңырау тұбінен шықкан ашы үндей болып, әлдебір қарсылықтың әлсіз лебі білінді. Бара-бара ол

ұн күшейіп, күшті бір әннің әуеніне айналған сияқтанды. Бұл әуен жаңағы мені құздан құлатуға асығып, айдаһардай жүз бүктеле лықып келе жатқан белгісіз күштің суылдаған үнін өшіріп, оны еңсерे женіп, теріс аққан судай етіп, кері қуып бара жатқанға ұқсайды. Мен оның мұншама екпінді не ән екенін ұққым, білгім келгендей, құлағымды тосып, бүкіл жер шарын уыстағандай боп, қыздың алмасы үстінде жатқан қолым сәл босап, қалт тындал қалған іспеттендім. Ақыры мен ол әнді де, оны шырқаушыны да таныдым.

Сол сәттен төрт жыл бұрын, 1940 жылдың жазында осы ауылға, маған қонакқа педучилищеде бірге оқыған жалғыз жан досым Заман келіп, осы үйге қонды. Заман бұрын бұл маң естімеген жана бір жақсы әнді өзімен бірге ала келді. Әннің аты «Зәуреш» екен. Мазмұны: оба жалмаған отыз ұлдан қалған жалғыз қызын іздел келген сорлы әке қызының да өлігі үстінен, қабыр басынан шығады. Сондағы әкенің құран орнына зарланып айтқан аза әні тындаушыны еріксіз егілтіп жібереді. Мол дауысты, ашық үнді, жайдары мінезді, қою бүйра шашы мандайына түскен, жұмсақ нұр шашатын қоңыр қой көзді жас Заман біздің осы үйдің қасында отырып, сол әнді шырқағанда оның үніне бүкіл ауыл жиналған еді. Сол күні түнде Заман екеуміз біздің үйдің төрінде, дәл осы арада, Тана екеуміз жатқан жерде айқара құшактасып үйықтаған едік. Сонда ол маған өз ғашығы Тана жайында сыр шерткен еді. «Ер мінезді, ер көнілді менің Танамдай қыз жок», – деп қуанған еді. «Ол екеуміз тірі болсақ, қайтсек те қосыламыз» деп ант еткендей де болған. Енді міне, сол жерде төрт жылдан кейін мен Заманың өзін емес, сүйген қызын құшактап жатырмын. «Апирау, менің мұным жөн бе? Заман қайда? Қазір құшағымда жатқан сол досымның кеше бір-бірінен ыстық ләzzат татысып, бірімен-бірі қосылуға ант етісіп, уәде байласқан қызы емес пе еді? Ол тірісінде мені бүйтіп Тананың қасына жатқызбас еді-ау. Ол Тананы көктегі күннен де, жердегі желден де, көлденен қөзден де, гулеген сөзден де, мен тұрғай өзінен де қызғанар еді-ау! Ендеше менің мұным оны өлді деп басынғаным ба? Мен құмарлық қысып, ләzzаттың осынау өзім сипалаған қос шынының тәбесіне көтерілсем, әзіз досым Заманың зиратын таптағандай болмаймын ба? Таптағаным емес пе. Жоқ, олай болмайды. Жаным тірі тұрғанда мен досымның атына кір келтіруге тиіс емеспін. Танадан ләzzат үрлап, дос қарызы, дос аруағы алдында қарабет болуға хакым жок.

Осылай деп ойлаған маған Тана екеуміз жатқан тәбесі аласа, тастай қараңғы тар бөлме көрдей қорқынышты боп кетті.

Тананы күшактап жатып, саудыраған сүйек үстінде ләззат ойнағын салғандай көрініп, тәбе шашым тік тұрып, жаным тітіркене тұсті. «Арсыз, абыройсыз, адамгершіліктен азған – ит екенсін» деп өзімді-өзім кінеладым. Биік төсекте бөлек жатқан Тананы азғырғандай боп, қасыма шақырып алғанымды сұмдықтай сезіндім. Содан кейін қолымды Тананың кеудесінен тартып алмақ болып, қозғай бастап едім, Тана оны шап беріп ұстап алып, «Тағы да қысшы, тағы да!» дегендей, кеудесіне қатты басып, босатқысы келмегендей ыңғай танытты. Әлде Тана менің алма қысқан қолым сәл босатса болды, кеудеден төмен сырғанап, жүгенсіз жүйріктей лағып, басқа жакқа кете ме деп қорыққандықтан сөйтті ме, оны анғара алмадым. Қылмыс істегендей боп сасқалақтаған мен қолымды күшпен тартып алуға шамам жоғын сездім де, енді кайран досымның өзін көмекке шақырдым.

– Осыдан төрт жыл бұрын, – дедім мен Танаға даусым дірілдеп, – қазір сен екеуміз күшактасып жатқан осы жерде егіз қозыдай болып Заман екеуміз жатып едік...

Заман атын естігенде Тананың менің қолымды қысып жатқан қос алақаны ортасынан үзілген серіппедей босап, сусып, сырғанап жерге түсіп кетті. Осы кезде мен қыз кеудесінде тұтқында қалған қолымды босатып алып, қыздан бойымды бөлектей түсіп, Заманың біздің үйге сол жолғы келісін ұзак әнгіме етіп айттым. Заман аты аталғаннан бастап, Тана қайта жылап, солқылдан келіп, сан рет маған бетін басты.

Екі дос бір-біріне сыр айтады.
Әкесі баласына шын айтады.
Айрылып, Зәуреш, сенен қалғаннан соң,
«Көке!» деп енді мені кім айтады?! –

деп Заман көкірегі қарс айрылғандай боп шерлене шырқағанда біздің ауылдың кәрі-жасының көзінен жас парлағанын баян еттім.

– Сонда өзінің осындай күйге душар боларын біліп жылаған екен ғой Заман, – деп Тана қатты құрсінгенде аузынан шықкан отты жалын менің бетімді ғана емес, барша жанымды жалап, жайпап, күйдіріп барып тынды.

Әстіп екеуміз ұзак жаттық. Әнгімені айта-айта екеуміз де шаршадық. Екеуміздің де тамырымызда тулаған бағанағы ыстық қан салқынданап, сабасына тұскендей болды.

Бір кезде қасымда үнсіз жатқан Тананың ішінен бір нәрсе үзіліп кеткенге үксады. Оның менің иығымда жатқан сол колы сылқ ете тұсті де, корғасындағы салмақпен сырғып келіп бетіме

тиді. Мен оны ептең көтердім де, илікпейтін ағаштай икемсіз бол қалған қыз қолын жайлап қана жаңына салдым. Ұзак жылап, қайтадан маған қарап қырындаш жатқан қыз шалқасына аунаш түсті де, танауы пыс етіп, тәтті ұйқыға кетті.

Ертеңінде, түске таман, Тана үш қүнге сұранып келгендейтін оны Ақжала жібермей, үйде қалдырып, өзім ауыл аралап, кемпір-шалдарға сәлем берейін деп көшеге шықтым. Алдынан соғысқа бармай, ауылда қалған, кішкентайдан бірге өскен құрбым Төкеш кездесе кетті. Колхозда бригадир екенін ол алдыңғы қүні түнде, алғаш кездескенімізде айтқан болатын. Екі бұты талтақ, үш бұрышты саржан ағашын иығына салып алып, бүкенделеп келеді екен.

— Ереке, батыр, сәлем бердік. Кеше қайда барып келдін, неге ат сұрамадың? — деді ол қос қолын бірден ұсынып.

— Солдаттың аты екі аяғы ғой, — дедім де, ауданға, военкоматқа барып, тіркеліп қайтқанымды айттым. — Сен ерте жер басына кетіп қалған екенсің, көлік сұрап Бұркітбайға барғым келмеді, — дедім.

— Айтпакшы, құсың құтты болсын, — деді Төкеш екі көзі құлміндеп, екі танауы қусырыла түсіп.

— Қайдағы құс?

— Кеше кешке қарай Ақжал жақтан бір ак сұңқар құс ұшып келіп, сенің қолыңа қонды деп естіп едім. Сонау соғыстан елге келгенде енбегін еш, құшағының құр болмағанына қуанып жатырмыз.

Төкештің Тананы сөз қылып тұрғанын енді түсіндім. Қоқтемде мұз үстінен жүрген қызыл судай болып, ауылға Тана жайында өсек жайылып қалғанын да жаңа сездім. Сондықтан түсімді бірден сұйққа сала бастадым.

— Батыр, шынынды айтшы, қалындығың ба бұл қыз? — деп Төкеш қайтадан қылмыннады.

— Жоқ, досым, — дедім мен.

— Қой, оны түнде қасыңа онаша алып жатыпсың ғой. Қалындығың болмаса, ол не?

— Бөлек жай болмаған сон, бір бөлмеде жатпағанда қайтесің? Ал оны кім айтты саған?

— Ел құлағы — елу деген емес пе? Жұрт сенің кішкентай жиендерінен естіпті.

— Балалар не біледі, — дедім мен салмақты түрде. — Ел де бала сиякты естігенін айта береді. Бірақ сен сенбей-ақ кой оған.

— Мен неге сенбеймін, — деді Төкеш қылмындаш түсіп. — Мен елден артықпын ба сонша? — Содан соң көшеде

екеумізден басқа ешкім көрінбесе де, құлағыма кеп сыйырлады. — Қыз деген қызыл гүл сияқты емес пе? Шырынын шашып, сыбағанды алып кет одан. Сонда ол тырп ете алмайды. Шырыны бар ма екен өзінің?

Осылай деп ол өз-өзінен мәз болып, қарқ-қарқ күлді. Мен ыза боп кеттім.

— Мен соғыстағы солдатпын! — дедім даусым қаттырақ шығып. — Бүркітбай екеуің сияқты елдегі қыз-келіншектің шырынын тексеріп жүргенім жоқ. Білмеймін несі бар, несі жоғын.

— Қойдым, қойдым, батыр-екесі, қойдым, — деді ол екі колын бірдей төбесіне көтеріп. — Бірақ есінде болсын, келіншектің шырмауығы болса да, шырыны болмайды. Ал жаңағы «білмеймін несі бар, несі жоғын» дегенің Байбала қыздың Сабыrbай ақынға айтқанына үқсап кетті.

«Ақын» деген сөзге құлағым елең ете қалды. Ол не әнгіме екенін білгім келді.

— Ол қандай сөз? — дедім ажарымды сөл жылдытып.

— Білгін келсе, айтайын. Кейін соғысқа қайта барғаныңда солдаттар арасында да айтып жүруіне болады. Қызық, — деп Төкеш мені ынтықтыра түсті.

— Ертеректе, мына Сыбаның бір елінде он жеті ақын болыпты, — деп Төкеш ашаршылық жылдары ауып келген ауылдағы екі үй жақты иегімен нұскады.

— Сыбан-мыбанда шаруаң не, «осы елде» деп айта бермейсің бе? — дедім мен Төкештің ру қуалай сөйлегенін ұнатпай.

— Жарайды. Сол елде Сабыrbай деген ақын жігіт, Байбала деген ақын қыз болыпты, — деді ол саржан ағашына винтовкадай-ақ шірене сүйеніп тұрып. — Сол екеуі он жеті ақынның ішінде өмір бойы өзара қатысып, айтысып өткен екен дейді. Бірақ қанша андыса да бірін-бірі жеңе алмапты. Бір күні Сабыrbай Байбаланың күйеуге шыққалы жатқанын естіп, енді оны жеңетін жерім келді деп ойлайды. Кешке ол өзіне той хабарын жеткізетін біrnеше жас жігіт, келіншектерді сайлап койып, атын шылбырынан ұстап, той болған ауылдың сыртында отырады. Бір кезде той тарқап, женгелері Байбаланы күйеудің қойнына салу үшін отауға қарай алып жүреді. Хабаршы келіншектердің Сабыrbайға жетсін деп сықылықтаған күлкісі, шолпы сылдыры ақынға айқын естіліп тұрады. Қыз шолпылары сылдырап күйеу жайғасқан төсектің алдында шешініп жатыр дегенді естіп, Сабыrbай атына мінеді. Ақын айлы тұнде, ақбоз аттың ұстінде, ак домбыра қолында, тұнгытыныштықты бұзып, дүбірлете дүнкілдетіп, ак отаудың жа-

нына жетіп келіп, өлеңдетіп қоя береді. Қүйеу құшағында жаткан Байбала оның әніне ән, әзіліне әзілмен жауап береді.

Сонда Сабырбай қызыға қайта айтатын сөз таба алмай, «Болмас, Байбалаға дауа жоқ екен» деп, атын борбайға бір салып, жөнеле берген екен дейді. Жаңағы сенің сөзің осыған ұксады дегенім ғой, – деді Төкеш әңгімесін аяқтап, қайтадан қылмындалп. – Байбала айтқандай, «Той болған жер төмендеп, ой боп» қалса деп жатырмын да баяғы.

– Жоқ, – дедім мен қабағымды қайта түйіп. – Ешқашан да олай болмайды.

– Жарайды, ал қайда беттеп баrasың? – деді Төкеш.

Мен ауыл аралауға шыққанымды айттым.

Осы кезде қасымызға жас жігіт Тұрсын келді. Ол трактор бригадасында учетчик екен. Төкеш екеуі ақылдасып, Тұрсын бүгін ауылда менімен бірге қалатын болды. Төкеш екеуінің жұмысын қоса атқармақ боп, ертең өзі маған серік боп ауылда қалу үшін жер басына қарай кетті.

Тұрсынды ертіп жүріп, ауылдың үлкендеріне тегіс сөлем беріп шықтым. Соғыста тұл қалған, жесір жеңгелеріме амандастым. Кірген үйімнің өлгендеріне көніл айтып, соғыста тірі жұргендерін осы мен сияқты боп, аман-есен қайтып келеді деп жұбаттым. Үйден үйге ілесе жүріп Тұрсын кімнің үйінде қандай хал-ахуал бар, ауыл соғыс кезінде қандай қындықтар көріп жатыр, қай үйге кара қағаз қашан келді – соның бәрін жақ жаппастан баяндаумен болды. Менен алты жас кіші, мен соғысқа кеткенде төртінші класта оқып жүрген бала Тұрсын енді ширақ, пысық, елпек жігіт болыпты. Үлкенге қызмет етуге даяр тұратын жылпостығы және білінеді.

– Мынау Бұркітбай ағайдын үйі, кіресіз бе? – деді Тұрсын колхоз председателінің үйінің тұсына келгенімізде. Мен ол үйдің кімдікі екенін Тұрсын айтпаса да білуші едім. Қу бала мені қайтер екен деп, әдейі айтты-ау деймін. Өйткені менімен уәдесі бар Сәлиманы бұзып, Бұркітбай алып отырғанын бүкіл «Акбота» ауылы білгенде, ол білмеуші ме еді?

– Ол кісі өзі қайда екен? – дедім мен Тұрсынға осы кезде өз көнілімнің алай-түлей боп кеткенін сездірмеуге тырысып.

– Кенседе шығар, – деді Тұрсын.

– Жүр, онда кеңсеге барып, Бұкене де сөлем берейік. Ол кісі менің бұрынғы бригадирім ғой.

Тұрсын бетіме қарады. «Қу бала, күйімнің қандай екенін білгің келеді-ау, тегі» дедім ішімнен. Балаға бәрібір сыр бермеуге бақтым.

— Жарайды, жүрініз, кеңсеге барайық онда, — деп Тұрсын қайтадан лып ете қалды.

Колхоз председателі Бұркітбай Тұтқышевпен кеңсе алдында кездестік. Ол іштен сыртқа қарай шығып келеді еken. Басында қызыл пұліштен тысталған тұлкі тымак, аяғында саптама етік. Сақал-мұрттан қылтанақ жок, бет-аузы жып-жылмағай, бөшкедей сары шал бізді көргеннен кейін, жылан көзін маған қадап, маңғаздана тоқтап қалды.

— Ассалаумағалейкүм, Бұркітбай аға, — дедім мен елдің үлкендерге құрметпен осылай сәлем беретін дәстүрі бойынша, өзімнің оған деген наразылығымды сездірмеуге тырысып.

Әрине, Бұркітбай менің келгенімді әлдекашан естіген болуы керек. Көргеніне таңданбады. Аузындағы насыбайын таяқтай жуан сұқ саусағымен алып, жерге тастап, бір түкірді де:

— Уағалейкүмүссәләм, қашан келдің, бала? — деді.

— Алдыңғы күні.

— Ойбай-ау, содан бері неғып кеңсеге келмей жатырсың?

— Кеңсеге келетін уәкіл емеспін ғой мен, — дедім өзімді өзім зорлай құліп. — Кеше военкоматқа барып қайттым. Бұгін ауыл аралап, үлкендерге сәлем беріп жүрмін.

Бұркітбай кекжиіп қалды. Мен де үндемедім. Менің көзім оның басындағы тұлкі тымакқа қайта тұсті. Шашақты екі құлағы пілдің құлағындағы үлкен сары тазы көз алдыма елестеді. Ол Бұркітбайдың қасына керіліп келіп тұра қалып, бірден пілдей боп үлкейіп, Бұркітбай қандендей кішірейіп кеткен сияқтанды. Содан соң Лашын оқ тиген пілдей шөгіп, басын алдыңғы екі аяғының үстіне салып, тас болып қатып қалған іспеттенді...

Мен тістеніп, басымды шайқадым. Бұркітбайдың көзі менің он жамбасымдағы пистолетіме түсіп кетті де, дір еткендей болып:

— Өй, Ербол, өзінің мылтығын бар екен ғой, — деді.

Өне бойымды ыза буып тұрған мен де қырыстана қалдым.

— Бар. Жау майданда ғана емес, елде де бар. Кездескен жауынды жайратып кет деп әдейі берді, — деп қалың, қатты, сары былғарыдан жасалған кобураны сыртынан сықырлата сипап қойдым.

Мен қолымды мылтыққа қарай апарғанда Бұркітбай өлдеп небен сескеніп, қозғалақтап қалды. Бірақ мен мылтық суырмagan соң тез тыныштанды да:

— Қой, Ербол, елде жау қайдан болсын, — деді айтарын айтса да қайтадан қыбыжықтап. Содан соң, суға салған көндей болып, бірден жібіп, жұмсай қалды. — Керегің болса айт, Ер-

бол. Немесе қасындағы Тұрсыннан үйге барған сон айтып жібер. Майдандағы жауынгерден не аямыз?

— Рақмет. Ештеңе де керегі жоқ, бәрі де майданда бар. Сізден председатель еді деп бірдене сұрағалы келгенім жоқ, бұрынғы бригадирім еді деп сәлем бере ғана келдім, — дедім «бұрынғы» деген сөзді нығарлай айтып. Сол арқылы бүгінгінің маған бір тынға қажеті жоқ дегенді де түспалдағ сездірдім.

— Мейлін, мейлін, — деді Бұркітбай қайтадан тәкаппарлана бастап. — Колхоздың далада шашылып жатқан малы жоқ.

— «Жаны да жоқ» деніз, — дедім мен мырс етіп. Мұным оған өзімше атқан екінші оғым еді. Бұл Сәлиманы түспалдағаным болатын. — Колхоздың мал-жанын қөрі қасқырлардан сақтай білген жөн.

Ку шал менің бұл сөзімнің де астарын түсінді. Бірақ үқпаған, үкса да тура мағынасында қабылдаған бол, үндемей қалды.

— Ал, сау болыңыз, — дедім мен тез кеткім келіп.

— Жолын болсын, — деп міңгірледі Бұркітбай.

Біз кете бардық. Бұркітбай сол орнында тұрып қалды. Ол мені үйіне шакырған жоқ. Сондықтан мен баруға тиісті емеспін. Сәлиманы несіне көремін. Адуын шалдың әйелі болған сон ол енді мені неғылсын деп түйдім.

Сонымен кешке үйге қайттым. Қайтып келе жатып та, күні бойы үй арасында жүріп те Тананы есімнен шығармадым. «Апырау, тұндеғім теріс пе? Жоқ, дұрыс. Тананың маған деген айқын ықыласы бар емес пе еді? Болса, болар. Бірақ Заман өлді деп хабар алған сон, Сәлима менен кетіп калған соң туған ықылас шығар ол. Сол ықыластан артықтың керегі не маған, қойнымда жатқан қызды құшып, құмардан шықпаймын ба бір? Жоқ, олай етуім дұрыс емес. Мен қыздың да, өзімнің де ертенімді ойлауды керек. Ертең мен соғыстан аман келсем жақсы. Тағы да менің жаманатымды естіп, қыз байғұстың жүргегіне екінші рет қанжар сұғылмаса құба-құп. Бір күнгі нәпсіден өмірлік өкініш тумасына кім кепіл?» Осылай деп күні бойы өзіммен өзім іштей сөйлесіп, жауаптасып, ақыл қорытумен болдым.

Кешке қыз төсекте, мен жерде, екеуміз екі бөлек жаттық. Мен қызды қасыма шақырмадым. Ол да үндемеді. Екеуміз екі жерде бірімізге біріміз білдірмей дөңбекшіп, таңды атырдық.

Бұл күні Төкештің үйіне конакқа барып қайттық. Төкештің қаладағы апа-жездесі таңдал әперген сұлу келіншегі Мәстуранның көрдік. Алтын сырға, ақ білезік, алтын сақиналары жалтылдаған, сұнғақ бойлы ақ келіншек колхозды ауылдың келіні

булудан гөрі үлкен қаланың артисткасы болуға лайык екен.
Тана екеуміз солай деп үйғардық.

Сонымен, үшінші күні тұнде, шам сөнгеннен кейін, қыз тұнде жалғыз жатқан төсегінің алдына барып, сырт киімдерін шешініп болды да, төрде жатқан маған тіл қатты:

- Ербол.
- Ау.
- Ұйықтаған жоқсын ба?
- Жок.
- Онда құлақ сал.

Мен басымды қөтеріп, жастыққа шынтақтадым.

— Жұрт соғыстағы жауынгерлерді қыран деп атайды ғой, — деп бастады Тана сөзін. Кездескеннен бері оның шешендігіне көзім жеткендей болған еді. Соны дәлелдей тұскісі келгендей бүгін бірден тұспалдап сөйледі. — Осы өнірдің қыраны өзіңсін. Сонау майданнан шарықтап, туған жер аспанына келіпсін. Тұсер тұғырын тайып кетті, досың өліп қалды. Қияда шарықтап жүрген қыранның көзіне төменде ілер ештеңе болмай құсалана ма деп, сені аяғанымнан, әрі жақсы көргенімнен, қызықсан тоят алар қызылын болайын деп бел буып едім. Ендігісін өзің біл.

— Танажан, пиғылыңнан садағамын, — дедім мен даусым дірілдеп. Содан соң түрегеп, төсегімде отырып, бар сырымды актардым. — Мен саған алғашкы тұнде-ақ ынтыққанмын, Тана. Қазір де жүрегім лұпілдеп, құмартып отырмын. Өзімді қинап, үш күннен бері тежеп келемін. Тежейтінім: ертең мен соғыска кетемін. Одан аман-есен оралсам жақсы. — Осы арада мен құле отырып, Төкештің кешегі «сыбағанды» алыш кет, сонда тыпты ете «алмайды» дегенін айттым. — Төкеш айтқандай «шырыныңды шашып» кетіп, қайта оралмай қалсам, сенін Заман өлімі тілгілеп кеткен жүрегіңің жарасы жазылмай жатып, мен оған екінші қанжар боп және қадалмаймын ба? «Атаунаған жерде түк қалып» жүрсе, оны қайтесің? Ол жас жаңына азап, жас басына және қасірет емес пе? Бүкіл Отанның бар халқын азап пен қасіреттен азат етісемін деп шыбын жанды шүберекке түйіп жүрген солдат мен ендігі ең жақын жандарымның бірі сенің басыңды өзім азапқа душар етsem, онда менің нем солдат, өзгеге менің нем қорған! Одан да бұрын, майданда «өлді, хабарсыз кетті» дейтін адамдардың жаралы боп, жауқолына тұсіп, өлмей, тірі қалатындары да кездеседі. Жасырын тапсырмамен жаутылына жіберілетіндері де болады...

Тана менің сөзімді төсекте, аппак сирактарын еденге салбыратып отырып тындаған еді.

— Аһ, ондай атты күн болмаса, мен бақыттымын ғой, Ербол, — деп қыз жастықты құшактап құлай кетті. Әкем мен шешем жатқан ескі темір кереует Тананың көкірегіндегі күйікті ауырсынып, белі қайыскандай, бір сықыр етті де тынды. Мен ойымды жинақтап, сөзімді аяқтауға кірістім.

— Бүгін мен үш күн өзімді берік үстай алмасам, ертең Заман тірі боп шықса, ел алдында сен екеуміз қарабет болмаймыз ба, Тана? Онда менің Бұркітбайдан, сенің Сәлимадан нен артық? Соғыстан кейін Заманмен жұз көрісер шақ болса, екеумізді ең алдымен Бұркітбай табаламай ма? Сыртына шығармағанымен іштей болса да Сәлима ойламай ма? Мен сондықтан шыдал жатырмын, шыдайын деп жатырмын, Танажан.

— Өлді деген адам тіріледі деген ойымда жок еді, — деді Тана даусы дірілдеп. — Онда менің үмітім үзілмеген еken ғой әлі. Заманым, жаным, барсың ба, тірісің бе? Кеш менің бір жолғы осалдығымды, — деп қыз аһ ұра дыбыстап барып, үнсіз қалды. Жастықты тістелеп, тұншығып, солқылдап жылай берді.

Сейтіп ол қызбен мен осылай үш күн бірге жаттым. Сол үш күнде үш рет қыл көпірден өткендей болдым. Тізем дірілдеп, буыным қалтыраған сәттер болса да, құламай аман еттім. Төртінші күні таңертен Тананы жарты жолға дейін жаяу шығарып салдым. Айырылысар жерде екеуміз құшактасып тұрып, бір-бірімізді қия алмай, құшырлана сүйістік те, тез ажырасып кеттік. Ол велосипедін жетектеп Ақжалға қарай, мен жаяу ауылға қарай қайттым. Қайта-қайта қол сермесіп, біріміздің сыртымыздан біріміз ұзак қарасып тұрып, арамыз алыстай берді.

Тұстен кейін, кешкі поезга отырып, Алматыға, одан әрі қайтадан майданға кетпек бол, ауылдан мен аттандым. Төкеш пен Тұрсын екеуі пар ат жегіп, мені «Ақботадан» жиырма бес километр жердегі Біртөбе станциясына алып жүрді. Бірак ауылдан бір аттанып кетіп, бес-алты километрден кейін ауылға қайта оралуға тұра келді. Бағана, үйден шығарда Қарашекені қораға қамап, есікті бекітіп кетіп едік. Соның қалай босап, бізді қалай тауып келгенін білмеймін. Бір кездे ол бар пәрменімен жүгіріп, тілі салақтап, біздің сонымыздан қуып жетті. Арбаны тоқтатып, үшеуміз бірдей: «Кет!» деп, итті үйге қарай қудық. Тұрсын жерден алып тас та лақтырды. Ит кетпей қойды. «Не атып өлтіріп кет, не қасыннан қалдырмай алып кет» дегендей бол, анадай жерге барып, маған телміре қарап, жатып алды.

— Станцияға барса, не қаңғып кетеді, не поезд басып, өлтіріп кетеді ғой мұны, — деді Төкеш.

Амалсыздан аттың басын ауылға қарай қайта бүрдүк. Үйдің жанына барған соң Қарашеке ешкімге ұстаптайды. Тәтем шақырса да, балалар ұстайын десе де, үйден аулақтап, станция жақтың жолына қарай сыйылып шыға берді. Ақырында қолыма шынжыр ұстап, Қарашекеге мен барып едім, ол кашпай, құйрығын бұлғандатып, төрт аяғын көкке көтеріп жата кетті. Екі көзі менде, «қалмаймын, тастама» деп жалынып жатқан сияқты. Мен оның қарғыбауына шынжырды таққанымда иттің көзінен жас парлап қоя берді. Менің сол жерде Қарашекеге жаным қатты ашып кетті.

— Кой, Қарашеке, мен келемін, соғысты бітіріп, қайтып келемін, — дедім сасқанымнан.

Қарашеке: «Сөйт! Сөйт!» дегендей боп, құйрығын бұлғандатты. Иттің иесіне мұншама адалдығы көнілімді босатты. «Сәлимадан сен сенімді болдың-ау, Қарашеке» деп ойладым оны үй алдындағы қазыққа мықтап байлас жатып.

Біз арбаға қайта отырдық. Тағы да «Кош, кош!» деген дауыстар естілді. Жиендерім, женгелерім жылады. Апайым жаулығының шетімен тағы да көзін сұртті. Осының бәрі ауыр жүк болғандай қос ат жеккен арба тағы да орнынан әрен қозғалды. Мен енді Қарашекеге қарамадым. Адал достың ауыр қайғысын көргім келмеді. Арба үйдің бұрышынан станция жакқа қарай айнала бергенде иттің қынсылап, қыстыға арс-арс етіп қалған ақырғы даусы естілді. Ауыл адамдарының менімен қоштасып тұрып күрсінгендері, жиендерімнің жылағаны, женгелерімнің менен жасқанып, үн шығара алмай сыңсығандары, Қарашекенің қатты қынсылап, не шынжырын, не мойның үзердей боп, арбанның соңынан қоса үмтүлмак боп, темір шынжыр босатпай, қылғына «Кош, кош!» дегендей боп екі рет арс еткені – бәрі-бәрі, майданға қайта аттанған менің құлағымда кетті. Кешке жолаушы поезына ілігіп, Алматыға қарай бет қойдым.

Вагонда келе жатып, ауылда өткізген төрт-бес күнімді тағы да еске алдым. Еске алдым да, Танамен бірге болған үш күнгі ұстамдылығымды бір жолғы ұрыста жау танкімен жалғыз өзім жекпе-жек беттескен сұрапыл шайқаспен салыстырдым.

Ол ұрыста жау біздің жаяу әскерді кейін тықсырып, тура наводкада тұрған біздің батареяға танктер дүрсе қоя берді. Қарасам, бір зеңбірек расчетынан бас көтерер адам жалғыз мен ғана боп қалыппын. Қөздеуші мен октауши екеуі де окқа үшқан. Өзгелер жаралы боп кетті. Одан кейін маған зеңбіректі октап беріп тұрған жалғыз жауынгер бар еді. Танктен атылған снаряд жарықшағы оны да жалп еткізді. Оксыз, отсыз зеңбірек жау танкінен жасқанғандай бүкірейіп, бүкжиіп, мой-

нын ішіне алып, ұнсіз қалды. Оның доңғалағын құшақтап, жерге кіріп кетердей жабысып, окоп ішінде мен жатырмын. Біресе ұзын стволы қылқандай зенбірек көмейінен күрк-күрк жөтеліп, біресе пулеметтердің тажал өңешінен шыққан ыстық қорғасын лебімен жолындағының бәрін жайпап, жарқ-жарқ еткен жыланбауыр тісін шақыр-шұқыр шайнап, бейне бір сені жалмауға жұтынып келе жатқан таудай темір құбыжықтың алдында оған қарсы шығуды былай қойғанда, жерден бас қөтерудің өзі ешбір адам баласына оңай іс емес, сірә. Өне бойым жерге желімделіп қалғандай боп, басымды қөтертпей, бір ауыр қол желкемнен нығарлай басып тұрған тәрізденіп, біраз ұнсіз жаттым. Танктың тұра маған қарай зымырап келе жатқаның, окопты ойрандап, оның ішінде ұнсіз бұғып жаткан зенбірек екеумізді жаныштап, жермен-жексен етіп кететінін біліп жатырмын. Білсем де танк таптап, жанышса жаншып-ақ кетсін, бірақ басымды қөтермесем қайтеді деп ойлаймын. Бір кезде дүбір жақындалап, айналам, астым дірілдеп бара жатты. Осы кезде танкке қарсы қолданатын гранатты қыса ұстап, орныман қалай атып тұрғанымды өзім де білмей қалдым. Қорқақтық етегімнен тартып: «Бұқ, бұқ!» деп босатпай жатқан соңғы сәтте жауға деген өшпенделік орныман қөтерді-ау деймін мені.

Сол жолдан кейін мен солдат қабылдар шешімнің ең мәндісі соңғы сәттегі шешім екен-ау деген ойға келдім. Солдатты ер ететін де, жер ететін де сол соңғы сәт шешімі деп білдім. Кімде-кім соңғы сәтте бойындағы бар үрей, қорқынышты жеңіп, азаматтық борышын орындалса, ол – нағыз жауынгер. Тек солдат қана емес, адамның әр істің соңғы сәтіндегі үйғарымы, сол сәтте өзін-өзі ұстай білуі оның адамгершілігін танытатын болуға тиіс.

Иә, сонымен, орныман тұрғаннан кейін мен де темір танкten бетер тістеніп, жағым қисая ашылып, бар қуатымды қос қолыма жиып, шокпардай гранатты танкке қарай сілтеп кеп қалдым. Содан кейін жалп етіп, өз окобыма қайта құладым. Танктың «жан бергені» сондай қын болады екен. Алдымен сұрапыл бір дыбыс шықты да, дүние солқ ете түскендей болды. Жер төңкеріліп кеткенге ұксады. Содан соң қарамай, бензиннің іісін таратап еткен қара жалын қолымды, желкемді жалап жіберген сияктанды. Артынан аман екенімді бір-ақ білдім. Екі құлағым тас керең боп қалыпты...»

— Ой, мен мұны жүрек жұтқан батыр деп жүрсем, өзі корқақ та болған екен ғой, — деді Зайкүл бір қолымен мені иығымнан баса ұстап, екінші қолымен кеудемді нұсқап.

Зайкүлдің өлде әзілдегісі келді ме, өлде мені әжуалағысы келді ме, оны білмеймін. Бірак мен оған шынымды айттым.

— Мен ұрыска кірер алдында әрқашан да қобалжушы едім, Зайкүл, — дедім жайлап. — Бірак қобалжыған сайын, не ғажап еkenін білмеймін, жауымды женіп шығатынмын. Сонда осы қобалжудың өзінде де жеңімпаз күш бар емес пе еken деп танданатынмын. Сол жолы жау танкін қиратқаным үшін мен Жомартбектің кеудесіндегі анау Даңқ орденімен наградталған едім.

Осылай деп мен қыздарға Жомартбек кеудесіне тағып жүретін өзімнің орден, медальдарымды нұсқадым. Жомартбек менің наградтарымды әсіресе асханаға барғанда тағып алатын. Әйткені майдангер студенттер кассаға кезексіз жіберілетін. Мен соғыстан келгенімді пайдаланып ас алу үшін алға қарай ентелемей, кезегімді күтіп тұра беретіндіктен, Жомартбек менің түмбочкада жатқан медальдарымды тағып алып, кассаға қарай ұмтылатын. Фанермен коршалған тар кассада отырған әйелге студенттердің омырауы көрінбейді. Жомартбек ондайда кеудесін шайқап, медальдарын сылдырата қояды.

— Казір, қазір, — дейді кассир әйел оның майдангер еkenін «танып». Содан кейін оған сұраған чектерін жазып береді. Ұзын чекті ашы ішектей шұбатып, кораздана басып ол менің қасыма келеді де, өзімен ілестіріп, үстелге қарай алып кетеді.

Тұскі тамақтың уақыты тақап қалғаннан кейін Жомартбек бүгін де сол «кәсібін» істеп, қазір, қолындағы дәптер сөздерін оқығаннан кейін, тайрандап жатақханаға қарай жүгіре жөнелуге өзір отыр еді. Мен өзін нұсқағаннан кейін Жомартбек қоқилана түсіп, кеудесін қозғап-қозғап жіберді. Күміс медальдар сыңғырлап қоя берді. Оған қыздар құлкісінің сыңғыры және косылды. Жомартбек дәптерді әрі қарай оқыды.

«Сөйтіп, ол үш күнді ерлікке пара-пар-ау деп ойладым өзімше. Олай ойлайтыным, баяғыда қазақтың бір батырынан өмірінізде өзініз сүйсінген неше ерлігініз болды деп сұрапты-мыс. Сонда: «Өмірі есімнен қалмайтын үш ерлігім бар» деп батыр мына төмендегілерді айттыпты.

— Бір ұрыста жау колына түсіп қалдым, — деп бастапты батыр. — Қалмақтың мені олжа еткен батыры елінің ерлерін ата, олардың осал жерлерін айт, қазақтың ұлы өзенінің өткелін көрсет деп кинады мені. Мен айтпадым да, көрсетпедім де. Содан кейін ол мені кеңірдегімнен қылқытып жаңа сойылған өгіздің жас терісіне қаптатып, босағасына байлатып қойды. Жас тері жаздың ыстығында бір-ак күнде кеүіп, сірі боп шыға келді. Күн көтеріле сіріге шелектеп су құйдырады. Ол кезде

сірі сөл кеніді де, құрыс-тырысым жазылып, рақаттанып қаламын. Күн қыза сірінің сұзы кеуіп, ол енді қайтадан құрысады. Әгіз терісінен жасалған темірдей сірі жан-жағымнан құрсау боп қысқанда сүйектерім сыйырлап, өліп кете жаздаймын. «Жауға жаныңды берсең де, сырыңды берме» деген емес пе? Өлсем өлермін, бірақ сырымды бермеспін деп тістеніп, күн сайын бір уыс боп бүрісемін де қаламын. Өстіп бір ай жаттым. Бір айдан кейін қазақтың бас батыры келіп, мені қинаған жауды өз қолымен өлтіріп, мені қысқан сіріні өз қолымен тіліп, босатып алды. Бір ай сіріде жатқанымда қынқ етіп үн шығармағанымды бір ерлік деп білемін.

Тұнде, мен далада үйіктап жатқан жерімде сұп-сұық бірдене бақайымнан көтеріліп, кеудеме шығып, жоғары қарай өрмелеп келе жатқанын сезіп, оянып кеттім. Қозғалмай жаттып, байқасам, бақайымнан бері қарай өрмелеп келе жатқан ұп-ұзын жылан екен.

Ұшып тұрсам, оның шағып алатынын білдім де, сенің іздеп келе жатқаның осы ғой деп, аузымды аша бердім. Жылан апандай боп жатқан ауызға басын сұға бергенде мойнынан қыршып алдым да, жыланның басын жерде шенбердей боп шоршып жатқан денесінің қасына түкіріп тастадым. Екінші ерлігім осы деп есептеймін.

Жиырмаға жаңа ілінген қылшылдаған шыдамсыз жас шағымда өне бойымды қышыма қотыр басып, орнынан қозғала алмай, жатып қалдым. Сонда тұла бойым отқа күйгендей дуылдап, қанша қышынып, қиналсам да, етіме бір рет тырнақ тигізбей, шыдап кеттім. Осыны үшінші ерлігім деп айттар едім депті батыр.

Мінеки, әр адамның басынан өткерер ерекше үш ерлігі болса, мен мұны өз үш ерлігімнің біріне балар едім, достар!» – деп Жомартбек дәптердің бетін жапты.

Алғашында бұл жайды қыздардың кейбіреулері құле, жымия отырып тындағандарымен, ең сонында олардың бәрі де жым-жырт отырып қалды.

– Жок, бұл жазғаның да жақсы екен, ағай, – деді Ментай ғана әлден үақытта.

– Оның несі жақсы? – деп Зайкүл шап ете тұсті. – Үш күн қыздың қасында жатып, жігер көрсете алмағаны жігіттік пе?

– Иә, неге жігіттік емес, нағыз жігіттік, – деді Майра Абаева. – Орынсыз құмарлық – опасыз жаумен тең. Ендеше адамның өз нәпсісін тыя білуі – үлкен ерлік.

— Койындаршы, ерлік соғыста болмай ма? — деді Қанипа қыздардың бұл өзара таласын өршіте түсү үшін шеткерірек отырғандарға қарап, көзін қысып қойып.

— Рас, ерлік соғыста ғана болады, бұл қайдағы ерлік, — деді Зайкүл Қанипа өзін қостап отыр екен деп ойлап, одан сайын өршелене түсіп.

— Ой, шырағым, — деді Майра да қызбаланып, — ерлік тек қана соғыста болады деп кім айтты саған? Біле білсен, күнделікті өмірдің өзі ерлік. Егер сен бірденеге ұшырап қалып, мына Жомартбек өзінді алақанымен көтеріп, ауруханаға жеткізсе, ол да ерлік.

Жомартбек басын шайқады.

— Оны, кімді алақанға салып, кімді арқалап апаруды ойлантын шығармыз. Ал Зайкүлді аяғынан салақтатып, арқалап алғанға не жетсін. Ол маған да женіл, Зайкүлге де ракат: аплақ саны, өзі айтқандай, «тұбіне» дейін көрінеді.

Қыздар қыран құлқі болып қалды.

— Әй, әй, менің санымда шаруаң болмасын, — деп Зайкүл Жомартбекке қарап жұдырығын түйді. — Мен бірденеге ұшырап қалсам, бәрібір сен ауруханаға апармайсың. Одан да жедел жәрдемге жалынғаным артық. 03-ке телефон соғындар, қыздар, ондай бірдене бола қалса.

— Оған да мен жүгіремін ғой бәрібір, — деді Жомартбек күлмesten, жымимастан. — Ал сенің санында менің ешқашан шаруам болған емес. Кербез ағайына көрсетіп жүрген өзің ғой оны.

Зайкүл Жомартбекті жеңе алмасын біліп, қолын бір сілтеді де, алғашқы әңгімеге кайта оралды.

— Токта, Абаева, сен несіне қызылкенірдек боласың Ерболды қорғап. Алдымен мұның осы жазғаны шын деп ойлайсын ба?

— Шын. Өмірде ондай болады, — деді Майра.

— Токта ендеше. — Зайкүл басына келген өлдебір ойға екі көзі жайнандап қуанып кетті. — Ендеше Ерболды періште дейік. Сен сонда мына мақалды білесің бе өзің: «Алтын көрсө періште жолдан таяр» деген. А? Білесің бе?

— Иә. — Майра сасқалақтап қалды. «Апырау, ондай да мақал бар еді-ау. Мына тұлқі қыз оны қайдан суырып ала қойды? Бұған енді не десем дауа?» дегендей, Зайкүл айтқан мақалдан адамның адалдығына бұлтартпай сендеретін сөз іздел, дағдарғандай күй танытты. — Білемін. Ол мақал ғой. Бірак мақалдың бәрі бірдей...

— Токта. — Зайкүл қолын көтерді. — Емтиханда мақал деген халық жүрегінің шындығы, мақал — шындық сәулесі деп

тандайың тақылдағанда алдыңа жан салмайсың. Енді келіп, ол мақал ғой дейсін. Мақал болса, өтірік демекпісің сонда?

— Жок, өтірік демеймін, шындық. Бірақ ол қандай мақал? Мәселе сонда. Халықтың адал жүргегінен шыққан, өмірдің философиясын білдіретін, шын даналықты танытатын макал мен мәтелге дауым жоқ. Ал халықтың сол даналығына ұстем таптың, елдегі қу, сұмдардың өз пайдасын көздең, косып жіберген қоспалары және бар.

— Мысалы? — деді Зайкұл. — Мысалын айт.

— Мысалы, «Бәйбішеге жарасар қолындағы сабасы» деген мақалды ал. Бәйбішеден басқа әйел, кедей әйелдері қолдарына саба ұстаса, күнә бола ма екен? Олар қымыз ішсе, ауыздарынан ағып кете ме екен? Жок, бәйбішеге жарасқан саба басқаға да жарасады. Бірақ ұстем таптың сабаны бәйбішеден басқаға ұстатқысы келмейді. Кедей, күң әйелдерге саба ұстауға жазбаған деп оларды сендіруге тырысады. Атам заманнан келе жатқан халық мақалы осылай деген дейді. Сол сияқты өздерінің өзгеге жасаған киянат, қылмысын бүркеу үшін ку, сұм адамдар да мақалға ұқсас сөздер шығарып, косқан. Мәселен жаңағы өзін айтқан: «Алтын көрсे періште жолдан таяр» деген. Сұм, арам адамдар сұмдығын істеп алады да, артынан «Мен қайтейін, «Алтын көрсे періште жолдан таяды» деген, мен періште емеспін, адаммын ғой» деп монтансиды. Бұл сол үшін шығарылған сөз. Әйтпесе алтын көрсे, періште неге жолдан таяды? Жолдан таяды екен, онда ол періште емес. Жолдан таю, жөнсіздік жасау — адамның ісі. Бірақ адамның да адамы бар. Жұрттың бәрін жолдан таяды деуге болмайды, жолдас Сағынова. Мақалды білген жақсы. Бірақ әр мақалдың мәнін де ажырата білу керек. Ас ішіп, ақ нан жегенді жақсы көріп, арпа мен бидайды айыра алмаудың несі лайық?

Майра алғашында сөзін кібіртікеп, күмілжінкіреп бастағанымен, орынды ой, орамды сөз тапқаннан кейін біржолата қанаттанып, қайраттанып кетті. Үсті-үстіне бастырмалата, екпіндей сөйлеп, Зайкұлдің аузын аштырмай тастады.

— Жаса, Майра! — деп Жомартбек жалғыз өзі аямай алақан сокты. — Сағынованы шалқасынан түсірдін. Аяғын аспаннан келтірдің.

— Жок, жок, сен қоя тұр оны, — деді Зайкұл женилгісі келмей. — Қыздар, айтындаршы, Ерболдың қызды құшактап, үш күн онаша жатқандағы адалдығына әсте сенуге бола ма?

Ол Майрадан басқалардың өзін қолдауын күтті. Қыздар сылқылдап, сықылықтап күліскендерімен, ешкім оған демеу болар ештеңе айтпады.

— Мен сенемін, — деді Қанипа сықылықтап құліп отырып.

— Мен де ағайға сенемін! — деді Ментай құлмestен, байыпты түрде. — Майра өте дұрыс айтты.

— Жок, мен сенбеймін, — деді Зайкүл. — Ешқашан да олай болмайды.

Мен өз басымнан кешкен адал, ақиқат шындыққа Зайкүлді сендіре алмағаныма ыза болдым. Бірақ адамның құншуак жақтарына көніл бөлмей, көлеңке жағына көбірек көз салатын Зайкүл сияқтыларға не дауа? Әсіресе, оның «ешқашан да олай болмайды» дегені жаныма батты. Неге олай болмасқа? Болғанын бастан кешкен кісі айтып түрғанда неге сенбеске?

— Қалай болады ендеше? — дедім мен Зайкүлге кекете сұрап койып.

— Оны өзің де білесің, — деп Зайкүл ыржалақтай құлді. Өзін өзгеше мас еткен әлдебір тәттінің дәмін есіне түсіргендей боп елтіп қалды.

— Біздін Зайкүл ерте ашылған гүл ғой, — деді Жомартбек оған ешбір мән бермегенсіп, мұләйім ғана.

— Иә, әр гүлдің өз уақытында ашылғаны жақсы ғой, — деп костады Майра, мырс етіп.

— Оның несі жақсы? — деді Зайкүл лап ете тез жауап беріп. — Уақытында ашыламын деп жүргенде сұық соғып кетсе, солар да қалар ол гүл.

— Жок, олай болмас, мезгілінен бұрын ашылған гүл ғана ерте солатын шығар, — деді Жомартбек.

— Ерте солсам да, есемді жібермесем болады. Менің білетінім осы, қыздар, — деді Зайкүл Жомартбектің мыскылын елемеген болып.

— Иә, ашыл, Зайкүл, ашыл, — деді Майра, сылқылдай құліп. — Бірақ біржола ашылып-шашылып қалып жүрме.

Бұл әңгімені Ментай басқа арнаға ауыстырды.

— Ол қыз қазір қайда, ағай? — деп маған қарады. — Тананы айтамын.

— Осында.

— Осында-а-а? — деп екі-үш қыз қосыла дауыстал қалды. — Алматыда ма?

— Иә. Көргілерің келсе, мен бір күні ертіп әкеліп, таныстырайын өздеріңмен. Ақылды, жақсы қыз.

— Бәсе, — деді Зайкүл қайтадан сықылықтап. — Енді түсінікті болды. Осылай шығар деп өзім де ойладап едім-ау. Екеуің ЗАГС-ке де барған шығарсындар.

— Коя тұршы сарнамай, Зайкүл, — деді Қанипа көзі ойнакшып зәлімдене қалып. — Ал, ол мұнда қашан, қалай келген? Біз неге оны осы күнге дейін білмейміз?

Бұл бар қыздың көкейіндегі сұрап болуға тиіс.

— Бәсе!

— Иә, — десіп қалды бірсыптыралары Қанипаны қостап.

Мен сол жолы Танаға Алматыда ЖенПИ деген жаңа институт ашылғалы жатқанын естігенімді хабарлап, соған барып, окуға түсуге кеңес бергенімді айттым.

— Менін соңымнан іле-шала Тана Алматыға келіп, сол институтқа түсіпті, — дедім. — Қазір екінші курсында оқиды.

— Кездесу жағы қалай? — деді тағы да Қанипа.

— Анда-санда.

— Одан кейін бірге жатқан жоқсындар ма? — деді Зайкүл шыдамсызданып.

Кыздар үндемеді, Зайкүлді қайырып тастамады. Соған қарашанда олардың да осыны білгілері кеп отырғаны аян болды.

— Жок, — дедім мен күліп. — Ол менің досымның қызы — досым ғой. Тек дос тұрғысында ғана кездесіп, ажырасамыз.

Зайкүл одан сайын тақымдай түсті.

— Достықтан махабbat туады демеуші ме еді? Әлде достық махабbatқа ұласады деуші ме еді? Абаева, айтшы, осылай ма еді! — деді Зайкүл Майраға қарап. Майра басын изеді.

— Ендеше, — деді Зайкүл тағы да қылмындал, — дос болғаннан кейін ептеп...

Кыздар ақырын ғана сылқ-сылқ құлісіп алды. Жомартбек басын шайқады. Ментай, Майра, мен үшеуіміз ғана құлгеніміз жок.

— Ондай ұласқан ештеңе жок өзір, — дедім мен салмақты түрде.

— Ол енді екі жақтың да көніліне байланысты шығар, — деді Ментай жай ғана.

Зайкүл ентелей түсті.

— Немене, Ерболдың қызда көнілі жок дейсін бе? Болғанда қандай! Осында тәмен қараған болып, бәріміздің ашықшашық жерімізді андып, сілекейіне шашалып, өзінен-өзі әлек болып отырады ғой бұл. Әсіресе, сен қолына түссен, шайна-май қылғыр еді, бәлем.

Кыздар да, Жомартбек те тегіс ду құлісіп қалды. Ментайдың ақ жүзіне қызыл қан ойнап шыға келді. Бірақ онысын білдірмеу үшін Ментай қыздармен коса құліп, Зайкүлдің сөзін өзілге айналдырып жіберуге тырысты.

— Сен немене, Зайкүл, — деді Ментай құліп жатып. — Ағай сонша кісі жейтін тажал ғой деп пе едін?

— Кызды жейтін жалмауыз — жігіт екенін сен білмеуші ме едің, — деді Зайкүл жұлып алғандай. — Сен оны «ағай, ағай!» дейсің. Бір күні ағайың сені, әлгі бір елдің ертегісінде айтылатын, қай елдікі еді өзі, иә қызыл бөрікті қызды жұтқан сұр қасқыр сиякты, «ап!» деп асап қойғанда білерсің әлі тажалдың кім екенін, жалмауыздың не екенін. «Кызыл көрпені» ұмытып кеттің бе өзің? Ол жай шығарыла салған өлең емес. Ол жалмауыздың саған қарап жалақтаған тілі де, шырағым.

Кыздар бұған да мәз боп қалды. Бұл жолы мен де құлдім. Тек Ментайғана не құлерін, не құлмесін білмей сәл отырды да, артынан амалсыздан езу тартты.

— Зайкүл не десе, о десін, — деді Ментай қыздардың құлкісі тыйылғаннан кейін. — Бірак біздің ағай ондай кісі емес!

— Көрерміз, — деді Зайкүл де ерегісіп.

— Иә, — деді Қанипа құліп.

Жаңағы Зайкүл айтқандай менің қыздарға қызыға қарайтыным рас еді. Бірак менің қарауым Дон Жуанның жас келіншектерге қарауы, Жиль Бластың жақсы әйелдерге қызығуы емес. Менің қыздарға қарауым өмірге қызығу, өмірдің сұлулығына ынтығу болатын. Бағбанның өз қолынан өсірген гүлге мақтанышпен, құмартқа қарағаны сиякты, өзім солдат болып, коса қорғасқан өміріміздің жанды гүлі, жақсы қыздарға сүйсіне көз салып, осындай жандарды өлімге бермеу үшін құрекеніме риза болып, іштей мактануым еді. Көп жігіттер осы ғажап гүлдерді көре алмай кетті. Мен сендерге өзімнің алапат соғыста аман қалып, өздеріннің орталарында отырған баға жетпес бақытымды сағат сайын сезіну үшін қараймын, қыздар. Ал сен менің мұнымды мазак етесін, Зайкүл. Бірак мен сенің бір сөзінді құптар едім. Сол сөзіннің шындыққа айналуын қалар едім. Ол сенің Ментайды мен тажал болып, «ап!» деп асап кояды, қылғымай жұтады дегенін. Ментайды менің сүйетінім рас. Бірак мен оны, сен айтқандай, «асап» та коймас едім, «қылғымай» да жұтпас едім. Оған айнымас адал жар, ажырамас жан серік болар едім. Дегенмен, сен бүгін маған жақсы қызмет еттін, Зайкүл. Сен менің ойымды айттың. Ментайға ауызben айтып білдіре алмай жүрген тілегімді жеткіздің. Бұл үшін саған мың да бір ракмет, Сағынова.

Мен осылай деп ойладым. Бірак мен оны ешкімге де айтпадым. Қыздармен қосыла құліп, жайбаракат адамға ұқсап, үндемей отыра бердім.

— Иә, әркімнің өз Пенелопасы болғанға не жетсін! — деді Қанипа жұрт тегіс тынышталғаннан кейін маған қөзінің астымен қарап қойып, өзгелерге бұрылып, қөзін бір қысып қалып. Содан соң өтірік күрсініп алды. — Онсыз өмір қын ғой!..

«Әркімнің өз Пенелопасы болғанға не жетсін» деген менің сөзім болатын. Бұл курсағы қыздардың ауыздарынан түспейтін афоризмге айналып кеткен еді. Осындай бір үнсіздік орнай қалған тұста әлдебіреу соны айтып жіберіп, жұртты ду құлдіретін.

— Жоқ, — деді Зайкүл қолын сермелеп. — Бұл Ерболдың, Ербол сияқты ұлдардың айтатын сөзі. Біздің оны өзгертіп, «Әркімнің өз Одиссейі болғанға не жетсін!» деуіміз керек, қыздар. Маған Одиссей керек!

Кыздар тағы да құлді.

— Одан өзге жарамай ма? — деді Жомартбек Зайкүлдін сөзін қағып алды.

— Жоқ, — Зайкүл де тез жауап берді. — Жарамайды, сен жарамайсың. Соғыста болған жоксың.

— Ендеше соғыста болған, омырауы орденге толып қайтқан адам отыр ғой алдында, — деп Жомартбек мені нұскады.

— Мұның өзі бір кісіден басқаны көрмейтін соқырлау Одиссей, — деді Зайкүл жұртты тағы да құлдіріп.

— Кыздар, көп күліп кеттік, қояйық енді, — деді Меңтай он жағында одеял үстінде жатқан кітапты қолына алдып. — «Үй артында кісі бар» дегендей, емтихан келе жатқан жоқ па ертең тағы да.

— Иә, сақалы сапсиып, — деді Жомартбек.

Жомартбектің сөзіне ешкім күлмеді. Бәріміз, бөлменің ішін шандата асыр салып ойнап, мұғалім келе жатқанда тымтырыс парталарына отыра қалатын тәменгі класс шәкірттеріндегі бұқиып, тәмен қарап, конспект, кітаптар бетіне қайта үңіліп, үнсіз қалдық.

Осыдан кейін бір демалыс күні мен Тананы жатақханаға ертіп әкеп, қыздармен таныстырыдым. Ол, әсіресе Меңтаймен, Майрамен шүйіркелесе сөйлесіп, жақсы дос бол кетті.

XII

Нашар студенттердің көз жасын көктемнің жылы жауыныңда сорғалатып, жазғы емтихан да өтті. Біздің бірсыпира қыздар жылап-сықтап жүріп, кейбіреулері құлап қалған емтихандарын қайта тапсырып, бәріміз тегіс үшінші курсқа көштік. Бір курс жоғарылағанға Алатаудың төбесіне шықпағанмен төскейіне жеткендей бол, көніліміз көтеріліп қалды.

Соңғы емтиханнан құтылған күні кешке отыз үшінші аудиторияға жиналып, өзімізше сауық өткіздік. Оны қалай ұйымдастыруды алдын ала қылдасып алғанбыз.

Ішкісі келгендерге бір-бір бокал шампан қойылды. Ішпейміз дегендерге қалағандарынша лимонад пен минерал сұы берілді. «Сен ананы іш», «сен мынаны іш» деген сияқты біреуді біреу қыстау, қинауға қатаң тыйым салынды. Әркімге екі бутербродтан шайнама және тиді. Осының өзі бізге бірінші класты ресторанның ең қымбат, ең дәмді тағамынан кем боп көрінген жок. Бірлесіп жасалған программаның «Ішу, жеу, ықыластану» деген бірінші бөлімі осымен бітті. Оның «Ойнау, ойлау, өнер таныту» деп аталатын екінші бөлімі басталды. Бұл бөлімде әркім өзінің бұрыннан осы күнге арнап да ярлаған ең оригиналды деген ойынын ортаға салады. Ең жақсы деп танылған номерлерге мынадай сыйлық беріледі: ұлдар қалаған қызының бетінен сүйеді; қыздар қалаған адамына өз тілегін орындатады.

Бәріміз аудиторияның ортасын босатып, алқақотан отыра қалдық. Алғашында жүрексініп, ешкім ортаға шықпады. Бәрімізден батыл Зайқұл болды. Бір кезде ол мойнын жас баладай былғандатып ортаға шыкты.

— Ал, не айт дейсіндер?

— Біз ештеңе демейміз, арнап өкелген өнерінді өзің көрсет.

— Ей, қыздар-ай, — деді Зайқұл күліп. — Менде кімнен шпаргалка аламын дегеннен басқа не ой, алған шпаргалканы өз сөзімдей етіп төпеп айтып шығудан басқа не өнер бар дейсін. — Бәріміз ду күлдік. «Өзі ақ жүрек» десіп жатыр біреулер. — Одан да бір ән айт десендерші маған.

— Айт.

— Дұрыс.

Зайқұл сызылтып «Дударайды» айтты. Әнін бітіре салып, такпақ айтқаннан кейін дереу көмпіт сұрап, алақанын жайған баларадай болып, төрешіміз Абаеваға қарап, бірден ақы сұрады.

— Майра, менің бұл әніме сыйлыққа... — деп келе жатыр еді, Жомартбек орнынан ұшып тұрды.

— Жок, саған сыйлық берілмейді, — деді ол. — Сен оригиналды ештеңе орындаған жоксын.

Қыздар шу ете түсті.

— Берілсін, берілсін!

— Тіпті болмаса, бірінші бастағаны үшін берілсін.

Майра басын изеді.

— Иә, қалағаныңды ата, Сағынова.

Зайқұл қылмындал қалды.

— Онда, — деді ол енді тәкаппарлана бастап, — онда мына екі жігіт, Ербол мен Жомартбек, шөп еткізіп екі жақ бетімнен қатар сүйсін.

Қыздар қыран күлкі болды.

— Жоқ, біреуміз де жетеміз ғой, — деді Жомартбек. Зайқұл жетпейді дегендей басын шайқады.

— Ойынның тәртібі бойынша қыздар қалаған адамына өз тілегін орындалатады. Осылай ғой? Ендеше менін тілегім айтылды. Екеуің келіп оны орындандар. Солай ма, Майра?

Майра ішек-сілесі қатып, басын изеді.

Жомартбек екеуміз Зайқұлге қарай аяндадық. Қыздар қосылып, бір ырғақпен алақан сокты. Бұл жеңімпазға ойналған туш есебінде болды.

Екінші кезекті Жомартбек алды. Ол ортадағы орындыққа қолына домбыра ұстап шықты. Орындыққа отырмас бұрын, артистерше иіліп, қыздарға тегіс ізет көрсетті.

— Менің негізгі мақсатым КазГУ-ді бітіріп, жақсы азамат бол шығу екенін өздерің де білесіндер, қыздар. Одан манызы ешбір кем емес тағы бір мақсатым бар.

— Ол не? — деді шыдамсыз Зайқұл.

— Ол, — деді Жомартбек, — жақсы әйел алу. — Бұл сөз де қыздардың ду құлқісіне ұласты. Сынғыrlаған тәтті құлқілер тоқталғаннан кейін, Жомартбек сөзін жалғады. — Сендер құлесіндер. Сендерге оңай бұл. Сендер немене, жақсы көрген жігіттеріңе құлағынан басып отырып шығасындар да аласындар. Болмай бара жатса, комсомол ұйымына арыз бересіндер. Ал комсомолдың құрығы ұзын — жігітті, шетке шықкан саяқ жылқыдай етіп қайырып әкеп, арыз айтқан қызға қосақтайды. — Қыздар тағы да бөлмені бастарына көтере құлісті. — Ал, Ербол ағай екеуміздің жайымыз мүлде басқаша. Алдымен біз қай қыз жақсы деп басымызды бір қатырамыз. Жақсы қыз мені жақсы көре ме, айтқанымды қабылдай ма деп және дел-сал боламыз. Қойши, не керек, жігітке жақсы жар тауып алу оңай емес. Сондықтан мен сендерге қазір алдымен жақсы қатын, одан соң жаман қатын туралы екі өлең айтып беремін.

Осылай деп Жомартбек домбыраны қағып-қағып жіберді де, аудиторияны басына көтере шырқап қоя берді.

Аккүба қатын алсан, бойы сұңғак.

Қасына шақырғанда келсе зырлап.

Дауысы: «Әу» дегенде өрен шығып,

Кеудесі енкейгенде етсе бұлғақ.

Аяғын, табағымен койған жуып,

Сүйрәндең сөз сөйлемес өсек қуып.

Бір сөзді екі сөз ғып еш айтпайды.
Көбейсін ұрыс-жанжал қайдан туып.

Еріне адал жүріп, болар серік.
Қуанар ғазиз құрбы жұзін көріп.
Білгізбей бар болса да, жоқ болса да,
Тұрғаны әрқашан да қасын керіп.

Сыпаты жақсы қатын айтсам бітпес,
Мадақтап жаман қатын ерін күтпес.
Ұқсатса аз ба, көп пе тапканыңды.
Кез келсе кедейшілік ештеңе етпес, а-а-ау! –

деп Жомартбек шанақты сарт еткізе соғып, орнынан тұрып, тағы да жан-жағына қарап, бас иді.

Бәріміз қол соқтық.

– Енді жаман қатын туралы айт, – деді Зайкұл шыдамсызданып.

«Айтайын ба?» дегендей, Жомартбек биігірек креслода қолына кітап ұстап, өзге жұрттан оқшаулау бол отырған Майраға қарады. Ол «рұқсат» дегендей, басын изеді. Абаева қазір үшінші курска бүгін ғана көшкен студенткадан гөрі үш жылдан бері ел билеп, тәсілденіп қалған әйел патшаларға ұқсайтындей еді. Құлмей, жымимай, басын тік ұстап, иегімен ишара жасап, саусағының ұшымен бүйрый өткізу. Қолындағы кітабы хазіреттің асасы немесе Богдан Хмельницкийдің булавасы сияқты, оны сөл көтерсе болды, шулап отырған жұрт тым-тырыс тына қалады. Абаевадан рұқсат алған соң Жомартбек қайта шырқады.

Болмайды пейілі сұлу жаман қатын,
Білмейді үйретсен де сөздің салтын.
Ілмелеп салған жерден кекесінде,
Қылады ұрыс-жанжал сөздің артын.

Кетеді тан атқан соң өсек бағып.
Еріне былшылдайды елді шағып.
Қонаққа тамак бер деп ептеп айтса,
Жүреді теріс қарап, жыбыр қағып.

Кісіге күле сөйлеп келмес жанап.
Былшылдар ел көзінше байын сыбап,
Таусылды құні-тұні ет пен шай деп, ‘
Қонағын қыстай келген бәрін санап…

Орамал жерде жатыр, кірі батпан.
Салдырап аяқ-табақ қирап жатқан.
Сүтіне шелектегі ит кеп тисе,
«Кет!» деп те айтпайды оған, құдай атқан,

О-о-о, е-е-е...
Оуф!

Төрөшінің үйғаруымен Жомартбекке де сүю сыйлығы тиді. Ол алшандап, Зайкұлге қарай жүрді. Ернін шүршитіп, нақ соны ғана сүйетіндей боп, ыңғайланып бара жатты. Зайкұл құйтындалап, басын қиқандатып, ернін ыңғайлай бастады. Жомартбек оны өзіне қарай ұмтылта түсті де, басын шапшаң бұрып, шөп еткізіп Зайкұлдің қасында отырған Нәзиләштің бетінен сүйді. Зайкұл сүйісуге ыңғайлап, шошайтқан ернін не істерін білмей, түсі бұзылып, нәумез боп қалды. Оны бағып отырған біз және қыран құлкіге баттық. – Зайкұл, немене сүйіскің келіп пе еді, кел, – деді Жомартбек ештеңе болмағандай жайбаракат оған қарай бұрылып.

– Архимедтің тұтқасын ұстағандай болмай, аулақ кетші, – деді Зайкұл теріс айналып.

– Менің өз тұтқам да жетеді, – деді Жомартбек бейне бір Зайкұлмен ұрысқандай баж ете қалып. – Біреудікі маған дәрі емес!

Осылай деп Жомартбек Зайкұлге қарап құлейін дегендей боп ыржиып келе жатты да, дереу біреумен тәбелесіп қалғандай, түсін томсырайта қойды. Бұлай, бет-бейнесін лезде екінші тұрге түсіре қою сияқты артистік өнер курса Жомартбекке ғана тән болатын. Осынысымен ол бәрімізді бұрын да талай рет құлдірген еді. Бұл жолы да ол біздің құлмес еркімізге қоймады.

Қанипа, Сақила, Назиләш үшеуі үш жақтан қол қөтерді. Майра үшеуіне де бас изеді. Олар ортаға келіп, соғыс кезінде шыққан «Көкем-ай» деген әнді шырқады.

Елде жүрген жас бауырдың майдандағы ағасын сағынып, жүректің запырандай зарымен айтқан жан-жүйені босатар ашы әні аудиторияны кернеп кетті. Үш дауыс қосыла шырқап, «Көкем-ай!» деп зарлағанда терезенің шынысына дейін дірілдеп, қалтырап кеткендей болды.

Қан майданнын ішінде көкем жүр-ay, a-a-ay,
Мылтық кезеп көкеме неміс тұр-ay, a-a-ay-ай.
Көкем-ay!
Қашан келер екен-ay!?
Мен тағдырдан сұраймын күндіз-тұні-ay, a-a-ay,
Көкеме атқан жау оғын маған бұр-ay, a-a-ay, a-a-ay-ай.
Жан көкем!
Дидарынды бір көрсем!

Бұдан кейінгі кезек маған келді. Үш қыз қосыла айтқан жаңағы зарлы ән жүйе-жүйемді босатқан мен не айтарымды білмей састым. Әзірлеп әкелдім дегенімнің бәрі жан толқытқан жаңағы әннен кейін мұлде қажетсіз, керексіз сияқтанды. Бірақ қыздар қыстап, болмады. «Шықсын ортаға, айтсын бірдене» деп жанымды шығарды. Амалсыз ортаға шықтым.

— Мен Абай өлеңдерінде кездесетін ескі сөздердің тізбесін жасап, оларға өзімше түсінік берген едім. Бүгінгі конкурс сияқты қорытынды кешке соны ұсынуыма болады. Бірақ мұның өзі бір дәптер, — дедім қыздарға дәптерімді көрсетіп. — Бәрін табан астында оқып шығу мүмкін емес. Сондықтан мен қазір соңғы оқыған бір кітабымнан сұлу әйел, махабbat жайында жазып алған екі-үш нақыл сөзім бар, соны оқып берейін.

Мен Майраға қарадым. Майра қыздарға қарады.

— Махабbat жайындағысын оқысын.

— Соңғысын айтсын, — деп шуласты қыздар. Абаева кітабын жоғары көтерді. Жұрт тегіс тым-тырыс боп, тыныштала қалды.

— Иә, онда былай болсын, қыздар, — деді Майра. — Ербол ағайдын Абай өлеңдеріне түсінік жасауы біздің ешқайсысымыздың ойымызға келмеген үлкен жұмыс. Оны білудің бәріміз үшін пайдасы бар. Ол әсіресе ертең біз мұғалім болып, мектепке барғанда керек. Сондықтан біз оны ағайдан сұрап, көшіріп алармыз. Меніңше ағайға тандаған қызын сую сыйлығын осы еңбегі үшін беруімізге болады. Ал бұл кісі жаңағы соңғы айтқанын оқып шықсын да, сыйлығын алсын.

Мен бір жапырақ бөлек қағазға тізіп алған махабbat жайындағы сөздерімді оқи бастадым.

«Махабbat бар жерде көз жасы коса жүреді.

Адамның өмірі қысқа болғанымен, махаббаты үзак өмір сүреді.

Құштарлық — махабbat хабаршысы.

Құштарлықты көз айтып, тілекті тіл түсіндіреді.

Жүргегін махабbat мекендесе, ең саран деген адамның өзі ересен мырза боп кетеді.

Әдемі әйелдің әлегі көп.

Сұлу әйел сорға бітеді.

Көрікті әйелдің күйеуінің көнілінен күдік арылмайды.

Сұлуға сұқтанушы көп.

Сорлының әйелі сұлу болады».

Жазып алған қағазымның екінші бетін оқымай, ортасынан бүктеі салып, қыздарға рақмет деген ишара жасадым.

Зайкүл аузынан емшек тартып алған жас баладай боп, баж ете қалды.

— Екінші бетін оқыған жок, Майра. Ербол енді қағазының екінші бетіндегісін оқысын, — деп елбелектеп ұшып кете жаздады.

Абаева маған қарап, «Зайкүл бәрін естімей тынбайды» дегендегі жыныды да, басын изеді. Бұл төрешінің «тағы оқы» деген өмірі еді. Әскерде командир бұйрығын екі ет-

пей орындаپ үйренген басым қағазымның бүктеуін қайта жаздым.

— Бұл үзінділер үндінің ұлы жазушысы Дандиннің «Он ханзаданың басынан кешкен оқиғалары» деген кітабынан алынды. Ал тыңда, Зайқұл, — дедім мен алдымен жүзі жайнап, құлпырып отырған Зайқұлге қарап алып.

— Оқи бер, оқи бер, — деді Зайқұл шыдамсызданып. — Мен тыңдаپ отырмын.

Мен тағы да окуға кірістім.

«... Махаббат жайына келетін болсак, оның мәні адамға дүниеде теңдесі жоқ өзгеше рақат беретіндігінде. Кеудесін маҳаббат кернеген еркек пен әйелдің ойлайтыны өмірдің өзгеше сол рақатына жету ғана болады. Жүргегіне маҳаббаттың нұры түскен жанның жай жұрттан өзгешелігі оның айналасының бәрі құліп, қуанып тұрғандай күйде болады. Ынтызар екі жанның құшактарының айқасуы өздеріне өшпес қуаныш боп танылып, кейін сол сәтті еске алудың өзі ол екеуін ерекше елтітіп, өзгеше шаттыққа бөлейді. Жүректі кернеген осы қуанышқа жету үшін ұлken қызметтегі адамдардың өздері аса қыын ерліктер жасауға дейін барып, мол-мол сыйлықтар тартады, қауіпті іс, қатерлі жанжалға дейін тәуекел етеді...

Әйелге, әсіресе жүргегінде біреуге арналған маздаған маҳаббаты бар әйелге өзі сүймейтін еркекке еріксіз қосакталудан қиямет қорлық жок.

Мені маҳаббаттың улы жыланы шақты аямай. Жаныма дәрі, дертіме шипа сен ғана!

О, құдірет, жалаң бұт жүгіріп, күні бойы қуалап торғай ататын сәби сияқты, садақ толғап, сан адамның жүргегіне жебе қадалатын маҳаббат тәнірі! Не жазығым бар еді менің? Неге мұнша қинайсың мені? Біржола өртеп, құл қылып жібермей, неге мұнша қүйдіресің аяусыз?..

...— Өзіндей сен оның жүргегіне! Оның жүргегі алып жартастың табанындаң тұрақты, нағыз болаттың өзіндей берік. Ол жүректі өзгеше байлық — өз маҳаббатыңың нұрлы гауһар тасымен өрнектегейсің сен! Оның биік кеудесі өзіндей лайықты жардың салмағына жаншылып, өз рақатын алсын өмірден». Ханшаның нөкер қыздары осылай деп үн қатты маған. Бұл сөздерден кейін менің жүргегімді қысқан маҳаббат бұғауы одан сайын тарыла түскен тәрізді болды».

Мен бар оқығыштық өнерімді жұмсалп, бар жанымды салып, біреудің сөзін оқып тұрғандай емес, өз жүргегімнің бар сырын бір жанға ғана арнап, актарып тұрғандай боп елтіп, егілгендей құймен үнімді үзіп, қағаздан басымды көтердім. Әрине, мен бұл

сөздерді тек қана Ментайға арнап едім. «Осынымды ұкты маекен?» деп мен басымды көтергеннен кейін, басқаларға білдіртпеуге тырысып, Ментай жаққа көз тастадым.

Мен оқыған сөздерге қыздардың көбі іштей рақаттанып, бас көтере алмай, төмен түкірыса, сылқылдан күлісіп қалған екен. Зайқұлдің екі көзі ішіп-жеп, маған қадалып алыпты. «Тағы да бар ма, тағы да оқышы» деп өтінгендей, сұрап, тілегендей күй танытады. Тек Ментай ғана құлмestен, жыми-мастан, менің сөздерімді естімегендей бол, маған емес, тере-зе жаққа көзін қадап, ойланып қалыпты.

— Иә, ағай, сыйлығынызды алыңыз, — деді Майра жаңағы мен оқыған үзіндідегі нөкер қыздар мактаған ханшадай жы-миып. — Қалаған қызынызды сүйініз.

Мен жаңағы махабbat жайында үзінділер оқыған сөтте бар дүниені ұмытып, ойымнан шығарған екенмін. Сөйлегенім үшін маған да сыйлық бары, сыйлық болғанда тандаған, жа-ным жақсы көрген қызды құшактап, бетінен сүюге праволы екенім енді ғана есіме түсті. Сол-ақ екен жүрегім өз-өзінен лұпілдеп, дұрсілдеп қоя берді. «Сүйсем бе екен, сүймесем бе екен?» деп ойладым. «Жоқ, осындаі сәті кеп тұрғанда сүйіп алайын, ол қайтер екен?» дедім де, ақырын басып, Ментайға қарай аяңдадым. Ментай маған келе жатыр деп ойламаған сияқты қалып көрсетіп, басқа қыздардай қымсынып, бетін баса бастаған жоқ. Мен оның қасына тақап қалғанда да өзінің сол жағындағы қыздың бетінен сүюге келе жатқан болар деген-дей, он жағындағы көрші қызына қарай мойнын бұрып, оны сөзге шақырды. Дәл сол кезде мен колы дірілдеп, ең алғаш мөр ұстаған ауылнайдай, етектей ернімді жиған бол сәл бү-рістірдім де, оны Ментайдың қағаздай мойнына былш еткізіп басып кеп қалдым. Бейқам отырып, селк еткендей болып және қытығы келген сияқтанып қыз мойнын ішіне тартыңқырап, қайтадан сол жағына қарай бұрды. Ол кез менің қызға құмар-тып, қиналып жүрген шағым емес пе? Егеудей ернім Ментайдың мойнын, кішкентай құлағын үйкелеп барып, лездे қып-қызыл бол кеткен ақ бетінің ұшына тоқтады. Оны өзімше ақырын өптім де, қыздарды қыран құлкіге батырып, мас кі-сідей сенделектеп, өз орныма қарай аяңдадым.

Менен кейін қыздар бірлесіп тағы да өлең айтты. Бірак олардың не айтқанын мен ұққамын жоқ. Ментайдың бетінен бір сүйгенге бір шиша шербетті басыма көтеріп, жалғыз сі-міргендей, өз-өзімнен масайып, буын-буынным құрып, елтідім де отырдым. Сол кезде қолына шағындау дәйтер ұстап, ор-таға Ментайдың өзі шықты.

— Ойынның шарты өзгешелеу нәрселер даярлап әкелуді талап еткен соң, — деді Ментай бөгеле сөйлеп, — мен мына бір дәптерді ала салып едім. Мұнда шешемнің айтқан бірсыныра сөздері жазылған. Шешем бастауыш мектепте мұғалімдік қызмет атқарған, сауатты кісі болатын. Оқыған кітаптарының ақ бетіне өз ойларын жазып, тастай салатын. Менің он жасыма дейін біз ауылда тұрдық. Одан соң Риддер деген қалаға көшіп барып, әкем жұмысшы болды. Былтыр ауылға барғанда (әкемнің інісі ауылда тұрады) апам оқыған кітаптардың беттерін бір-бірлеп ақтарып отырып, оның өз қолымен жазған жазуларын мына дәптерге көшіріп алған едім. Талай қызық кітапты өздерің де оқып жүрсіндер ғой. Мен сендерге апамның жазғандарын айтып берейін. Мұның кей тұстары тұрпайылау да боп көрінер. Бірақ бәріміз де ес білген ересек балалармыз ғой, ондайларын алып тастамай-ак тұтас оқи берейін.

— Дұрыс.

— Жөн.

— Оқы, Ментай, — дедік біз жарыса шуылдал.

Ментай тамағын кенеп алды да, асықпай, жайлап, бірінің сонынан бірін тізіп, ана жүрегінен шыққан ақылдарды актара бастады.

«1. Жазғы салқыннан жанынды аяма.

2. Ешқашан да ешкімді жамандама. Ең жаман деген адамның да өз жақсылығы болады.

3. Қыз көйлегінің етегі тізеден жоғары шықпауы керек, себебі қыздың жалаңаш жеріне көп көзінің құрты түскіш келеді. Ал халықта: «Есті қыз етегін қымтап ұстайды» деген мақал бар.

4. Әйелдің жалаңаш денесі еркектің құмарлығын қоздырады. Ақылмен бөгеп, сабырмен тұсалмаған құмарлық таудан төңкерілген сен сияқты: жолындағының бәрін үйпа-түйпа етіп, жайпап, жойып кетеді. Сондықтан әйелдің ерек құмарлығын қоздыратын ашық-шашиқ жерді көбейтпей, жауып, жария етілмейтінін қымтап ұстасуы абзал. Әсіресе етекті қара санға дейін көтермеу, кеудені жалаңаштамау жөн. Сонда ерек елендемейді, әйел аландамайды, адалдық бұзылмайды.

5. Ешкіммен барқылдан ұрыспа, бағанды жоясын.

6. Қарқылдан құлу, тарқылдан сөйлеу – дарақылық белгісі.

7. Кемшіліксіз кісі болмайды, оны көруден оңай жок. Кісі кемшілігін тез көруге емес, тез түзетуге көмектес.

8. Қызға қатты құлудің қажеті жок, жігіттерге оның жы-миғаны да жетіп жатыр.

9. Ауыз шешендік әркімде болады. Әсіресе қыздың аузы

сүйрәндеп, көп сөйлемегені абзал. Өйткені қыздың құлкісі, жымиюы, бас изеуі, көзқарасы, жүріс-тұрысы – бәрі де сайрап тұрған сөз. Сондықтан, оның аз сөйлеп, айналасына ақылмен танылғаны дұрыс.

10. Шошандаған қыз шешенің атына кір келтіреді.

11. Баласы арак ішсе, шешесі у іshedі. Маскүнем, жаман бала жақсы ананы ажалынан бұрын көрге кіргізеді.

12. Жаман туыс тістеуік, жақсы жолдас үйірсек. Жақсы дос жаман өкеден артық.

13. Үміт күткен ұлы оңбаған боп кетсе – әке сорлы; қызы күйеуге өтпесе – шеше сорлы; сұлу деп алғаны сүйкімсіз бол шықса – жігіт сорлы; қыран деп тигені жапалақ бол шықса – жар сорлы.

14. Ақ көніл мен адал ниеттен туған іс өсем болмаса да сүйкімді. Айла мен арамдықтан туған іс өдемі болса да жиіркенішті.

15. Қыздың жақсы жігітке шығуы, жігіттің жақсы жар таңдап алуы женіспен пара-пар. Алдымен женіске жету қымбат, ал жеткен женісті баянды ету – одан да қымбат.

16. Көшеде көлденен тұра қалып, бірінің ернін бірі жұлып жердей бол жалмап, жұрт көзінше сүйісіп жатқан қыз бен жігітте ар да, ұят та болмайды. Ондай әдеттен без, ондай құрбыдан аулақ.

17. Кей адам кілт етпе келеді. Бірақ ол мінез жас балаға, сұлу әйелге және ұлы адамға ғана жарасады. Бұл үшеуінен басқаға біткен қыңырлық қырсықпен тен.

18. Махабbat барша байлықтан құшті. Бірақ құштіге де көмек керек. Сол сияқты махабbat та өзін байлық пен барлықтың қоса қолдауын ұнатады.

19. Екі адамның бір-біріне шын ықыласпен қалтқысыз қызмет етуі не араларындағы адал махаббаттың, не асыл достықтың арқасы.

20. Еркекке жүрек керек, әйелге тірек керек.

21. Тірі адамның бар бақыты, бар қызығы жер бетінде. Оған көкке үмтүлудың немесе о дүниеден үміт етудің қажеті жок. Сол себепті бар терді төгіп, барша ой мен ақылды жұмсап, жер бетін, тұрған үйінді жұмақ ете біл.

22. Ел сыйларлық бағаң болмаса, елге аға болдым деме.

23. Жақсы адам – магнит. Магниттің бірнеше темір шегені өзіне тартып ала алатыны сияқты, жақсы адамның да жанына жұрт көп үйіріледі. Өзің жақсы болсаң – айналанда досың көп; жаман болсаң – жалғыз жүресің; орташа болсан – сен де бір жақсының жанын жағалайсын.

Досты сырттан іздеме, жақыннан ізде, өзіннің ішіннен, ішкі дүниенен ізде. Жаңың жақсы, жүрегін жылы, ақылын парасатты болса – іздеген досың алыстан үйіріліп, өзі келеді.

24. Біздің ауылдың қазактары баяғы ескі әдетпен әлі күнге дейін жүзге бөлінеді. Содан соң әлі жеткені өлсізін аяғынан шалып, бөтен жүздің баласы деп жұдырықтап, жұлмалап, жүндеп жатады. Алауыздықтың атасы – жүз жойылса екен. Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсе екен!

25. Ел билеген жақсы адамның өмірдің күнделікті күйбенімен кетіп, ертеңгі үрпаққа мұра боларлық өз атынан ештеңе қалдырмауы өкінішті. Абай атамыздың өзгелерден артықшылығы да осында – артына тастап кеткен асыл кітабында ғой.

26. Біреуді пәленше көп біледі деп мактайды. Көп білген адам көп тындырса, мактауға болар еді. Көп біліп, түк тындырмайтындар да бар. Мұндай іске пайдасыз білгіштікті білдім деудің қажеті жок. Ондай «білгіштен» аз біліп, көп тындыратын коңырқай адамның өзі артық».

Ментай дәптерінің бетін жауып, көкірегіне басты, жүртқа басын иді.

Кыздар козыдай жамырасып, жарыса сөйлей жөнелді.

– Үндемей жүріп, бар білім сенде екен ғой, Ментай.

– Міне, тамаша!

– Кітап сөзінен кем емес!

– Кей кітаптарды қырық рет актарсан да, мұндай сөздерді таба алмайсын, – десті.

«Ментайдың мұнша сабырлы, ұстамды болуы шеше тәрбиесінен екен-ау, – деп ойладым мен. – Асыл ана ешқашан да аптықпа, асықпа, шошақай болма деп қызының құлағына сініріп отырған-ау, тегі. Ақылды ананың адаптерзентіне берген ақ бата – тәрбиесіне не жетсін, шіркін!»

– Ал Ментай, сыйлығынды ал.

– Не тілейсің? – десті қыздар қаумалап.

Менің жүрегім, кос ішегі қатты бұралған домбырадай болып, соғуын тоқтатып, тынып қалған сияқтанды. Ментай не тілер екен, Зайкүлше, біреу келіп бетімнен сүйсін дер ме екен деп ынтықтым.

Ментай басын шайқады.

– Бұл менің өз жанымнан шығарғаным емес, мен апамның айтқандарын ғана оқып бердім. Сондықтан мен оған ешқандай сыйлық тілемеймін.

Менің екі бетім ду ете түсті. Жана, өз кезегім келгенде, біреудің сөзін оқып бергенім үшін ақы тілеп, Ментайдың бетінен сүйгеніме ұялдым.

Кешіміз көнілді болып, ұзакқа созылды да, университеттен жатакханаға кеш қайттық. Улап-шулап, көшені басымызға көтере дабырласып келе жаттық. Бір қаға берісте мен Ментайға тіл қаттым.

— Ментай, сен маған өкпелеп қалған жоқсың ба? — дедім.

— Неге?

— Бағанағы сүйгенім үшін.

— Ол, біріншіден, ойынның шартына байланысты болды ғой, — деді Ментай. — Екіншіден, сіз менің ағайым іспеттісіз. Ағасы бетінен сүйгенге қарындасы өкпелеуші ме еді?

— Шын өкпелеген жоқсың ба? — дедім мен қуанып кетіп.

— Шын, — деді Ментай байсалды үнмен.

— Онда рақмет саған...

Біраз жүргеннен кейін тағы да үн қаттым.

— Ментай, бір өтінішім бар еді айтатын, — дедім.

— Айтыңыз.

— Рұқсат етсен, жаңағы оқығандарыңды көшіріп алар едім.

Ментай үнсіз екі-үш аттады. Содан соң барып жауап берді.

— Дәптерде басқа да шимайларым бар еді, — деп баяу айтты да, тез шешімге келді. — Жарайды, алыңыз. Бірак басқа ешкімге көрсетпессіз.

— Көрсетпеймін, — дедім мен ант еткендей елпілдеп.

Қызылтығындағы дәптерін маған берді.

Бағана, оны бір сүйгенге сүйегім балқыған еді. Енді дәптері колыма тигенде патшаның сарайынан көтергенінше алтын алған қайырышыдай қуандым.

Жатақханаға жетіп, бөлмеге кіргеннен кейін стол басына отыра қалдым да, шамды қөлеңкелеп алып, қадалып қыз дәптерін окуға кірістім. Дәптердің алғашкы бірнеше бетіне «АПАМНЫҢ АЙТҚАНДАРЫ» деген заголовокпен Ментайдың бағанағы оқығандары тізілген екен. Оның одан кейінгі беттеріне қыз өзінің оқыған, білген, көрген жайларын жазыпты. Соларға байланысты өз ойларын маржандай тізілтіп, қысқақысқа етіп қағазға түсіріпті. Біткен әр ойдың арасын сызықлен бөліп тастап, кей жазбаларына жеке-жеке ат қойып, рим цифrlарымен тараулап отырыпты. Дәптердің кей тұстары күнделік іспеттендіріліп, онда қыздың жан сырлары баяндалыпты. Мен ол беттердің бәрін дастарқандағы тәттінің бірінен соң бірін сұрап, қол созған баладай болып, бас алмастан оки бердім.

Тан ағарғанша тапжылмастан отырып мен Ментай дәптерінен мыналарды оқып шықтым.

«Құлактан кірген өтірік пен өсек ғашықтар жүрегінің төріне таскорған бол қаланады. Тұрмедей қапас, сұрықсыз ол қор-

ғанның кірпіштерін балталап бұзып, сүйменмен соғып, қирата алмайсың. Оған өзгеше құрал керек – актыққа көз жетіп, адальдыққа көніл сенгенде ғана ол құл болып, көкке үшады.

Зұлымдық махаббатты ториды. Қашан да махаббаттың қалай мерейін төмендетсем еken деп аласұрады. Тек күшті махаббат қана зұлымдықтың торына түспейді.

Шығыс нақылы. I. – Басқа кіммен дос болсаң, онымен дос бол, бірақ мынадай үш адаммен дос болма, – депті бір данишпан өзінен ақыл сұрай келген адамға. – Ақымакпен дос болма, ол саған жақсылық жасаймын деп жүріп-ақ жамандық жасайды; зеріккіш жанға жолама, қанша сенгенінмен ол сені тастап кетеді; өтірікшіден аулак бол, ол сені өсекке таңғанын өзі де сезбей қалады.

II. Бір адам қазының алдына келіп: «Менің үш түрлі құмарлығым бар, олар: шарап, әйел, өтірік айтушылық. Осы үшеуінің қайсысын тастасам еken?» – депті. Қазы ойланып отырып: «Өтірікті тастағаның жөн болар» депті. Кенес алған адам қайтып кетеді. Бір күні оның бөтен әйелге көнілі ауады. Сонда оның басына мынадай ой келеді: іс аяғы насырға шауып, қазыға барсам – ол менен «Басқаңың әйелін азғырғаның рас па?» – деп сұрайды. «Иә», – десем, жазаға үшыраймын, «жок» десем, өтірікші боламын. Қой, одан да әйелқұмарлықты да тастайын деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, ол өзінің шарапқұмарлығын да тастаған еken дейді.

«Бұл байғұс неге шөлге құмар?» деп балық түйекұсқа таңданады еken. «Бұл неге соншама суға ғашық?» деп түйекұс балыққа таңданатын болса керек.

Інжу теніздің терең түбінен алынады. Теніздің сұғына тоңып, сұна тұншықпағанның інжу мен меруертке қолы жетпейді. Махаббат та сол сияқты.

Жылтыраған кішкентай үшқыннан лапылдаған өрт тұтанды. Махаббат та сол сияқты.

Жаманға бастамақ мұраттан жақсыға бастар үят артық.

Шөлдемей тұрганда екі рет ішкен судан шөл қысканда бір рет қанғанның өзі абзал.

Жалықпайтын жан жартасты мұжіген сумен тен.

Кінә тағу – кикілжінің басы.

Зеріккіш жанның махаббаты қайтарылmas қарызбен тен. Соқырдың көзі көрмесе, күнде қанша жазық бар.

Тату болып, ажырау жаныңа түскен дақпен тен. Араз болып, жақындау, ол да өзінше бір мерей.

Тұрақтылық – махаббат мұраты.

Сүйіскен жандар бір-бірінен алыста жұрсе, тұс көрісіп, түшіркеніседі.

Өндег тән табысса, түсте жан жанасады.

Тұс туралы. Ғашықтар көретін түстің төрт түрі болады.

I. Сүйгені тастап кеткен ғашық түсінде сүйіктісімен жақындалп, қайтадан татуласып жүргенін көреді. Ояна келсе, онысы тұс болып, өкінішке батады.

II. Сүйгені жақында, бірақ араларында әлдебір салқын жүрген ғашық түсінде сүйгенінің өзін тастап кеткенін көріп, қатты өкініп, кейде өксіп жылап оянады. Бұл оның солай болып кетпесе игі еді деген ішкі ойының жалғасы.

III. Сүйгенінің үйі жақын жердегі ғашықтың түсіне алыстап, аулақтап кеткен бол көрінеді. Бұған қатты қиналып, үрейлене оянған ол бұл тұсі екенін, ғашығының ешқайда кетпегенін біліп, «уһ!» деп, өз-өзінен қуаныш табады.

IV. Сүйгенінен алыста жүрген ғашық түсінде оның қасында болып шығады. Екеуі қосылып, қуаныш, рақат табады. Ал ояна келгендे оның бірі де жоқ болып шығады да, бұрынғыдан да күшті қайғы мен қасіретке батады.

Ұстамды әйел мен ұстамды ерекк күлге көмүлі қоламтаға ұқсайды, олар құлді аршып, өздеріне жақын келген жандығана қүйдіреді.

Өз ойларым:

Неге екенін білмеймін, мен әйелдер туралы, олардың жаратылыс-табиғатындағы мәңгілік мазасыздық жайында көбірек толғанамын. Кейде менің әйелді тұнгі бөлмеде маздап жанып тұрған шыракқа теңегім келеді. Олай дейтінім, шырак бүкіл бөлмеге сәуле шашып, нұр таратады. Соның жарығымен үй ішінің күндізгі тіршілігі жалғасып, шаруасы істеліп, реттеліп жатады. Сағат сайын шырактың майы азыятып, бойы алласара береді. Ең соңғы тамшы майы сарқылып, білтесі біткеннен кейін, «ал, маған разы болындар» дегендей, кеудеден актық рет дем шығарғандай бір дір етеді де, шырак сөнеді. Ол жан-жағына ұздіксіз жарық шашып, қаранғылықты қуалаумен бар өмірін өткереді де, мәңгі өшеді.

Байқап, барлап қарасақ, әйелдің де өмірі осыған ұқсайтын сияқты. Бойжетіп, босаға өзгертіп, басынан қыз дәурені кеткеннен кейін ол қызметке тұрады, жұмысқа орналасады. Біраздан кейін балалы-шағалы болады. Одан соң қызмет, күйеу және баланыңғана қамын ойлад, бар жанын соларға салып, дедектейді де жүреді. Кешке артынып-тартынып жұмыстан келе сала білекті сыйбанып жіберіп, үй ішіне ас өзірлейді. Көпшілік еркектер тұз шаруасы, кенсе қызметінен кел-

геннен кейін, жығылып қалмау үшін дәңгелек үстелді жағалаған жас баладай болып, диванды төніректейді. Мен мұны ауылдан да кеп көрдім, қаладан да байқадым. Ал әйел оған мұлде қабак шытпайды, балаларының бетінен бір-бір иіскеп алып, үй ішін күміс құлкіге толтырып, жайрандап, жарқылдаپ жүре береді. Мен осының бәрі әйел жүргегіндегі шексіз махабbatқа байланысты-ау деп ойлаймын. Меніңше, әйел махабbatы – ең күшті махабbat. Еркектер әлімен күшті болса, әйелдер махабbatымен мықты. Әйел махабbatы – әлемнің тұтқасы. Мен осылай деп түсінемін. Әйел махабbatының күші Жердің тарту күшінен кем емес-ау деп ойлаймын.

Мінеки, әйел деген осындай, ерекше еңбекші жұрт. Ол дүниеге өмір таратады, қоғам игілігіне енбегімен үлес қосады, семьяға қуаныш әкеледі. Сол үшін ол карлығаштай лыптып, ешқашан тыным таппайды. Бұдан басқа тіршілікті ешбір әйел өмір деп түсінбейді. Біз де бір күні семья құрып, апа, аналарымыздың мөңгілік кәсібіне кірісеміз-ау әлі. (Біздің диван жағалағыштарымыз қандай болар еken десенші?!.).

Семья – мемлекеттің негізі. Біздің мемлекетіміз – азаттықтың, әділдіктің, адамгершіліктің Отаны. Семьяға адалдықтың үлгісі де елден елге, ұрпактан ұрпакқа бізден тарауы керек. Сондыктан мен ерлі-зайыпты адамдардың жұптылық салтын адалдық заңындай ардактап, бұлжытпай орындауын қалаймын. Әйелдің жүргегіне жара түспесе еken, ол әрқашан да бақытты, қуанышты бола берсе еken деймін. Барлық әйелдің күйеуі аккөніл, адап болса еken, олар әрқашан әйелдерін қадірлей білсе еken деп тілеймін.

Мен Отанымды сүйемін. Өз мемлекетімді өз үйімдей көремін. Егер мен соғыста болсам, сүйікті Отаным үшін Зоя Космодемьянская, Мәншүк Мәметова, Элия Молдағұлова сияқты, қасықтай қанымды, шыбындай жанымды аяmas едім. Бірақ менің үлесіме соғыска бару тиғен жок. Мен бұл соғыста талай адамның қаны төгіліп қорғалған қасиетті мемлекетімнің моральдық негіздері одан сайын берік бола беруін мұрат тұтамын. Әрістеген экономика мен берік моральдық негізі бар мемлекет ешқашан да, ешкімнен де жеңілмейді деп білгендей соны нығайта беруге үлес қосуды арман етемін.

Он сегіз жас – от бол лаулап тұрған шағы еken ғой адамның. Жаның жалынды болып, жас ғұмырды еліне пайдалы етіп өткізгенге не жетсін! Жан-жағына нұр шашып өткен өмірден ардақты не болсын!

Кино – жақсы өнер. Бірақ кейбір қыздардың сабакты тастап, күн сайын киношыл болуы – жақсы өнер емес-ау.

Көз көрмегенге күдік келтірме. Күдік – өтіріктің, жаланың бір түрі.

Ауыздан шыққан сөзді аңдыма. Аңдысан да жаманға жорыма.

Сырлар I. Кеше университеттен Е., Ж. және мен үшеуміз бірге қайттық. Құлқілі, қызық жайларды көп айтысып, жатақханаға дейін жаяу келдік. Бір кезде ұлдардың қыздардан сыр жасырмайтындығы, ал қыздардың ұлдарға сырлын айтпайтындығы сөз болды. Е. менен осының себебі не деп сұрады.

— Қыздың жағдайы қынғой, ағай, — дедім мен. — Олар жігіттерге сырлын лақ еткізіп ешқашан актара алмайды.

— Неге?

— Оның неге екенін айту қын. Бәлкім қыз табиғаты, жаратылышы солай шығар. Әйтеуір қыз сырлын ішіне бүгеді. Ол сүйіп түрған адамына мен сені сүйемін деп айта алмайды. Айта алматандықтан оның сүйген жігітінен айырылып қалуы да ықтимал.

— Айтуы керек қой.

— Ия, айтуы керек. Бәлкім қыздың қадірі сол айта алмаудыңда шығар, кім біледі.

— Мен қыз болсам, айтар едім, — деді Ж.

— Қыз жанының нәзіктігі, жасқаншақ, үркек, сыршылдығы айтқызбаса, қалай айтасың? — дедім мен күліп.

II. Бұгін біздің бөлмеге жүгіріп З. келді.

— Мен бір жігітпен танысып едім, соны сынап берші, — деді екі иығынан дем алып.

— Қой, З., «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деп заулатып қоя беретін жігіт жылқы емес, қалай сынайды оны? — дедім әзілдеп.

— Қойшы, сен білесін ғой, адамның жақсы, жаманың бірден айырасын ғой, — деп З. өнештеп болмады.

— Танықсандастыңа қанша болды? — дедім ол қыр сонымен қалмаған соң.

— Бакандай он алты күн.

— Тым аз екен, — дедім мен басымды шайқап.

— Сеніңше жігіт пен қыз қанша уақыт таныс бол жүруі керек?

— Бір жыл, екі жыл.

— Ойбай, — деп З-ның көзі бақырайып кетті. — Оған дейін менің ішім жарылып кетеді ғой, Ментай-ау.

— Жігіттің жанын сынау айлар мен жылдарды керек етеді дейді, — деп мен күлдім.

— Қойшы, күлмеші, мен оның барлық қасиеттерін санап шығайын, сен маған оның қандай жігіт екенін айтып берші.

3. өлердегі сөзін айтып, жалынғандай болды. Мен оған екі-үш сұрапқ қойды.

— Жігітің арак іше ме?

— Елтеп іshedі, бірақ көп емес.

— Мас болғанын көрдің бе?

— Бір-ак рет. Онда да бір вечерде жолдастары іш-іш деп болмаған соң...

— Басқа қандай мінін білесің?

— Басқа еш міні жоқ: жақсы билейді, иіліп тұрады, киноға апарады. Оның үстіне ағасы жақсы қызметте көрінеді.

3. мен жігітің жаман екен деп айтып қала ма деп сасқалактағандай, оны үсті-үстіне мактай жөнелді.

— Кой, 3., — дедім мен тағы күліп. — Бұл сұраптарды саған әшейін, өзіл үшін қойып жатырмын. Мен сырлас емес кісіге сын айта алмаймын. Бірақ апамның бір жігіт жайында айтқаны есімде қалыпты. Қаласаң, соны айтып берейін.

— Айтшы, жігіттерді қалай сынау жайында болар, — деп 3. одан сайын үздіге түсті.

Апам мен жоғары класқа көшкеннен кейін өмірдің әр алуан қыындығы, жақсы мен жамандық, әр қылыш адам мінездері жайлы әңгімелер айтып отыратын. Сонда байғұс апам айтқанының барлығы менің құлағыма сіне берсін деп ойлайды екен ғой. Бір күні апам өз-өзінен отырып, маған жігіттер жайлы әңгіме айтты.

— Өмірде мінсіз кісі болмайды, — деп бастады апам сөзін. — Қызға жігіт жүз процент жақсы бол ешқашан да кездеспейді. Жігітті жүз процент жақсы ететін жақсы жар, жақсы әйел ғана. Сондықтан қызы балалардын дап-дайын, жақсы күйеуге шыға қоямын деуі қыын. — Апам осылай деп басын бір шайқап қойды. Мен әлдебір кітапқа көз жүгірткен бол, үнсіз тындал отыра бердім. — Ол жігіттердің де кінәсі емес, — деді апам қайтадан сөзін жалғап. — Олардың да бұл істе білім, тәжірибелері жоқ. Келіншек алу керектігін білсе де, онымен қалай өмір сұру керектігін білмейді. Оны жүре-жүре жігітке өмір үйретеді. Сондықтан жас жігіттер маған кесек-кесек руда іспеттес бол танылады. Ал жас әйелге сол руданың кенін алып, жақсы мұсін жасау қажет, өзінің көңіліндегідей күйеу етіп шығаруы керек. Бұл үшін біреудің еркесі бол, бұлғактап өскен қызы байғуста тәжірибе жоқ. Ух! — деп апам әлдебір ауыр жүк арқалап келе жатқандай бол күрсініп қойды. — Эрине, руданы іс қылу оңай. Ол үшін заводта арнаулы мартен пеші бар. Пештің қызуы руданы балқытып, онын бойындағы құрышты коқыстан бөліп алуға мүмкіндік береді. Содан соң шебердің таза

күрышты қайда пайдаланамын десе де еркі бар. Ал жігітті руда сияқты пешке салып балқыта алмайсың. Оны тек әйелдің махаббаты ғана балқытады. Күшті махаббат қана күйеудің бойындағы кінәратты женеді. Күшті махаббаты бар, акылды, сабырлы өйел ғана жаман жігітten жақсы жар жасап ала алады. Содан кейін олар бірінің айтқанынан бірі шықпай, сыйласымды, тату-тәтті өмірді бастарынан кешіреді. Бұл жолда әйелдің көп қажыр, қайраты жұмсалады. Ол жақсы жарды содан сон барып табады.

— Апам байғұс бұл әңгімесін маған бір емес, біrnеше рет қайталап айтқан еді, — дедім З-ға бұрылып. — Сондыктан құлағымда қалыпты. — Ал енді мен саған не деймін? Менің айтар ақылым біреу ғана...

— Е, соны айтшы, — деді З. шыдамсызданып.

— Менің айтар ақылым мынау ғана: өзің біл, өзің ойлан, өзің есепте. Қыздың өзіне лайық өмірлік жар таңдауы ауыл боп ақылдастып, базардан ат сатып алу емес. Өзің оған жақсы жігіт деп шаң жуытпай тұрсың. Ал жақсы жігіттің әлден арак ішуі маған ұнап тұрған жок. Қосылған сон кемшілігін түзеп әкетуге әлім келеді, апам айтқандай, махаббатымның күші, өз қажырым оған жетеді десен, өзіне серік ет оны.

— Сонда оны жаман жігіт дегін келе ме?

— Менің ешкім жайында асығыс пікір айтқым келмейді. Оның үстіне өзім көрмеген, білмейтін адамым туралы олай деп тіпті де айта алмаймын. Бәлкім, бір қарағанда біреуге біреу жаман көрінгенімен, негізінде ол жақсы адам бол шығар, кім біледі. Жігіт үстіндегі көйлек емес қой бірден иә жақсы, иә жаман деп бағасын беретін.

— Осындаидын бәрін қайдан білесін? — деді З. құліп. Мен оған шындалап жауап бердім:

— Адам бойындағы, әсіресе қыз бойындағы касиет ана берген тәрбиеден ғой. Апам маған ылғи: «Карағым, адамды білмей жатып, асығыс жамандама. Кім біледі, сол жаман деген адамның да жақсылығы болар» деп отыруши еді. Мен ол кісінің өмірі біреуді «ол солай» деп жамандағанын естіген емеспін. Одан сон адамға тәрбиені мектеп пен кітап береді ғой, — дедім.

— Мектепте мен де оқыдым, менің де шешем бар. Ендеше мен неге сен білгенді білмеймін? Бірак мен ешқашан да бастаған кітабымның аяғына шықкан емеспін. Неге екенін білмеймін, кітапты колыма алсан-ак үйкым келеді.

— Сен де жақсы қызың, — деп мен З-ның мойнынан құшақтадым. — Сен аққөнілсін, ойындағыны жасырмай тура айтасын. Бұл — жақсы адамның қасиеті. Бірак сен сәл үшкапалаксын, көргенің мен естігенінді байыптай бермейсін. Аз-

даган көрсекізар, модышылдығын бар. Бірак мұның бәрі кейін өзінен-өзі қалады.

– Рас айтасың ба? Мен шынында жақсымын ба? – деп З. қуанып қалды. Қуанғаны сондай, ол маған ақылласамын деп келген әңгімесін де аяқтапастан ұмытып кетті.

Біз университеттің екінші курсын аяқтауға айналдық. Ертең бәріміз соңғы емтиханды өткізіп, үшінші курска көшеміз. Кейбір қыздар көше алмай қала ма деп корқып жүруші едім. Әупірімдеп олар да өтіп келеді. Оларға емтихан кезінде Е. ағай қатты көмектесті.

Ертең кешке курсты бітіруге арналған кешіміз болады. Оған бәріміз жаңа нәрсе даярлап апаруға келістік. Мен «Апамың айтқандарын» оқып берсем деймін».

Меңтай дәптерін ең қызық романға үнілгендей боп, бас алмастан оқыдым. Әшейінде көп үндемейтін, ешкіммен ешқашан да сөз жарыстырып жатпайтын, құптағанын жымиюмен жеткізіп, теріс көргенін үнсіз қалумен анғартатын Меңтайдың жан шешендігін жанадан тағы да танығандай болдым. Оқыған кітаптарынан жазып алған үлгі, ғибрат боларлық сөздері, қоғамдық мәні бар кейбір мәселелерге өзінше ой жүгіртіп, баға беруі мені сонша тебірентті. «Осындай көрікті, ақылды, адамгершілігі мол қызға колы жетіп, жар еткен жанын арманы болар ма екен, сірә», – деп іштей күрсініп, ынтықкан үстіне ынтыға түстім. Бағанағы оны бетінен сүйгенім ойыма оралғанда жүрегім лүпілдеп, толқып, лықып аузыма келіп қалғандай болды. Меңтайды ойынның тәртібі дегенді сылтау етіп, рұқсатсыз сүйгеніме қайта қысылып, «апырай, ол өкпелеп қалған жоқ па екен?» деп және қиналдым.

Осы ойлармен мен тан ата бөлменін шамын өшіріп, бајылдауық төсегіме барып кисайдым. Мактасы түйіртпек-түйіртпек бол екі-үш жерге жиылып, өзге тұсы мұлде жұқа-рып кеткен, жамбасқа жайсыз ескі матрац үстінде өлі тигендей бол дөнбекшідім. Көзден үйқы қашып, Меңтай туралы ойым шынжырдың шығыршықтарындай біріне-бірі жалғасып, жаңа бір өлеңнің жолдары туды. Ол жолдарды ұмытпау үшін қайта-қайта орнынан тұрып, қағазға тіздім. Әрен дегенде бір-екі сағат көз шырымын алып, тұске таман Меңтай дәптеріне оның тоқтаған жерінен жалғастырып мына шумактарды жаздым.

Ай – касы, күн – Меңтайдың екі көзі.

Самал жет – оның күле айтқан сөзі.

Бакыт – ыстық құшағы, байлық казына.

Дүние деген тек сонын жалғыз өзі!

Құлактың сүйкімдісі – онын аты.
Көздін көркі – бір сзық жазған хаты,
Ұжымак деген бары рас болса,
Ол – тек қана Ментайдың махаббаты.

Ракат – сонын кеудесі, гүл – мінезі.
От – өзіне тура көз тіккен кезі.
Дүниедегі ең тәтті – сонын ерні.
Дәмі қайтып, ешқашан етпес мезі.

Маржан, жақұт дейтіндер – сонын тісі.
Көз тартар әдеппенен қылған ісі.
Бір ауыз айтқан сөзі жанды ерітіп,
Мас болар ак дидарын көрген кісі.

Тиғенде колым оның білегіне
Жеткендей болым барлық тілегіме.
Басыма бақыт орнап омірдегі,
Бар шаттық құйылды кеп жүрегіме.

Қайтер ем егер Ментай күшақтатса –
Жарқырап, күнше құліп, таң бол атса?!

Сүйгізіп тағы да бір ак тамактан,
Өн беріп, жылы шырай жауап катса?!

Бәрі аз бағасына барша саннын.
Тәж, тағы мал мен мұлкі патша, ханнын –
Ментайды мәнгі күшүп сүйетүғын
Бар екен не арманы жітіт жаннын?!

* * *

Дәптерді өзіне қайтарып берейін деп алпыс екінші бөлмеге барсам, Ментай бүгін түстен кейінгі поезден каникулға ауылына қайтпақ бол әзірленуде екен. Кітаптарын текшелеп буып койыпты. Үстел үстінде аузы жайындағы ашылып, кара чемодан жатыр. Қанипа, Майра, Ақанас, Нәзилөш, Зайқұл бәрі сонда жиналған, жапырласып жүк буысып жүр.

– Өй, сен қайда жүрсін? – деді Зайқұл мені көре салып, жүк салатын кенепке тығыздал жатқан Ментайдың көрпежастығын тастай беріп. – Аузын түймелеп, бу мына қызыл көрпені.

Мен колымдағы дәптерді Ментайға қайырып үлгіргенше Зайқұл ағаш тұтқалы, жүк буатын екі айыр брезент белбеуді менің мойныма салып кеп жіберіп, бүйдалап алған тайлағындағы елпендетіп, жүгі жиналған жалаңаш төсекке карай жетелей кеп жөнелді.

– Койсаншы, Зайқұл, – деп қыздар ду құлісіп жатыр.
– Е, не коятыны бар. «Қызыл көрпе» деп тандайы тақылдағанда сондай, бусын қызыл көрпесін.

Мен бұрылып, қолымдағы дәптерді Ментайға ұсындым.

— Ә, менің дәптерім бе? — деп Ментай оны маған бергенін мұлде ұмытып кеткен сияқтанып, жайлап қолына алды да, бетін ашпастан ашық жатқан чемоданның ішіне тастай салды. Мен біреу-міреу дәптерді актарып, ондағы менің өлең-сұмағымды көріп қояр ма екен деп қорықкан едім. Асығыс болғандықтан ба, әйтеуір, ешкім оған назар аудармады. Лезде ол Ментайдың чемоданға салған басқа заттарының астында қалды.

Зайкүлдің басшылығы, Майраның көмегімен мен Ментайдың көрпе-жастығын, қыскы пальтосын кенепке жайғастырдым.

— Сенің осы жалқаулығын-ай, Зайкүл, — деді Ментай қасымызға келіп, — ағайды әуре қылмай, өзін-ақ буа салмайтын ба едін?

— Е, Ербол тұрғанда мен неге буамын? — деді Зайкүл. — Жігіт деген қыздың көк есегі емес пе, тәйірі. Қыздардың жүгін көтеріп, жұмысын тындырғанды бақыт деп білуі керек бұлар. — Осылай деп Зайкүл қыздарды ду құлдіріп алды да, сөзін қайта жалғады. — Оның үстіне мен бұған жақсылық жасап тұрмын, — деп иегімен мені нұскап, Ментайға бұрылды. — Сенің етіңе тиген көрпені қолына ұстартым, сенің иісің сінген заттарды мұрнына іскеттім. Бұдан артық не керек жігітке! Ербол, солай ма? — Зайкүл мені иығымнан нұқыды.

Мен терлеп-тепшіп, құліп, басымды изедім.

— Түу, Зайкүл, сен де жоқты айтады екенсін, — деп Ментай қып-қызыл боп, теріс айналып кетті. Қыздар сылқ-сылқ күлісіп, төмен қарасты.

Зайкүлдің сөзінен бе, қыздардың құлкісінен бе, күннің ыстықтығынан ба, әлде шынында да, Ментайдың заттарына қолым тиген соң елжіреп, есенгіредім бе, әйтеуір, мандайым, өне бойым жіпсіп, лезде арқамды тер жауып кетті. Қалын солдат гимнастеркасы оны сырт көзге көрсетпегенімен, соған ерегесіп, касақана, қыздар көрсін дегендей, екі самайымнан жарыса домалаған кос моншақ еңкейіп жұмыс істеп жатқан менің мұрныма қарай жылжыды. Мұны қыздар көрмесе екен деп, мәнкитін асаудай мойнымды ішіме алып, одан сайын бұға түстім. Дес берісі, осы сәтте біреу дүбірлете жүгіріп келіп, сартылдата бөлменің есігін қақты да, жұрттың бәрінің назары солай қарай ауды. Ол түнде қаладағы жақындарының үйіне қонып, қыздарды шығарып сала алмай қалып қойдым ба деп желпендей келген Жомартбек екен. Қыздар жапырласып оған бұрылып кеткенде мен ұрланып,

гимнастеркамның жөнімен екі самайымды, мандайымды сұрттім. Содан соң жүк қаптың екі жақ басын буып, тығыздаپ, белбеуін тарттым.

Қыздардың кейбіреуі қолдарына бір-бір бума ұстап, буылған жүкті мен, чемоданды Жомартбек көтеріп, әзіл-құлқімен жатақхананың дәлізін басымызға көтеріп, көшеге шықтық. Есік алдында Жомартбек екі колыма тең болсын деп мен көтеріп келе жатқан жүкке ұмсынып еді, Қанипа қолын қылыштай сермеп кеп қалды.

— Жок, болмайды, мұны тек Ербол ғана алып жүруі керек.
— Неге? — деді Жомартбек апалактап.
— Себебі бар. Солай ғой, Зайқұл?
— Солай, солай! — деп Зайқұл Жомартбек екеуіміздің ортамызға кимелеп кіріп, арамызды алшақтатып жіберді.

Ерігіп келе жатқан жүртқа бұл да езу жидырмас құлқі болды. Қойши, не керек, аттап басқанымыз әзіл, қит еткен қымылымыз құлқі болып, жатақхана жанынан өтетін трамвай жолына жеттік. Никольск шіркеуінің түбіндегі көк базардың қасынан базардан шыққан жүртпен таласа-тармаса екінші трамвайға отырып, оның ішін жөне құлкіге толтырып, екінші Алматы вокзалына келдік.

Вокзал басын кернеген кілен студенттер екен. Біз перронға шығып, бірінші жолда тұрған, қабырғаларында «Алматы – Новосибирск» деген жазулары бар вагондарға жақындалдық. Бұл поезден Ментай, Майра, Сақила аттанбак. Олардың жүгін вагонға жайғастырып, жерге түстік те, алқа-қотан тұра қалып, әнге кірістік. Әнді Жомартбек бастады.

Аққұмның бір қызы бар Іңкөр атты.
Сөзі бар алуа, шекер, балдан тәтті...

— Бәсе, — деп сықылықтай құлді Зайқұл. — Жомартбек «Аққұмды» айтатын шығар деп едім, тұра содан бастады. Енді оны поезд жүргенше созады бұл.

Жомартбек өзіне қарап құліп, бірдене деп тұрған Зайқұл-ге басын изеді де, әнін тоқтатпай жалғастыра берді.

Адамның өзім көрген абзалы екен.
Айтайын әнге қосып... пери затты.
Еги-гай,
Еги-гай,
Ек-кәй,
Еги-гай, —

деп ол, қай жерінен суырып алғаны белгісіз, құрықтай ұшталмаған қара қарындашты бізге қарай сілтеп, сәл бөгелді де: «Ал енді қосылындар» дегендей, әрқайсымызды бір нұқып,

дирижерше басын изей бастады. Біз тез әннің қайырмасына кірістік.

Еги-гай, сәулем,
Еги-гай, сәулем,
Еги-гай, еги-гай!
Еги-гай, сәулем.
Еги-гай!

Бір вагонның қасында ән басталуы-ақ мұн екен, біртіндеп басқа вагондар тұсынан да көп дауыстар қосыла айтқан әуендер шырқалып кетті. Бізге көрші вагонның жерде тұрған жолаушы қыздары «Басында Қамажайдын бір тал үкі» деп бастап, құйқылжыта шырқаса, бір жағымыздан «Маусымжан, Маусымжан, танимын, сәулем, даусынан» деп жігіттер екпіндете және жөнелді. Одан әріректе «Айттым сәлем, қала-мқас», «Айнамкөз» айтылып, енді бір жақтан «Қызы едім мен Үәлидің... » деп Майра әні сайрады. Мен Жомартбек бастаған әннің «еги-гай, ек-кәйін» қоя салып, солардың әрқайсына кезек құлақ тігемін. Студенттер мен жүргінші жолаушылар жаңа ғана чемодан сүйретіп, жұқ арқалап, қайшыласқан перронның енді лезде ән алаңына айналып кеткеніне танқаламын. Әр жерде нақыш-мәніне келтіре шырқалған әндердің таныс әуендері мен сөздері жүректі қытықтап, жанды тербей тамылжиды.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар, артылmas...

Мен еріксіз Ментайға қарадым. Ол ақ мандайы жарқырап, қыздар айтқан екінші ән «Гәккуге» сабырмен қосыла шырқап тұр.

Құс салып, айдын көлде дабыл қактым.
Ән салып, талай жердің дәмін таттым...

Әннің әр сөзін айтқан сайын қыздың оймақтай аузынан көрінген кіршіксіз аппак тістері жарқ-жүрк етіп, көз шағылыштырады. «Секілді қолмен тізген іш қайнайды» деген ақын сөзі ойға оралады. Менің де ішім қайнайды. Мен қыздың мінез, көрік, келбет, ақыл, парасатына қызығамын. Мен оның адамгершілік, инабат, ұстамдылығын ұнатамын. Сары алтын-дай сабырлылығына сүйсінемін. Мен іштей осы қыз өзімнің жарым болса екен деп тілеймін. Бірақ сол тілегімді оған ашып айтуға тіл жоқ. Тіл бар-ау, тілге тілекті жеткіздірер тәуекел жоқ. Өйткені қыз мені «ага» деп ардақтайды, туысындаі көріп, құрметтейді. Оның осыдан басқа ойы жоқ. Ойы жоқтығын қыскы каникул кезінде «Қызыл көрпе» өлеңіне байланысты бір білдірді. Кеше оны тағы да анғартты. Кешке, сауықтан

кейін университеттен жатақханаға қайтып келе жатқанда менің бетінен сұйгеніме өкпелеген жоқсың ба деген сұрағыма: «Жок, біріншіден, ол ойынның шартына байланысты болды ғой. Екіншіден, сіз менің ағайым іспеттісіз. Ағасы бетінен сұйгенге қарындасы өкпелеуші ме еді?» деп жауап берді. Бірак Меңтай қалай қашқалактаса да, менен бойын қаншама аулактатса да, бәрібір, мен оны жақсы көремін. Ол күндіз ойымнан, тұнде тұсімнен шықпайды. Маған бір ауыз жылы жауап бермесе де мен оның жақыннан жүзін, алыстан қарасын көргенге мәзбін. Анадайдан Меңтайдың төбесі көрінсе болды, желді күнгі дірменнің қалағындағы қалбалактаймын да қаламын. Өзімнің соншама құлкілі жайға тұсетінімді сеземін. Сезсем де, сезімімді тежей алмаймын. Ыржалақтап құліп, ықыластанып, қауқалақтай беремін. Бірак қызы оны сезбеген, үқпаған қалып танытады. Менің жүрегімде оған деген соншама ыстық сезім барын білмеген, тұсінбеген күй көрсетеді. Қазір де оның менің өзі жайындағана ойлап тұрғаныммен шаруасы жок. Маған көз қығын да салмастан, жүзін де бұрмастан қыздармен қосыла ән шырқап, ән ырғаймен сәл тербеле, тенселіп тұр.

Тұскенде сен есіме, ерке Гәкку,
Құлпыртып осынау әнді толғанамын, –

дейді Меңтай қыздармен қосыла. Қыздар бұлай десе, мен ішімнен сол өуенге қосып өз әнімді, өз жүрегімді жарып шыққан жырымды ағытамын. Мен де өз-өзімнен ырғалып, толассыз тербелемін.

Бәрі аз бағасына барлық санның;
Тәж, тағы, мал мен мұлқі патша, ханның –
Меңтайды мәңгі құшып, сүйетүғын
Бар екен не арманы жігіт-жаннын?..

Мен қайта-қайта жаутандап Меңтайға қараймын. «Жанымның жырын ұқсаншы, жүрегімнің тебіренісін тындасаншы!» деп жалынғандай боламын. «Мен сені екі ай көрмеймін. Екі күн көрмесем, есім шығатын басым екі айға қалай шыдаймын, Меңтай? Сол екі айға азық боларлықтай етіп, маған бір рет қыла қарасаңшы, аясаншы мені» деп жылағандай боламын. Бәлкім, көлдененнен анықтап қараған адамға менің иегім дірілдеп, ернім кемсендеп кеткен де шығар. Бірак әсем әнге елтіген жұрттың ешқайсысы менің көріксіз бетіме көніл аударған жок.

Вокзал радиосы поездың жүруіне бес минут қалғанын хабарлап, перронға «Саржайлау» күйінің екпінді өуенін төкті.

Осы кезде қыздар мен жігіттер шыр көбелек айналып, етектер үйіріліп, еріндер күлімдеп, вагондар алды би алаңына айналып кетті. Екі-екіден жұптасқан жастар аяқтарының ұштарымен зыр қаққанда маған вокзал алды бірін-бірі қуалаған сансыз құйынға толып кеткен сияқтанды. Қан көбелек айналған сол құйындар көкке бұрандадай бұралып, қазір ұшып-ұшып, биіктен самғап, алыстап кететін іспеттенді. Жомарт-бекпен билей жөнелген Ментайға көзім түсіп еді, екі бетінің ұши қызырып, екі танауы әсем бол дедиіп кеткен Ментайдың кішкентай әдемі аяқтары жерден жоғарылай көтеріліп барады еken. Одан айырылып қалардай зәрем ұшып, «алла!» деп көзімді жұмдым. Менің бақытыма қарай осы кезде күй аяқталды да, бауырын жазып, көкке көтерілуге айналған акқу қайтадан жерге қонды. «Уh!» деп ішіме терең бір дем тартып үлгіргенімше проводниктердің түс-түстан жамырай айтқан: «Жолдас жолаушылар, вагонға кіріңіздер!» деген үндері естілді. Перронды кернеген жаңағы «құйындар» тегіс вагондарға қарай лап қойысты. Біз де қыздарымызды қолтықтап, вагонның тепкішегіне көтердік. Олармен асығыс қол қысыстық. Ментай менің қолымды қаттырақ қысып, ұзағырақ ұстайтын шығар деп үміттенген едім. Олай болмады, оның алақаны менің қолыма тиер-тиместе екінші біреу қағып әкетті. Осы кезде радио «Караторғай» әнін бастиды. Оған перрондағылар қосылды, вагондағылар және шырқады. Көп адамның косыла айтқан әні желді құнгі теніздей толқып, вокзал үстіне көтерілді де, кең проспектіні керней Алатауға қарай лықсыды.

Келеді қара торғай қанат қағып...

Мен дереу ілгері ұмтылып, вагонның алдына келдім де:

— Ментай, сен маған ұрыспа, дәптеріне бір сөз қосып қойдым! — дедім дауыстал.

Осы кезде гудок беріп, поезд қозғалды. Перроннан поезға, поездан перронға қарай қолдар созылды. Ментай басын изеп, қыздарға қолын бұлғады. Ол басын маған изеді ме, қыздарға изеді ме, менің не дегенімді естіді ме, естімеді ме – айыра алмадым. Менің көзімे мәлтілдеп жас келді. Оны өзгелерге көрсетпеу үшін жылжып бара жатқан вагондарға қарап қолымды сермей бердім. Қол сермеп, жердегілер шырқап тұр. Вагондардың терезелерінен, есіктерінен қол бұлғап, поездадылар шырқап барады. Сермелген қолдар қалықтап ұшып бара жатқан қара торғайларға ұқсайды. Бір топ қара торғай зымырай, самғай ұшып, алысқа бет қойғандай. Бір тобы қалықтай көтеріліп, қайта айналып келіп, алғашқы орнына қонуға бет алып, қайта төмендегендей.

Бұлан етіп қасымыздан соңғы вагон өтті. Сары жалаушасын шошайта ұстаған кондуктор сан көздің шарасына жалғыз кіріп, бейне бір сол көздердің тұңғиық түбіне сінгендей болып, терендең батып бара жатты.

Радио музыкасы тынды. Ән тоқталды. Поездың дүрсілі бірте-бірте алыстай да бәсендей берді. Қалған жұрт үн-тұнсіз кері бұрылып, вокзал қашасынан қалаға шығатын қакпаға қарай ағылды. Перрон той өткен, жәрменкесі тараған такыр төбеге ұқсап, құлазып, бос қалды. Сол перрондай болып, поездың қарасынан көз айырмай, қалтиып жалғыз қалған менің көнілім құлазыды.

— Ереке, — деді біреу ақырын дауысталп. Бұл Жомартбектің үні еді. Ол мен әскерден келген алғашқы кездегідей «ағайды» қойып, кейде осылай, «Ереке» дейтін болған. Үйренісе келе басқа бірсыныра қыздар да мені «Ербол» деп атауға көшкен. Тек Ментай ғана «ағай» деп атайдын.

Мен мойнымды бұрсам, мың кісі сыйрлық перронда Жомартбек екеуміз ғана қалыпты. Жомартбек менің Ментайды құлай сүйетінімді іштей түсінетін еді. Соңдықтан болар, ол жақаурата сөйледі. «Екі ай деген не, екі-ақ күндей бол өте шығады әлі. Содан соң тағы да бас қосамыз ғой бәріміз, — деді ол екі танауды делдендер. — Жүріңіз, жұртта сіз екеуміз ғана қалдық».

Жомартбек мені жұбаттым деп ойлады. Бірақ онысы жұбату емес, жараның аузын тырнаумен тең болды. «Екі ай екі күндей бол қалай көрінсін, — деп назаландым ішімнен. — Мен қызыққанға көлденененің құрығы түскіш келуші еді. Көнілім құлаған осы қызды да тағы біреу қағып кетіп, дәт деп қалмасам жарап еді. Онда мен қалай өмір сүремін? Сәлиманың шерін соғыс тұншықтырған еді. Бұл қызға қолым жетпей қалса, оның өкінішін не ұмыттырмак? Мұндай келбет-көркі келісті, ақыл, парасаты мол, жаным сүйген жақсы қыздан айрылып қалсам, сорлы жүрегім өмір бойы қап арқалаған кайрышыдай, арман арқалап кетпей ме амалсыз. Мұны ұмыттыратын басқа жақсы қызға кездессем құба-құп, кездеспесем, мүгедектей мұнды болып қалмаймын ба өмір бойы. Ендеше аузын буған өгізге ұқсап, сегіз ай бойы неге жүрдім үн-тұнсіз? Неге айтпадым шынымды? Неге аяғына жығылып, «жарым бол» деп жалынбадым мен оған? Кейбіреулер қызды бір көргенде-ақ «мен саған ғашықтын. Мен сенсіз өмір сүре алмаймын» деп, жетім қозыдай қақсамай ма, жақ жаппай? Құмарлығын ғашықтыққа балап, қыр соңынан қала ма қызын ондайлар? Қант салған қаптайғып, қолма-қол жүрегінің аузын ашып тастамай ма анқайтып? Ендеше мен шын ғашық-

тық сырымлы неге актартадым сонша күннің ішінде? – деп іштей еніреп, өз бармағымды өзім шайнап, сүйретіліп, вокзалдың какпасынан әрен шыктым. Жаңым жанағы поезда кетіп, бұл жерде күр сұллерім ғана қалғандай, мен-зен күйде Жомартбекке ілесіп келіп, трамвайға міндім.

XIII

Трамвай Карл Маркс көшесімен жоғары өрлең келіп, Шевченкоға қарай бұрылған бұрышта Жомартбек түсіп қалды. Қаладағы туыстарының бірінің үйіне кетті. Менен Жомартбектін жағдайы әлдекайда жаксы: мынадай үлкен қалада ағайын, туғандары бар. Солардың үйіне барып, ас іshedі, аунап-кунап қайталы. Елде әке-шешесі, бір ауданды билеп тұрған ағасы бар. Онда барса да күп ете түседі. Ал менін сүйеніш болар қалада да, ауылда да ешкімім жок. Сорайған сока басым. Қаладағы жалғыз танысым майдандас жолдасымның соғыстан мүгедек боп келген ағасының үйі. Көп балалы және жалғыз кісінің пенсиясына қарап отырған ол үйге сомадай боп, сопиып қашанғы бара бересін. Эскерден алғаш келгенімде паналатып, жатақханага көшкенше тар үйінің бір бұрышынан орын бергенінің өзіне ракмет. Тірі болсам, ағайдын ол жаксылығын өтермін әлі.

Трамвай салдыр-гүлдір етіп, Никольск базарына келіп токтады. Осыдан екі сағаттай бұрын Ментайдың жүгін көтеріп, жүртпен таласа құліп мінген трамвайдан енді алты ай жаздай сүзекпен ауырып, содан жана ғана тұрғандай сүйретіліп жалғыз түстім. Бағана бұл жерде адам да көп, базар да қызу сиякты еді. Енді аялдама басында ешкім жок, базарға кіре беріс манда да ешбір жан көзге көрінбейді. Әшейінде жатақханадан шыға калсан да, университеттен келе жатсан да менмұндалап, сары ала тон киген патшаның суретіне ұксап, үнемі кожырайып алдында тұратын шіркеу де жок, тағынан тайғандай, тасаланып калыпты.

Трамвай жолынан өтіп, салбырап, жатақхана какпасына қарай бет түзедім. Өне бойым сал-сал. Бірнеше күн мас болып, мәңгіріп қалған сияктымын. Басым салбырап, пәленбай жылдан бері студенттердің аяғы таптап келе жаткан такыр асфальттан көз алмаймын. Жерден бір нәрсе көрсем деп ынтығатындаймын. Бірак киыршық тас, ұлпа топырактан баска ештеге көрінбейді. Міне, қызыл кірпіштің сынығы жатыр. Бұл сынық бағана біз жатақханадан шықканда жол ортасында тұрған. Қыздармен қатар, алда келе жаткан Ментай токтай қалып, аяғындағы кішкентай ак танкеткасының тұмсығымен кірпішті итеріп, асфальттің шетінде қарай сырғытып кеткен.

Содан соң сөл бұрылып, арт жакта жүк көтеріп келе жаткан Жомартбек екеумізге караған. Мен оның аппак аяқтарының каздыып осы кірпіштің касында тұрғанын өз көзіммен көргемін. Енді міне, сол жерде де оның ізі жок. Мен ернімді тістедім. Сүйген жанынның ізі көз алдында неге сайрап жатпайды екен деп наза болдым. Токтап, асфальтка енкейіп, қызыл кірпіштің сынығын колыма алдым, үніліп оған да карадым, онда да еш белгі жок. Сонда да оны қолыннан тастамадым. Біресе бұл Ментайдың танкеткасы болсаши деп ойладым. Біресе оның аяғын өстіп сипасам-ау дедім. Алаканымдағы кесекті қайта-қайта қысып қойдым. Бірақ ол бұрышты, катты, икемсіз күйінде қалды. Жатақхананың сыртқы есігінің мәндайшасына орнатқан жаппаның тіреу ағашына қыстырып, ішке кірдім. Алаканымда қызыл кірпіштің кып-қызыл ұнтағы жосадай жұғып қалыпты. Ғашықтық ізі осы болғаны ма деп ойладым езу тартып, өзімді-өзім мыскылдан.

Жоқ, мен өзімді-өзім бекерге мыскылданын. Ғашықтың ізі болады екен. Бірақ ол топыракка, тасқа түспейді екен. Мен оны жүрген жолдан бекер іздепшін. Асфальтка орынсыз үніліп, жан-жагыма босқа жалтактаппын. Ол із өзге жерге түспепті, менің жүрегімде, ойымда қалыпты. Оны мен екінші кабатқа көтеріліп, дәлізben сүретіліп, Ментай бөлмесінін алдына барғанда білдім. Оны мен өз бөлмеме кіріп, жастығымның астында жатқан койын дәптерімді колыма алғанда көрдім.

Неге екенін білмеймін, өз бөлмемнін алдынан өтіп, Ментай бөлмесінің есігіне бардым. Сол жерден кайырылғым келді. Сол жерде Ментайдың осы бөлмeden шығып бара жатканда сонғы айтқан сөзі ойыма оралды. Қыздар топырлап бөлмeden сыртқа карай беттеген еді. Олармен ілесе Жомартбек шығып бара жатты, Зайқұл мен Ментай есікке карай аяндады. Ен сонында жүкті алып, мен шыққала жатыр едім. Есікке бара беріп, Зайқұл жалт бұрылды.

— Ойбу, мен айнаға қарамаппын ғой, — деп жүгіріп барып бұрыштағы шифонъердің есігін ашты. Онын каклагынын ішкі жағындағы шар айнаға итініп, тыртыскан мәндайын, үйпалаңған касын сипады. — Тұра тұр, Ментай, мен бетіме ола жағып алайын.

Ментай кайырылып онын қасына келді. Зайқұл жалма-жан сумқасын ашып, диірменшідей бұркыратып, бетіне үн жаға бастады. Мен жүкті алып, дәлізге шығып, босағада қыздарды тосып тұрдым.

— Ментай, осы сен неге боянбайсын? — деген Зайқұлдің үні естілді.

Меңтай сәл бөгеліп (тегі ол әдеті бойынша ақырын бір жымып алған болуы тиіс) барып жауап қатты.

— Мен табиғатпен таласуды жөнсіздік деп білемін.

— Ол не деген сөзің?

— Адамға табиғат берген бояудың өзі жетіп жатыр. Оның үстіне бетіне баттастырып бірдене жағу... — Меңтай үні үзіліп қалды. Мен есікке қарай құлағымды тоса түстім, оның сөзінің аяғын естуге құмарттым. — Не десем екен саған? Иә, табиғат берген бояудың үстіне баттастырып бірдене жағу Рафаэльдің немесе Репиннің ғажап картиналарын жаңа бояу сүйкеп жақсартамын деп әуре болумен пара-пар. Мен сондықтан боянбаймын, Зайкүл.

Мен бұл сөзді өзім айтқандай қуандым. Меңтай жауабының тапқырлығына да, оның өзге қыздар сияқты ешқашан боянбайтындығына да сүйсіндім. «Сол керек саған, Зайкүл» дедім ішімнен. Бірақ бұған Зайкүл қысылмады.

— Койши, сен де қайдағыны соғады екенсін, — деді Зайкүл өз-өзінен сықылықтай құліп. — Бояуға не жетсін, шіркін! Ерінді қып-қызыл, қасты қап-қара етіп боянып шыға келгенінде жігіттердің жаны жәннәмға кетпей ме? Сенің бетін ақ кой, опа жақпасаң да болар. Бірақ ерін мен екі беттің ұшын қызартуың керек. Сонда сен үріп ауызға салғандай болар едін.

— Жок, Зайкүл, мен сенің орнында болсам опа да ұстамас едім, жосаға да жоламас едім. Ойға емес, опаға, бойға емес, бояуға қызыққан жігіттен не барқадар шығар дейсің.

Туфли өкшесінің тықыры шықты. Екі қыз ашық түрған есіктің табалдырығынан аттады. Зайкүлдің қоңырқай беті айран жаққандай ала қожалақ бола қалыпты. Сонысын сұлулық санап, кішкентай ешкі басын кекжите ұстап, қасынан өтті. Мен дереу есікті қайырып, кілтін сала бастадым. Кілтті бұрап жатып, Меңтайдың Зайкүлге айтқан сөздерін есімде қалдыруға тырыстым.

Екі қыздың соңынан жүгіре аяндал, баспалдақпен тәмен түсіп келе жатсам, тәменгі қатарда қыздар күтіп тұр екен.

— Сен үшеуің оңаша қоштасып шыққаннан саумысындар? — деді Қанипа көзін ойнақшыта, мойнын қиқандатып.

— Жо-о-ға, — деді Меңтай даусын созып. — Мына Зайкүл айнаға қарап аламын деп.

Мен Берлин қақпасының кілтін ұстағандай масаттанып қолымдағы кілтті жоғары көтердім.

Қыздар бөлмесінің алдына барғанымда кенеттен сол сөздер ойыма түсті. Ұмытып қалмау үшін жазып қояйын деп, өз бөлмеме келіп, дәптеріме үңілдім. Тұні бойы отырып көшірген

жазуларым көзіме оттай болып және басылды. Бұл да Ментай сөздері, соның ойлары. Ендеше ғашықтық ізі деген осы емес пе? Ақ қарға түскен қызыл тұлкінің ізіндей сайрап ол көнілде, көкіректе, ойда қалады екен ғой. Ғашықтың ізін тек қана жүректен іздеу керек екен ғой.

Мен осылай деп түйдім.

* * *

Бұл кезде мен жұмыс істейтінмін. Жазуымды жазып болдым да, жұмысқа барғанша аздал тынышып алайын деп төсегіме жантайдым. Ұйықтап қап, жұмыстан кешігіп жүрмейін деп және ойладым. Олай деп ойламай қайтейін, бұл менің әрен қолым жеткен қызметім ғой. Төсекте шалқамнан жатып, бұл жұмысқа қалай орналасқанымды есіме түсірдім.

... Оған дейін мен жексенбі сайын жатақхана маңында көрінбей, жоқ боп кететінмін. Қайда кетіп, не тындыратынмынды бір бөлмеде жататын Жомартбек те, Пернеш те, Төлеубек те білмейтін. Олар білмеген соң қыздар мұлде сезбейді. Жұртқа сездірмей мен жексенбі күні таңертен ерте Фурманов көшесіне түсіп алып, төмен қарай заулаймын. Көше мен темір жолдың түйіскен жерінде сексеуіл базасы бар. Жексенбі сайын оған отын тиеген эшелон келеді. Оны түсіру үшін база қосымша жұмыс қолы қажет. Мен база жұмыскерлерімен жалғасып, платформадан жерге сексеуіл құлатысамын. Темір жол жиегіне біз құлатқан сексеуіл тау болып үйіліп қалады. Қала тұрғындары оны бірнеше күн бойы біреу есек арбамен, біреу ат арбамен, қолы ұзындаулар машинамен алып кетіп жатады. Әркімге қолындағы талонына қарай отын беріледі. Кімнің қанша отын алатында менің шаруам жоқ. Мен кешке еңбегім үшін қолыма тиген 250 килограмм сексеуілдің талонын білемін. Соны сатып, ақшасын стипендияма жалғап, бір апта бойы талшық етемін. Кешке қарай жатақханаға қайтқанда екі аяғыма екі пүт темір байланып қалғандай боп әрен козғаламын. Ертеңінде де өне бойым ауырып, жайсыз күйде боламын. Әсіресе қолым қалтырап, лекцияны зорға жазамын. Содан кейін бірте-бірте құрыс-тырысым жазылып, келесі демалысқа дейін денемнің ауырғанын мұлде ұмытып кетемін.

Қыс пек көктемді осылай өткіздім. Тек жазғы емтихан басталғаннан бергі жексенбілер ғана сабакқа әзірлікке кетіп жатты. Бірак бүгін тағы да әкемнің үйіне бара жатқандай асығып, сексеуіл базасына қарай бет коюма тұра келді. Себебі сен емтиханға әзірленіп жатыр екен деп өз-өзінен қалтанға көк

тиын келіп түспейді ғой. Ал, қалтадан ақша кетсе, карынның құт-берекесі кетеді. Ақшан барда тойған қозыдай томпайып үнсіз жататын моп-момақан қарның қалтаң қағылса, ішіне қоралы қасқыр кіріп кеткендей бол, ұлып шыға келетіні бар емес пе. Шұрылдап, шуылдап, құрылдап, қорылдап мазаңды алатынын қайтерсің. Әсіресе, қыздардың қасында отырғанда қинайтынын айтсаншы оның. Ішегің шұрылдап, қарның күндей құрқіреп жөнелгенде шекеннен тер шып-шып шығып, қысыла бастайсың. Сол кезде Қанипаның: «Ербол, ішіңе ит қамап қойғанбысың? Коя берсөнші ол байғұсты» деп әзілдеген бол өз-өзінен сақылдап кеп құлетінін айтсаншы. Қыз құлкісі деген бір жерінен от тисе, барлық тұсы бірден лап ете қалатын ашық ыдыста тұрған бензин іспетті емес пе? Олардың бір тұтанған құлкісін сөндіру қандай қын. Тек Ментай ғана олармен қосыла құлмейді. Бәлкім ол мені аяғандықтан сөйтетін шығар. Құлкінің неден туғанын аңғармаған болып, дайындалып отырған пәнімізге кажетті аса бір керекті датаны іздегендей, дәптер бетін парактай береді.

Бүгін мен, Қанипа айтқандай, ішімдегі «қамаулы итті» босатып коя беру үшін келе жатырмын. Келе жатып Жомартбектің бір қылышы ойыма түсіп кетеді де, ақырын мырс етіп құліп аламын.

Бір бөлмеде мен, Жомартбек, Пернеш, Төлеубек төртеуміз тұрамыз. Солардың менен басқа үшеуінің де үйінен азық келеді. Жомартбек үйінен келгеннің бәрін қаладағы жақындарынікіне алдырады. Пернешке бірдене келсе, жұртпен бөліп жеп, тез тауысуға құмартады. Алғаш дәм татқаннан кейін қалғанын өзі жесін деп, біз үнемі шегіншектей береміз. Сабактан келе сала, онымұныны сылтауратып, бөлмеден шығып кетеміз. Ондайда Пернеш дәлізден бізді іздел, сонымыздан қып жүреді. «Қайда қашып кеттіңдер? Келсендерші, мынаны бөліп жейік» деп шыр-пыры шығады. Кейде екеуміз онаша қалсак, ол маған: «Ағай, мынадан бір алып жіберінізші, жалғыз менің тамағымнан өтпей отыр» деп жалынады. Ал Төлеубектің тамағынан өте береді. Ол ешкімге дәм де татырмайды, жұрттың көзінше теріс қарап алып, үйінен келген сары май мен жентті қара нанға жағып, күйсетеді де отырады. Құн сайын сөйтеді. Бір күні Төлеубек төсегінің алдында теріс қарап жайланаپ алып, қарыннан шыкқан сап-сары майды нанға жағып, жаңа аузына тыға бергенде жанына Жомартбек жүгіріп барды.

— Төке, мынаган да жағып жіберінізші, жүргегімді жалғайын, — деп қалжың-шыны аралас қолындағы бір жапырақ нанын тосты.

— Жок, бітті, — деп Төлеубек деру төсек астындағы қара чомоданға құлыпты салды да таstadtы.

Осыдан кейін Төлеубек күндіз жұрт көзінше қара чомоданға жоламайтын болды. Сөйтсек ол тұнде, біз үйықтағаннан кейін, өз тамағын өзі ұрлап жеуге көшіпті. Оның бәрін Жомартбек қу біліп жүріпті. Бір күні тұнде мені біреу төсегімнен жұлқылап ояты. Сөйтсем, Жомартбек екен.

— О, не болды?

— Ереке, тұрыныз, осы үйге ұры кіріп кетті.

— Қайдағы ұры, не алады бұл үйден? — деймін мен ештеңе түсінбей.

— Жок, өзіңіз тұрынызы, — деп ол болмай орнынан тұрғызыды да, қаранғыда қасыма отыра қалып баяндай бастады. — Шырт үйқыда жатыр едім, еден сықыр ете түсіп, оянып кеттім.

Расында да біздің бөлменің едені сықырлауық болатын. Әсіресе Төлеубек жатқан тұстың тақтайы шіріген еді де, оның төсегіне қарай аяқ бассан, бажылдалп коя беретін.

— Иә.

— Басымды көтеріп алып едім, біреу Төкеннің чомоданын тықырлатып жатыр екен. «Әй» деп қалып едім, ұры демін ішіне тартты, еденге ұн-тұңсіз жата қалған сияқты болды. Тегі Төкеннің чомоданындағы құрт, май, жентін ұрлауға келген біреу болуы керек.

Жомартбек сөзінің жаны бар сияқтанды.

— Онда Төлеубекті неге оятпайсың?

— Төке! Төке! — деді Жомартбек дауыстап. — Төке, тұрыныз, қасынызда ұры жатыр.

Төлеубекте ұн жоқ.

— Эне, айттым ғой, Төкен қатты үйықтап қалған.

— Ендеше шам жақ. Пернешті оят.

Жомартбек шам жақты. Пернеш те оянған екен. Бәріміз анталап, Төлеубектің төсегіне қарадық. Ол басын бүркеп алғып, қаннен-қаперсіз үйықтап жатыр. Төсегінің астындағы күні-тұні құлып кетпейтін қара чомоданның аузы ашылып қалыпты, — Эне, айттым ғой, — деп Жомартбек баж ете түсіп, жүгіріп барып, Төлеубекті жұлқылады. — Ойбай, тұрыныз, Төке, чомоданынызға ұры тұсті.

Бірақ Төлеубек тұратын емес. Басын қымтап алғып, құныса түседі.

— Ойпырай, Төкеннің үйқышылы-ай осы, — деп Жомартбек оның үстіндегі көрпені жұлып кеп алды.

Қырықсан серкештей тыртиып, Төлеубек орнынан тұрды. Аузы қомпаң-қомпаң етеді. Алғашында ол Жомартбектің

жұлқылағанынан шошып кетіп, үні шықпай қалған екен деп ойладық.

Сөйтсек аузына толтырып алған талқанды жұта алмай, қақалып тұр екен. Ауызындағы кебір талқанның жартысын әрен ары қарай жөнелткен Төлеубек көзі аларып Жомартбекке бақшиды.

— Сен немене кісінің өз тамағын өзіне жегізбейсің бе? — деді ауынан ақ боран бұрқылдап.

— Ойбай-ау, Төке, мен қайдан білейін сіздің өз асынызды өзіңіз үрлап жеп жатқанынызды, — деп Жомартбек өз төсегіне қарай шегіншектей берді.

— Иә, білмегенің...

Пернеш екеуміз теріс қарап, сылқ-сылқ құліп жатырмыз.

— Оллаңи, білгенім жок, — дейді Жомартбек міз бақпастан. — Сізді өйтеді деп кім ойлаған?!

Біз қайтадан орнымызға жаттық. Жомартбек шам өшіруге беттеп, сөйлеп бара жатыр.

— Біздің ауылда бір кәнігі ұры болған екен, — дейді ол өзінен-өзі даурығып. — Сол кісі әбден картайып, атқа мінуден қалған соң, анда-санда, тұнде өз үйінің шошаласынан ет үрлайтын көрінеді. Оны айдалаға апарып, бакырға асып, маңайда ешкім жок екенін біле тұрса да, айналасына алақ-жұлак қарап отыратын болса керек. Шала піскен еттөн бір асап, опыр-топыр отты сөндіріп, қарандыда бұқпантайлап тұра кеп қашып, үйіне келіп, содан соң екі-үш күн қатарынан рақаттанып үйықтайды екен. Біздің Төкең сөйтіп...

— Эй, оттамашы өзің!..

Карандыда бір нәрсе қабырғаға тарс ете қалды. Әрине ол Төлеубектің бұзаубас туфлиі. Туфли еш жеріне тимесе де Жомартбек: «Ойбай, өлдім!» деп баж етіп төсегіне құлады. Біз тағы мырс-мырс құлеміз. Жомартбек те құліп жатыр. Оның мәз бола қатты құлгендігі сондай, төсегінің тот басқан шынжыры бірсыптыраға дейін шик-шиқ етті де тұрды.

Көшеде келе жатып мен өзімнен өзім осы оқиға есіме түсіп құлемін. «Эй, Жомартбек-ай, несі бар екен Төлеубек байғұста?» деймін басымды шайқап. Құлемін де, «артыңнан тым болмаса қатықсыз қара талкан келіп тұрғанның өзі де қызық екен-ау» деп ойлаймын. Осы кезде көз алдыма Ментай елестейді. Ол қалың кірпіктерін төмен түсіріп, «Рас» деп, ақырын ғана мені құптарап, бас изегендей болады. Әрине, рас деймін мен содан соң өзімді-өзім құптағандай. Ой ойға ұласады. Қызға ғашық болу жігіт өмірінің ғажап бір кезеңі ғой. Кейінгі өміріңнің реніш, қуанышы да соны сенің қалай

түсініп, қалай өткөргенің байланысты. Қайта оралмас, кайырылмас сол бір қымбат сәтті қадірін кетірмей, адалдықпен ардақтап, ертең еске түсіргендеге өзің сүйсініп, өзге ғибрат аларлықтай етіп өткізгенге не жетсін, шіркін! Бірақ сен сыртынан сұқтанған көрікті қыз көңліне тоқ болғанымен, қарныңа қанағат әкелмейді екен. Міне, мен сондықтан таң атпай дедектеп, сексеуіл базасына келе жатырмын.

Бірақ бұл жолғы келуім сәтті болмады. Өйткені сексеуіл тасу ісі жазда тоқтап, күзде бір-ақ басталады екен. Біз емтиханға кіріскелі базаға бір де состав келмепті. Алайда отын таутау болып үйіліп жатыр. Жұрт жазғы қажетіне ептеп осыдан алып кете бермек. Менің мұндағы серіктерім де ыдырап кетіпті. Қалған бірен-сараны әркімнің есек арбасына отын тиесіп, иесінің мырзалығына қарай бірдене алатын көрінеді. Түске дейін 2-3 арба тиесіп, мен де он-он бес сомдай ақшатаптым. Бірақ қыстағыдай емес, жұрт аяғы сирек. Қыста машина мен машина қағысып, біреуге біреу жол бермей ию-қиу бол жатушы еді. Енді алматылықтар жазда от жағып, ас пісірмеуге ант етіскендей, тыйыла қалыпты. Мандымды ештеңе болмаған соң, мен тұс ауа қайтайын деп қалаға қарай беттедім. Сексеуіл базасынан шыға берісте есек арбаға еріп келе жатқан Шалдуар Шалғынбаев кездесе кетті.

— Ау, аманбысын, Карадомалак, аһ! — деді ол мені көре салып, бейне бір редакцияның дәлізінде тұрғандай өктемсіп.

— Сәлеметсіз бе?

— Е, неғып жұрсің мұнда?

— Жұртқа сексеуіл тиесейін деп келіп едім.

— Жұр, онда маған да тиес.

Шалдуар мені қолтығымнан алып, кейін қарай бұрды. Ықылас, ризалығымды да сұраған жок. Екеуміз есек арбаға мөлшерлеп екі жұз елу килограмм сексеуіл салдық. Шалдуар қолының ұшымен ғана қимылдайды, көбінесе маған бұйрық берумен жұр.

— Әй, анау қуарған көрі сексеуілді арбадан алып таста.

— Неге?

— Сол. Оның орнына мынау бұғының мүйізіндей ербиген жасын сал.

— Жас сексеуіл жаруға қыын болады.

— Неге қыын болады? Балталаймыз онда.

— Балта өтпейді.

— Тасқа соғамыз.

— Тасқа ұрғанмен тез сынбайды: кісіні электр тоғы соккандай естен тандырып, екі қолды салдыратып тастайды.

— Сөк ертегіні. Одан да ерініп тұрмын десенші.

— Ерінетін дәненесі жок, сал десеніз, салып берейін. Маған бәрібір.

Екеуміз сексеуіл тиеген есек арбаға ілесіп, қалаға келе жатырмыз. Есек иесі ұзын сирақ бала дедектеп, алда келеді. Әр көшениң бұрылысына жеткенде ол артына бұрылып, Шалдуарға айғай салады.

— Ағай, енді қалай жүремін?

— Тура тарта бер, — дейді Шалғынбаев мардымсып. — Бірак әр көшениң қылышында осылай тоқтап, сұрап отыр.

— Қайта-қайта сұратып қайтесіз? Одан да баратын жердің әдірісін бірден айтпайсыз ба? — деймін мен баланы аяп.

— Сұрасын, алатын ақшасын адалдап алсын, — дейді Шалдуар тұмсығын көтеріп.

«Шалдуар десе, шалдуарсың-ау өзің. Атынды әкен дәл тауып қойған екен» деймін мен ішімнен. Содан кейін мен ептең Шалғынбаевтан сыр тартамын.

— Шәке, осы редакция маңынан жеңіл-желлі жұмыс табыла ма?

Ол бедіретіп маған қарайды.

— Кімге?

— Маған.

Шалғынбаев шалқалап кеп күлді.

— Саған неғылған жұмыс? Сен студентсің ғой.

— Студент болсам да, жұмыс істемесем болатын емес, тұрмыс қын бол барады, — дедім мен шынымды айтып. — Таңертең лекцияда болып, түстен кейін жұмыс істер едім. Тіпті тұннің бірсыптыра жеріне дейін істеуге де бейілмін.

Тегі менің үнім жалынышты бол шықты-ау деймін, Шалғынбаев енді күлмеді. Оның күлмегенін пайдаланып, мен өзімнің қытай демалыс сайын жалданып, ептең ақша тауып келгенімді айттым.

— Әй, сонда сен қанша ақша таптың? — деді Шалдуар токтай қалып, мені иығымнан жұлқып, өзіне қаратып.

«Әй», «өй» деп сөйлеу, сөйлегендеге қасындағы адамын иықтан, желкесінен періп қалу, жұлқып, өзіне қарату Шалдуардың әдеті екен. Байқаусыз келе жатқан мені ол иығымнан жұлқып қалғанда құлап түсे жаздадым. «Мынаған не болған?» деп ойлады, апалактап оның бетіне қарап едім, Шалдуардың менің тәлтіректеп барып түзелгенімде шаруасы жок, бедіретіп өз сұрағына жауап күтіп тұр екен.

— Жексенбі сайын 20-30 сомға дейін қаратушы едім, — дедім мен мардымсып. — Ол көп ақша ғой!

Шалдуар екі санын шапалактап, қарқылдап кеп күлді. Одан соң ол мені тағы да иықтан періп калып, жол шетіндегі арыққа құлата жаздады.

— Көп ақша дейді! — деді ол ішін басып, күлкісін тыя алмай. — Тапқан екенсің көп ақшаны. — Ол күлкісін әрең басып, менімен қайта қатарласты. Тағы да мактана сөйлемеді. — Сенің ол «көп ақшан» біздің бір кішкентай информацииның күны ғана. Сен білесің бе? — деп Шалғынбаев он қолының бармағы мен сұқ саусағын біріне-бірін жақындана ұстап, менің көз алдыма тосты. — Бес жолдық мынадай информацияға барғой, бізде он сом қояды. Ал мынадай болса, — сұқ саусақ пен бармактың арасы алғашқыдан алшая түсті, — жиырма сом. Егер информацияның көлемі мынадай болса, — ол бір нәрсені өлшеп жіберетіндей боп карысын көрсетті, — алпыс сом. Білдің бе: бір қарыс информация жазсан, бірден алпыс сом аласын. Ah! Бұл газеттің бір номерінде бір информацияң ғана шықса алатының. Кейде бір номерде бірнеше информацииң шығып кетуі де ықтимал. Ол өзіңнің пысықтығына байланысты. Ал айына газеттің неше номері шығатынын білесің бе, 25-26 номері шығады. Сонда бір айда орта есеппен он бес информация шығарған журналистің өзі тоғыз жүз сомдай ақшатабады. Білдің бе? Ah!

Шалғынбаев маған ежірейе қарап, бармағын шошайтты. Мен көзім бақырайып, басымды изедім. Тегі Шалғынбаевтың менің көзімді мүлде ұсынан шығарып жібергісі келді-ау деймін, сөл қабағын шытынқырап маңызданды да, қайтадан сөйлеп кетті.

— Мен өзім информацияны кәсіп қылмаймын, — деді ол әлденеден жиіркенгендей танауын тыжырайтып. — Оны кәсіп қылу тышқан аулаумен бірдей. Мен етектей-етектей очерктер жазамын. Сен менің бір очеркіме қанша гонорар қойылатынын білесің бе? Ah!

Мен басымды шайқаймын. Менің оны білмегеніме Шалғынбаев одан сайын разы бола түседі.

— Білмейсің. Саған оны білу қайда? Мен бір очеркіме алтыжеті жүз сом аламын! — «Ал, калай?» дегендей, ол бетіме қарады. «Сүмдық көп екен!» деген ишарамен мен көзімді жұмдым. — Ал сен менің айына қанша гонорар табатынымды білесің бе? Ah?

Мен тағы да басымды шайқаймын. Шалдуар одан сайын мәз болады.

— Әр айдың аяғында мына дөден, — ол бармағын шошайтып, кеудесін тұртті, — мың жарым-екі мың сом гонорарды

қалтасына салып алды, талтаңдан жүре берелі. Оның үстінен менін ай сайын сегіз жұз сом жалакым тағы бар. Енді осынын бөрін косшы өзін.

- Көп акша той, – дедім мен.
- Жок, өзін косшы кәне.
- Екі мын үш жұз-екі мын сегіз жұздей-ау деймін.
- Дәл, дәл. Кейде мына үшеудін өзі де боп кетеді, ах! – деп ол бармағымен шынашағын басып тұрып, қалған үш саусағын шошайтады. – Міне, көп акша қайда жатыр? Ал сен отыз сомды көп акша көресін.
- Рес, – деймін мен Шалғынбаевтың қаламакысынан басым айналғандай төмен қарап. – Маган айына екі-үш жұз соммын жұмысы табылса да істер едім. Алла жағынан каникул келе жатыр. Ол кезде жұмыссыз бол жүру де қасірет кой...

Әй, – деді Шалғынбаев үзанқырап барып токтап тұрган есек арбага қарап, аяғын шапшандата басып, – біздің редакцияда екі-үш жұз сомдық жұмыс болмайды. Курьердін өзі айына төрт жұз сом алды, корректорлардың айлығы алты жұз, әдеби қызметкерлердің сегіз жұз. Сен сиякты шикі студентке әдеби қызметкер болу кайда. Сен корректорға да жарамайсың. Егер курьер болғын келсе, ертен бізге кел. Мен сені жауапты секретарьға алды барайын. Кеше Нюра деген курьер қызымыз демалыска шыкпакшы бол, орнына кісі табылмай жаткан сиякты елі.

Біз есек арбаның қасына келдік.

– Әй, былай бүр, – деді Шалдуар есектін шылбырын ұстаган балаға қөшениң он жағын нұскап. – Үстыккөл қөшесіне карай тарт. Анау, бұрыштағы үй.

Есек арба онға карай бұрылған сон мен:

– Ал, Шәке, кош болыныз. Ертен редакцияға келемін, – деп өз жөніме кетуге ынгайландым.

– Өй, қайда барасын? – деді Шалдуар «өзіннің есін дұрыс па?» дегендег маган бажырая қарап.

– Жатакханаға... Емтиханға өзірленіп жатыр едік.

– Жатакханаға... – деді ол маган бірденесін өткізіп койғандай кабагын шытып. – Сен енді мынаны түсіріп бермейсін бе?

«Асығыспын, өзініз түсіріп алышыз» дегелі бір тұрдым да, Шалдуардың түрінен корыктым. «Мінезі тік пәле екен, ренжіп кап, ертен жұмыска алдырмай жүрер» деп ойладап, оның сонынан ықылассыз ілестім. Үстыккөл қөшесі мен Гоголь қөшесінін бұрышындағы екі катарлы үйдін алдындағы сарай-лын қасына есек арбадагы сексеуілді түсірдім. Шалдуар үйіне кіріп, акша алды шыкты да, арбакеш баланы жөнелтті.

– Эй, негып тұрсын? – деді ол кетүгө ынғайланған маған карап. – Енді бұларды анау таска согып, жармайсын ба? Менін қырсау кимылымды анғарлы ма, ол бірден бастырмалата жөнелді. – Сен өзін менен ақы дәметіп жүргенін саумысын?! Саған ақы не керек. Отыз сомды олжа көріп жүрген сен ертен курьер бол, айна торт жұз сом алып отырсан, шекене тар келе ме? Менін саған берер акшам сол. Үктын ба? Ах?..

Мына пәле шынында да бір сұмдықты шығарып жүрер дедім де, үйіліп жаткан сексеуілді үн-тұнсіз шетінен сүйреп, жаруға кірістім. Таска согылған сексеуіл жігері жаланаш колымды жаңғыртып, өнег бойымды электр тогы соккандай дір-дір еткізеді. Сонда да тістеніп, тырмысып жатырмын. «Мұны өзім жаратынымды білгенде бағана тез сынатын, шірік сексеуілді көбірек салатын едім той» деймін ішімнен. Бірте-бірте алаканымнын терісі ойыла бастады. Ақыры, колым шыламай бара жаткан сон, жарылған сексеуіллі аяғының ұшымен жинастырып тұрған Шалдуарға бұрылдым

– Шәке, жаман колап бірлене табылmas па екен?

– Өй, сен өзін... студенттін жаман колын аяп, – деп ежірейді ол маған, екі колын калтасында ұстап, шірсне тұрып. – Мен саған жаман колғапты кайдан табамын?

– Кол шыламай барады, – дедім мен Шалдуардын колғабы жоғына бейне бір өзім кінәлідей-ак ыржия күліп.

– Онда несіне солдат болып жүрсін, бес тал ағашты жару колыннан келмесе? Жә, жар да, болған сон ана сарайға үйіп, құлпын сыртынан бос сал да, жатакханана жүре бер.

Осыны айтып Шалдуар алшандап үйіне карай кетті •Жұртқа жылы сөйлеп, сәл кішілік көрсетсөн, өстіл иығына мініп алатыны жаман, – деймін мен өзімнен-өзім күйіп-пісіп. – Маған бірденесін өткізіп койғандай әкірендел, алшандаудын. Солдатты адам емес, темір деп ойлайды екен-ау бұл. Көрер едім соғыста болсан, сенін жанынның кандай темірден соғылғаны!» Өстіп, іштей күнкілдеп канша ұрысканыммен, ол күні Шалдуардын бар шаруасын тап-түйнектай етіп тындырып кетуіме тура келді.

Ертеңінде, сағат танертенгі тоғыздан аса үкідей ұшып редакцияға жеттім. Редакция орналаскан үш кабат үйдін алдына келсем-ак менін жүрегімді өзгеше бір лұпіл кернейді. Оның сыртқы биік тас баспалдағына көтерілгеннін өзіне тау болмаса да, төбе басына шыққандай көнілтім биіктеп сала береді. Маған редакция адамдарының бөрі ерекше жараган жан бол көрінеді. Олар шетінен жаксы, шетінен сүйкімді сияктаналы. Шалдуар Шалғынбаевтай бол олардын ортасында жүрулден

артық бақыт жок іспеттегенді. Өстіп, редакция үйінін өр бұрышына аса зор құрметпен қарап, дәлізде кездескен өр адамына, ол мені елемесе де, иіле сәлем беріп, жана түскен жас келіндей сзылып келе жатсам, Шалдуар машина бюросынан шығып барады екен.

— Шәке, — дедім оны көргенде әкемді кездестіргендей куанып.

Шалдуар жалт бұрылып, қалбаландай үмтүлған маған таңданғандай, сұзе қарап қалды.

— Шәке, сәлеметсіз бе?

— Сені кім шақырды, ах? — деді ол қасына келген менін қолымды да, сәлемімді де алмастан.

— Сіз бүгін кел деп едініз ғой.

— Қашан?

— Кеше, сіздін үйге отын түсіргендे.

Шалдуар қабагын тыржитты.

— Отын, отын... — деді ол әлденеге мені кекеткендей.

Жұмыс жайында десенші одан да.

— Иә, жұмыс жайында ғой. Шәке. Курьер алып қойған жок па едініздер?

Шалғынбаев менін бұл сұрағыма жауап бермеді.

— Жүр, — деді ол өктем үнмен иығымнан жұлқып қалып.

Бағанагыдай емес, Шалдуар енді манғаздана аяңдады. Мен сүмендеп сонынан ілестім. Ілесе бере, оған тағы бір сұралк қойдым.

— Шәке, біз кімге барамыз?

— Жауапты секретарьға, — деді ол мойнын бүрмaston.

— Жауапты секретарьларының кім деген кісі еді?

— Сен білмейсін, — Шалдуар он колын шорт сілтеді, — жанадан келген адам. Сен сияқты соғыста болған.

Мен «ендеше ол кісіге кірмей-ак кояйық» деп үлгіргенше болмады. Шалдуар «Жауапты секретарь» деген жазуы бар кабинеттің есігін жұлқып қалып, мені жеңімнен сүйрей ішке кірді.

Кабинет иесі үстеліне енкейе түсіп, газет қарап отыр екен.

— Осы кісі жауапты секретарь, осы кісімен сөйлес, — деп Шалдуар мені ілгері итермеледі. Мен Шалдуар өзі айтып, қызметкес өзі алдырады екен деген үмітпен келген едім. Ол малту білмейтін адамды терен суға лактырғандай, мені кабинетке кіргізе салып, өзі сырғып, шығып кетуге ыңғайланды. Осы кезде жауапты секретарь басын көтеріп, бізге бұрылды. Оның жүзін көргенде мен өз көзіме өзім сенбеген сияктандым. Кірпіктерім үсті-үстінен жыпылықтап кетті. Қасы тұкси-

төн, орыс өндес, сабырлы, аксары кісі. Екі көзі де бұрынғысындағы сәл шегірлеу. Үстіне жай киім кигені болмаса, бұрынғыдан еш өзгерісі жоқ, әскери журналист, капитан Баги Уазитовтың нақ өзі.

— Бәке! — дедім мен жауапты секретарьға екі колымды бірдей созып.

Бәкен де мені жазбай таныды-ау деймін. Тез орнынан тұрып:

— Ербол, сенбісін, айналайын! — деп құшағын жайды.

Мен Бәкеннің мол құшағына қалай еніп кеткенімді білмей қалдым. Ол: «Аман-есен келдің бе?» деп бауырына қысып, аркамнан қағып жатыр.

— Шүкір, Бәке, мен былтыр келгенмін, — деймін Бәкеннің мені құшактағанына қөнілім босанқырап, бірақ оны білдірмеуге тырысып. — Өзініз қашан келдіңіз?

— Екі айдай болды. Осында бұрынғы қызметімс орналастым. Өзін қайдасын, Ербол?

— КазГУ-де, окудамын.

— Бәрекелді. Ал, отыр, әнгімелессейік.

— Әнгіменің үлкені, осыған жұмыс керек, — деді жанагы мені осында кіргізе салып, шығып кетуге ынғайланған Шалдуар кайтадан бұрылып келіп және мені қалай да қызметке орналастыруға бел байлағандай белсенділік білдіріп. — Бұл корректорлықка жарамайды, курьер ету керек. Өздерініз де таныс екенсіздер гой.

— Болғанда қандай! — деді Бәкен балтай сөйлеп. — Біз бір бөлімде қызмет еткенбіз. Мен редакцияда болдым. Ерболдың өлен, макалаларын газетімізде жиі жарияладап тұратынбыз.

Бәкеннің бұл сөзі мені бір көтеріп тастады. Шалдуар «жаман студент», «жаман солдат» деп желкемнен түспей койып еді. «Бәлем, білші мен қандай солдат болғанымды» дедім ішімнен айызым қанып. Менің осы ойымды сезгендей Шалдуар шап ете түсті:

— Бұл өлен жаза алушы ма еді? — деді Бәкеннің сөзіне сенбегендей.

— Бәле, жазғанда қандай! Мұнын өлендерінің кейбір жолдары біздің бөлімнің туы іспеттес бол кеткен. Бөлім шабуылга шыккан сайын біз Ербол өленінің:

Алға карыс бассан, бас!

Сүйем кейін шегінбе! —

Әдет жок ондай тегінде! —

деген жолдарын үнемі газеттің шпигеліне беретінбіз.

Шалдуар басын шайқады да:

— Мынадан өлең шығады дегенге ешқашан сенбес едім, аһ, — деп мені бүйірден тұртіп қалып, сақылдап кеп күлді. Жауапты секретарь сөзін қайтадан жалғады.

— Оның үстіне мен Ерболға соғыстан аман келіп, осы орында отырғаным үшін тікелей қарыздар кісімін, — деді ол Шалдуардың парықсыз күлкісінің тоқталуын тоспай. — Бұл бақандай үш журналисті тікелей ажалдан алып қалған.

Шалдуар бұған сенбегендей бол, маған қарады да, басын шайқады. Жауапты секретарь үш журналистің алғы шепке келіп, маған жолыққанын, біздің позициямызды жау атқылап, бір снарядтің жер үй алдына келіп, ысылдап жатып алғанын Шалғынбаевқа таратып айтып жатпады.

— Ербол, сен Нығмет Елеусізовтің қазір қайда екенін білесін бе? — деді маған бұрылып.

— Жоқ.

— Бәле, ол қазір С. қаласында, облыстық газет редакторының орынбасары. Ал капитан Рыжовтың қайда екенінен хабарың бар ма?

— Жоқ.

— Ол Москвандың бір баспасына орналасыпты. Мен хат алып тұрамын. Бір хатында сені сұрапты.

— Апырай, ә, — деймін мен куанған үстіне қуанып. Уазитов енді менің жайыма ойысты.

— Сен студентсің ғой, — деді ойланған отырып. — Эрине, қоса қызмет істемесен болмайды қазір. Ал саған не жұмыс тауып берсек екен?

Ол қарсысында түрегеп тұрған Шалғынбаевқа қарады.

— Е, мұны Нюраның орнына кешкі курьер ете салыңыз, аһ, — деді Шалдуар жұлып алғандай. — Бұған сол да жетеді.

— Иә, — дедім мен басымды изеп.

— Жоқ, мен Ерболға түпкілікті жұмыс болса деп отырмын. Курьерлікті қойши, Ербол түбінде біздің белді қызметкеріміздің бірі болуға тиіс. Бірак қазір сол уақытша курьерліктен басқа бос орын жок.

— Мен курьер-ақ болайын, Бәке, — дедім осы бар қызметтен айырылып қалмайын дегендей асығып. — Қазір емтихан өткізіп жатырмыз, өзі кешкі жұмыс болса, маған қолайлысы осы сиякты.

— Жарайды, әзірше осыған орналаса тұр. Ар жағын тағы көре жатармыз, — деп жауапты секретарь маған бір жапырақ қағаз ұсынды. — Арыз жаз уақытша курьер етіп алууды сұраймын деп, қолынды қой. Кешкі алтыда қызметке кел.

— Айттым, орналастырдым... Ах! Ал енді не ғыл дейсін?
Ах! — деді Шалдуар жауапты секретарьдан шыққаннан кейін маған шірене қарап, — Сен менің бұл жақсылығымды ұмытпа.

— Рақмет, Шәке, ұмытпаймын, — дедім мен оған асыға бас изеп.

Мінеки, осыдан жиырма шакты күн бұрын мен қызметке осылай орналасқан едім. Күн сайын кешкі алтыда редакцияға барамын. Тұнгі он бір-он екіде жұмысымды бітіріп, жатақханаға қайтамын. Алғашында «курьер» деген сөздің мәнісін жөнді білінкіремей де жүрдім. Сөйтсем, редакция мен баспа-хана арасына қағаз тасуши кісіні осылай деп атайды еken. Редакцияда екі курьер бар. Күндізгі курьер Даниловна дейтін картан әйел. Кешкі алтыға дейін редакциядан баспаханаға қағазды ол тасиды, кешке ол жұмысқа мен кірісемін. Біздін таситынымыз редакция бөлімдерінің күн сайын газетке басылуға даярлайтын мақалалары. Соны жиналған сайын топтап секретариаттан алып, баспаханаға апарып тастаймыз. Цех ба-стығы курьерден келген мақалаларды қол қойып алады да, дереу линотипкаларға бөліп береді. Олар алдарында тұрған пианино тәріздес машиналарға — линотиптерге отыра қалып, мақала сөздерін қорғасынға көшіреді. Осылайша екі курьердің күні бойы кезектесіп баспаханаға тасыған қағаздары ертенінде газет болып шығып, оқушылардың қолына жетеді.

Маған редакция да, баспахана да қызық. Күн сайын екеуінін де жұмысының жайына қанып, түсіне түстім. Түсінгеннен кейін өзімді қатар жатқан қос көлдің айдынына кезек сұнгитін қоныр үйрекке теңедім.

Редакцияның негізгі мақалалары баспаханаға көбіне күндіз жөнелтіледі еken. Кешке күндіз үлгірмен азын-аулак мақала, көбінесе алдағы номерлерде басылуға тиіс запас материалдар тасылады. Анда-санда ТАСС-тан келген тығыз мақалалар болады. Аударылғаннан кейін баспаханаға соларды жеткіземін.

Қайткенмен де кешкі курьердің бос уақыты көп болатын. Ондай сәттерді бос жібермей, мен онаша кабинеттердің біріне кіріп алып, емтиханға әзірленетінмін. Ал емтихан өткізген күндері Даниловна апайдың қуанышына жұмысқа бірер сағат ерте де шығатынмын. Елпек атқа кімнің мінгісі келмейді. Қалған жұмысын Даниловна да маған тастай салады. Қызмет аяғында қайта басылған мақаланы салыстырып, асығып отырған бөлім менгерушісі де маған жалынады.

— Ербол, сен мынаны тыңдай қойши, мен оқып тастайын.
— Ербол, сен мынаны оқып жіберші, мен оригиналға қарап отырайын, — дейді.

Ең алдымен мені машинистка Бибіш апай жұмсайды. Мен баспалдақтан көтеріле бергенде машбюроның ашық тұрған есігінен төрде отырған апайдың көзі мені шалып қалады да, дереу столының тартпасын аша бастайды.

— Сәлеметсіздер ме? — деймін машбюроның ашық есігінен басымды сұғып.

— Айналайын, менің Ербол бауырым елгезек қой. Маған төменинен барып бір папирос әкеп бере қойшы, — деп Бибіш апай бірден ақшасын ұсынады. — Осы шарша-а-ап өлейін деп отырмын, бүгін жұмыс сондай көп болды.

Мен күліп, бас изеймін де, редакцияның астындағы буфеттен бір пачка «Прибой» әкеп беремін. Оған апай мәз бол қалады.

— Ой, тілеуінді бергір. Ой, бір жақсы келіншек алып, көсеген көгергір! — деп батаны ұсті-ұстіне жаудыртады.

Апай жақсы келіншек жайын айтқанда мен өз-өзімнен қызырлық кетемін. Көз алдыма бірден Ментай елестейді. Менің осы ғашықтығымды осы апай бейне бір біліп отырғандай бол көрінеді. Өстіп жүріп оку жылын да аяқтадым.

* * *

Енді бүгіннен бастап дайындалатын емтихан жок. Қыздар да ауылдарына кетті. Бір бөлмеде қалған Жомартбек екеуміз ғана болсақ, оның кешке дейін келу-келмеуі екіталай. Ол да ертең не бұрсігүндөрі еліне қайтпақшы. Бәлкім, ол қазір билет алушын қамында жүрген болар. Сондықтан мен сағаттың алты болуын күтпей, бүгін жұмысқа күнделігіден ерте бардым.

— Ербол, әй, Ербол, — деді Бибіш апай менің төбем баспалдақтан көрінісімен-ақ. — Жылдамырақ жүрші, айналайын.

Апайдың темекісі таусылып отыр екен. Қазір тартпасын ашып, сумкасын актара бастайды деп ойладым ішімнен.

— Сәлеметсіздер ме? Жай ма, Би-апай?

Апай күліп жіберді.

— Темекіге жұмсайды екен деп қалдың ба? Темекім бар, қалқам. Осы қазір ғана сені жауапты секретарь іздең отыр еді. Соған бара қойшы тез. Саған жаңа жұмыс бергілері келіп отырған сиякты.

Салып отырып жауапты секретарьдың кабинетіне барсам, Бәкең жалғыз отыр екен.

— Хал қалай, Ербол? — деді ол сәлемдескеннен кейін.

— Хал жақсы, емтиханды бітірдік.

— Каникулда қайда болмақ ойың бар: осында қаласың ба? Элде бір жаққа барасың ба?

— Осында қаламын, қайда барамын? — дедім мен. — Ауылға барып қайтайын десем, арлы-берлі жүргүгө қаражат керек.

— Онда биыл жаздай бізде корректор боп істей тұрсан қайтеді?

— Істеймін.

— Ертең бір кешкі корректор демалысқа шығушы еді. Соның орнын саған ұстап отырмын. Келесі айда тағы біреуі шығады, оның орнын жөне сен басасың, — деді Бәкен сабырлы, қамқор көнілмен. — Күндіз үйқын қанғаннан кейін маған келіп жүр. Әнеугідей емес, қолың босады ғой. Мен сені енді завод, фабрикаларға жіберіп, хабар, корреспонденциялар жаздырамын. Бұл да қосымша қаражат болады.

— Рақмет, Бәке.

— Бара-бара мақала, очеркпен де айналысарсың. Сөйтіп екеуміз сенің қолыңдан жазу келетіндігін осындағы жұртқа дәлелдейтін боламыз.

Мен басымды изедім.

— Онда мен сені ертеңнен бастап корректор қызметін ат-карады деп бұйрық бердіремін.

Сөйтіп мен сол күннен бастап екі ай корректор болдым. Екі айда «Е. Есенов» деп қолым қойылып, газетте 6-7 хабар, корреспонденциям шықты. Газет айына екі рет қаламақы, екі рет жалақы береді екен. Студенттің айына бір рет берілетін стипендиясындай емес, бір айда қолыңа төрт рет ақша ұстаудың өзі маған ересен байлық сияқты бол көрінді. Оның ұстіне Уазитов ағай менің хабарларыма студенттік жайымды есептеп, үнемі көтеріңкі қаламақы қойып отырыпты. Оны қаламақы алған сайын Шалдуардың бас шайқауынан білдім. Мен қаламақы немесе жалақы алып шықсам-ақ, алдынан Шалғынбаев тап бола кетеді.

— Эй, Қарадомалак, ақша алдын ба? Ah? — дейді.

— Алдым, — деймін мен арсаландап.

— Экел, санайық, — дейді ол қолын созып.

Мен жаңа ғана кассирден санап алып, көнетоз гимнастер-камның омырау қалтасына екі бүктеп салып қойған ақшаны қайта суырамын. Шалғынбаев оны уыстап алады да, мені онашалау жерге карай бастайды. Содан соң ол жайланаپ отырып менің ақшамды санай бастады. Санайды да:

— Көп, — деп басын шайқайды.

— Неге? — деймін мен өз-өзімнен қысылып. Ол бухгалтерияға айтып, ақшамның жартысын қайтадан алдырып қоятындаидай боп көрінеді. Сасқалактап, Шалдуардың бетіне жалтак-жалтақ қараймын.

— Көп деген соң көп! — дейді ол ақшаны маган қайырмай, уыстал ұстап тұрып. Мен бір оның қолынан суырып әкететіндей, будыраған қағаз ақшаның уысынан шығып тұрған шетін бармағымен басып қояды. Сосын мені тергей бастайды. — Сен бұл жартыда неше хабар жаздың?

— Екеу.

— Әне, айттым ғой. Екі хабарға мүнша аққша тиісті емес. Бұрын бізге аз қойылатын.

— Мен қайдан білейін, — деймін Шалдуардың алдында қылмыс жасағандай қысылып.

— Сен білмейсін, мен саған білген соң айтып тұрмын, ах! — дейді ол маңғазданып.

Бір жолы, Шалдуардың осындай тергеуінен кейін, мен одан:

— Өзіңіз қанша алдыңыз? — деп сұрадым ақырын ғана. Ол басын шайқады.

— Бұл жолы мен ештеңе алғаным жок. Қазір өзі очеркке лайық материал жок, — деп қабағын шытты.

Мен одан сайын қысылдым. Бейне бір Шалдуарға тиісті ақшаны өзім алып қойғандай қуыстандым. Мені бұл қындықтан Шалдуардың өзі шығарды.

— Ал енді бұған ішпейміз бе? Ах? — деді ол менің ақшамды ұстаған он қолынан жоғары көтеріп. Мен басымды изедім.

— Жүрініз, Шәке, сіз ішініз, менің ішпейтінімді өзініз білесіз ғой.

Бұлай дейтінім, курьерлік жалақымның алғашқы жартысын алғанымда дәл осылай Шалдуар кездесе кеткен. Сонда да ол менің аз ақшамды қолына алып, ерні жыбырлап санап шығып, «ал енді ішпейміз бе?» деген. Мен оны көше бұрышындағы көк будканың біріне ертіп барып, екі жұз грамм арак әпергенмін. Одан кейін де жалакы, қаламақы алған сайын Шалдуар менен міндетті тұрде екі жұз грамм ішпесе, аузы кисайып кететіндей бол әдеттеніп алған. Сол кездесулерде менің жарытып ішпейтініме оның көзі жеткен.

— Бұл сенің нешинші қаламақын? — деді Шалдуар ақшаны өзіме қайтарып беріп жатып.

— Үшінші ғой, Шәке.

— А, солай ма? Сен де үшінші рет қаламақы алып жібердің бе, ей? — Ол қарқылдай күліп, әдеті бойынша арқамнан қойып кеп қалды. Ыңқ ете түскен менің аузымды аштырмaston тағы да өзі сөйлеп кетті. — Онда былай болсын. Үшінші қаламақыны жақсылап жууымыз керек. Бәріміз де сөйткенбіз. Эйда, жүр, көк базардағы шайханаға барамыз.

Мен бұрынғы әдег бойынша Шалғынбаевты көшелердегі көк будкалардың бірінен сыйлап қайтарармын деп ойладап едім. Ол мені дедектетіп, көк базардағы шайханадан бір-ак шығарды. Үстелге отыра сала, даяшыны шақырып, өзі заказ берді.

— Жұз елу грамм арак, — деді ол даяшының қолындағы қағазын иегімен ымдалап, оған тез жаз дегендей ишара білдіріп.

— Шәке, екі жұз грамм ішініз, — дедім оның күнделікті мөлшерін тұспалдалап қалған мен.

— Жоқ, өзімнің есебім бар, — деді Шалғынбаев, — жұз елу, жаздыңыз ба? Ah? Жазсаңыз, оған үш рет дұңған кеспесін косамыз.

«Біз екеу емеспіз бе, үш кеспе деп осы кісі қателесіп айтты ма» деп ойладап, оның бетіне қарадым. Менің ойымды ұққандай Шалдуар: «Үш кеспе деп жаздыңыз ба? Үшеу деп жазыңыз» деп және екі рет қайталады. «Бәлкім тағы біреу келетін шығар, үшінші кеспені соған алып отырған болар» деп түйдім де, үндемедім.

Заказ алған даяшы кухняның тесігіне қарай кетіп бара жатыр еді, Шалғынбаев қайтадан баж ете тұсті.

— Токта, токта, бері кел, — деді даяшыға қолын үсті-үстіне сермелеп. — Тіркемесі қалып қойыпты ғой, тіркеме қосыңыз.

Даяшы үстел шетіне еңкейіп, қағазына және бірдене тұртіп алды. «Мұның тіркемесі не нәрсе, қымбат бірдене емес пе екен?» деп қыпылдалап отыр едім, Шалдуар маған қарады.

— Эй, сен, тым болмаса бір кружка сыра ішсенші, ah?

— Бір саптыаяқ ішсем ішейін, — дедім мен. Кетіп бара жатқан даяшыны Шалдуар тағы тоқтатты.

— Тағы бір кружка сыра қосыңыз, — деді ол мойнын созып. — Қостыңыз ба? Енді өкеле берініз, тез өкелініз.

— Жаңағы бір тіркеме дегенініз не? — дедім мен Шалғынбаевқа.

Шалдуар сақылдалап күліп, мені бүйірімнен тағы бір періп қалды.

— Соны білмейсің бе?

— Менің білетінім машинаға тіркеп, сүйретіп жүретін бір нәрселер сияқты еді. Мәселен, зенбірек сүйреткен машинаны...

— Е, оны білсөң болды, — деді Шалдуар сөзімді аяқтатпай. Шалдуар тегі өзі ғана сөйлеуді жақсы көретін. Әсіресе ол менің сөзімді кез келген жерден киіп кетіп, шірік жілтей үзе салатын да, өзі сөйлей жөнелетін. — Бұл да сол сияқты: жұз елу грамм арак — машина, бір кружка сыра — соған тіркеме.

— Ал егер арак жұз елу емес, жұз грамм болса ше?

— Онда бір кружка сыра тіркеме бола алмайды.

— Неге?

— Сол. — Ол менің бетіме білгішсініп, бажырая қарады. — Жұз грамм арак, бір кружка сыраны тарта алмайды. Түсінікті ме енді? Ah?

Мен басымды шайқадым.

— Сен топассың, — деді ол бетіме бедірейген күйі. — Түсінігің нашар, ұғымың жок. Сондықтан сенен мына мен сияқты жүйрік журналист шықпайды. Сенікі ет пен терінің арасындағы желік сияқты бірдене. Майданда бір нәрселерді шатпактаған болуың керек. Уазитов сол үшін сені көкке көте-ре мактайды. Меніңше сенде ешбір талант жок.

Мен не дерімді білмей, қызарактап құле бердім. Осы кездे қасымызға даяши келіп, біз сұраған ас-суды подноспен әкеп, алдымызға койды.

— Кеспенің біреуін, сыраның бірін ал, — деді Шалғынбаев.

Мен айтқанын істедім. Содан сон ол кеспенің бірін өз алдына жақындасты да, екінші тарелкадағыны соның үстіне төңкере салды. Қара бұрыш пен ұсақ тұзды мол етіп септі де, асықпай араластырды.

— Дұнған кеспесін жаным жақсы көреді, ah? — деді ол. — Сондықтан мен бір жегенде оның екеуін осылай бір табакқа саламын да, бір-ак жеймін. Ал, сыранды көтер.

Көбігі көпіршігендегі қырлы шыны саптыаяқтың құлағынан ұста-дым. Шалғынбаев бүйірлі келген қырлы стаканға кенірдектете құйылған аракқа асқа телмірген иттей еміне қарап, жұтқыншағын секен еткізіп бір жұтынып алды. Содан сон, біреу алдынан ала қашатындаі, шап беріп қос қолдап ұстап, діріл қакқан стаканды жыбырлай жөнелген ерніне тез тақап, қылқылдатып жұта баста-ды. Стаканды басына көтеріп болып, қабағын шытты да, дереу сыраға кол созды. Одан қылқылдатып екі жұтымды және ұрттап жіберді. Осыдан кейін ол терлеп-тепшіп, кеспеге бас қойды.

Шалдуар қасықпен копара көтеріп, қауып асап, асты да тез жейді екен. Мен шектей шұбатылған ұзын кеспенің бір-екеуін сораптап жұтып ұлғіргенше, ол өз табағын қотарып та таста-ды. Шанышқы мен қасықты бос табаққа салып, үстелдің жиегіне қарай сырғытып жіберді де, саптыаяқта қалған сыр-сына кол созды. Кол созып жатып, әрірек үстелдерде отырғ-андардың бірімен бас изеп амандасты.

— Әй, сен менің кіммен амандасқанымды көріп қой, — деді ол мені бүйірден нұқып. — Таяуда әскерден босаған ақын жігіт, өзі арақты өкіртіп ішеді. Ah!

Мен жолдасым нұсқаған жаққа бұрылдым. «Арақты өкіртіп ішетін» қызыл шырайлы келген енгезердей жігіт екен. «Болса болар» дедім ішімнен.

— Эй, сен мына сыраға қараши, — деді Шалдуар саптыаяғын көтере ұстап. — Осының түсі қандай?

— Коныр емес пе?

— Жок, таба алмадың. Жақсы ішетін бір журналист мұны былай деп суреттеген:

Тобылғы торы сыраны
Толқыта ішер күн қайда?
Тостаған көз қыздарды
Толыкси күшар күн қайда!

«Тобылғы торы сыра» дегені жақсы теңеу емес пе, аh? Гажап тауып айтқан. Ah! — Осылай деп Шалдуар қалған сыралыны басына бір-ак көтерді.

— Тобылғының түсін торы демеуші еді ғой, — дедім мен серігім саптыаяғын ұстелге қойғаннан кейін. — Қызыл тобылғы десе керек еді. Торы деген сөз тек жылқыға ғана айтылмай ма? Егер арактың дәмін аюдай ақырған ашы дей келіп, сыралыны торы жылқыдай жуас десе бір сәрі емес пе?

— Жок, сен түк білмейсің, тобылғының да түсі торы, — деді ол маған бет бақтырмай. — Жә, сен оны қой, — Шалдуар білегімнен қысып ұстап алды. — Енді мен осы тобылғы торы сыралан ішемін бе? Ah?

— Өзіңіз білесіз.

— Жок, сен оны қой. Мен сыра ішемін бе? Ah!

— Ішіңіз.

Көзі кілегейленіп, ол маған тесірейе қарады.

— Жаңағыдай тіркеме қылып ішемін ғой? Ah!

— Өз жайыңызға қараныз.

— Жок, менің жайымды неғыласын, енді бір тіркеме жүргіземін бе мен? Ah!

Шалдуардың тағы да дәметіп отырғаны белгілі болды. Осы жолғы қаламақымды қосып, киім алтып кисем деген есебім бар еді. Ол ойым жүзеге аспауға айналды. Ішімнен қынжылсам да, мен оған ақшам азайып қалады дей алмадым. Амалсыз бас изедім. Шалғынбаев дереу даяшыны шакырып алды да, қайтадан заказ берді.

— Жұз елу тіркемесімен... — Ол тез маған бұрылды. — Сен ішесің бе?

— Жок, — деп мен безек болдым.

— Дұңған кеспесін жейсің бе?

— Жок, жоқ, әбден тойдым.

— Онда, — деді Шалдуар даяшыға қарап, екі саусағын көрсетіп, — екі рет дұңған кеспесін әкел.

Менің бір апта ішетін тамағымды мынаның біржола ішіп кеткелі отырғанына ішім ашыды. Ендігөрі шайханаға кел-

меспін деп өзіме өзім ант та бердім. Сол екі арада Шалдуар құлағынан күн көрінетін бір арық адамға орнынан тұрып, кеудесін басып, бас изеді. Биске шақырылған әншінің сахнаның екінші шетінде нотасын реттеп жайбарат отырған пианисті орнынан тұрғызып, өзімен қоса көпке бас идіретіні сияқты, Шалдуар тұқырайып, кеспе жеп жатқан мені иығымнан жұлқылап, шайнандатып, орнынан тұрғызды.

— Ағаңа сәлем бер.

Мен аузымдағымды әрен жұтып, жаңағы Шалғынбаевша он қолыммен қеудемді басып, жұқа құлак кісіге қарап, бас идім. Ол менің сәлемімді керек етпелі-ау деймін, ары бұрылып кетті.

— Бұл кісі кім еді? — дедім Шалдуарға ілесе мен де орныма отыра беріп.

— Білмейсің бе?

— Жок.

— Мәссаған! Бұл атакты ақын ғой. — Шалғынбаев оның қай ақын екенін айтпастан, бірден мінездеме бере жөнелді. — Жасында мықтап ішкен кісі. Көрі тарлан сыр берместен әлі сол шабысымен сілтеп келеді. Айтпақшы, сен білесің бе? Ah?

Тамаққа ұмтыла берген мені ол тағы да бүйірімнен түйіп қалды. Мен қасығымды қайта орнына қойып, Шалғынбаевқа қарадым.

— Жазушылар одағы осы көк базардың іргесінде ғой. Ah! Түсте олар осы шайханадан келіп тамак ішеді. Екеуміз сәл кешігіп келдік, әйтпесе мен саған олардың небір жайсаңын көрсететін едім. Сен маған жазушылар ас ішетін жерге әкелгенім үшін және анадай екі ақынды көрсеткенім үшін ракмет айт. Ah! Мен сені ана көрі тарланың өзімен қол ұстасырып таныстырайын ба? Ah! Бірақ оған ана... не.. — деп Шалдуар он қолының сұқ саусағы мен бармағын бір-біріне шапшандата үйкеп-үйкеп жіберді. — Ана... нетіп... тағы да ақша шығаруың керек. Ah!

Мен құліп, басымды шайқадым.

— Шәке, рахмет. Мен өзге емес, осы сіздің өзінізben танысқаныма бакыттымын!..

Осы кезде жүз елу грамм араққа бір саптыаяқ сыра, екі тарелка дұнған кеспесін «тіркеп», даяшы жетті. Шалдуар алғашқысындай, кеспесін бір табаққа қотарып алды да, босаған ыдысты сырғыта салды. Содан соң араққа қолын созып жатып, маған:

— Сен барып, даяшыға ақшасын төлеп кел, — деп бұйырды.

Мен даяшымен есептесіп, қайтып оралсам, қырлы стакан босап, табақ такырланыңқырап қалған екен. Шалғынбаев терлеп-тепшіп, қызара бөртіп кетіпті. Табақ түбінде қалған асты сыпрып-сирып бір-ақ асады да:

— Сен жақсысың! Ah! — деді ол маған бұрылып. Содан соң қабыргамнан тағы да бір қойып кеп қалды. — Рас айтамын. Сен жақсысың деймін!

— Мактағаныңызға рақмет, Шәке, — дедім мен ыржия құліп, бүйірімді сипалап. Шалдуардың өзімді мақтап тұрғанының әсерінен бе, білмеймін, бұл жолы бүйірім бұрынғыдан аз ауырған сияқтанды. Осы арада: «Бәләй, жана ақшам көп кетті деп бұған бекер ренжіген екенмін» деп те ойладым. Егер емеурін білдірсе сол сәтте мен оған енді бір «тіркеме» алып беруге де пейіл едім. Бірақ Шалдуар өз шамасын біледі-ау деймін, бірден орнынан тұрды.

— Кеттік.

Есік алдына шыққан соң Шалғынбаев екі сөзге келген жок. Маған қолын сілтеді де:

— Ал сен кете бер, енді керегің жок. Ah! — деді. Содан соң көнілдене аяндал, өз жөнімен кетті.

Осыдан кейін бір күні жауапты секретарьға жолықтым.

— Халың қалай? — деді ол.

— Жақсы.

— Қаламақы алып жүрсін бе?

— Алып жүрмін, бірақ сіз маған көп қойып жүрген жоксыз ба?

— Неге олай деп ойлайсың?

— Шалдуар мен қаламақы алған сайын «саған көп қойыпты» деп басын шайқайды.

— Содан соң?

— Содан соң: «Мұны мөлшерлі қалыпқа келтірейік, жүр шайханаға», — дейді.

Жауапты секретарь қалын қасы тұксиіп, төмен қарады да, үстелдін тартпасын ашты. Одан бір папка суырып, мені қасына шақырды.

— Мынау қаламақы шкаласы, — деді ол папканың бетін ашып. Мұнда қандай мақалаға қанша сом қойылатыны көрсетілген. Міне, мынау — сен жазған хабарларға қойылатын баға. Осыған қарап өткен жартыда жазған мақалаңың саны мен оған қойылатын қаламақы мөлшерін есептеп көрші.

Мен ернім жыбырлап, іштен есептеуге кірістім.

— Дұрыс па екен?

— Дұрыс сияқты.

— Ендеше Шалдуар шатаспасын! Бұл қаламакы дегеннің өзі қып-қызыл саясат. Мен сені қанша жақсы көргеніммен, тиісті мөлшерден артық ақша қоя алмаймын. Өйткені ол менің өз ақшам емес қой. Түсінікті ме, Ербол?

Мен басымды изедім.

— Бәсе, арқамнан ауыр жүк түскендей болды ғой, — дедім шын қуанып.

Күн сайын жүгіріп жұмысқа барып, ай сайын ақша тауып жүрсем де, мен бұл екі ай бойы өзімді каранғы қапаста калғандай сезіндім. Жатақханаға келсем де, жұмысқа барсам да бір нәрсемді, аса бір қымбат затымды жоғалтқандай боп, іштей аландаумен, елегізумен болдым. Кейде жеген тамақ, жұтқан суымды да ұнатпай қалатын сәттерім кездесті. Осының бәрі маңымда Ментайдың жоктығынан еді. Осы күйім Ментайға арналған үшінші өлең боп және қағазға түсті. Менің оған арнаған ең соңғы өлеңім де осы болды. Ол мынау еді:

Күн күнгірт, түн каранғы, ай болса да,
Келмес үйкі жақсы орын, жай болса да.
Күншығыс жоктай болып көрінеді
Төрт бұрышы төніректің сай болса да.
Күн шығып тұрса-дағы түк көрмеймін.
Айналам каранғыдай қол сермеймін.
Сәулесін аспандағы ай мен күннің
Ментайдың ак жүзіне тенгермеймін.
Жұтуға аудағы жайсыз аса.
Сөйтпек пе әлде көніл жабырқаса?
Кайдан тәтті болмақшы ауа шіркін
Ментайдың дем-лебізі косылмаса.
Ізлеумен елегізіп қысылдым сан.
Тоң ғерлеп, жүрек жүдеп, киналды жан.
Күн – күнгірт, ай – каранғы, ауа – ауыр –
Ментайдың бұл манайда жоктығынан!..

Сонымен жаз өтті. Күнде онтүстікке қарай бет түзеген тырналардай тізіліп, Алматыға лек-легімен студенттер қайтты. Эр жактан, алыстан келіп, озінің үйреншікті көліне конған ақкудай сыланып, отыз қыз өзіміздің отыз үшінші аудиторияға жиналды.

Ментайды көріп, менде ес қалған жок. Өзіме онша назар аударып, жақын тартпаса да, бар бейілім соған ауды. Оның аудиторияға кіріп-шықканы, жүрген жүрісі, сөйлеген сөзі, күлген күлкісі – бәрі маған қуаныш болды. Енді маған күн де күлімдеді, ай да жарқырады, ауа да жаксарды. Сары алтынның буына масайғандай, көнілім көтеріліп, көзім күлімдеп, мәз болдым да қалдым. Сөйтіп жүріп сентябрьдің өткенін де анғармаппын.

Бұл күнде мен бұрынғыша Ментайдың қасына отырмаймын. Жұрттың көзі түсіп, сөзі қобейгеннен кейін, оның үстіне өзімнің оған деген құмарлығым артқан сон, амалсыз қоныс аударғандай бол, арт жакқа, Жомартбектің қасына кеткенмін. Қазір Ментай мен Майра жұптасып, екеуі бірге отырып, бірге жүретін болған. Ол екеуі сиякты, курсағы ерек кіндікті бұл екеуміздің де жұбымыз жазылмайтын.

Бір күні, октябрьдің аяқ кезінде, Жомартбек ексуміз сабактан қайтып жатақханаға жаңа ғана кірген едік. Жомартбек дереу шай әкелуге кетті. Оның артынан іле-шала ентіге жүгіріп бөлмеге Тана келді. Терсез алдында тұрған мениң қасыма әзер жетті де, мойнынан бассалып, құшактай алып, енісп жылап қоя берді. Мен шошып кеттім. Өне бойым қалтырап, не істерімді, не дерімді білмей қалдым. Қыз байғустың құшагы ажырайтын емес.

— Жыламашы, тоқташи, не болды, Тана? — дедім мен үрпіп.

Қыз тоқтап, сәл сабыр тұтып, сөз бастамак бол, көзін сұртті. Сөйтті де:

— Заман... Заман... — деп, ар жағын айта алмай, кайтадан кемсендеп, ағыл-тегіл бол және жылады.

Тана «Заман» деп менін досым, өзінің өлген серігін айтып тұр ма деп бір ойладым. Әлде «заман» деп дәуірді айтып, басына түскен тағы бір мұнын шаккалы келді ме еken деп тағы да дағдардым.

Бір кезде қыз есін жиды.

— Сүйінші, Ербол, Заман тірі еken! — деді бір жылап, бір күліп. — Досын тірі еken, сенін!..

Мен сенерімді де, сенбесімді де білмедім. Төбе шашым тікірэйіп, өне бойым түршігіп кеткендей болды. Өйткені осы байғұс бала ойсокты бол кеткен жок па еken деген құдік келді маған.

Сонымды сезгендей қыз басын шайқап, безек какты.

— Рас, рас, Ербол, айналайын, қуатым. Илан менің сөзіме, илан! — деп Тана тез ридикюлін аша бастады. Одан бір конверт шығарып, конверттің ішінен екі хат сурып алды. — Мынау — Заманның біздің үйге жазған хаты, мынау — менің сінлімнің маган жолдағаны.

Мен жалма-жан, саусактарым дірілдеп, Заманның хаты деген қағазды аша бастадым. Рас, Заманның жазуы, соның өз колтанбасы. Хаттың басына бір қарап, дереу аяғына көз жүгірттім. «1946 жыл, 15 сентябрь» деп жазылыпты. Содан сон мен бассалып, Тананы шөпілдетіп сүйе бастадым. Осыдан нақ екі жыл бұрын бір төсекте жатып, Тананың бетінен сүйіп,

көзінен аққан қайғылы жасын қоса жұтып едім. Енді міне, оның бетінен екінші рет сүйіп, көзіндегі қуаныш жасын қоса сіміріп тұрмын. Екеуміз біріміздің бетімізді тыным таптай шөпілдете сүйісіп жатырмыз.

Бір кезде дедек қағып Жомартбек келді. Сүйісіп жатқан екеумізді көріп ол таңданғандай боп сәл тұрды да, колындағы шайнекті еденге қоя салып, жүгіріп келіп, екеуміздің бетімізден кезек сүйе бастады.

— Сен неге сүйесің Тананы? — деймін мен Жомартбекке қуана құліп.

— Сен сүйген соң сүйіп жатырмын. Ал сен неге сүйесің?

— Онда себеп бар. Жарайды, сен Тананы қыз болған соң сүйдің дейік. Ал менде нең бар?

— Сен Тананы сүйген соң, ол сені сүйді. Өзін мен сүйсем, Тана да мені сүйе ме деп дәметіп жатырмын, — деді Жомартбек шімірікпестен.

Үшеуміз де күлдік. Содан кейін:

— Ендеңе сені де сүйейін, бауырым, — деп Тана Жомартбектің оң бетінен шөп еткізді.

— Мына бетім өкпелеп қалады, мұны да сүйініз, — деп Жомартбек деруе Танаға екінші бетін тосты.

Тана Жомартбектің сол жақ бетінен тағы да сүйді.

Тағы да ду күлдік. Осыдан соң ғана есімізді жинағандай болып, хаттарды қайта оқыдық.

Сөйтсек, 1943 жылы Заман өлмепті. Ол ротасымен қоршауда қалады. Қоршауды бұзып шығамыз деп тұнде шептегі немістерге шабуыл жасағанда Заман ауыр жарапы бол, жау қолына түседі. Ротаның жартысы аман-есен өзіміздің жакқа өтеді. Ол тұтқындар лагерінде болады. Бірнеше рет қашуға талаптанып, қолға түсіп қалады. Ақыры, 1945 жылы майда әскери тұтқындармен бірге біздің қолға өтіп, кейін сотталады. Содан бері Орал тауында шахтада жұмыс істейтін көрінеді.

Заман хатынын соңында өздерінің Сверловск қаласының солтүстік-батыс жағында сексен шақырымдай жердегі Билимбай деген жұмысшы поселкесінде тұратындығын айтып, әдірісін көрсетіпті. Келем деген кісі алдымен Сверловскіге жетсе, одан кейінгісі қын емес – біздің рудниктің кен тасыған машиналары ағылып жатады депті. Әрине, ол ешкімге де, Танаға да кел демеген, бірақ ерікті өзіне тастаған. Ол қалай дегенмен де, уақыты бітіп, босағанша біраз қындық көруге тұра келетінің ескерткен. Ал хатынын ең соңында былай депті: «Соғыстан кімдер тірі қалды? Ербол аман оралды ма? Көрсен, менен көп-көп сәлем айт. Әдірісімді бер».

Сонымен Жомартбек, Тана, мен үшеуміз үстел үстіне жайып жібердік те, картаға үнілдік. Ары қарап, бері қарап, ақыры Орталық Оралдан Сверловскіні таптық та, оның маңынан Билимбайды іздедік.

— Осы Билимбай дегеніміз картаға түсетін жер аты емес, Заман ағайдың пәтерде тұрған үйінің иесі боп жүрмесін, — деді Жомартбек құлдіріп.

— Расында да өзі қазақ атына ұқсас екен, — деді Тана бір жылап, бір құліп. Тана жылаған кезінде көзінен көк маржан домаласа, құлгендеге аузынан ак маржан шашылған секілденеді.

— Бәлкім, башқұрт жері болар, — деймін мен оларға өз жорамалымды айтып.

— Бәсе, — деді бір кездे Жомартбек масаттанып, — бала кезімде бірсыпыра б... жесем керек еді. — Осылай деп ол сұқ саусағын шошайтып, картаға тіреді.

— Ой, ой, Жомартбек, байқа, картаны тесіп жібересін, — дедім мен оған құлмestен, жымимастан, көзімді бақырайткан болып. — Сенін саусағың саусақ емес, шеге екенін білмейтін бе едің? — Жомартбек мырс етті. Өйткені арық, колы-басы шидей Жомартбектің саусактары шегедей салалы, ұзын болатын. Оның саусағы бүйіріне тиіп кеткен кыздардың қайсысы болса да баж ете қалатын. Әсіреле Зайқұл: «Әй, әй, Жомартбек, тілінді қалай сұқсан, олай сұқ, бірақ ана шегелерінді ары әкет» деп безек қағатын. — Бірақ мактануына әбден болады — бала күнінде б...-ны көп жесен, әрине табасың. Жарайды, саусағынды тарт енді.

— «Б» деген немене, витамин бе? — деді Тана да мырс етіп. Жомартбек тез саусағын ала қоймады.

— Немене, сен «б... » дегенге ананы айтып тұрсын ғой, — деді ол маған бұрылып. Қазакта кімде-кім бала күнінде өз кәкейін көп жесе, өскенде сол көргіш болады деген өзіл сөз бар емес пе. Менің де ойыма келгені сол еді, Жомартбектің де «ананы» деп тұрғаны сол. — Оны жесен, өзің жеген шығарсын. Ал мен ботқаны айтамын. Біздің жақта күріш көп болады. Мен бала күнімде күріш ботқаны көп жегенмін. Ал ботқа жегеннің көзі көреген болады дейтін үлкендер.

— Біздің жақта күрішті жасық ас деп есептейді. Сенің көреғен боп жүргенің күріштен емес шығар, — дедім мен құліп. Тана да құлді. Басын шайқап Жомартбектің өзі де қосылды.

Құлкіміз тыйылғаннан кейін Жомартбек картадан саусағын көтерді. Билимбай картада расында да бар екен. Оған көзіміз түсіп, әрқайсымыз өз ауылымыздың төбесін көргендей, куанысып қалдық.

— Ал енді не істеймін мен? — деді Тана менің бетіме шыдамсыздана қарап. — Сенімен ақылдасуға келдім. Хатты кеше алғамын, бүгін сабакқа да барғамын жок.

Мен ойланып қалдым.

— Заман өлді деп хабар келгелі екі жылдан асты. Басқа сөз беріп қойған ешкімің жок па еді? — дедім төмен қаранқырай, құбірлеп.

Қыз жылап жіберді.

— Ербол-ау, Заманың аты ойымда тұрғанда мен кімге қаруышы едім. Оның аты мәңгі менің жанымда, жүрегімде, жадымда емес пе!

Осылай деп қыз көзінің жасын қайтадан сұртті. Мен құліп, әзілге айналдырдым.

— Маған да қарамас па едің, Тана? — дедім.

— Иә, саған да, — деді қыз да құліп. — Бірак, Заман болмаса, саған қарауым мүмкін еді.

— Рақмет, Тана, — дедім мен қызды шашынан сипап. — Ендеше сенің Билимбайға баруың керек болар.

Қыз қуанып, орнынан атып тұрды.

— Өзім де осы корытындыға келіп едім, Ербол, — деді ол түрегеп тұрып, мені иығымнан құшақтап.

— Ойбай, бұл мәселеден мені де шет қалдырмаңыз, — деп Жомартбек орнынан ұшып тұрып, Танаға ол да иығын тосты. Тана оны да құшақтады.

— Түү, рақаттанып қалдым ғой, шашымнан бір сипап жіберінізші. — Тана Жомартбекті шашынан сипап, басын бауырына қысып, босатты. — Осында отыз қыздың ортасында отырмыз Ербол екеуміз. Бірде-бірінің дәл сіздей шарапаты тиген емес бізге. Ербол Ментайға неге құмар десем, қыздың сипағаны жақсы болады екен ғой, шіркін!

Үшеуміз де ду құлдік. Құлкі тынған соң Жомартбек байсалды қалпына келді де, Танаға қарады.

— Оқуыңызды қайтесіз, Тана? — деп сұрады.

— Тастанымын, — деді Тана бірден. — Заманым ана жақта ауыр жұмыста жүргендеге оку, қызық маған не керек? Барамын, қасында боламын. Ол отқа қүйсе — бірге жанамын, ол су түбіне кетсе — бірге батамын!

Мен Тананың түрінен шын ғашықтың шешімін таныдым. Таныдым да: «Ер екенсін ғой, айналайын!» деп іштей құптадым.

Ары талқылап, бері талқылап, ақыры біз мынаған келістік. ЖенПИ берсе, Тана екінші курсын бітіргені жайында анықтама алады. Бермесе — жүре береді, артынан жібереміз. Әйткені ол документтерін ала кетсе, Свердлов оку орында-

рының біріне түсіп, Заманға жақын жерге орналасады. Ал, анықтаманы аттестатымен коса кейін жіберсек, онда ол сондағы бір институтта сырттан оқитын болады. Сексен шақырым жерде институт болса, оны бітіріп алудың не қындығы бар?!

Одан кейінгі мәселе қаражат жайына тірелді. Менің жазда курьер, корректор болып тапқан екі мың сомдай ақшам болатын. Тананың қаражатына сол жарайды деп есептедім. «Әттен, бір 7-8 мың сом болса, жақсы болар еді», – деп өзімнен өзім кіжіндім. Бірақ қара табан студенттің құр кіжінгенінен не шығады?! Жоққа жүйрік жетпегенде, ол калай жетсін?

– Қашан жүресін? – дедім мен содан соң.

– Ұшарға қанатым жоқ, Ербол. Тез жүрсем, тез жетсем, тезірек көрсем екен! – деп қамықты Тана.

Мен тығып жүрген бар ақшамды алып, ескі ақшаның кезі ғой онда, қобыратып, Тананың редикюліне салып бердім.

– Апырай, Ербол-ай, – деді Тана тағы да тамағына жас тығылып, – мен сенің адад дос екенінді білгенмен, мынадай мырза екенінді білмейтін едім...

Мен бұл сөзді де өзілге айналдырып жіберуге тырыстым.

– Жолдасың жомарт болса, сен қалай сарап боларсың, – дедім күліп, Жомартбекті нұскап.

Жомартбек менің осы сөзімді пайдаланып, тез жәп ете түсті.

– Мұны сіз жалғыз Ерболдың бергені деп ойламаңыз, Тана, – деді ол қутындалап. – Бұл сіздің жолынызға Ербол екеуміздің қосқанымыз.

– Рақмет. Бұл еңбектерінді тірі болсам ұмытпаспын да, өтемей және тынбаспын!

– Эрине, сіздің екі есе ғып өтейтініңзге мен шүбәланбаймын, – деді Жомартбек қуақыланып.

– Өкел қолынды, бауырым, – деді Тана күліп, екі көзі оттай жайнап, – осы еңбектерінді үш есе ғып өтейтініме ант етемін.

Мен баж ете қалдым.

– Қой, Тана, Жомартбек қалжындалап тұр. Бұным саған карыз емес, достық қарызының титімдей төлеуі ғана болар бұл. Ана қарызынан кейінгі өмірде өтелмес үлкен қарыз достық қарызы екенін білесін ғой өзін. Бұл әшейін жол қаражаты болсын дегенім. Бала боп кеткенбісін, кайдағыны айтып.

Мен ашуланған болып аузымды бұлтиттых.

– Айналайын, айналайын, қалқам, – деді ол тағы жылап, – ашуланбашы маған.

Тана бір аптаның орайында қалайда жүрмек болды. Жомартбек екеуміз билет алып, шығарып салуға уәделестік.

Ертенінде бұл оқиға бүкіл біздің курсқа тарады. Жомартбек менің анада, емтихан кезінде Тана туралы айтқан әңгімемнің шын екендігін, Тананың жігіті, менің досым Заманның өлмей, тірі бол шыққаны, соны естіп, Тананың ЖенПИ-дегі окуын та-стап, Оралға жүргелі жатқанын, менің алдағы базарда костюм, пальто, аяқкиім сатып аламын деп жинап отырған акшамды бір тынына дейін қалдырмай Тананың редикюліне салып бергенімді бірін қалдырмай кыздарға айтып қойыпты. Қыздардың бәрі та-наулары делдендеп, дүрлігіп алыпты.

— Рас па, ағай?

— Шын ба Жомартбектің айтып жүргені? — деп менен бірінен соң бірі сұрасады.

— Алла-ай, не леген күшті махабbat! — дейді Зайкүл жағасын ұстап. — Бұл заманда да мұндай махабbat болады еken ғой. Мен ойлаушы едім махабbat анау Кыз Жібек, Баян сұлулармен біткен шығар деп.

— Иә, неге сен олай ойлайсын? — деп Майра шап ете тұсті оған. — Махабbat мәңгілік, ол ешқашан өшпейді деп оқыған жоқсын ба? Ендеше өр заманын өз махабbatы, өз Кыз Жібекі болады.

— Бірак мен махабbat бар еken деп сонау Оралдағы тұтқын адамға төбеннен алтын құядын десе де бармас едім, қыздар, — деді Зайкүл иығын қиқандатып.

— Ол — сен ғой, Зайкүл, — деді Ментай көзін алысқа қадап, қатты ойланана отырып.

— Сонда сен барап ма едің? — деп Зайкүл шап ете қалды оған.

— Мен ғашық емеспін, — деді Ментай бұрылып. — Ал шын сүйіп, уәделескен кісім болса, әрине, барап едім.

«Рас, шын сүйіп, уәделескен кісісі болса, Ментай сөзсіз ба-рап еді» деп ойладым мен де ішімнен.

— Жоқ, Зайкүл, сен баrasын. Баратыныңды өзің байқамай отырсын, — деді Қанипа қасқа тісін ақситып, көзін құйқылжыта күлімдеп. — Төбеннен алтын құядын десе, неге бармайсын, ба-расын, әрине. Әйткені, — Қанипа бұл тұста дауысын да құбыл-тып жіберді, — ол алтын ғой...

Қыздар ду құлісті. Зайкүлдің өзі де құлді.

— Қайдан білейін, — деді ол басын шайқап, — онда барып та қалуым мүмкін-ау. — Бірак ол бұл ойына табан тіремей жатып, тез жалт бұрылды. — Әй, алыс қой, бара алмайтын шығармын. Айдаладағы Орал тауы түрғай, мына түрған Кор-дай тауының етегіндегі ауылымға барып келуге де киынсына-мын..

Жомартбек өндөтіп коя берді.

– Бектер мінер сұр касқа,
Шаба алмаса, үр басқа.
Батырлық, байлық кімде жок.
Ғашықтың жөні бір басқа! –

деген емес пе? Ғашық болсан – қашық болса да баrasын, Зайкұл апа.

Зайкұл киім жағынан өзгелерден өзін ерекше ұстаяға тырысатын. Кексе әйелдерге ұқсап, мойнына студент қолы жетпейтін қызыл түлкі салып, екі қолын бірдей қаракөл женқолғапқа тығып, оқшауланып жүретін. Сонысына ерегесіп Жомартбек оны ызаландыру үшін кейде осылай, «апа» деп атайдын.

– Эй, Жомартбек, сен қотыр тоқтыша сүйкенбей, тыныш отыр, – деді Зайкұл бұл жолы оның «апа» дегеніне шамданбай. – Мен ғашыктарды құрметтеймін. Бірақ өзімнен ғашықтық шықлады. Ғашық болу үшін бір-ақ кісіні сую керек. Ал маған өзіме күле қараған жігіттің бәрі жақсы сияқты бол тұрады. Аудиторияны бастарына көтеріп, қыздар ду күлісті.

– Зайкұл турасын айтады, – деді Ақанас.

– Мен Зайкұл апамды сол шындығы үшін жақсы көремін ғой, – деп Жомартбек орнынан тұрып, қеудесін қакты. Оған Зайкұл масаттанып қалды.

– Ә, бәлем, мойындадың ба? Жақсы көретінінді айтқыздым ба өзіңе?!. Енді мына Ерболды мойындастасам, онда тілті арманым болмас еді.

Зайкұлдің бұл сөзі тағы күлкі тудырды. Екі көзі жалт етіп, Қанипа Зайкұлге бұрылды.

– Әрине, группадағы екі жігітті бірдей иемденіп алсан, сенін не арманың болушы еді!..

Осындай өзіл-күлкімен бұл әңгіме де басылған сияқты болды. Алғашқы қос лекцияны да тыңдал шықтық.

– Қыздар, маған бір ой келіп отыр, – деді Ментай бір үзілістін кезінде.

– Койшы-ей, саған да ой келе ме? – деді Қанипа қуакыла-нып. – Онда сал ортаға ойынды.

Ментай орнынан тұрып, сөзін бастады.

– Менің ойымнан Тана құрбымыз бен Заман ағай кететін емес.

– Ал?

– Сонсон? – десті Зайкұл мен Қанипа жарыса.

– Ол екеуінікі қандай мәлдір махабbat десенші, қыздар, а!

– Рас, рас! – десіп, басқа қыздар бастарын шұлғыды.

– Заман ағайдың суретін анада ағай көрсетіп еді ғой бізге, – Ментай иегімен мені нұскады. – Сондай бір сымбатты, өнінен

инабаты білінген әсем жастың тұлғасын танығандай бол едік кой суретіне қарап. Сол асыл жігіт тұтқынға түсіп, кор болып, мынадай күйге ұшырапты. — Ментайдың дауысы дірілдеп кеткендей болды. Ол сәл тоқтап, бойын бекітіп алды да, қайта сөйледі. — Тана болса, «өлді» дегенге сенбей, өмір бойы құтуге бекінген еken. Енді оның тірі деген хабарын естігенде бар бейнетке белін байлад, соған жүргелі жатыр. — Ментай үні тағы да булыға бастады. — Біз ғашықтарды құрметтеген елдің қыздары емеспіз бе? Шамамыз келгенше бұл сапарға Тананы дұрыстап аттандырып салсақ қайтеді...

Осылай деп Ментай, сөзінің аяғын айта алмай, кемсендеп, бетін басып, жылап жіберді. Бірсыныра қыздар оған косыла көздерін сұртті. Жомартбек екеуміз де босап, төмен қарап, партаны шұқылай бердік.

Ментай кайтадан басын көтерді.

— Ағай кеше қалтасындағы бар ақшасын беріпті ғой. «Бақа бірдене етсе көлге сеп» деген бар емес пе? Тананың жолына біз де қаражат жинап берейік. Танымайтын, бөтен жерде жарын іздеген шүйкедей жалғыз қыздың құні не болатынын кім білсін... Бірақ ең жоқ дегенде қалтасында ақшасы болса, ол да көнілге медеу ғой... Менің дайын ақшам жоқ. Бірақ бір кесек нәрсемді беремін. Жомартбек соны ертең базарға апарып сатсын да, ақшасын ағай екеуі Танаға апарып берсін.

Ментайдың ұсынысы отқа құйған майдай болды. Қыздар лап етіп, оны бірден қостап әкетті. Біреу елу, біреу жүз сомнан тауып беретіндерін айттысты. Нәзилаш қолма-қол тізім жасауға кірісті. Осы кезде Зайкүл орнынан тұрды.

— Ментайдың жаңағы сөзі жүйе-жүйемді босатып жіберді, қыздар-ау, — деді ол. Әшейінде Зайкүлдің әр сөзін қыздар күлкімен қарсы алатын еді. Бұл жолы ешкім езу тартқан жоқ. Әлде оның алдында айтқан Ментай сөзі жүректерін тебірентті ме, әлде Зайкүл қайтер екен деп, соны сынағылары келді ме, әйтеуір, қыздар бірінші рет тырп етпестен, тыныш қүйде калды. Бірақ Зайкүл олардың неге үндемей қалғандарына мән берген жоқ, сөзін әрі қарай айта берді. — Иығымда тұлқі жағам болған соң мына Жомартбек мені бай деп ойлад, «апай» деп мазактайды. Бірақ менде де бір теңге ақша жоқ. Өйткені бір теңге ақшам болғаннан бір үзім наным болғанды артық көремін.

— Мен де сондаймын, апамнан айнымағанмын, — деді Жомартбек.

Осы тұста ғана қыздардың еріндерін күлкі қытықтап, сәл-пәл жымиысып қалды.

— Жомартбек, коя тұршы қыстырылмай, — деді Зайкүл оның сөзін шыбын шаққан құрлы көрмей. — Одан да сен ертең таңертең біздің бөлмеге келіп, менің тұлкі жағамды алып кет. Соны базарла да, ақшасын осы іске кос.

Мұндай ерлікті Зайкүлден ешқайсымыз да күтпеген едік. Бәріміз таңырқап, таңданып, бір сәтке үнсіз калдық. Бұл үнсіздікті Жомартбек бұзды.

— Айналайын, апам-ай, жүрегің қандай жақсы еді. Келші, бетіңнен бір шөп еткізейін, — деп ол Зайкүлге қарай ұмтылды.

Зайкүл қымсынбастан бетін тосты. Жомартбек оны құшактап, бассалды. Жұрт тағы да қыран құлкіге батты.

Ертеңінде Жомартбек қыздардың берген заттарын осы күнгі стадион орнындағы ескі-құскы базарына апарып өткізіп келді. Оның ең қымбатқа сатканы Ментайдың қызыл көрпесі болыпты. Жомартбек Ментайдың шешесі мен ағасынан қалған белгі – жалғыз көрпесін сатпаймын, алмаймын деген екен. Ол: «Ал, апар, басқа бағалы затым жоқ» деп киылып, болмапты. Сөйтіп мен үшін махаббаттың жалауындаи болған қызыл көрпе ақыры асыл маҳаббаттың мұқтажына жұмсалды. Сонымен, қыздардан бас-аяғы төрт жарым мың сом ақша және жиналды. Сол күні кешке кітапханадан шығып, жатақханаға кірсем – маған келген телеграмма жатыр екен. Тез ашып жіберіп, асыға көз жүгірттім.

«Алма-Ата Виноградова, 62, комната, 69

Есенову Ерболу.

‘Бесконечно рад, мой бесценный друг. Обнимаю и целую тебя тысячу раз. Таня, если хочет, если любит меня по-прежнему, пусть приедет. Буду ждать с нетерпением. Твой Заман’.

Тана келіп, Заманның хатын көрсетіп, баруға бел байлағаннан кейін мен Заманға телеграмма жібергенмін: Тананың барғысы келеді, қабылдай аласың ба, тез хабарын жібер дегенмін. Бұл Заманның соған жіберген жауабы екен. Демек, оның Танамен бірге тұруға мүмкіншілігі бар деп түйдім.

Ертеңінде Жомартбек екеуміз Танаға барып, телеграмманы көрсеттік. Одан соң Жомартбектің Жоғарғы Совет Президиумында қызмет істейтін туысына барып, келесі күні жүретін Алматы – Москва поезына билетке бронь алдық. Сол броньмен Свердловскіге дейін деген билет қолымызға тиді. Тек Тананың Куйбышевта басқа поезға отыруына тұра келеді.

Тана жүретін күні вокзалға соңғы лекцияны тастанап, біздің группа түгел барды. Вокзал басында қыздар Танамен шетінен көрісіп қоشتасты. Әсіресе, Тана мен Ментай бірінен-бірі ажыраса алмай, көп жыласты.

— Жайықтан жеке жөнелген Төлегендей болып, жалғыз ат-

тандын-ау, құрбым, – деп Ментайдын егіле айткан сөзі бәріміздің сай-сүйегімізді сырқыратты.

Көзімнің қүйрығын қайта-қайта сипалап, ернімді ұсті-ұстіне тістелеп, бордай босап, ішімнен егіліп, мен тұрдым.

Содан соң Тананы вагонға орналастырдық та:

– Қош!

– Қош!

– Заманға сәлем айт!

– Сәлем айт! – деп біз қалдық.

Алматының қою тұні бүркеген поезд ішінде, вагон донғалактарының рельс қоспасына сарт-сұрт соғылған ырғағымен теңселіп, белгісізге бет қойып, Тана кетті алыска. Аяулы ғашық аттанған поездың барлық дүрсіл-гүрсілін жүрегімізде сактап, біз қалдық перронда.

XV

Көктемде топыраққа түскен дән алдымен нәзік сабакқа айналып, артынан уақыты жеткенде бас жарады. Уақыты жеткенде тал бүршіктейді, өсімдік түйін тастайды, алма ағашы гүлдейді, гүл аузын ашады – шешек атады. Өсімдік үшін осы бір ғажап шақ тек қана жазда болады. Ал махаббатқа мерзім жоқ – ол жылдың төрт мезгілінің қалаған маусымының сәтті сағатында жүректе гүл жарып шыға келеді. Махаббат гүлдегендеге жас адамның аузынан «сүйемін» деген асыл сөз ақтарылады.

Менің Ментайға деген махаббатымның сол сағаты ноябрьдің алғашкы күндерінің бірінде, Никольск шіркеуінің тұнгі он бірдегі конырауымен қоса сокты.

Соның алдында ғана жүрегім өз-өзінен өрекпіп, үйде отыра алмай, сыртқа шыққанмын. Жомартбек жоқ еді, Пернеш кітапханадан қайтпаған. Тек Төлеубек қана төсегінде корылдап, ұйыктап жатқан. Соның қорылыш ойымды бөлгеннен кейін, онша жер іздел, екі жатақхана арасындағы ашық аланға бет қойғамын.

Калинин көшесі жактағы жатақхана жанында, басына темір телпекті шам орнатылған биік бағана түбінде ұзын орындық болушы еді. Соны бетке алып, аттай бердім де, онда біреудің отырғанын анғардым. Аяндал қасына келсем, ол отырған Ментай болып шықты. Оның Ментай екенін танығанда жүрегім дір ете түсіп, өз-өзімнен дегбірім кетіп, састьм да қалдым.

– Кеш жарық, Ментай, – дедім әр сөзім кекештің аузынан шыққандай әрен кијоласып.

– Жарық кеш жан ләzzәті болсын, ағай. Келініз, отырыңыз.

Қасында бірнеше кісілік бос жер болса да, Ментай сырғып, маған өз орнын берді. Менін жүрегім одан сайын лұпілдей тұсті. «Өз орнын бергені – өзгеше қадірлегені ғой Ментайдың» деп ойладым ішімнен. «Қадірлегенің жақсы-ау, бірак құрметіннің бәрі менің аузыма қақпак, басыма токпак бол жүр ғой» дедім тағы да. Ойлағаным осы болса да, аузынан шыққаны басқа сөз болды. – Жалғыз негіп отырсың, Ментай?

– Жай. Жатар алдында ауа жұтайын деп шығып едім. – Ментай біздің жатақхана жаққа көз тастап алды да, сөзін қайтадан жалғады. – «Кімді ойласа, сол келеді» деген рас екен, ағай. Мен жаңа ғана сіздің бөлменің терезесіндегі шамды көріп, «ағай әлі сабак қарап отыр екен ғой» деп ойлап едім.

«Ойлағаның, есіне алғаның қандай жақсы, – дедім мен ішімнен. – Ал мен сені сағат сайын ойлаймын ғой, Ментай. Сен осыны білесін бе?

Теніз тебіреніп, жағаға толассыз толқын лақтырғандай бір сәт туды. Менін де теніздей тербеліп сөйлегім, ішімдегі Ментайға деген махаббат толқынын ағылта актарғым келді.

– Рақмет, Ментай, – дедім тағы да екі сөздің басын әрен қосып. – Ойлағанына...

О, ғажап, теніз тұрғай, титімдей бұлак құрлы да қауқарымның жоғын аңғардым. Аузымды байқаусызда біреу желімдеп кетіп, соны күшпен әрен ашатын сияктымын. Ашқанмен ар жағынан актарылар ештеңе жок, адасқан жалғыз қаздай қалба-лактап, анда-санда бір сөз зорға шығады. Бірак сыртқа шығарып айта алмағанды іштей сарнауға шебермін ғой мен. Дегенмен, аузымды судан шыққан балықтай бостан-бос ашканыма мәз бол, бірсыптыра асыл ойларымды актардым-ау деп жорамалда-дым ішімнен.

Осы кездे ыңыранып, Никольск шіркеуі үн қатты. Мен шіркеудің өзін жек көрсем де, оның конырауының үнін ұнату-шы едім. «Дың-дың» деп мыс конырау күнгірлей бастағанда істеп отырған шаруамды тастап, аяғына дейін тыңдай қалатынмын. Маған, өсіреле, ұзак соғылатын, ұзакқа кететін осы тұнгі конырау күнгірі аса бір сазды, қызық күйдегі бол танылатын. Сол әдетім бойынша шұу дегенде мен тым-тырыс тыңдай қалдым да, конырау бір-екі рет соғылғаннан кейін, оны тастай салып, дереу негізгі шаруама көштім. Осы конырау үнінің дүрмелімен басқа еш жанға естіртпей айтатын басты сөзімді Ментайдың өзіне ғана тез актарып қалғым келді. Конырау соғылып бітіп қалмасын деп, шапшаш Ментайды екі қолынан ұстай алдым да, екі алақанымның арасында «пыр» етіп ұшып кететін тірі торғай тұрғандай елбелектеп, аузымды қыздың құлағына тақадым.

— Ментай, мен сені сүйемін! Шексіз сүйемін! — дедім біреу «тәйт!» десе, жылап жібергелі тұрған жас баладай кемсендеп. Қанша әсемдеп, әдемілеп айтам деп пәленбай уақыт ойланып, оқталып, жадымда жаттап жүрсем де мен Ментайға деген мәңгілік махаббатымды, арман-тілегімді, шексіз ықылас, қалтысыз құрметімді, оны бар дүниеден өзгеше бағалайтынмыды ауызben айтЫП жеткіze алмадым. Көптен бері айтамын деп әзірлеп жүрген сөздерім дәл қажетінде ауызға түспейтін бұлдыр, буалдыр бірдене болып кетті. Әшейінде такылдақ тілім «болдырған жорғадай сенделектеп, сүрініп, тұтығып, тоқтап қалды. Енді сол ауыз жеткізбегенді лүпілдеген жүрек, дірілдеген дене, денедегі лыпыл қақкан сансыз тамырлар косыла айтЫП, Ментайға асыға баяндал жатқандай болады. Ментай енді солардың сөзін тыңдағандай, бар зейінін соларға аударғандай бол, жым-жырт, үнсіз отырып қалды. Осы үнсіздік кезінде саусақтарым терлеп, буын-буыным қалтырап кеткен маған көшедегі күнде міз бакпай, бақырайып тұратын электр шамдары өз-өзінен жыпықтай жөнелген сияқтанды. Екі жатақхана ортасынан сылдырап ағып жатқан арықтың сұы да демін ішіне тартқандай, үнсіз қалды. Ағаш бұтактарындағы соңғы жапырақтар да сыйбырын тоқтатып, сілтідей тынды. Бірак өзіммен өзім әуре мен олардың неге өйткендеріне мән бермедім, менің басыма төнер не сүмдикты сезгендерін аңғармадым. Есіл-дертім Ментайда болып, оны құшактағым, құшқым келді. Алғашында иық тиістіріп отырған мен оның үндеңгенінен дәмеленіп, он қолымды босатып, қызды қаусыра құшактап, өзіме қарай тарттым. Неге екенін білмеймін, Ментай менің құшағымнан сыйбырып шығуға әрекет етпеді. Соған батылданым ба, білмеймін, мен еңкейіп, онын діріл қақкан ыстық ерніне ернімді тигіздім. Ментай оған да қарсылық көрсетпеді. Осыдан кейін маған Ментай мендік екен деген ой келді де, асыл арманыма шынымен қолым жеткені мә деп, қөкіркте бұрқ-сарқ қайнаған қазандай тасыған қуаныштың ыстық буы көзімді шарпыды. Бірак мұның бәрі Ментайдың мені ескеруі ғана екенін келесі сәттерде бір-ақ білдім.

Ол менің сөзімді тыңдал болғаннан кейін төмен қарап, қоңыраудың соңғы соғылуы біткенше үнсіз отырды. Одан сонда ләм демеді. «Кей қыздар жігітпен кездескенде оған сүйетін, сүймейтінін бірден айтады. Бағзы біреулер өз ойын олай етіп жеткізе алмайды. Көпшілік қыздар ауызben айттар сөзді іштей айтЫП, үнсіз баян етеді. Сырттай сөзі де, үні де мөлт етіп төгілген көз жасы ғана болады. Сол әр тамшы жаста әр алуан отты, ыстық сөздер мен жан күйдірген күйініш немесе жүрек жарған

сүйініштер жатады. Ментай да маған деген сөзін іштей айтып отырған болар» деп малданым мен.

Бірақ бетіне қарасам, Ментай бір қызырып, бір бозарып отыр екен. Кейде дем ала алмай, қысылған да сияктанады. Оны көргендеге мен Ментай сырқаттанып қалған екен деп сасқалақтадым.

— Немене, Ментай, ауырып отырған жоксың ба? — дедім көзім бақырайып. — Әлде менін жаңағы сөзіме ренжідің бе?

— Жоқ, ағай, — деп әлден уақытта Ментай сәл басын көтерді. — Мен сіздің сөзіңізге емес, басқа нәрсеге киналып отырмын.

Осылай деп Ментай токтап қалды. Сәл бөгеліп, одан соң әр сөзін үзіп-үзіп айтып, қайтадан сөйледі.

— Мен де сізді жақсы көремін, ағай. — Менің бұл сөзді құлағымның естігеніне, ол сөздің Ментай аузынан шыққанына сенер-сенбесімді білмей, екі көзім жыпыктап кетті. Оған бұрынғыдан бетер жабыса түсіп, қолын қайтадан сипалай бердім. Ментайдың «Мен де сізді жақсы көремін» деген бір ауыз сөзі мені Алатаудың етегінен ең тәбесіне шырқатып бір-ак шығарғандай болды. Ментай сөзі тағы естілді. — Бірак... — Осы кезде екеуміздің иығымыз ажырап, арамыз сәл ашылып кетті. Маған «бірак» деген сол жалғыз сөз кенет жер жарылып, Ментай екеуміздің арамыздан түпсіз шынырау шыға келгендей бол көрінді. Сол шыныраудың Ментай бір жағында, мен бір жағында қалған сияктандым. — Бірак, мен басқа біреуге уәде беріп қойған едім. — Ментайдың ендігі сөзі маған алыстан, шыныраудың арғы жағасынан әрен өстіліп тұрғандай болды. — Сіз Совет Одағының Батыры Мәлкен Ғабдуллаевты білесіз бе? Білсеніз, менің ағайым Жұніс Ербосынов соғыста сол кісінің қарамағында қызмет етті. Оқ тиіп, ағайым өлгенде қасында Тұмажан деген досы болған екен. Өлерінде жалғыз бауырым, жан ағатайым Жүйке мені аузына алыпты. «Менің қарындасымның суретін сан рет көрдің ғой. Тірі қалсан, сен соған серік, сүйеу бол — өмірлік жар ет. Ментайға менің өлер алдындағы осы өсиет-тілегімді жеткіз» депті Тұмажанға. Ауызша айтқан өсиетін хатқа түсіріп және беріпті, — деп Ментай көкірек жара бір күрсініп қойды. — Соғыс біткеннен кейін жігіт еліне барып, елінен мені іздел осында келіп, ағайымның қалай өлгенін баяндап берді. Ең сонында ағайымның өмірден өтерде аузынан шыққан актық сөзін — өсиетін жеткізді. Мен солқылдалап көп жыладым. Көп уақытқа дейін өксігімді баса алмадым. Жігіт қасымнан кетпей отырып алды. «Мендік боламын деп маған уәденді бер», — деді. Жанымдай көретін жалғыз ағамның өсиеті солай болған соң және ел қорғап, соғыстан келген жігіттердің жақсы-жаманы жоқ шығар деп ойладап, «жарайды» дедім де, уәдемді бердім.

Ментай терен бір дем алып, сөзін аяқтауға кірісті.

— Бар мән-жай осы, ағай. Мен ол жігітті сізден артық демеймін. Айта берсеңіз, қандай екенін де білмеймін. Ендігісін өзініз білініз. Тұмажанды таста, уәденді бұз дейсіз бе, оны өзініз айтыңыз. Мен сізге сенемін. Бұз десеніз, бұзып-ақ кетейін, ағатай!..

Ментай осылай деп айтарын айтып қалды да, бірақ бекер айттым-ау деп өкінгендей, тез тағы да сөйлеп кетті.

— Бірақ уәде бұзған адам она ма, ағай? Уәдеге беріктік – адамның асыл қасиеті болуы керек қой. Ендеше қайтып бұзамын мен ол уәдемді.

Енді Ментай емес, мен қын жағдайға қалдым. Ол ендігі билігін өзініз айтыңыз деген жанағы соңғы сөзімен менің маҳаббатым мен адамгершілігімді сынға салғандай болды. Таразының бір басында мен, екінші басында Ментай тұрған сияқтанды. Қай жағына ауарын білмей таразы дірілдеп, ұзак тұрып қалған іспеттенді. Бір кезде оның Ментай жақ басы дір етіп козғалып, бұлдырап кетті...

Төрт жыл бірге болған майдандас достарым есіме түсті. Ол кездегі бәріміздің бірінші арманымыз – жауды жену болса, екінші арманымыз – соғыстан сон бір-бір жаксы жар құшып, жарасты өмір кешу еді. Көп жолдастарым осы арманына жетпей, өліп кетті. Тұмажан да көкірегіне сондай арман тұтып, аман келген азамат шығар. Ендеше оның серттескен қызын бұзып алу солдаттың солдатқа жасаған қиянаты болар. Мұным адамшылыққа жатпас, арсыздықпен шектесер деп бір ойладым. Жок, kız мені жақсы көремін деп тұрғой. Ендеше неге бөгелемін: бұз дейін уәденді, бұздырайын деп тағы қобалжыдым. Осы кезде баяғы танкпен жекпе-жек шайқасқанда өлген өз достарым көз алдыма келді. Олар бірінен сон бірі: «Жок, сержант, өйтпе. Азғырма солдаттың серттескен қызын» деп, бастарын шайқап тұрғандай бол көрінді. Наводчигім өзіммен өте сырлас еді. Сәлима күйеуге тиіп кетіп, мұнайып отырғанымда ол келіп арқамнан қағып: «Жан табылса – жар табылады, сержант. Уайымдама!» деп жұбатқан еді мені. Сол наводчигім ерекше мұнайып: «Жан табылса – жар табылады ғой, сержант. Сен тірі қалдың. Жаны кеудесіндегі кісінің жары жолында – алдында емес пе. Тағы ілгері жүр, ізде, табасын әлі. Бұркітбай сенің Сәлиманды бұзып алғанда күйінгенін есінде ме. Ендеше өзіңмен қарулас болыш, жеңісті бірге шындаған солдаттың жанын жарагама, сержант. Өтінемін!» деп тұрғандай болды.

Біресе көзіме Заман елестеді. Мандауына тұскен қою шашын сілкіп тастап ол: «Әй, әй, мен сенен мұндай қиянат шығады деп

ешқашан ойламаған едім» деп теріс айналған іспеттенді. «Жок, Заман, – дедім мен оған іштей үн қатып. – Мен қиянатқа қас-пын. Азғырсам – жігітке қиянат, ыстық уәдесін бұздырсам – қызыға қиянат. Сенін досың қос қияннан арқалай алмайды. Сол-датты қадірлекендіктен, қызды сүйгендіктен өйте алмаймын мен».

– Жок, Ментай, олай болса... – дедім еріндерім дірілдеп, өн-бойым қалтырап, – мен саған сертінді_бұз дей алмаймын. – Алтыбақан тепкен екі адамның бірі төмендегендеге екіншісінің шырқап жоғары көтерілетініндей, таразының Ментай жақ басы биікке бір-ақ шықты. – Онда, буынсыз жерге пышак ұрып, орын-сыз қинағаныма ғапу ет...

Міне, осылай дедім. Бұлай дейтінім, тілі шабан, тілегі жүйрік ауыл баласымын ғой мен. Үәдеге берік, антқа адалдықты жоғары бағалап, оның өзіме келтірер залал, зиянын пайымдап жат-пастан өз үкімінді өзім шығардым сөйтіп. Әkkілігі жок, аңғал, адап көңілдің, жүрегіме бала жасымнан ұйып, ұялаған арлылықтың сөзін айттым. Адалдық, тазалық, шыншылдық, туралық – емшек сүті, мектеп өнегесі, әскер тәрбиесімен бойға сінген қасиетім ғой менің. Момын әке, жуас шешеден туып, көшпелі колхозды ауылдың баласы болған сон, осылай айтуым занды да болатын. Өзімшілдігі жок боп өскен жастың бірі болғандықтан ол тұнде өзіме қас үкім шығарыптын мен. Әрине, мен мұныма өкініп түрғаным жок бүгін. Егер жастық шағым қайта оралып, мен сол жағдайға жаңадан тап болсам, сөз жок, сол шешімінді іркілместен тағы қайталаған болар едім қазір.

– Сіз ренжіменіз, ағай, – деді біраздан сон. – Біздің курсатағы қыздардың бәрі де сізді жақсы көреді. Олардың бірен-сараны болмаса, бәрі де жақсы қыздар. Әсіресе Майра қандай жігітке болса да адап жар, акпейіл дос, сенімді серік бола аларлық жан.

Сонымен мен Ментайға бірінші рет ашық түрде сөз айттым. Ол қарсылығын осылай, қамкорлықпен, елжірет отырып білдірді. Ментайдың қарсылығының өзі маған хош алғандай боп көрінді.

Ойын айтып болған сон ол өн бойы қалтырап, сәл діріл қаққан тәрізденіп, орнынан тұрды. Енді кішкентай бөгелсе, өзін-өзі ұстап тұра алмастай көрді-ау деймін. Қолымды босатқысы да келмей, босатпай да тұра алмай, әлденеге күбіжіктеп, бөгелгендей болды. Соңсоң тез-тез басып, жатақханаға қарай жөнеле берді.

Қолды пышак кесіп кеткенде адам онын ауырғанын бірден білмейді. Сол сияқты, өзімді өзім аяусыз жараганымды мен де Ментай жанымнан ұзай бастағанда бір-ақ білдім. Алдындағы бір отар қойды қақаған қатты қыс жұт болып жалмап, котан шетінде таяғын ұстап жалғыз қалған сорлы шопандай күйде болдым мен.

Менің қолыма тұсер деп дәмеленген бар байлық Ментайдың махаббаты еді. Одан айырылып, әп-сәтте жүрдай боп, жұтадым да қалдым.

Әстіп ескі түрік қағанаты кезінен қалған тас мұсіндей, серейіп түрдым-түрдым да, ілбіп, үйге қарай аяңдадым. Аяғыма батпан байланып қалғандай, әрен қозғаламын. Әр аттаған сайын жер басып келе жатқандай емес, қара жердің астына шым-шымдал батып бара жатқан сияктанамын. Аттаған сайын: «Енді маған Ментай жок, Ментай жок!» деп күбірлеймін өз-өзімнен.

Сол кезде Никольск шіркеуінің ынырана, күрсіне шықкан үні келді құлағыма. Ол да маған: «Енді саған Ментай жок! Жок! Жок!» деп түрған сияқты болды. Шіркеу қонырауы тұнгі сағат он екіні жариялады – маған он екі рет «Жок! жок!» деп қақсады. Бағанағана сазды музыкадай көрінген қонырау үні енді маған дүниедегі ең сүйкімсіз, құлакқа түрпідей қадалған қанғырлак дыбыстай боп танылды. Қонырау күнгірі алыстап, талаурап барып үзіліп кетті де, дүние тым-тырыс бола қалды. Күнгірдің соңғы дірілімен бірге менің жүрегімдегі Ментайға деген соңғы үміт қоса үзіліп кеткендей болды. Мен сүрініп, шайқалып кеттім, сол кезде өзімді шыңдан шыңырауға құлап бара жатқандай сезіндім де, жалма-жан жолдағы қарт теректі құшактай алдым. Оған мұнымды шаққандай өкіріп, өксіп қоя бердім...

Ертеңінде мәңгіріп, дел-сал болып қалыптын. Әлдекім мені сойыл сілтеп, соққыға жығып, аяусыз жаулықпен естен тандыра ұрып кеткен сияқты да болады. Үлкен ұрысқа өзірленіп, түні бойы жәшік-жәшік снаряд тасып, танертен шабуылға шығып, кешке жаудан жеңіліп, кейін шегінген сәтте де осындай боп өлердей бір шаршайтын шақ болатын еді. Сонда кез келген шұнқырға түсіп, жантайып жата қалғың келетін. Өлсем де осы жерден түрмасам еken деп ойлайтынсын. Сондай күйге түстім де, түске дейін төсектен тұра алмай, тұралап жаттым. Махаббатқа күйреу де соғыста жасанған жаудан жеңілуден кем болмайтынын мен сонда білдім.

Студенттің бакырауық түйедей бажылдақ темір кереуетін қайта-қайта сықырлатып, бір жамбасынан екінші жамбасыма аунақши беремін. «Өлі тиіп» жатқан қойдай тыптырлаймын. Бірақ маған «өлі» тиген жок, тірі тиген. Тірі болғанда мылтық кезеп, қылыш суырып, қырқыса кетер жау емес. Маған тиген – қарусыз қызы. Ол маған жау пиғылын, жат мінезін танытқан да жок. Қуліп жүріп, құлімсіrep тұрып, ең акырында көзінен бүрк еткен ыстық жас шығарып, мені осындай күйге, аурудай халге үшыратты. Мен соны ойлап, дөңбекшимін. «Не деген асыл жан еді!» деймін. Ментайдың көз қызығып, көніл сүйсініп, тамаша

етерлік сырт тұлғасына ішкі адамгершілік парасаты қосылғанда адамды тебірентпей, тербелтпей қоймайтынын енді ғана білгендей болдым. Оған алғашқы көрген сәтімнен бастап, көп күндер бойы ғашық боп жүргенімнің де себебін сонда ғана анғардым.

«Бұған баға жете ме? Жок, жетпейді!» деймін өзімнен өзім ойланып жатып. Сондай баға жетпес қыздан айырылып қалғанымы жүрегім сыздал, жарылып кетердей бол, екінші жамбасыма қайтадан аунаймын. Жұдырықтай сорлы жүректің өзденемді төсек үстінде олай бір, былай бір лактыруға ғана өлі келеді. Сонысымен ол маған қарсылық білдіріп, наразылық айтып жатқан секілденеді. «Сен неге Ментайға тек мені сүй, тек қана менімен бол демедін?» деп мені жазғырып, жазалап жатқанға және ұксайды. Осы арада Ментайға жазда, емтихан бітіп, отыз үшінші аудиторияда сауық өткізген кештің тұнінде шығарған өлеңімнің бір шумағы еріксіз есіме түседі.

Бәрі аз бағасына барлық саннын,
Тәж-тағы, дүние, мұлқі патша, ханның –
Ментайды мәңгі құшып сүйетүғын
Бар еken не арманы Тұмажаныны?!

Өлеңнің аяғындағы «жігіт жанның» деген сөзді «Тұмажаның» деп қалай өзгергенімді өзім де анғармай қалдым. «Жок, енді Ментайға өлең шығармаймын» – дедім ішімнен өзіме-өзім ант еткендей. Ментайға ешбір өлеңнің керегі жок. Ментайға керексіз дүние – маған да керексіз. Жок, енді мен Ментайды көруге де құмартпаймын. Енді мен оны ешқашан да ойламаймын.

* * *

Бірақ ғашықтың ойы басқа да, ісі басқа болады екен. Ғашық көрмеймін, бармаймын десе, өзінің қалай барып, қалай кездескенін де білмей қалады екен ол.

Сол, мен үшін қайғылы тұннен кейін Ментайды ертеңінде кешке, театрда кездестірдім тағы да. Бір-екі минуттай ғана қасында тұрдым. Содан кейін мен оны, расында да, бірнеше күннен соң бір-ақ көрдім. Бәлкім бір аптадан кейін де болар шамасы.

Тұнде, Жомартбек, Пернеш, Төлеубек үшеуі шырт үйқыда жатқан сағат бірдің мөлшерінде, жатар алдында азғана ауа жұтпақ боп, аулаға шықтым. Ауладағы Ментай екеуміз ажырасқан орындыққа еріксіз көз салдым. Осындағы оңашада анада Ментай отырған жерге барып отырғым келді. Неге екенін білмеймін, ол отырған орындықтың тактайын алақаныммен бір

сипасам деп ойладым. Бәлкім, онда Ментайдың жұп-жұмсақ қолдарын қайта-қайта сипағаным еміс-еміс есіме келген болар. Ол сәтте орындықтың қатты тактайы қыз қолы емес екенін ес-кермеген де шығармын.

Қарасам, онаша орындықта, айнала құлаққа үрған танадай жым-жырттыныштықта бұйырып біреу отыр. Жақындап келсем, Ментай екен. Жағын таянып, шынтағын тізесіне тіреп, төмен қарап қалыпты. Менін тықырымды да сезбегендей, селт ететін емес.

Жүрегім кеудемді үрғылап, тағы да дүрсілдеп қоя берді. «Жүрсөңші, жүгірсөңші. Тұмажанды таста, мені сүй деп, жалынсаншы Ментайға. Аяғына жығылсаншы жылдам!» деп тағы да зарлап, жылап жіберген іспеттенді. «Енді Ментайдың жанына жақында маспын, оған ешқашан бір ауыз тіл қатпаспын» деген антымды мен біржола ұмыттым. Жел қуған қаңбактай домалап, жанына жетіп барғанымды өзім де анғармай қалдым.

— Сәлеметпісің, Ментай. Жеті түнде неге жалғыз отырсың? Бір жерін ауырып отырған жок па, жабырқаусың ғой өзің, — дедім оған бірнеше сөзді бір-ақ лақ еткізіп.

Бірнеше күн кездеспегендіктен бе, ол маған шынында да ауырып, жүдеп қалғандай бол көрінді.

— Жок, қазір саумын ғой, — деді Ментай жауап сәлемін айтқан соң. — Жай, басым ауырған соң далаға шығып едім.

— Бірсынырадан бері қайда болдың?

— Ауырып, үйде жаттым.

— Не дейсің, қыздар маған айтпады ғой.

— Мен қыздарға айтпандар, ағай босқа мазасызданбасын дегенмін. Отрыныз.

«Мазасызданады деп менің қамымды ойласа, онда әлі менен безбекені ғой. Кет әрі емес болғаны ғой» деп ойладым мен қуана бастап. «Мүмкін Ментай менің әнеукүнгі өтінішімді қабылдаған шығар. Сонда «мен де сізді жақсы көремін» деп еді ғой. Бәлкім сол жақсы көргені женген шығар. Он күн ойлап, менің тілегімді қабылдауға бел байлап, бүгін мені әдейі күтіп отырған болар».

— Ментай, — дедім мен оның қасына отырғаннан кейін әнеукүнгідей оның қолдарын қос қолымның арасына алыш. — Мен... мен... мен...

— Иә, сіз, — деді Ментай қоныр үнмен.

— Откен жолы сен: «Тұмажанды таста деңізші. Уәденді бұз деңізші. Сіз солай десеніз, мен бұзып-ақ кетейін» деп едің ғой. Мен солай дегелі келдім саған. Сөйтші, Ментай. Мен сені жа-нымдай жақсы көремін!...

— Жок, ағай, кеш қалдыныз, — деді Ментай қапалы үнмен.

— Неге кеш, неге? — деп мен оны өткен жолғыдай етіп, тағы да құшақтай бастадым.

— Жок, жок, енді болмайды, ағай, — деп Ментай құшақтатқысы келмей, бойын аулақтата берді.

— Неге болмайды, — дедім мен оны бассалып құшақтағаныма әрі қысылып, әрі оның өткен жолы емес, дәл бұл жолы бұлқынғанына таңданып.

— Әйткені болары болып, бояуы төгіліп қалды, — деді ол менин сәл алысырақ сырғып барып, төмен қарап отырып, соншама бір солғын, бәсек үнмен. — Бәріне өзініз кінәлісіз...

Осылай деп солқылдап жылап жіберді. Орамалын алып, бір қолымен бетін басып, өксіп отырып қалды.

Мен не істерімді, не дерімді білмедім. Бар болғаны қыздың жанына жақындал, оның бос екінші колын екі алақаныммен қайта-қайта сипай бердім. Оған да тағат қылмай, шашын сипадым. Біраздан соң ол өксігін басып, қайтадан сөйледі.

— Әнеукүні сіз театрға Тұмажанды ертіп әкелдініз. Сізben екеуміз осы арада отырып сөйлесетін түннің ертеңінде. Мен сол күні одан қашып, оны көрмейін, көрінбейін деп театрға кетіп едім. Оның бұл мейрамда қалайда келетінін білгенмін... Сіз театрда бізді табыстырып, кетіп қалдыңыз... Содан ол үш күн жатты... Мені босатпады, — деді қыз тағы да солқылдай жылап. — Содан соң бітті, бәрі бітті...

XVI

Ол күні мен төсекте езіліп күні бойы жатып, кешке таман жатақханадан сыртқа шықкамын. Шықсам, аулада, кешегі Ментай екеуміз қоштасқан орындықтың үстінде бірсызыра таныс студенттер карта ойнап отыр екен. Солардың қасына бардым. Күн жексенбі және мейрамға бір-екі-ак күн қалғандықтан ба, әйтеуір студенттер көнілді екен. Мені көре сала олар орталарына шакырды.

— Кел, кел, Ербол, — деді Төлеубек, — карта ойнаймыз. Күні бойы үйіктаң, басың күп бол ісіп кеткен шығар сенін. Мен басымды шайқадым.

— Неге, ойнамайсың ба?

— Ойнай білмеймін.

— Ең аяғы бес картаны да білмеймісін?

— Иә.

Төлеубек карқылдап кеп күлді.

— Карта білмейсін, темекі тартпайсың, арак ішпейсін. Сонда сен не білесін осы?

— Төке, Төке, ол сабак оқуды ғана біледі, — деді Жомартбек. — Жүрініз, кәне, кезек сіздікі.

Жігіттер мені жайыма тастанап, құлаштай соғып, картаны өздері ойнай берді.

Осы кезде жатақхана қақласынан елбелектеп, бірі сақа, бірі жастау — екі жігіт кіріп келе жатты. Сақасы едірендер алға шығып, біздің қасымызға тоқтай қалды да:

— Жігіттер, амансыңдар ма? — деді.

Карта ойнап отырғандар оған оншама мән бере қойған жоқ. «Аманбыз» дей салды да, отыра берді. Едірендереген жігіт маған көз тоқтатты да, үстімдегі гимнастеркамды көріп:

— Эй, сен өзің солдат болып па едің, әлде солдат көйлегін киіп отырысын ба? — деді нақ бір мені тексеруге келгендей бірден тергей жөнеліп.

Мен оның бетіне қарадым. Дауысы шіңкілдек, мінезі ожарлау, каймыжықтай жұқа ерінді, бітік көздеу келген талдырмаш сары жігіт екен. Жана өсіп келе жаткан, тікендей тікірейген сүйкімсіз шашы бар. Үстіндегісі су жана өскери киім: шұға галифе, гимнастерка, офицер белбеуі, жып-жылтыр қара хром етік. Тек фуражкасы ғана жоқ. Екіншісінің үстінде де көнетоз солдат киімі бар.

— Иә, солдатпын, — дедім басымды көтеріп.

— Солдат болсан, бері кел, — деді ол маған командирімдей-ак өкім сөйлеп.

«Мұның менде не шаруасы бар, ей?» деп ойладым да, орнынан тұрдым. Ол мені үйдің бұрышына таман алып келді де, тағы да тергей бастады.

— Сен студентпісің?

— Иә.

— Қай факультетте оқисын? Мен оны да айттым.

— Қай курстансын?

— Үшіншіде.

Мен тарих-филология факультетін айтқанда-ак ол ежірендер қалып еді. Ал үшінші курста оқитыным оның шамына тигендей бол, шытынап кетті.

— Онда сен Ербосынованы білесін бе?

— Мен тайды ма, білемін, — дедім әлде неге жүрегім су ете қалып.

— Қалай білесін?

— Бірге оқимыз.

— Басқа ештенен жоқ па?

Мен сәл үндемей тұрдым да:

— Жоқ, — дедім.

Ол менің бұл жауапты кідіріп барып бергеніме құдіктенгендей болды. Сенерін де, сенбесін де білмегендей, бетіме шегір көзін сығырайтып, тағы да тесіле карады.

— Ендеше сен оны қазір бізге шакырып кеп бер, — деп бұйырды ол.

Енді мен оның бетіне тесіле карадым. Бақсам, жігітім ептеп жұтып алған екен. Маған өктем сөйлеп жүргені де содан болуы керек. «Шабуылға шығарда сілейе арак ішіп алып, ес-түсін білмей оққа карай жүгіретін фрицке ұқсауын!» дедім оны ішімнен кекетіп.

— Кім шакырды деймін!

«Онда не шаруаң бар?» дегендей сары шегір маған тіктене карады. Көзі от шашқандай бол, қанталап кеткен екен. Морт, есерлеу адамның әллетін танытты. Ол көзін тікендей қадап, қанша ежірейсе де, мен орнынан козғалмай тұра бердім.

Сары шегір оның өз жөнін білмей шакырып бермесімді ұқты да, мойнын күжірейтіп теріс айналды.

— Ағаң шакырады. Тұмажан келіп тұр де, — деді шінкілдеп.

Мен селк ете түскендей болдым да, оның бетіне қайтадан жалт карадым. Кақас естіген жокпын ба деп қайыра сұрадым.

— Кім дейсіз?

— Тұмажан Ошақбаев, — деді ол маған жеки сөйлеп. — Санырауымысың өзін?

— Иә, соғыста артиллерист болғанмын, — дедім мен де оған тіктеп, сыздана қарап. — Содан қалған құлағымның мүкісі бар.

Мен бұл сөзді шегір сарының әкірендереніне ыза болып айттым. Қанша ыза болғанмен, шыным да сол еді. Бар қиратқаным, дауысымды көтеріп айтқаным болды. Бірақ бұған өзімнің де айызым қанбағанын сездім. Содан соң лақ еткізіп, аузыма келген бірінші сөзді және айтып қалдым.

— Көп болса Қыз Жібегін ізден келген Төлеген шығарсын. Бірақ мен саған Бекежан емеспін, әкірендеңеме өйтіп!

Осылай дедім де жалт бұрылып, кетуге ынғайландым. Алғашында қайтадан карта ойнаушылардың қасына барайын деп ойлаған едім. Сонсоң осы дәлдірге ашуланып қайтемін, барып айта салайын дедім де, жатакханаға карай кеттім.

Ментай бөлмесінде жок екен. Майра екеуі театрға кетіпті.

— Қай театрға? — деп сұрадым қыздардан оның үйде болмағанына бір жағынан қуанғандай, бір жағынан өкінгендей болып.

— Драмаға.

Екі жігіт мені тосып тұр екен. Темекі сорған сары шегір көк түтінді көмейлете жұтып, шиыршық атады. Қасындағысы мені көргенде елен етіп, үсті-басын түзеп, әлек боп қалды.

Сары да екі саусағын белбеуіне тығып жіберіп, кораздана бастады.

— Ментай үйде жок, — дедім мен олардың касына онша жақындаамай токтап.

— Қайда кетіпті? — деп сары шегір тағы әкірен ете қалды.

— Театрга.

— Касындағы жолдас қызы да жок па екен? — деді екінші жігіт сөл қысыла үн катып.

— Майра қайда екен? — деді Тұмажан онымен жарыса.

— Екеуі де кетіпті.

— Қай киноға дейсін? — деп сары шегір қайта сұрады.

— Киноға емес, театрға. Өзің санырау емеспісін? — деп мен де оны шағып алдым.

Тұмажан менің кекеткеніме мән бермеді. Қайта сұрак койды.

— Ол қай жерде, алыс емес пе?

— Жок, алыс емес. Осыдан үш-төрт-ак квартал жерде, Дзержинский мен Виноградов көшелерінің киылсысында, — дедім Никольск шіркеуі жакты нұскап.

Мен олардың касынан өтіп, жанағы карташыларға қарай беттедім. Зығырданым кайнап, өзімнен-өзім ыза бол келе жаттым. Неге ашуланғанымды және білмеймін. Осы кезде сырт жағымнан: «Ағай, токтанызшы» деген дауыс естілді. Мойнымды бұрсам, сары шегірдің жолдасы екен.

— Ағай, ана кісінің сөзіне ашуланып қалдыныз ба? Ол кісінін мінезі солай. Майданда батырдың жолдасы болған кісі, өзі де ер мінезді адам. Ментай оның қарындасы емес, уәделескен қызы, жана оны өзінің дәл тауып айттыныз. Алда мейрам келе жаткан соң сол кісіге жолыбып қайтайық деп ауылдан, сонау Нар станциясынан келіп едік. Оның үстіне ана кісі «Ментайдың жаксы құрбысы бар, соны саған таныстырымын» деп сүйрелеп болмады мені. Менің де әскерден келгеніме екі ай ғана болып еді. Өзінің де солдат екенсіз. Сізден өтінішім, мына екі солдат бауырынызды театрға ертіп апарсаныз екен. Біз оның қай жерде екенін білмейміз. Ағай, мен сізден жалынып өтінемін...

Осылай деп. Тұмажанның жолдасы лақ еткізіп бар сырын бір-ак айтты. Және іші-бауырима кіре өтініш етті. Мен бұл жас жігіттің тілегін қайтара алмадым. Осы жігіт үшін екеуін театрға алып бармак болдым.

Үшеуміз Никольск базарын басып өтіп, шіркеудің жанымен, базар манындағы ескі үйлерді артқа тастап, алдымен Дүнған көшесіне, одан соң Аманкелді көшесіне шықтық. Жас жігіт екеуміз анда-санда тіл катысып коямыз. Одан жөн сұрадым. Ол

Нар ауданындағы бір колхоз председателінің баласы екен. Аты – Ерғазы. Бұл әскерде жұргенде өкесі ауылдағы біреудің кызын әптермек болп, уәделесіп койыпты. Бірак жігіт оны үнатпапты. Қасындағы ағайы бір күні ауылдарына уәкіл болып келіп, үйлерінде конак болып отырып: «Мен саган Алматыдан қыздын қөкесін тауып беремін» дегі. Сонымен ол мұнда «қыздын қөкесін» іздең келіпті. Ерғазы қалған сырғын осылай, шелектен су құйғандай етіп, тағы бір актарып салды да, кейінрек келе жаткан Тұмажанға естіртпей:

– Бұл кісі аудандық мекеменің менгерушісі, – деп койды. Өзбек көшесін кесіп өтіп, драма театры тұрған Дзержинский көшесіне келіп тірелдік.

– Театр осы, – дедім мен көше жак қабырғасында кішігірім казандай аспалы сағаты бар, бүйіріне сыған әйелдерінің киіміндегі әр түрлі алабажак афиша қағаздары жапсырылған, жатаған, өзен пароходына ұксас, үлкен үйді нұскап.

– Бұдан біз қалай табамыз? – деді Ерғазы апалактап.

– Билет алып, ішіне кірініздер.

– Қазір ойын басталып кетті ме екен?

– Басталған болар. Бірінші акт бітіп, жұрт үзіліске шыққанда тауып аласыздар ғой.

Арттан ырғала басып Тұмажан келді. Ол келе сала театр қабырғасындағы афишаға үнілді. Онда көрсетілген спектакльдерді бір-бірлеп оқи бастады.

– Е, бүгін «Кобыланды» екен ғой, – деді ол.

– Иә, «Кобыланды» екен, – деді Ерғазы. «Әр Дон-Кихоттың өз Санчо Пансасы болады» дедім мен ішімнен. Сонсон бұрылышп өз жөніммен кетуге онтайландым.

– Токта, сен қайда барасын? – деді «батырдың жолдасы» дегбірсізденіп.

– Театр осы. Керек кісілерінізді осыдан іздең тауып алыныздар.

– Эй, сен тауып берсенші, біз қалай табамыз?

Бағанағыдай емес, «батырдың жолдасы» жұмсарып қалыпты. Бұл жолғы үні тіпті жалыныштылау болып шыкты. «Батырға да жан керек» деген емес пе, театрға келген калың жұрттың ішінен өзіміз таба алмаспаз деп корықкан болуы керек.

– Ағай, сөйтсөнізші, – деп Ерғазы коса жалынды.

Мен олардың бұл өтінішін тағы да жерге тастай алмадым. Ішке кірсем, фойеде кассирден басқа ешкім жоқ екен. Ойынның басталғанына жарты сағаттай болыпты. Бірак билет бар екен. Мен койны-конышымды тінтіп, әрен дегендеге балконға кіретін билеттің ақшасын жинап алдым. Бұл ертен тамак ішуге тиісті

акшам еді. Намыстанамын деп жаңағыларға акшамнын жоғын да айтпадым.

Ішке кіріп, каранғы дәлізбен өзіміз өзілдеп «Студенттер ложасы» деп атайтын балконға көтерілдім. Кап-каранғы есіктен ішке бас сұқтым.

Сахнада – сәнді сарай көрінеді. Бұл – Кобыландыға жау ел – Қызылбас жұртының ханы Көбіктінің сарайы. Сарай алдында «Кек, кекелеп» өзінен өзі койқандап батыр Қазан жүр. Осы арада сыртта қалған Тұмажан ойыма түсті де: «екі заманнын екі есер батырынын бір-біріне ұқсауы-ай» дедім ішімнен. Бір жактан сыздана алшаңдап Алшағыр батыр және шыкты. Екеуі хан қызы Карлығаға таласып, біріне-бірі сапы ала жүгірісіп, текедей тіресті де қалды.

Балконның ең артында түрегеп тұрып көрген бұл көрініске мен мырс етіп тағы да құлдім. Жанағы Тұмажан екеуміздін жаттахана жанында шарпысканымыз ойыма түсіп кетті. Бұлар да қызға таласып жатыр екен ғой дедім ішімнен.

Сахнадағы бұдан кейінгі көріністерге жете назар аудармадым. Бар болғаны Көкланның шашы жалбырап, «Зу-зу арзу» деп сахнада ұшып жүргені. Қарлығаның өзіне құмар кос батыр Қазан мен Алшағырға қыр көрсетіп, жалан қылышты жаркылдата би билегені есімде қалды.

Бір кезде жарқ етіп шам жанды. Жұрт орындарынан тұра бастады. Үзіліс болғанын мен сонда ғана білдім. Жалма-жан балкондағы жұртка бір, төменге бір қарап, өзі арық мойнымды қылқандатып соза бастадым. Жоғарыға шапшан көз жүгіртіп, төмендегі жұрт арасынан іздеуге асықкандақтан ба. балконда біздін қыздар жок сиякты көрініп, тез төмен қарай жүгірдім. Жан-жағыма алактап көз салып, әркімге бір тесіле қарап, елпендей басып келе жатыр едім. Сол кезде фойедегі жұртты как жарып, таныс, бейтанис адамдарымен қайта-қайта бас изей сәлемдесіп, көрермен қауымға мейірлене, бейілдене жымиып, сол жымиюмен жан-жағына шуакты жылу шашып, мангаз аяндап профессор Әуеновтің қарама-карсы кеп қалғанын бір-ак анғардым. Жалма-жан шетке бұрылып:

– Мұхит аға, сәлеметсіз бе, – деп он колыммен қеудемді басып, бас идім.

– Бәле, бұл. Ербол, сенбісін, «Кобыландыны» көруге келдін бе? – деп Әуенов бұрылып келіп, мені білегімнен алды. Осы арада мен көптеген таныс, жүздеген студенттері бар Әуеновтің адам аттарына соншама зеректігіне тан калдым. Профессорға сәлем бере тұрып, бұл кісі менін жүзімді танығанымен, атымды біле кояр дейсін бе? Күн сайын алдынан топ-тобымен өтіп жататын

шәкірттерінің қайсысының аты-жөнін біле береді, менің есімім де есінен шыккан шығар деп ойлаған едім. Жок, олай емес екен. Профессор мені өзімен ілесе жүруге икемдеп, сөзін жалғады. — «Кобыландыны» көргө келгенін абзал болған, көру керек. Жалпы театрға көп барғанын, спектакльдерді көп көргенін дұрыс. Мен Ленинградта оқығанда әрбір жана спектакльді босатпай көретінмін. Кітаптан оқығанда көп нәрсе көзден таса калып кояды. Ал сол оқиғаны сахнадан көрсөн, ол ешқашан ұмытты мастан есінде жүреді. Сахна тәрбиесі деген — ерекше тәрбие. Ол ұғымды, жұғымды, ұтымды болады, Ербол. Жалпы өнердің бәрі ұстаз ғой. Ал ұстаздардың ішінде тыңдаушының құлағына құйып беретін бір сұнғыла, шешені, ұқпас ерік алдына коймайтын өзгеше салауаттысы болмай ма? Ендеше театр өнерін де сондай ұстазға пара-пар деп білуін керек. Театр — бос ермек, орынсыз құлқінін орны емес. Ол ақыл мен сезімге нәр беретін орын...

Әуенов өзінің теңіз ырғакты үнімен тебірене сөйлеп кеткен еді. Мен даладағы екі жігітті де, театрдан өзім іздеуге келген екі қызды да ұмытып, профессордың шабытты сөзін ұйып тыңдалап калған болатынмын. Осы кезде біреу көлденендең келіп, кос көлін бірдей ұсынып, Әуеновтің сөзін бөліп жіберді. Онымен амандағаннан кейін профессор қайтадан маған қарады.

— Орнын бар ма өзіннін? Кай жерде? — деп сұрады.

— Бар, Мұхит аға, — деп мен саусағымды шошайтып, тәбені нұскадым. Оным «орным балконда» дегенім еді.

— Менің қасымда, бірінші катарда бір бос орындар тұр. Мен саған акша берейін, Ербол. Егер сол орындардың бірі шын бос болса — билет ал. Орын болмаса — акша қалтанда қалсын, басқа бір керегіне жаратарсын, өз орнында отырып көре бер, — деп Әуенов жұрт көзінен тасалай қалтасынан жұз сом суырып, менін алаканыма салып, жұдырығымды өзі жұмды. Сонсон иығымнан қағып: бар, тез билет алыш кел, Ербол, — деді.

Мен: «Рақмет, Мұхит аға» деп мінгірлеп, өз-өзімнен қызырып, сыртқы есікке қарай аяnlадым. Есікке тақағанда бүйірден бір таныс дауыс құлағыма шалынды.

— Иә, ағай, кімді іздең жүрсіз?

Жалт карасам, Майра екен. Қасында Ментай тұр.

— Сендерді, — дедім қуанып кетіп. — Кайда отырсындар өздерің, бағанадан бері шарқ ұрып, таба алмай жүрмін.

Сөйтсем олар балконда, нақ менін алдында, иегімнін астында отырыпты. Мен жарты сағаттай қарандыда, солардың желкесінде тұрылпын.

— Иә, ал, неге бізді ізделініз? — деп сұрады Майра. Ментай да бетіме қарады. Бұл сұракты ол маған үнсіз койды. Менін

жүзімнен өзіне аса кажет бір нәрсені іздегендей бол, кымсына, кыла, үміттене, үзіле карағандай болды. Сәл тобарсынкырап тұрған жұка ернінің жиегін құлқі козғап өткен іспеттенді. Содан сон лезде ернін жымырып, орынсыз келген құлқіні қымтап, тас қылып бекітіп тастаған сияктанды. – Жай, бір кісілер іздең келген екен екеуінді... Солар тауыш бер деген сон...

– Иә, ол кім? – деді Майра сөзімді аяқтатпай маған карай сол ентей түсіп.

Ментай үндемеді. Қайта менін: «Бір кісілер екеуінді іздең келіпті» деген сөзім оның иығынан батшан болып басқандай, жанағы құлқі козғаган ернін жазалағандай бол, аяусыз тістелеп, тәмен карады. – Иә, қандай кісілер – әйел ме, еркек пе, айтсанызыңы тез.

– Екі жігіт, бірі Ментайдың ағасымын, атым Тұмажан дейді, – дедім мен бәсен, солғын үнмен.

Ментай селк еткендей бол, ернін одан сайын тістелеп, теріс айналып кетті.

– Неге әкелдінің оларды? Әкелмеуініз керек еді ғой, – деді қынжылған қалып білдіріп.

Мен сасып қалдым. Біреуге істеймін деген жаксылышым екінші біреуге жамандық болар деп ойламаған басым не айтарымды, не дерімді білмедім.

– Жік-жапар бол жалынған сон... Қайдан білейін... және уәдем бар демеп пе едін өзін...

Ментай киналғандай бол басын шайқады. Онысы уәдем жок дегені ме, әлде тағы да бескөр әкелгендің дегені ме – оны анық үға алмадым.

– Ендеше көргемін жок, таба алмадым деп айтынышы, – деді ол жалынғандай бол.

Мен қысылдым, не дерімді білмедім. Бар аузыма тұскені:

– Ментай-ау, қалай өтірік айтамын, – деппін.

– Иә, рас, ағай не деп өтірік айтады, – деді Майра. – Жүр шығайық. Әдейі іздең келген кісілерге шықпау үят болады.

Ол Ментайды білегінен ұстап, сыртқа карай икемдеді. Ментай басын шайқап, күрсінді де: «Ал, баста» дегендей ишара жасалы. Байқасам, бетінде қан қалмай, бейне бір өлімге бара жатқан адамға үксап қуарып кетіпті. Мен өзімді Ментайды жігітімен жүздестіруге емес, дар ағашына карай айдал апара жатқан жендердегі сезініп, қалбактап алға шыктым.

– Онда мен... мен... жок екен деп айтайын, – дедім.

Кыздар менің бұл сөзімді естімді ме, естісе де енді кеш деп, слемеді ме, ілбіп, ілгері жүре берді.

Жігіттер сыртқы дәлізге кіріп, бір бұрышта күтіп тұр екен.

Шегір көз сары қыздарды көргенде құбылып сала берді. Жымындал, жылмишп, маймандал басып, бізге карай үмтүлды. Иіріліп, іліліп, еңкейіп келіп, Ментайға бас иді. Аяғын сарт еткізіп жіберіп, оның колын алды да, алдымен ернін тигізді, сонан сон алақанын апарып бетіне басты. Ментайдын колын жайлап босатып, тез Майраға карай бұрылды да, аяғын тағы да сарт еткізіп, жанағы жасағандарын жылмия тұрып қайталауга кірісті.

«Апырай, мына Тұмажан бір емес, екі кісі болып шыкты-ау, деп ойладым мен оның мына қылыштарына қараң тұрып. Жана маган соншама сыйланып еді. Енді кыз алдында құрдай жорғалаудын қарашы».

— Бикештер, өздерін қашып, ұстаратын смессіндер ғой, — деді ол қыздарға қырлана үн қатып.

— Бізді аяғымыздан тұсал, арқандан кеткен ешкім жок шығар, — деді Ментай сабырлы үнмен.

Шегір көз сары иығын козғап, ұрынбак болып копандап қалып еді. Одан бұрын Майра сөйлем кетті.

— Иә, Ментай тұні бойы қатты ауырып, тұске дейін төсекте жатып еді, — деді ол. — Содан сон бой жазайық деп театрға келдік. Эйтпесе, әрқашанда үйдеміз.

Шегір сары Ментайға қадалып, оның шынында да жабыркан тұрғанын көрді. Сондыктан ол оқталған сөзін айтпады.

— Ал, кош болыңыздар, — дедім мен кетуге ыңғайланып.

— Ағай, сізге ракмет, — деп Ерғазы келіп колымды алды. Сіз болмасаныз, біз таба алмайтын едік бұл кіслерді.

Тұмажан жайғана иек қакты. Ментай үнсіз, төмен қараған күйде калды. Майра көзінің астымен Ментай мен Тұмажан екеуіне кезек карай берді.

Мен енді кайта театрға кіре алмайтынымды, кірсем де орнығып отырып, ұғып, ойын көре алмайтынымды сездім. Театрдан шықтым да, ішім толып бара жатқандай бол жатақханаға карай жүгірдім. Өкпем күйгенде барып бір-ак тоқтадым. Ненін қуанышы қуалап жүгіргенімді өзім де білмедім. Жок, ол қуаныш емес еді. Бағанадан бері денесінде снарядтың жарықшағы қалған жаралы адамдай күйде болатынмын. Енді сол «жарықшак» козғалып, жанымды шығара бастады. «Апырау, неге ертіп өкелдім осы екеуін сөлпендетіп?» — деп бір өкіндім. «Мен өкелмегенмен олар бірін-бірі бәрібір табады ғой», — деп кайтадан өзімді өзім жұбаттым. «Ментайдын өтінішін орындал, қыздар мұнда жок екен деп, неге өтірік айта салмадым оларға? Өмірімде бір рет өтірік айтсам, аузым кисайып кетпейтін еді ғой» деп және киналдым. «Қой, өлсем де, өтірік айтпаспын» деп ол ойыма тағы қарсы болдым. Мені мұншама ойға калдырып, жанымды кинаған «жарықшак» —

қызғаныш пен өкініш еді. Мен Ментайды уәделескен жігітінен қызғандым. Мен оған берген уәденді бұзба дегеніме бір өкінсем, енді екеуін қолдарынан жетектегендей боп біріне-бірін табыстырғаныма және өкіндім. Өкініш пен қызғаныш өксік болып, тамағыма кептеліп еді.

Ол күні осылай болған-ды.

* * *

— Сол үш күн бойына сізді ойыма алушмен болдым, — деді Ментай күрсініп, кайтадан сөзін жалғап. — Тұмажанды тасырлап, одырандап театрға жетіп келгенінен-ак ішім жаратпап еді. Оны сол ұнатпағаным ұнатпаған болды. Ментай булығып, қыстығып сөйледі. Әлденеге ішкүса болған адамның қалпымен ішіндегі ешкімге жария етілмес жасырын деген сырын актарды.

— Ол мені ерік алдыма қоймай, көшеде жүргенімізде Майрадан бөліп, онаша үйге алып кетті, — деді Ментай орамалымен көз жасын тағы бір сұртіп алып. — Майра анау жуас жігіттен құтылып кетіп, шарқ ұрып, мені іздепті. Бір қаланың ішінен бір адамды табу бір мая шөп ішінен жоғалған инені іздеумен парапар ғой, таба алмапты. Үш күннен кейін ана пәледен құтылып, үйге келсем, менен айырылдым деп жылап-сыктап Майра жатыр екен. Келгенімді көріп, жаны қалмай қуанды ол байғұс.

Келгенімді қайтейін, кеше ғана қыз боп аттап жүрген табалдырығынан енді басқа боп аттаған соң. Жұрттың бәрі маған Тұмажанның не істегенін біліп отырған сияқты болды. Маған бәрінен де сол батты. Бөлмедегі қыздардың бетіне қарай алмадым. Тұмажан ойыма түскенде со сүммен қалай бірге жаттым деп, өз денемнен өзім жиіркендім. Тұмажанның дегеніне көніп, оны ұнатпай тұра осалдық жасағаныма өкіндім. Ішім удай ашыды. Оған неге көнгенімді, жетегіне неге ергенімді өзім де білмеймін, сенсеніз. Содан соң сізді есіме алып, және жылай бердім егіліп. Осы бір жылдың ішінде сізге сондай бауыр басып кеткенімді сол үш күнде бір-ақ білдім. Сыртқа сездірмесем де маған сіздің адалдығыңыз, әділдігіңіз, ақ көнілдігіңіз ұнайтын. Жаныңыздың жұмсақ, жүрегініздің мейірбандығын жаратушы едім. Көпшіл көніліңіз, адамға деген қамкорлығыңыз жанымды тебіренте тербейтін. Ата-анадан, сүйген қыздан, сүйікті достан айырылып қалған қүйініш, қасіретіңіз, олар жайында адал көнілмен бәрімізге айтып, актаратын мұнды әнгімелеріңіз жүрегімді елжіретуші еді. Сіздің маған деген оттай ыстық маҳаббатыңыз ерітіп, есімді алатын. Бірак бұрын біреумен уәделесіп қойғаннан кейін сізге сырымды бермей, үқпаған, елемеген,

естімеген бол жүре беретінмін. Еріп, елжіреп тұрса да шегедей қатты, шегендей берік бол көрінуге тырысатынын.

Ментай аузынан бұл сөздерді естігенде мен өне бойым қалтырап, не болғанымды білмей кеттім. Катты тістеніп, қайта-қайта басымды шайқай бердім.

— Оны мен білдім бе, Ментай-ау, — дедім онымен қоса жыларман болып, дауысым дірілдеп. — Өзің уәдем бар, сол кісіге сөзімді беріп қойдым деген сон... Оның үстіне ағайымның өсінеті еді дедін...

— Ой, ағай-ай, сіз қызық екенсіз ғой. Қай қыз жігітке айтқаның бола қойсын дейді. Қөнілі бар қыздың «болмайды» дегені — «болады» дегені екенін білмейтін бе едіңіз? Сонда сіз анау Тұмажанға ұқсап, бауырынызға қысып, босатпай қойсаныз, онда сіздікі едім ғой.

— Ендеше... әлі де... кеш емес қой, — дедім сөзім үзік-үзік шығып, Ментайдың Тұмажанмен қосылып қойғаны қөнілімді құпті етіп, ішімді ашытса да, оны елемеуге тырысып. — Әлі де өтінемін, Ментай, мендік бол.

Ментай басын шайқады.

— «Кіммен қарайсан, сонымен ағар» деген мақал бар казакта, — деді ол. — Мен енді не болса да Тұмажанмен боламын. Өйткені сонымен қарайып қалдым. Ұыздай ақ құнімде қасынызда, еркінізде, құзырынызда едім. Үндемей жүріп, ішпен ғана сізді тіледім. Енді бәрі бітті, маған өкпелеменіз, ағай...

Осыны айтып, орамалымен бетін басып, Ментай тағы да жылады. Мен не істерімді білмей, оның ақ білегінен ұстап, қоса қиналып, колының басын қайта-қайта сипай бердім. Төбедегі шамның жарығы орындықта отырған ақ жұзді, ақ мойын, ақ жүректі ару Ментайдың сол сәттегі мұнды пішінін, ұлы суретшінің майлы бояумен жасаған картинасындағы етіп, менің жүргіме мәңгі сақталып қалу үшін, сансыз сәуле, нұрмен өрнек-теп салып жатқан сияқты еді.

Ментай орнынан тұруға ыңғайланып, ең соңғы сөзін айтты.

— Еркек өзін сүймеген қызбен жау бол, жамандасып кетеді деп білуші едім. Ен жоқ дегенде ол қызға теріс айналып, өш алу үшін басқан ізін андып, кекеп-мұқап жүретін болар деп ойлайтынын. Солай екені де рас. Сіз өйтпедіңіз, қасыма келіп, хал-жайымды сұрадыныз. Мен оған лайық болмасам да, жылы көніл көрсеттіңіз. Мен сіздің бұнынызға да шексіз ризамын. Ракмет, ағай.

Ментай орнынан тұрып, кібіртіктең басып, өз жатақханасының (бұл кезде ол Калинин көшесіндегі корпуста тұратын) есігіне қарай аяндады. Менің қабырғам сөгіліп, іші-бауырым езіліп бара жатқан сияқтанды. «Әйел жанын ұғу оңай емес деген

осы екен-ау, – деп ойладым. – Тұмажанды жек көремін дейді. Жақсы көретін кісіге және бұрылмайды. Кіммен карайсам, сонымен ағаралың дейді. Ағарасын ба? Ағарсан жақсы-ау» деп, мен басымды қайта-қайта шайқадым. «Көзге жақын, көнілге алыс қызы шіркінді түсіну қын екен-ау» деп киналдым. Қозғалмасын деп біреу өзімді орындыққа қыл арқанмен таңып тастағандай бол көрінді, Ментай есік алдына барып, кейін бұрылышп, маған иіліп, бас изеді де ішке кіріп кетті. Ай батып, айналам түнек тартып, қараңғыға қамалғандай бол, мен қалдым.

Ойлап-ойлап, акыры мен университеттен кетуге бел байладым. Өзімді де, Ментайды да кинамайын дедім.

Ертеңінде университеттің сырттан оқу бөліміне аудысып, емтихан, сынақтың бәрін келесі жазда келіп тапсыруға рұқсат алдым. Содан соң газет қызметіне орналасармын деп көрші облысқа жүріп кеттім.

Облыстық «Алатау жұлдызы» газетінін редакциясы мені жұмысқа бірден қабылдады. Газеттің аудандарға жүріп тұратын тілшісі болып, бара сала қызметке кірістім.

* * *

1947 жылы июльдің басында мен өзім тұрған облыс орталығынан поезбен Алматыға сапар шектім. Университетке, сырттан оқитындардың жазғы сессиясына катысуға келе жаттым. Бір купеге балуан бітімді, ұзын кара мұртты, картан қазакпен катар жайғасқан едім. Біз отырғаннан кейін поезд ілгері қозғалып, кала кейін сырғып, артта қалды. Көршім терезеге үніліп, мен кітапқа бас койдым. Сөйтіп уақыт өткізуге кірістік.

Жолда, Нар станциясынан біздін купеге жүзі таныстау сияқты бір жігіт келіп кірді. Мен быржып семіре бастаған бұл адамды қайдан көрдім деп ойланып отырғанда ол мені тани кетті.

– Өй, сен солдат емессің бе? – деді салған жерден.

– Иә, бірақ қайдағы солдат?

– Қой, кой, бұлталактама, – деді бейтаныс адам бірден сен деп сөйлеп, бейне бір менімен бірге өсіп, өмір бойы біте қайнасып келе жатқандай-ак. – Сен КазГУ-де оқисың ғой. Откен күзде көріп едін ғой. 7 ноябрьдің қарсаңында, жатақхана жанында. – Менін жүрегім зырқ ете тұсті. «Апырау, осы сол болмасын» дедім ішімнен оған абылай қарап. – Ұмыттың ба? Сен мені театрға ертіп апарып, Ментаймен жолықтырғанын қайда?

Анық сол болды.

– Иә, аман-есенсіз бе? – деп колымды ұсындым. – Сіздің атыныз, ұмытпасам, Тұмажан Ошакбаев еді ғой.

— Иә, оны қойши. Саған, жігітім, сол жолғы қызметің үшін көп ракмет. Сен болмасаң, мен ол жолы Ментайды таба алмай кететін едім де, оның несі... — деп танауын желбендепті сары шегір. — Өзің де білесің ғой қыздың бойындағы ана несін... белгісін... Сол жолы сен кездеспесең, маған ол қыздың сонысы бұйырмайтын еді. Нардан Алматыға босқа далактап, барып қайтатын едім. Бірақ жолым болды.

«Жолы болғыш келеді мұндайлардың» деп ойладым мен ішімнен.

— Өзім де «Әттен, колыма түссе» деп алаканыма түкіріп барап едім. Тұсті ақыры. Өй, құлындаштырылған-ау өзін де... Ошақбаев опық жемейді!

Мен не дерімді, не істерімді білмей, қызырып, қысылғанымнан терлеп кеттім. Ол мені әнгімемнің қызықтығына елтіп отыр деп ойлады-ау деймін, даракыланып, жанағы сөзін сол тұрпайы қалпында қайтадан жалғастырды.

— Ал үшінші күні қызың сүзектен тұргандай боп, екі көзі шүнірейіп қалды. Кешке қарай көшеден такси үстап әкелдім де, ішіндегі бар нәрін сорып алып, сыртындағы қабығын лактырып жіберген лимондай етіп, қызды жатақхана жанына жеткізіп тастадым. Ол сен соккан балыктай тенселіп, салы суға кетіп, есікке қарай жылжыды. Ал мен бір рота немісті жалғыз өзім жайғандай көнілім өсіп, Нарға қарай тарттым да кеттім құйғытып. Ошақбаев опық жемейді!

«Ошақбаев опық жемейді» деген мұнын сөзінің мәтелі екен. Эр сөйлемнің сонында осы бір даракы, жаттанды сөзді екілене қайталауды ол өзінің әдетіне айналдырып алыпты. Мен бұл парықсызға не айтарымды білмедім.

— Сіз қыздың ағасымен дос болмап па едініз? — дедім бар аузыма түскен сөз осы болып.

— Болса несі бар, онда не тұр? — деді Тұмажан екі танауы едірендер. — Қыздың не үшін жаратылатынын білесің бе өзің? Білмесен мен айтайын: қыз — қызық үшін, ләzzат үшін жаралған. — Осылай деп өз-өзінен тамсанып, тісін акситты. Бұл тұста ол маған кісі емес, тісі сакылдаپ тұрган касқыр сияқты бол көрінді. — «Қыз» деген сөздің өзі қызды көріп, бүйрекін бұлқілдесін, бүйірің қызысын, оны көрсөн лап кой, бассал да, умажда деген мағынаны береді. Ал мен бассалдым да, өмірдің өзіме тиісті қызығын көрдім. Кеше немістермен біз не үшін соғыстық осындай қызық көрмесек, а? Мен саған айтайын бар ғой, дүние екі келмейді. Сондыктан тірі күнінде тәтті қыздардың шырынын сорып қалу керек, мына мен құсап. — Ол жыртқыштың тұяғы іспетті мұқыл саусағымен өз кеудесін бір түртіп қой-

ды. Содан соң қысық көзін одан сайын сығырайта түсіп, сөзін аяқтады. – Жалғыз қыз ғана емес, өмірдегі тәттінің бәрінен өз үлесінді үзіп, жұлып, жұлмалап, алып қалуың керек! Міне, мұны билетін Ошақбаев ешқашан опық жемейді!

«Философиясын азғынның» дедім ішімнен қаным қыз-қыз қайнап. Одан соң оның арсыздығын бетіне баспақ бол, тағы да бір сұрак қойдым.

– Қыз ағасының сізге айтқан өсиеті бар емес пе еді: тірі қалсан, менің қарындастыма қосыл, корған бол деп тілек етпел пе еді? Сонда сіздің мұныңыз қалай болғаны?

– Тоқтай тұр. Оны сен қайдан білесін? Тегі сенің сол қызбен бірденен бар шығар, тұрің жаман, – деп Тұмажан бетіме тесірейді. Көзі жыланның көзіндегі өткір екен, кірпігін қакпады. Содан соң бейне бір менің кінәмді кешіргендей бол, мардымси сөйледі. – Жарайды, болса, бола берсін, – деп қолын бір сілтеді де, сұрағыма жауап берді. – Бірақ «өлгеннің өсиетін тірі орындағайтын» деген бар емес пе, сен оны білесің бе? Мен өзім өмірде осы қағиданы мықтап ұстайтын кісімін. – «Сен кісімің, кісі бейнесіндегі корқау емеспісін?» дегім келді осы жерде. Бірақ ол сөзін аяқтасын деп, ұн демедім. – Өлген адам өлді, топырағы торқа болсын! – Ол өз-өзінен ыржалақтап, кенқілдей құліп қойды. – Өлген адамның жамбасы жайлы жерде жатыр. Ал тірі менің де, – ол тағы қеудесін тұртті, – жаныма жайлы өмір кешуім керек. Ендеши шөпжелке бір студент қыз оқу бітіреді екен деп алтын өмірімді өксітіп отырмакпын ба тосып? Окуды таста, маған қатын бол дедім ол қызға. Қөнбеді. Қөнбесе өз обалы өзіне онын. Ошақбаев опық жемейді!

Осы сәтте әлдебір ерлігі есіне түсіп кеткендей, Тұмажан қаймыжықтай ернін жымырайтып, жымып алды. Тілін шағатын жыланның тіліндегі жалактатып қойды.

– Өзім де құмын, – деді ол содан соң маңғазданған бол. – Октиіп, құлағаннан кейін қыздың ағасы өлетінін біліп, қарындастын маған тапсырды. Тірі қайтсан көз қырынды салып, қамқорлық жаса, менің орныма аға бол деді. Оның қарындастының суретін талай рет көргемін, сұлу екенін білетінмін. Бір жаман ой келе қалды да: «Осы айтқаның рас болса, қарындастыңа деген бұл өсиетінді қағазға жазып кет» деп, койын дәптерімді алдына тоса қойдым. Ол сорлының ойы шын екен. Өлетін адам өтірік айта ма? Бейшара қолы қалтырап, сөз құрастырып жаза алмады. Сонсоң блокнотты шапшаң қайта алдым да, ақ бетіне сүйкектете жөнелдім. Анау өліп кетпей тұрып, тез қолын қойдырып ала-йын деп асықтым. Ақ қағаз бен оның қағаздай бол ағарып кеткен бетіне кезек қарай отырып, былай деп жаздым:

«Бауырым Ментай! Тұмажан – менің досым. Елге тірі барса, осының етегінен ұста, сенің басыңды қор қылмайды. Бұл менің саган өлер алдында айтқан өситетім, бауырым. Орында, қалқам, Ағаң Ербосынов»

Осылай деп, оған сүйемелдеп отырып, қолын қойдырды. Не жаздың деп сұрауға да шамасы келген жоқ. Тез қолын қойдырып алғаным жақсы болды. Өйткені Жұніс содан кейін бірден әлсіреп, сәл сұлық жатты да, біраздан соң өне бойы қақайып, ол дүниеге кетті. Аяғында жақсы ботинкасы бар еді, алдымен соны шешіп, обмоткасымен орап, киіп алды. Қалтасындағы заттарын, қойнындағы қыздың суреті мен әдірісін алды да, сүйегін сүйретіп бір шұнқырға апарып тастай салды. Ошақбаев опық жемейді!

«Тым болмаса мынау сасық мәтелді осы жерде айтпасан етті» деп ойладым мен. Одан соң:

– Бетін де жаппадыңыз ба? – дедім оған шошына қарап.

– Оның кажеті не? Топырак өзі де бүркеп алады, – деді Тұмажан шімірікпестен.

– Ал сіз ол кісінің басына зират орнаттым деп келіпсіз ғой, – дедім мен Ментайдың маған бұл адамның ағасына жасаған «жасылығын» соншама сүйсіне айтқаны есіме түсіп.

– Сен оны да біледі екенсін ғой, – деп Тұмажанның жылан көзі маған тағы да шанышла қадалды. Содан соң көзін тез тайдастырып әкетті де, өзіне-өзі риза болғандай, қаркылдай күлді.

– Қыздар ертегіні жақсы көреді. Ендеше сен оны біліп кой. Оның үстіне менің ол қыздың басын айналдырып, алдымен уәдесін алуым керек болды емес пе? Қыз бен командирдің алдында лыпылдалап тұрмасаң болмайды. Сонда олар сенің сыртынды ішін екен деп қабылдайды, өңінді өзің деп түсінеді. Бірақ тәжірибелі командир сенің ар жақ, бер жағынды бірден анғаралды. Ал тәжірибесіз қыздар жігіт неғұрлым жылпылдай берсе, соғұрлым соған қарай жығыла береді. Мен де сөйттім. Ошақбаев опық жемейді.

Мен ернімді тістеп, басымды шайқадым. Тұмажан өзінің арсыз қылығына өзі мәз болып, поездың терезесіне бір қарап қойды да, әңгімесін жалғады.

– Соғыстан келген соң қызды Алматыға ізден барып, ағасының сәлемін алдымен ауызша айттым. Сенбеді. Сонсоң қойнымдағы сары майдай сақтап жүрген блокнотты суырып алдып, жаңағы сөздерді оқыттым. Дәптерімнің сол бетіне бір қызыл бояуда жағып қойған едім. «Мынау ағаныздың жарасынан тамған каны», – дедім қызға. Осьдан кейін қыз байғұс оқ тиген жапалактай боп, жалп ете түсті. «Өзің жапалак, зұлым, – дедім мен

ішімнен. Оқ тиғен үйректей деуге тілің келмей ме сен сұмның. Періштедей Ментайды жапалаққа теңеуін бұл жауыздың. Өзі құзғын болған соң өзгені жапалақ деп біледі ғой бұл сұмырай!» — Жалп еткені емес пе, блокноттағы ағасының қолын танып, оны қайта-қайта бетіне басып, ағыл-тегіл жылады-ай кеп. Ақыры уәдесін берді. Бірақ бойына дарытпады, «асықпаңыз» деп қарысып отырып алды. Эйтпесе мен оны сол жерде-ақ жайлап кететін едім. Ал асықпағанның арты жаңағыдай болды. Оқуды тастап, маған ти, ауылға кетейік деп бірнеше рет хат жаздым. Көнбей қойды. Көнбесен... дедім де, — ол былш еткізіп былапыт сөздер айтты, — мен елде үйі-күйі, қора-жайы, 3-4 сиыры бар, шалқып отырған жесір, жас, бай әйелге үйлендім де алдым. Тышқақ лағы жоқ студент қыздың қасында бұл дегенің шылқып жатқан байлық емес пе? Әйткені Ошақбаев опық жемейді! — Тұмажан менің бас изеп, макұлдауымды күтті. Мен міз бақпай, отырып қалдым. — Үйленер алдында ол қызды ең болмаса бір жайлап кетейін деп, қалтаға ақшаны сықап, қасыма Ерғазыны алып, ә дегенше апыл-ғұпты әйда Алматыға тарттым да кеттім емес пе! Жана айттым ғой, онда мына сенің көмегінмен ойлағанымды орындалап, «екі жылдан соң оқу бітіресің, содан соң, біржола аламын» деп қызды алдап, абыройын жосадай ағызып, катын ғып кеттім де, келе сала жаңағы әйелге үйлендім. Енді маған бұл әйелім де бір, Алматыда қызыбын деп жүрген Ментайың да бір. Қыз атандыратын белгісі бойынан кеткеннен кейін әйелден әйелдің айырмасы болмайды, шырағым.

«Жоқ, бекер айтасын, — дедім мен іштей зығырданым қайнап. — Алтынды адал қол да, арам қол да ұстайды. Арам қол бір тигенге алтын арам болып қалмайды. Сол қадірлі, қымбат күйінде қалады. Ендеши Ментай сол саф алтын сиякты. Сен алтынға тиген арам қолсың ғой. Алтынды бір сипағанға арманымнан шықтым деп ойлайсың. Оны кірлетіп, қадірін кетірдім деп түсінесің. Жақсы қыздың абырой белгісі тәнінде ғана емес, жанында болатынын сен білмейсін, сұмпайы. Ментай бойындағы асыл белгі — оның ақылдылығы, адалдығы, арлылығы, жанының жібектей жұмсақтығы. Ментай бойындағы бұл белгіні сен ешқашан да жоя алмайсын, ақымақ. Болатты тот баспайды, алтынға кір жүқпайды. Ментай сұы таза, мөлдір бұлақ іспеттес. Ал сен — итсің. Иттің тұмсығы бір тигенге бұлақ арам болып қалмайды... »

Осы сөздер көмейіме келді. Лак еткізіп айтып салсам ба деп те ойладым. Бірақ аузынан басқа сұрак шықты.

— Сіздің мұныңызды, үйленіп қойғанынызды Ментай біле ме? — дедім қыстығып. Ана жолы бұл сұмның өтінішін орындалап, театрға ертіп барып, Ментайға кездестіргенімді қылмыстай

көріп, өзімді өзім жерледім. «Ментайдың мені сүйеттінін неге аңғармадым, неге батылдық жасамадым, не деген соқыр, не деген ынжық едім мен», – деп Тұмажан жасаған қылмысты өзім жасағандай қиналдым. Оның осы қылмысты жасауына анқаулық, адалдықпен еріксіз көмекші болғаныма құйіндім.

– Е, білмегендеге ше, – деді Тұмажан едірендеп. – Олардың өткен қыстағы каникулы кезінде мен әдейі командаировка алғып, Алматыға бардым. Ондағы ойым ол қызды тағы да бір жәүкемдеп кету еді. Бірақ өткен жолғыдай емес, қызы қиқандап, маңына жуытар болмады. Жалынып та айттым, қоркытып та айттым. Қөнбеді. «Енді оқу бітіргеннен кейін бір-ақ қосылайық. Әйтпесе бойыма бала бітіп қалады, сонсон оқуды бітіре алмаймын» деп бәлсінді. Тіпті ыза болғаным сондай, сол жерде бетіне былш еткізіп айттым да салдым: «Ендеңе, сенің бір тынға да керегің жок. Мен үйленгелі екі ай болды. Сен құр тұлыпқа мөніреген сиырсың» деп. Бірақ соны бекер айтқан екенмін деп өкінемін. Қызға өзімнің үйленіп қойғанымды айтпай, қатынға сездірмей, оқу бітіргенше оны да пайдалана беруім керек еді, бірін бәйбіше, бірін токал етіп. Шыдамсыздық жасадым. Әйтпесіме тағы болмады. Жігіттік намысым жібермеді. Білсін, бәлем, онсыз да күн көре алатынымды деп, айттым да салдым, қайдан шыкса, одан шықсын деп. Ошақбаев опық жемейді ешқашан!

«Намысының түрін шошқаның!» дедім ішімді ыза кернеп. Оның бетіне былш еткізіп, түкіріп те жібергім келді. Немесе шарт еткізіп жағынан шапалакпен тартып жіберсем бе еken деп ойладым. Әйтсем, бұл ит менімен төбелесе кетеді де, мені қазір милиция бұл түсетін Біртөбeden қоса поездан алғып қалып, тергеу, тексеруге салады. Сөйтіп, уақыт босқа кетеді, жазғы сессияға кешігіп қаламын деп, өзіме-өзім амалсыз т жеу салдым.

– Анадағы, қасыныздағы еріп келген жігіт қайда? – дедім Тұмажанға теріс қарап отырып.

– Ерғазы ма? Ол бір ашық ауыз ғой. Алматыда қолына ұстатақан мынадай қыздан аузы анқайып, айрылып қалған одан не сүрайсың. Жұр ауылда әлі күнге дейін әйел ала алмай.

Осы кезде поездың жүрісі баяулап, Біртөбе станциясына жақындағы қалды. Тұмажан шеті жемтір-жемтір әскери сумкасын қолына алғып, орнынан тұрды.

– Не қызмет істейсіз? – деп сұрадым мен одан орнынан қоса түрегеліп.

– Осы мына Біртөбе ауданында жинақ кассасының бастығымын, – деді ол қолымен сол жақты нұқрап.

– Ақшаның көп жерінде екенсің ғой.

— Ехе, көп жерінде. — Осыдан кейін ол менің құлағыма сыйырлады. — Мемлекет деген қайнап жатқан қара қазан ғой. Ебін тапсан, ол казаннан қалқып ішіп, қылқып жей беруіне болады. Нарда бір көктөбел үйім, осында бір шифер шатырлы үйім бар. Құдайға шүкір, жаман тұрмаймын. Ошакбаев опық жемейді! — деді.

Осыны айтып болып ол қисандай аяндап, есікке қарай жөнеле берді. Есікке жете бере артына қайта бұрылып, маған қарады.

— Сен Алматыға бара жатсан, бұрынғы байың сәлем айтты де Ментайға, — деді ол кеңкілдей құліп, томпиған козы қарның үсті-үстіне сипалап. Мен қабағымды шыттым. Соны анғарды ма, ол сөзін дереу басқа арнаға бұрды. — Айтпақшы, сениң көнілін болса, ол қызды нетуіне болады, — деді ол бұғактанып қалған мұқыл иегімен поездың алдыңғы жағын нұскап. — Ол нешауда кыз. Бірак енді маған оның керегі жок. Ошакбаев опық жемейді!

Осы сөздерімен ол мені бақытты еттім деп ойлаған болуы керек. Есікке қарай қайта бұрылып, талтандай жөнелді.

— Эй, тоқта, — дедім мен осы кезде өзімді-өзім үстай алмай, өне бойым қалш-қалш етіп. Оның қасына қалай жетіп барғанымды да білмеймін. Бара сала бала күнгі әдіспен шықшыттың астын ала бар пәрменіммен періп кеп жібердім. Тұмажанның басы сарт етіп, вагонның қабырғасына соғылды да, қолтығындағы сумкасы сузып, жерге түсіп кетті. Ол көзі бакырайып, қайта түзеле берген кезде иектің ұшынан баспен және бір сүзіп кеп қалдым. Ошакбаев үн шығара алмастан жалп етіп барып, еденге құлады. Осы кезде:

— Үр, айналайын! — деп бағанадан бері біздің сөзімізді үнсіз тыңдалып отырған еңгезердегі мұртты қазак орнынан атып тұрды. — Қызды қорлаушының сазайын осылай беру керек! Үр, айналайын!.. Ата-бабамыз он жактағы қыздың өзі түгіл, отауына шан жуытпаған; қыз абыройын қызғыштай қорыған. Қыз балаға қасқыр бол тиғен еркекте еш қасиет болмайды. Бұл жігіт емес, жылмандаған үры ит қой, шырағым. Аяма мұндай сүмелекті!

Онсыз да қаным қарайып, Тұмажанды түтіп жердей күйге келген едім. Оның үстіне мына сөз жанымға және қамшы болды ма, әлде көрші қазактың өзімді қостағанына арқаландым ба, білмеймін, орнынан тұрып келе жатқан Тұмажанды ал кеп тепкілейін. Проводник әйел жүгіріп келіп, арашалағандағанда әрен токтадым.

Менің долданып алған тұрімнен қорықты ма, әлде қасымдағы таудай қазактың қияпатынан сескенді ме, әйтеуір, Тұмажан ләм деп аузын ашқан жок. Бар болғаны: «Эй, сен де осындағы ма едің?» деп таңданғандай, жыптылықтап бетіме қарай берді. Содан соң

жанында жатқан сүмкасын алғып, орнынан сұйретіле көтеріліп, есікке қарай зытты.

— Арсыз! — дедім мен оған артынан айқайладап.

Тұмажан менің сөзімді естімеді ме, естісе де елемеді ме, жаман сүмкасын бауырына қысып, семіз денесін алға итіндіріп, вагоннан түскелі жатты. Терезеден оның домаландап жерге түскенін көргенде, үйге кіріп кеткен сұр жыланның сыртқа шыққанына көзім жеткендей, «уhi!» деп, орныма келіп отыра кеттім. Бұндай сұмға жұдырық өте ме? Бұғанам қатқан білікті журналист болып, өмірдегі осындай сүмдардың қылмыстарын ашып, өздерін фельетонның өткір найзасымен аяусыз түйрер ме едім! — деп кіжіндім ішімнен.

Ол күні вагонда түні бойы жаман түстер көріп, үйықтай алмай шықтым. Тұмажанмен тәбелесіп, милиция қолына түскен екенмін деймін. Мені тергеп отырған милиционер біресе Тұмажан болып: «Ошакбаев опық жемейді» деп сақ-сақ күледі келіп. Содан соң ол әлдекайдан Ментайды шашынан сүйреп алғып келіп, қол-аяғым байланып қалған менің көз алдында іштен тепкілеп, сабай бастайды. Жаны қысылған Ментай мені көмекке шақырып, құлындағы дауысы құракқа шығып: «Аға-а-ай!» деп шынғырып, мені шақырады. Мен жан терге түсіп, не тұра алмай, не қолымды босата алмай, қиналадын.

Өстіп қысылып жатқанымда мені қасымдағы көршім, Алматыға қазақша күреске қатысу үшін келе жатқан балуан қазак тұртіп, оятып жіберді.

— Жаман тұс көрдің білем, шырағым, — деді. Осыдан кейін үйкі болған жок. Ментай байғусты аяп, казір қандай күйде екен деп жаным отқа ұстаған майдай шыжғырылды. Оның маған ең соңғы айтқаны: «Кіммен қарайсан, сонымен ағар» деген макал бар емес пе? Мен енді осы кісімен қарайдым, осы кісімен ағаруым керек» деген сөз еді. Мен онда Ментай Тұмажанға қосылады деп көміл сенгенмін. Сенгендіктен де басқа ештеңеге қарайла-май, облысқа кеткенмін. Анда-санда Жомартбектен хат алатынмын. Бірақ ол бұл жайды білмейді, арлы қыз жан қиналысын ешкімге айттар ма, сірә? Айтпаған ғой деп ойлаймын ішімнен. Қаладан Ментайды таба алар ма екенмін? Әлде ол каникулға, еліне кетіп қалды ма? Тапсам, енді ол менің тілегімді қабылдар ма екен? Әлде тағы да басқа біреумен серт байласып койды ма?

Міне, осы ойлармен мен шілденің ыстығында екінші Алматы вокзалына келіп жеттім.

Облыстан шығарда курсас қыздар қарсы алар деп Жомартбек атына телеграмма берген едім. Поезд тоқтағаннан кейін вагон терезесіне қарағанымда маған келіп тұрған ешкім байқал-

мады. Бәрі де жазғы каникулға тарап кеткен болар деп, чемоданымды алып, вагонның аузына келдім. Есіктен шыға бергенімде аяғы аяғына жұқпай сумандап, плащының етегі түлеген жыланың үстінен түскен қабықтай сусылдап, вагонның жанына Зайкұл жетіп келді.

– Сәлем! – деді ол ак қолғапты қолын жоғары көтеріп, екі көшениң қылышында машиналарға жол сілтеп тұрған ақ колғапты милиционердей қалшиып.

– Сәлеметпісін, Зайкұл? Аман-есенбісін?

– Есен-есен, Ербол, – деп ол қолын созып, жақындай берді. – Қайда жоқ бол кеттің сен, сағындырдың ғой әбден.

Екеуміз кол алыстық. Құшақтассақ та болатын еді. Зайкұл оған тіпті де қарсы еместей екен. Бірақ мен бірден чемоданымды көтеріп, жүргуге ынғайландым.

– Жомартбекке телеграмма берген екенсін, – деді Зайкұл аяғы көстендең менімен қатар аяңдап. – Ол кеше аулына қайтып кетті. Басқа қыздар да кетіп қалған. Жатақханада қазан түп болып жалғыз қалған мен ғана болған сон өзім қарсы алдым сені. Сені бәріміз сондай сағындық, Ербол.

– Рақмет, Зайкұл.

– Сен бізден бекер кетіп қалдың. Рас, Ментайға қолым жетпеді деп өкпелеп кеттің. Бірақ бізде басқа да қыздар бар емес пе еді?

– Өзіңе бұйырмайтын өзге қыздан не пайда, Зайкұл.

– Мен-ак бұйыратын едім ғой. «Зайкұл, айналайын» деп бір күн жалынсан болып жатыр еді. Ал сен: «Ментай! Ментай!» дедін де жүрдің өзгені көзге ілмей. Тегі жігіттерде ақыл жоқ осы. Өйткені олардың бәрі өз шамасына қарамай, жақсы қызға қарай жүгіреді. Жақсы қыз жете ме, қарағым-ау, бәріңе бірдей. Сөйтіп, көп жігіттер біз сияқты өзіне лайықтыдан күр қалып, артынан өкінеді.

Біз аялдамаға келіп, жатақханаға баратын екінші трамвайға отырдық.

– Жігіттер ауылда қыздарға үйленіп алып, артынан оқу оқып келемін деп, тастап кетіп жатыр ғой адастырып, – деді Зайкұл трамвайға мінгеннен кейін. – Сен де сөйтпедін бе? – Орындықта отырған Зайкұлдің қасында түрегеп тұрған мен басымды шайқадым. – Онда қазір Ментайдың да басы бос. Ал ол анау Тұмажан зәліммен жанасып койды десен, мен бармын...

– Сен жанаспаған шығарсын, – дедім мен құліп.

– Құдай ақына. Сен өзін сенсөнші маған. Кешке паркке барасын ба?

– Жоқ, сенемін, – дедім мен тағы да құліп. – Саған сенбегендеге кімге сенемін?

Бұдан өрі сұрамауға шыдамым жетпеді.

— Ментай кайда, Зайқұл? — дедім біраз бөгеліп барып.

— Ментайды қайтесін? Ана сүм алдап кетті. Содан сон тағы бір жігіт сонына түсіп жүріп, терезеден тас лактырып, басын жарды көктемде. Биыл ауылымға бармаймын деген. Осыдан екі күн бұрын Майраға ілесіп, Бұргендегі соның үйіне кетті-ау деймін тегі. Жаздай сонда болуға тиіс. Әлгі тас лактырған сүмелегі сонынан қуып барып, шырқын бұзбаса тағы. Айтпакшы сол сүмелек тағы біреуді ұрып, милицияға түсті деген ақыры.

— Ол кім?

— Сен білесің оны, Ербол. Әлгі Сейітқали деген сүмелек бар емес пе еді ақынмын деп қеудесін қағып жүретін. Бір газетке «Қызыл бұзау» деген өлені басылып, қыздар тегіс оны Қызыл бұзау деп атап кетіп еді ғой. Ол өзі барып тұрған жағымпаз болатын. Әр лекциядан кейін оқытушыны тоқтатып алыш: «Сіздің бүгінгі лекцияңыз ғажап болды, ағай. Тура миға құйып бердініз. Бұл лекцияға Әуеновтың лекциялары да астар бола алмайтын шығар» деуші еді ғой беті бұлк етпестен. Енді есіне түсті ме? Міне, сол. Ментайдың басын жарғаннан кейін университеттен қуып жіберген оны.

— Ментайды неге ұрады ол?

— Менімен жүрмейсің, айтқаныма көнбейсін деп ұрады да. «Мен саған ғашықтын!» деп көкіді. Ал Ментай оны иттін етінен жек көреді. Сол Қызыл бұзау еліне кетпей осында жүр деген мөніреп. «Мен Ментайды қайтсем де аламын. Ментайды алмасам — анам қатыным болсын!» дейтін көрінеді оттап. Айттым ғой мен жігіттерде ес жок деп. Өздерін сүймейтін қыздардың аяғына бас ұрып, жатып алады. Ал өздерін сүйетін қыздарды олардың ешқайсысы көрмейді.

Зайқұл сықылыктап кеп күлді.

— Мына өлен есінде ме? — деді де ол тақлақтата жөнелді:

Өртенуші ем көрген сайын
Сенің нұрлы жүзінді.
Сүюге де едім дайын
Басып кеткен ізінді.
Бір сен үшін суга батып,
Отка түсіп, қүюге.
Әзір едім андып жатып,
Аяғынан сүюге!..

Ал, мен, қымбаттым, «андып жатып, аяғынан сүймей-ак», жігіттер саусағынан сүйіп отырса да, разы болар едім, — деп Зайқұл көзін құйқылжытып, басын қиқандатты.

Біз Никольск базарының қасына келіп, трамвайдан түстік.

— Ментайдың басы қатты жарылды ма? Закым келген жок па? — дедім мен жатақханаға қарай бет ала беріп.

— Алла-ай, немене, жаның ашып бара ма? Ол бәрібір сенің қызың емес қой казір.

— Әңгіме онда емес қой, Зайкүл. Жолдастың жайын сұрап білуіме болмай ма менің?

— Иә, жолдас деп жаның шығып бара жатқан шығар сенің. — Зайкүлдің мінезі қызық болатын. Алдында қылжақтап тұрса да, сонынан түзу жауабын бере салатын. Бұл жолы да сөйтті. — Қазір жарасы жазылып кетті. Шашының арасында пышактың қырын-дай ғана ак дақ қалған. Бірақ білінбейді онысы. Сүйегі аман. Ал түсті ме жүрегін орнына?

Зайкүл екеуміз жатақхана алдында қоштастық.

— Ал, кешке паркке келесің бе, Ербол?

— Ракмет, Зайкүл, — дедім мен. — Карсы алғаныңа, айтқан әңгімелеріне — бәріне ракмет. Бірақ мен бүгін ешқайда тырп ете алмайтын шығармын. Қазір университетке баруым керек. Ертен — емтихан.

— Қойши, сен емтиханды көзінді жұмып отырып тапсыра-сың ғой. Бұрын да жақсы оқитынсың. Ал мен кеттім онда. Айт-пакшы, мен ертен Қарағандыға жүремін, сондағы туыстарымға барып қайтамын. Кешеден бері жатақхана емес, апайдың үйінде жатырмын. — Осылай деп ол маған қолын берді. — Сен жаңағы менің айтқандарымның бәрін шын екен деп қалып жүрме, жігіттер жайындағы сөзімді айтамын. Оның бәрін жай, қалжың үшін, сен қайтер екен деп айтып жатырмын.

— Оны түсінемін ғой, Зайкүл. Ал жолың болсын!

* * *

Жазғы сессия біткен күннің ертеңінде мен Ментайды іздеп, Бұргенге бардым. Сессияның арасында барып қайтсам ба деп талай рет оқталдым да. Бірақ шыдадым.

Бұргенге келіп, автобустан тұскен сон, алғашқы кездескен біреуден Абаеваның үйі кайсы деп сұрадым. Маған ауылдың орта тұсындағы көк терезелі, тоқал үйді нұсқады.

Кос қыз үйде онаша отыр екен. Олар мені қуана қарсы алды. Әсіресе Майра жылап көріскендей болды.

— Иә, иә, есенсіз бе, ағай? — деп кеудеме мандайын төседі. Осы кездे оның көзінен жас та шығып кетті. Оған мен де босаңсып, көзім жыпылықтай жөнелді. Тек Ментай ғана сыр бермеуге тырысып, ернің тістеп, бір қызарып, бір бозарып, қолының үшін ғана берді де, үнсіз қалды.

Амандақаннан кейін қыздар мені есік алдындағы қөләңкелі жай – беседкаға алып барды. Онда, дөңгелек үстел жанында салулы көрпе бар еken. Майра үкідей ұшып, үйден екі жастық әкеп, жаныма қойды.

– Иә, ағай, жастықта жантая отырып, демалыңыз, – деді.

Жайғасып отырғаннан кейін мен қыздардың бетіне қарадым. Майра бұрынғысынан сөл тола түскенге ұқсайды. Ментай жүзі шүберектей боп, қатты жүдеп қалыпты.

– Ал, халдерің қалай, қыздар? – дедім мен.

– Иә, не халды сұрайсыз, – деді Майра тез және ықылас-тана жауап беріп. – Сіз кеткеннен кейін талай сұмдықты бастан кешірдік қой Ментай екеуміз.

Осылай деп ол Ментайға қарады, содан соң сөзін әрі қарай жалғастырмай, үнсіз отырып қалды.

– Мен бәрін де естідім, бәрін де білемін, – дедім қыздар ол сұмдық жайларды естеріне алып, тағы да қиналмасын деп. – Зайкүл айтты. Тұмажанды да көрдім.

– Иә, Зайкүл байғұс бәрін де айтып ұлгірген еken ғой, – деді Майра күліп.

Ментай басынан өткен бар ауыртпалықты өз құлағыммен естіп келгендейтін бе, мен өзімді оның алдында кінәлідей танып, кібіртіктең берген едім. Осы тартқан азабына мені жазғырып, жазалайтындақ көргемін. Бірақ Ментай өйтпеді. Жылап-сықтап, мұн да шақпады.

– Мұндай өкінішке ұшыраймын деп ойламап едім, – деп бар өкініш, арызын бір-ақ ауыз сөзге түйіп, үндеңей отырып қалды. Содан соң барып, сөл ғана иегін көтерді. – Жігіттің де жігіті, майдангердің де майдангері бар еken ғой...

– Иә, ол рас. Ал ағай, өз жайынызды айта отырыңыз, – деді Майра.

Мен қос қызға жақсы өңгіме айтып, жандарын жадыратсам деп ойладым. Бірақ ондайда аузыңа тілеген өңгімен қеліп түсе коя ма? Мен алдымен облыстық газетке тілші бол қызмет істегенімді, ел аралағанымды айттым. Көп мақалалар жаздым дедім.

– Иә, бізден кеткеннен кейін басыныздан кешкеннің бәрін де айта беріңіз, – деді Майра.

– Айтайын, – дедім мен аузыма қыздарды құлдіретін ешбір қызық өңгіме түспей, сасқалақтап.

– Тек көргеніңізді ғана айтыңыз, ағай, естігеніңізді емес, – деді Майра сұқ саусағын шошайта күліп, профессор Әуеновтың баяғыда оқыған Алдаркөсө жайлы лекциясын еске түсіріп.

Мен де күліп, басымды изедім. Осы кездे Ментай сұрак қойды.

- Сәлиманы көрдініз бе? – деді баяу үнмен.
- Көрдім.
- Иә, соны айтыныз, – деді Майра.
- Айтайын.

XVIII

– Көлекесін сүйрегіп ашық күнде ұзак жорткан салт атты жолаушыға ұксап, біздің тілші деңен ағайыштар да кезбе келеді, – деп бастаным мен әнгімемді. «Иә, бәссе, ағайлын әнгімесі осылай бол келсе керек еді», – деп Майра құлміндең, қуанып қалды. Ментай да ықыластана жымып койды. Олар құлғенте мен мәз болып, ор соімді одан сайын бейнелеп, белерлеп айтуға тырыстым. – Ет кезіп, аудан аратап жүрген күндердін бірінде жолым түсіп, өзіміздін «Ақбота» ауылына соктым. Жұмабай жездем соғыстан аман-есен кайткан болатын. Кешке келіп сонда түсіп, апайымды, жиендерімді қуантып, аунап-кунап жаттым да, ертеңіле Бұркітбайға сәлем берейін деп колхоз кенесіне бардым.

– Ассалаумагалейкүм, – дедім председатель кабинетінін табалдырығын аттай бере.

Төрде күжірейіп Бұркітбай отыр екен. Мен бала күнімнен білетін кешегі ширак, кірпі шаш, ұзын бойлты, көзі тұздай көк сары жігіт бұл күнде үйелмендей сары шат болыпты. Иегі ілгері үмсынып, шошқанын кірпігі сиякты кою ак кірпік торлаған, тұзы азайғанлай түссіз көк көзлері өзін жұтқаты келе жаткан жыланнан корықкан тышқандай бол бүрісіп, бұғып қалған карсы алдындағы жұдырықтай әйелге тікенектей кадалып, тесірейе қалыпты. Бұркітбай маған мойын да бұрмaston, ормандағы сары аюдын табанындай балпиган құректей етженді алаканын жас баланын көс жұдырығындаі қызыл мұрнына конған шыбынды каккандаі бір сілтеп қалып:

– Әй, сәлемінлі койшы әрі, – деді.

Бұркітбай бұрынғысынша жай сөйлейді екен. Эр сөзін акпана күтырып, адам тарпыған буранын тізесіндей тегеурінмен нығарлап, нығыздай айтатын болыпты.

Оның он кол жағында соғыста үлкен командирлер ғана ұстайтын, қалындығы қылыштын қырындай сары әміркан былғарыдан жасалған, иыкка асынатын ұзын баулы, әскери сумка жатыр. Шабуылға шыкканда кей командирлер оған гранат, немістердін олжа пистолет – ауыр парабеллумын салып алғатын. Бұркітбай шарап сауытынын тығынын бұраға сүнгіп тесіп өткен темір бұрандадай бол әйелге кадалып қалған түссіз көк көзін бұрмaston, он колын сумкаға карай созып, сипатап, оның аузын

аша бастады. Мен мына мылқау дүнгөне сүмкадан мылтық сұрып алғып, сорлы әйелді бүрісіп отырған бойында басып салар ма екен деп корыктым. Шынында да ол сүмкадан немістердің ағаш сапты гранатасы сиякты ұзындау бірденені сұрып алды. Сөйтсем онысы ішімдіктен босаған сила сауытқа толтыра салып алған, тышканың күмәтагы сиякты, киришкі-киришкі кара бүйра насыбай екен. Сонын шошайған қағаз тығының алғын, сол жақ алақанының шұңқырына бір ұысқа жұық насыбайды бір-ак салды да, насыбай емес, қылқ еткізіп конъяк жұтқандай етіп, апандай аузына апарып, тастап кеп жіберді. Тілінің ұшымен екі үртyn кезек-кезек бұлтитып, тығырыкка каскыр қуып тыккандаі күмарлықпен, аузындағы насыбайлы салпы ерін мен сары тістің арасына жинады да, ракаттанғандықтан екі езуі үнсіз ырылдаған сары төбеттің езуіндегі жыбырлап коя берді. Содан соң, сабалак сары шашты аю басын әрен козғап, солға карай бүрді да, кәрі койдың тісіндегі мұжіліп, түп жағы карайып кеткен, үш жағы сап-сары сирек тістерінің арасынан сыздықтата, шырт еткізіп түкіріп калды. Бүркітбай түкірмек боп басын бүрган кезде бұрандаға ілініп, сұрылып бара жаткан тығынлай, әйел байғұс орнынан көтеріле берлі де. Бүркітбай бері карай қайта бұрылғанда әйел де сылқ етіп, орнына отырды – ен бойын темір бұранда бойлай кіріп, козғалтпай тұрған тығын сол күйінде калды.

Бүркітбайдың түкірігі сол жактағы үстелде бұкиып бірдене жазып отырған есепшінің он жақ бетіне шылп ете түсті. Есепші ыржын етіп басын бір көтерлі де, бетін алаканымен сипай салды. Содан соң қағазына қайта бұкиып, жағына Бүркітбайдың түкірігі емес, нак бір құдайдың жылы жанбыры тигендей масайрап, мынқ етпестен отыра берді. Есепші жігіт біздін ауылдың Тұрсын деген баласы болатын. «Тұрсын, төбеннен құдай үрсын» ледім мен ішімнен онын бетіндегі Бүркітбайдың насыбай аралас түкірігінің айғыз-айғыз ізін көріп тұрып.

Бүркітбай ракаттана түкіріп тастап, катты бауырсақ шайнағандай, аузын қайта-қайта малжандатып, тышканың боғынлай түйіртпек насыбайдан әлдебір әл алғандай боп, алтындағы әйелге одан сайын тесірейе карады.

– Сендер, немене, соғыс бітті, енді Бүркітбайдың сөзінің бұты бір тиын деп ойлайсындар ма? Жок. соғыс бітсе, соғыстан бүлінген дүниені қалпына келтіру бар. Бұл да соғыстан кем емес. Ендеше Бүркітбайдың бұрынғы бүйрығы – бүйрық, оның бұрынғыдай, ак дегені – алғыс, кара дегені – карғыс! Біліп койындар мұны. Ертеннен бастап өзін шөпке жұмыска барасын. Ал балан тракторға шығады.

— Бала тәуір боп қалды, барсын, — деді әйел тамағы кеберсіп, үш-төрт сөзді бөліп-бөліп әрең айтып. — Ал маған екі-үш күн аял бер, Беке, қатты ауырып жүрмін.

Әйел бойындағы бар қасіретті жүзіне жинап, Бұркітбайға жалына қарады.

— «Ауырып жүрмін», — деп кекетті Бұркітбай оны. — Ауырсан, жұмыс басында өл, білдің бе, үйде жатпа. Кеуденде жаның болса, ертең сені шөп басынан көретін болайын, білдің бе? Ал өйтпесең, онда менен жақсылық күтпе, білдің бе?

Әйел амалсыз көнгендей боп, басын изеді. Содан соң үнсіз орнынан тұрып, есікке қарай беттеді.

— Эй, қатын, тоқта, — деді Бұркітбай әйелге жеки ақырып. — Неге үндемей барасын: шығасын ба өзің жұмысқа, жоқ па?

— Өмір бойы осы колхоздың жұмысымен көзіміз шығып келеді ғой, Беке. Ауырған соң, амалсыздан бір күн қалып едім. Жарайды, өлсем, сол шебіннің басында-ак өлейін, — деді әйел. — Ауданға барып, дәрігерге қаралып келемін бе деп едім, жібермедин ғой. Қайтейін.

Бұл әйелдің кім екенін ол тоқтап, кейін бұрылғанда бір-ак білдім. Ері мен үлкен ұлы соғыста өлген Қанша апай екен. Соғыста өлген үлкен ұлы менімен түйдей құрдас еді. Қолындағы кенжесі біз соғысқа кеткенде кішкентай бала болатын. Сол есейіп, әжетке жарап, каршадайынан жұмыс істеп, шешесіне сүйеніш болып жүр деп естігендін.

— Сәлеметсіз бе, Қанша апай? — дедім әйел председательге ақырғы жауабын беріп болғаннан кейін. Қанша апай да мені енді таныды.

— Аманбысын, айналайын, Ербол екенсің ғой, — деп жақын-дап кеп, бетімнен сүйді. — Қашан келдің? Оқуың бітті ме, қалқам?

— Кеше келдім, оқып жүрмін әлі.

— Нарша байғұс қуанып, ақ түйенің қарны жарылып жатыр десенші онда. Жарайды, қалқам, үйлеріңе барып жолығамын ғой, — деп Қанша апай қайтадан есікке қарай беттеді.

— Эй, қатын, — деді Бұркітбай әйелді тағы тоқтатып. Қанша апайдың әкесі азан шакырып қойған аты Бұркітбай үшін мұлде өшкен сияқты, қайта-қайта «қатын» деп атайды. — Дәрігер сенің не теңің, жұмысқа бара бер. Егер балаң ертең тракторға жанармай тасуға шықпаса, онда ауданнан мелитса шақыртып, айда-тып жіберемін ұлынды. Білдің бе?

Бұркітбайдың бар құқайына төрт жылдан бері шарасыз көніп келе жатқан жесір әйел бір ауыз қарсы сөз айтпастан, тағы да бас изеп, есіктен шығып кетті.

Бұрынғы бригадирімнің мынадай бол кеткеніне мен таң қалдым. Алғашында оның сәлемінді алмағанына ренжіп қалып едім. Артынан өлгі сорлы әйелдің сонша жәбірленгенін көргенде оған зығырданым қайнады. Өзімді-өзім әрек үстап, оған қайтадан сәлем бердім.

— Ау, сен қайдан жүрсін? — деді ол сәлемінді алған болып. Мен жөнімді айтып, тілшілік куәлігінді көрсеттім.

— Е, тілші деген қалада отырмайтын ба еді, — деді ол енді мені мыскылдап. — Жұрт қалаға жете алмай жүрсе, сен Алматыдан облыс келіп, облыстан ауылға шапқылап жүргенін қызық екен. «Сары иттің басын сары табакқа салса, шоршып түседі» деген осы-ау, — деп ол өзінен-өзі рақаттанып, кеңкілдеп кеп күлді. «Сары ит — сенсін, — дегім келді оған. — Шашың да, қасың да, шарық табактай бетің де сары. Сен өңкіген сары аюсың!» Бірақ әдел сактап, жасы үлкен кісімен тайталаспадым. Жөн жауап бердім.

— Кала қайда қашар дейсіз, — дедім де қойдым. Бүркітбай тағы кеңкілдеді.

— «Өзі жақсы кісіге — бір кіслік орын бар» деген қайда? Жалпақ жұрт сыйып жатқан қалаға сенің бір басыңның сыймағаны қыын екен, шырағым. Жарайды, жарайды, қалаға сыймасаң — дала кен. Өзің біл.

«Бұл қақпас неге менен ауылды қызғанып тұр?» деп ойладым ішімнен. Оның себебін артынан білдім.

— Ал, менде не шаруаң бар, тілші болсан? — деді Бүркітбай арт жағынан оны біреу ауыздықпен шаужайлап отырғандай, екі езуін кезек қайшылап.

— Бірінші шаруам сізге сәлем беру еді. Оны әрек орындағым. Берген сәлемді алмайтын бол кетіпсіз. Екінші айттарым — колхозшы әйелмен жаңағыдай сөйлесуіңіз дұрыс емес. Сіз ол кісіні өзімнің меншікті күнім деп ойлайсыз ба? Жок, олай емес. Ол кісі осы колхоздың кожаларының бірі.

— Оны кім айтты саған?

— Партия.

— Маған ақыл үйрететін кімсің сен өзін?

— Облыстық партия комитетінің тілі — «Алатау жұлдызы» газетінің қызметкерімін.

Бүркітбай булығып, үндей алмай қалды. Мен бұрылдым да, коштаспастан шығып кеттім.

Ертеңінде қалаға қайтпақ болып, Төкешті іздең, төменгі ауылға қарай беттеп, мектептің қасынан өтіп бара жаттым.

— Аға-а-а! — деп торғайдай шырылдаған бір бала дауысы шықты артынан.

Жалт қарасам, шашы жалбыраған бір кішкентай қыз сонымен жүгіріп келеді еken. Мен тоқтап, тосып алдым.

— Аға, сізді мұғалім тәтем, — деді кішкентай қыз ентігін баса алмай, — Сәлима тәтем шақырады. Өзі класта отыр.

Осы кезде мектептен жамырай жүгіріп, басқа балалар шықты.

Мен Сәлиманың осында мұғалім еkenін біletіnmіn. Бірак барып жолықпаған болатынын. Өзі шақырған соң, барайын деп мектепке қарай бұрылдым. Колхоз кенсесі мектептің дәл қасында еді. Оның сығырайған кішкене екі терезесі әлдекімді андығандай боп, мектеп жакқа жұтына, жымия қарап, телміріп тұратын.

Бұрынғы у-шуы көп, орталу мектеп соғыс кезінде жабылып, бастауыш мектепке айналған. Оның тұтас бір жақ жартысын колхоз алып, астық қоймасы етіп жібергенін естіген болатынын. Өзімнің ең алғаш қанат қағып үшқан үям болғандықтан ба, әлде өмірлік жар болар деген үмітпен ең алғаш құшактаған қызым Сәлима ішінде отырғандықтан ба, әйтеуір, мектептің табалдырығын аттай бере жүргім қатты лұпілден кетті. Сәлима екеуміз ең алғаш рет сүйіскең класта, мұғалім үстелінің басында, есікке қырындау отыр еken. Оның карсысындағы өзім бала күнімнен таныс парталар бұрыш-бұрышы күшіктің құлағындаи деддіiп: «Апырау, мынау Ербол ма?» деп, жапырлай маған қараскан сиякты болды.

Есіктің ашылған дыбысын естіп, Сәлима жазып отырған журналының бетін жапты да, мойнын бұрды. Класка кірген адамның кім еkenін білген соң, орнынан ауыр көтеріліп, мен үшін өзгеше бір жат кимылмен, үйрекше, екі жағына кезек теңселе басып, бері қарай аяңдады. Ол өзіме жақындағанда іші едәуір білініп қалған екіқабат еkenін анғардым. Бұрынғы әппак беті тарғактың жұмыртқасындаи тарғылданып, әр жеріне әжімге әсте үқсамайтын жалпак, қызғылт сыйыктар тартылыпты. Екіқабат әйелдің бетіне «нокта» түседі деген осы еken ғой деп ойладым. Сәлиманың бұрын да бір баласы бар деп еститіnmіn. Ішіндегі екіншісі болар деп жорамалдадым.

Сәлима маған қол беріп амандасты. Мен де одан артыққа бармадым. Тарғыл бет, шартиған іш, үйрек аян — бәрі маған біртүрлі жат та, жиіркеніштілеу де көрінеді. Бірақ мұнымды сездірмеуге тырыстым.

Сәлима алдымен өзі барып сәлем берे алмай жатқанына кешірім сұрады.

— Соғыс кезінде келгенінде де көре алмап едім, — деді.

— Оқасы жок, Сәлима, — дедім мен. — Өз халың қалай?

— Халдың несін сұрайсың? — деп күрсінді ол үстел жанын-

дағы өз орнына отырып жатып. Мен шәкірт сияқтанып, оның алдындағы бірінші партага жайғастым. — Қара түнде адасып, қанғып, елсіз шөл далаға шығандап кеткен адамда не хал болушы еді?

Мен үндемедім. Сәлиманың жүргегіндегі ескі жараның аузын тырнағым келмеді. Бірак Сәлима өз жайын мен сұрамай-ақ баяндай бастады.

— Мен сені ешқашан да кінәламаймын, — деп бастады ол сөзін. — Осалдың омырткасын омырып, беріктің белін бүгілдіріп кеткен соғысты кінәлап, жас өмірімді мәңгілік өшпес өртке салып кеткен соған лағнет айтамын. Осалдық жасап, омырылып қалғаныма өкінемін, өзімді кінәлаймын.

— Осылай деді ме? Тура осылай деді ме, ағай? — деп Ментай білегімнен ұстай алды.

— Иә, — деп мен басымды изедім.

— Түү, ағай, қандай жақсы болған. Мен сіз Сәлимамен кездесіп, ол тура осылай деп, өз қатесін сіздің алдыңызда мойындаса деп ойлаушы едім. Кездескеніңіз, Сәлиманың осылай дегені қандай жақсы болған!

Ментай арқасынан өлде бір ауыр жүк түскендей, ішіне сыймай жүрген осы бір мойындау сөзін Сәлима емес, бейне бір өзі айтқандай боп, масайрап, рақаттанып қалды.

— Сәлима бұдан басқа да бірсыптыра сөздер айтты.

— Енді ретімен айта беріңіз, ағай. Маған ең керегі жаңағы мойындауы еді, — деп Ментай қайтадан сабырлы қалпына келді.

— Өзімді кінәлайтыным, — деді Сәлима ауыр бір күрсініп алып, — мен анау Танадай тұракты бола алмадым. Сым қоршаудын ішінде болса да ол қазір сүйгенінің қасында жүр. Шынғашыққа одан артық мұрат бар ма?

— Тананың қайда екенін біледі екен ғой, — деді Майра.

— Біледі екен...

— Ойлап қарасам, менің саған жазған соңғы хатым акқудың акырғы өніндей болты, Ербол, — деп Сәлима тағы бір күрсініп алды.

— Ол хат әлі күнге дейін сақтаулы, — дедім мен.

Сәлима басын изеді.

— Онда мен шешен де, шебер де екенмін. Ақын болсам деген талап бар еді ғой онда кеудеде. Соның бәрі мына сары шалдың, санырау дүлейдің, — Сәлима мектеп сыртындағы колхоз кенесі жақты нұскады, — қалқасында қалды. Тұяғы қанданып, тұмсығы майланип, корбандалап, жас жемтіктің кеудесін кеулеп жатқан көрі қасқырдай күйге жеткен соң ақын емес, ақымақ қылды ғой ол мені.

— Сен өлі де ақынсың, Сәлима, — дедім мен. — Мына сөздеріннің өзі төгіліп тұрған теңеу ғой.

— Ақындық қайда енді бізге, — деп күрсінді ол. — Бала-шағамен қалдық қой біз. Ал сен нағыз журналист бол кетіпсін, Ербол. Жазғандарыңың бәрін газеттерден үзбестен оқып жатамын.

— Нағыз журналист болуға әлі ерте ғой, — дедім мен басымды шайқап. Сәлима да басын шайқады.

— Жоқ, жоқ, рас айтамын.

Осыдан соң ол сәл ойланып, үнсіз қалды да, алғашқы бастаған әңгімесін қайтадан жалғады.

— Тағы да айтамын, Ербол, мен сені ешқашан да кінәламаймын. Ұл — жетім, жар — жесір болып, әр кеудеде жүрек орнына жұдырықтай мұз жатқан, әр адамның көзінен акқан қанды жасы екі бетті кислотадай күйдірген сұрапыл соғыс жылдағының азабын, зардабын кім ұмытады дейсін. Бұл да сол мындаған жанның жүргегінде қалған тарқамас шердің бірі ғана ғой. Оның үстіне өмір бойы өзімді кінәлап өтермін дедім емес пе жана. Егер үнім жетсе, мен бар қызға, қыз бол туар болашак бар үрпакқа былай деп жар салар едім: «Қыздар, бай деп, бақты деп ешқашан да шалға шықпандар. Жаның сүйген тен құрбы, до-сына балғын бал көнілмен берген уәденді өлсен де бүзба!» дер едім. Бірақ менің үнімді кім естиді, кімге айтамын? Сөзінде тұра алмай сорлаған, шатасып, шалға шықкан Сәлиманың ендігі сөзі кімге керек, кімге дәрі...

— Түү, байғұстың жағдайы қыын екен ғой, аяп кеттім ғой, — деді Майра. Ментайдың да мөлтілдеп көзіне жас келген сияқтанды. Мен әңгімемді ары қарай жалғадым.

— Осы арада Сәлима өксіп жылап қоя берді. Оның жылағанын көріп отырып, өзім де киналдым. Бірақ, киналғанмен менің қолымнан келер не бар? Сәлима өксігін тоқтата алмай, қайтақайта жылай берді. Оның ендігі сөзі екі өксік арасында айтылып қалған үзік-үзік ойлар түрінде жалғасты. Ол маған шал қүйеуінің соғыстан соңғы бір жыл ішінде өзіне істеген зәбірін жеткізді. Бұл ауылда Бұркітбай етегін ашпаған жас әйел, өні бүтін орта жастағы қатын кемде-кем көрінеді деді.

— Бұл қорлыққа көнгенше өлгеннің өзін хош көрген сәттерім де болды, Ербол, — деді ол тағы бір өксіп алып. — Алайда мезгілсіз жан шықпайды екен кеудеден. Әлі күнге дейін өлмей, тірі келемін. Бірақ тек тірі жан дегенің болмаса, мендегі ендігі тіршілік шамалы бол қалды бұл күнде. Эйтеүір бала-шаға болған соң бой үйреніп, көндігіп кетіп бара жатырмын, теңізге лактырылған бір кесек тастың су түбіне қарай сыйдырысыз домалағанына ұқсан.

Сәлима көзінің жасын сұртіп, сөзін жинактай бастады.

— Сені терезеден көрген сон, шыдамай шақырттым, Ербол. Келгеніңе ракмет, саған шағып, ішімдегі шемен шерім біраз босап қалғандай болды...

Осы кездे сарт етіп, класс бөлмесінің есігі ашылды. Екеуміз де жалт қарадық. Түсі она бастаған көк көздері күтырған иттің көзіндегі қанталап, оқ тиіп долырған сары аюдай корбандала, Бұркітбай кіріп келе жатыр.

— Ә, екі ғашық, кол ұстасып, отырсындар ма сыйырласып, — деді ол тістене, тақпақтай сөйлеп. Содан сон Сәлиманың қасына келді де, үнемі тершіп, быршып жүретін жалпак алақанымен жағынан сылп еткізіп тартып кеп жіберді.

— Әкеннің аузын... Сен менің қатыным екенінді ұмытып қалған боларсың тегі...

Аюдың табанындағы ауыр алақанымен Сәлиманы беттен салып қалғанда «Ойпырай, өлтіреді-ау мына бейшараны» деп жағым шығып, орнынан атып тұрдым.

— Неге ұрасын, не жазығым бар? — деді Сәлима жылап жіберіп.

— О, шешенді... Міне жазығың! — деп ол, әйелінің екінші бетінен және тартып жіберді. — Кет үйге қазір.

Менің көз алдым тұманданып, өзімді-өзім өрен ұстап қалдым. Оның ұстіне жаумен соғыска болмаса, мен өзі бала күнімнен ауылдың жаяу төбелесіне жоқ жанмын. Қазір қызбаланып, жағасынан алсам, мына аю сары шалдың осы ми-нутта шапқылап ауданға барып: «Мені тілші сабады», — деп өзін-өзі өтірік жаралап, жалған жала жауып, соттатып жіберуі хак. Сондықтан не де болса шыдап, ернімді тістеп, ұндеңей бақтым.

Екі бетін басып, еңкілдеп жылап, Сәлима есікке қарай ұмтылды. Егер Сәлима екіқабат болмаса, мына дүлей оны жығып салып, насыбай толы қалың ернін тістеніп алыш, ішке тепкілейтіндей еді.

— Мұныңыз дұрыс емес қой, аксақал, — дедім мен бұл сәтте бар қолымнан келгені осы болып.

— Мен сенен ақыл сұрамаймын, — деді ол былш еткізіп партаға түкіріп. Содан сон есікке қарай аяндады да, тоқтай қалып және тістене сөйледі. — Үлкен үйдің итаяғынан жұғын дәметкен бұралкы құшікше ілмимей, жайына кет сен өзің!

Мандайымнан қара тер бұрқ ете түсті. «Мұның кеше қаладан далаға неге келдің деп домбытпалап отырғаны осы екен ғой. Менің әйелімді торып келдің дегені екен ғой» деп ойладым. Сары аюдың нақақ жаласына жаным күйді.

Бұркітбай бар ашуымен есікті тарс еткізе жауып, шығып кетті. Ол Сәлима екеуміз бала күнімізде оңашаланып келіп, бірінші рет сүйіскен класс бөлмесін, мектептің басқа жағын қойма, атқора етіп алғаны сияқты, абақты етіп, соған мені тас қып қамап кеткендей болды.

Осылай деп мен үнсіз отырып қалдым. Қос қыз да бастарын шайқап, ауыр мұнға батқандай болды. Енді мен өңгіменің аяғын тиянақтадым.

— Сол жолы Бұркітбай Тұтқышевқа қатты ыза болып кеткен едім. Оның жалғыз Сәлимаға ғана емес, Қанша апайға көрсеткен жәбірі де жадымда жүрген. Қанша ыза болсам да Бұркітбайды маған бірден жыға қою оңай емес қой. Өйткені мен жас журналиスピн ғой өлі. Ал Бұркітбай болса жас аңшыға кездескен көрі қабан іспеттес. Алыстан және жанды жерінен дәл көздеп атпаса, жаралы қабан аңғал жас аңшының өзін де жайратып кетпей ме? Осыны ойладым да, мен Бұркітбайдың Сәлимаға байланысты арсыздықтарын былай қойып, оның колхозшылармен дәқірлігін сынап, Қанша апайға — көрсеткен зәбірін баяндалап газетке «Әй, қатын...» деген фельетон жаздым. Өйткені Сәлима туралысын айтсам: «Бұл менің өйелімнің бұрынғы жігіті болатын. Соңдықтан өштікпен жазып отыр» деп бассалар да, басқалар соған иланып қалар деп ойладым. Соным дұрыс бопты. Кейіннен Аудандық партия комитетінде жаңағы мен жазған фельетон талқыланғанда ол шынында да солай деп шатыпты. Кейбіреулердің Бұркітбайды қолдағанына қарамастан, бюро колхозшылармен дәқірлігі және колхоз шаруасын ақсатқаны үшін оған сөгіс жариялатпты. Егер мұндай қылыштары қайталанса, орнынан алынатындығын ескертілті.

Осы кезде басқа бір үйден шығып, сары кідір тартқан ақсары әйел қасымызға келді.

— Апа, бері жақында, мына Ербол деген балаңмен таныс. Біздің бірге оқитын жолдасымыз, — деді Майра өйелге.

Мен орнынан ұшып тұрып, басымды иіп, үлкен кісіге сәлем бердім.

— Сәлеметсіз ба, апа?

— Аман-есенбісің, шырағым. Құйлі-қуатты жүрмісің, жаңым. — Содан соң әйел қызына қарады. — Майра, қалқам-ау, талтүс болды. Конактарыңа шай қайнатып бермейсіндер ме? — деді.

— Қазір, қазір, апа, өңгімелесіп отырып қалдық, — деді Майра акталып. Ментай екеуі тез орындарынан тұрып, беседка сыртындағы қазандыққа қарай ұмтылды. Ақ кофталы, қызыл юбкалы Ментайдың сыртынан мен сұктана қарап отырып қалдым.

Қос қыз бен карт ана үшеулеп, лезде шай жасап әкелді.

— Карагым, әкен бар ма? — деді карт ана маған Майра арқылы шай ұсынып жатып.

— Жок, апа, соғыста өлді.

— Е, бақыр-ай, — деді ана ернін сылп еткізіп. — Біздін Майраның да әкесі соғыстан қайтпады.

— Білемін, апа. Майра айтқан болатын.

— Шешен бар шығар?

Мен басымды шайқадым.

— Е, бақыр-ай, — деп Майраның шешесі тағы да ернін сылп еткізді. Содан соң, менің әке-шешемнің жоқтығы ана жүрегінің әлдебір қылын қозғады ма, білмеймін, ол бұрынғысынан да мейірленіп, дастаркан үстіндегі май мен бауырсақты өз қолымен молырақ етіп, менің алдымға қарай ысырды.

— Жеп-іш, қарағым. Тойып ал.

— Иә, менің апам жақсы кісі, — деп Майра еркелеп, шешесіне басын сүйеді.

— Кімнің шешесі жаман дейсін? Баласының касында басы қарайып отырған шешенің жаманы бола ма, қарағым, — деді карт ана шайын ұрттай отырып.

Шайдан кейін Майра, Ментай, мен үшеуміздің әңгімеміз қайтадан жалғасты.

* * *

— Жас баланың өз туған әке-шешесінің нендей адамдар екенін, олардың мінез-құлқы, қадыр-қасиеті қандай екенін білмейтіні сияқты, жас күнімізде бәріміз де туған халқымыздың бойындағы барлық қасиеттерді тегіс біле бермейді екенбіз. Әсіресе, оның кемшілік жақтарын көрмейді екенбіз, қыздар. «Халық – ана», «Халық – қаһарман», «Халық – данышпан» деп жүре береміз. Онымыздың бәрі де рас. Бірақ жақсы адамның да басында кемшілігі болатыны сияқты, сол қаһарман, данышпан халықтың да бойында бір кінәрат болады екен. «Жеке адамдардың кемшілігіне халық кінәлі ме?» деп, екеуінің маған қарсы дау айтуларына да болар. Бірақ халық жеке адамдардан тұратын болғандықтан, мен олардың кемшілігін халықтың бойындағы мін деп отырмын. Сонда мен әйгілі академик Қаныш Сәтбаевтай, дүниенің төрт бұрышына кең танылған үлкен жазушы, ғұламағалым Мұхтар Әуезовтай, дүлділ композиторлар Мұқан Төлебаев пен Ахмет Жұбановтай, бұлбұл әнші Күләш Байсейітовадай есімдері мәңгі жасайтын ұл, қыздары бар, дарынды, данышпан казіргі қазақ қауымының басындағы мін арызқорлық деп түйдім. Бұған өзім алты жарым айдай, яғни 190 күн тілші болып, ел ара-

лағанда еркін көзім жеткендей болды. Әйткені мен сол 190 күннің тәң жарымынан артығын арыз тексерумен өткіздім.

Бір жолы редактор шақырып алғып, алыс ауданнан түскен арызды қолыма ұстадты.

— Ербол шырағым, осы хатты жақсылап тексеріп келші, — деді редактор. — Олай дейтінім, мұны жазып отырған мұғалім адам. Бұл кісіден бізге бұдан бұрын да бірнеше арыз келген. Қаранды колхозшы емес, оқыған ауыл интеллигенті бол есептелең бүндай адам неге арыз жаза береді екен, соның себебін білші.

Хатты алғып, редакцияның бір бос бөлмесіне барып, оқи бастадым. Қарасам, дәптердің төрт бетіне жазған хаттың іші бықып тұрған қате. «Сауатын арызбен ашатын ағайындарым-ай» деп ішімнен тынып, хаттың аяғына карасам, «Тілеуғали Рұстемғалиев» деп көл қойыпты. Аты-жөні маған таныс адам сияқты бол көрінді. Соғыста дәл осындағы бір қаруласым болған еді, сол емес пе екен деп ойладым. Іздеп келсем, соның нақ өзі бол шықты. Мен оның арызына байланысты көп адамдармен әңгімелестім. Аудандық партия комитетінің секретарымен де, ауатком председателімен де, прокурормен де, аудандық оқу бөлімінің менгерушісімен де сөйлестім. Бұлардан басқа адамдардың, Тілеуғалимен бірге қызмет істейтін мұғалімдердің ол туралы пікірлерін тыңдадым. Олар бір ауыздан менің ескі досымның онбағандығын дәлелдеді. Солай екеніне өзімнің де көзім жетті. Осы кісі бір өзі ғана екі жылдың ішінде жоғары орындарға әркімнің үстінен отыз екі арыз жазыпты. Соның бірде-бірі расқа шықпаған. Отыз үшінші арызды қолыма ұстай отырып, мен ескі досымның өзімен әңгімелестім. Ол бәрін де мойындағы, «расталмағаны рас» деді.

— Ендеше расталмайтын арызды неге жазасыз, Тілеке? — дедім мен. Соғыстың талай сұрапыл кезеңдерін басымыздан бірге өткерген ескі дос болғанымызбен, ол менен 5-6 жас үлкен еді. Сондықтан мен оның жасының үлкендігін құрметтеп, осылай — «Тілеке» деп атадым.

— Біреудің үстінен бірдене жазбасам, отыра алмаймын, — деп ескі досым шынын айтты. — Біреуді жамандамасам, ішкенім ас болмайды. Тегі қанымда сондай бірдене бар ғой деймін, — деді ол.

Оның қанында не бар, не жоғын тексергемін жоқ, білмеймін. Әйткені мен дәрігер емеспін. Бірақ журналист те дәрігер сияқты, ол да өзінің тексерген ісіне диагноз қояды, операция жасайды — кемшіліктен құтылудың жөнін көрсетеді. Дәрігер операцияны адамның тәніне, журналист жанына жасайды. Теріс ди-

агнозбен жанға жасалған операция адамды өмір бойы мүгедек етеді, сөйтіп оны баспасөзге деген сенімнен айырады, оған өштестіреді. Бұл жалпак жұртқа жария болады. Ал тәнге жасалған операция теріс болса, адам өледі, ештенені білмейді, ешкімге айта алмайды. Өлген адам тіріге корқынышты емес. Екеуінің тағы бір айырмашылығы – дәрігер адамның бойынан ауру тапқанда оған жаны ашығанын айқын анғартпайды, ішінде сактайды; журналистің әр адамның бойынан кемшілік көрген сайын жаны ауырады, «бұл сорлы мұндай кесірге қайдан тап болды екен?» деп, өз-өзінен қиналады. Мен де қинала отырып, командировқадан қайтканнан кейін, «Алатау жұлдызына» «Ескі досқа хат» деген үлкен мақала жаздым. Мен сендерге соның ең сонын ғана оқып берейін, қыздар.

Мен арт жағымда, ак жастықтың қасында жатқан қоныр папкаға қол создым. Онда менің «Алатау жұлдызында» жарияланған барлық мақалаларымның қыындылары бар еді. Жомартбекке көрсетіп мактанайын деп облыстан Алматыға әдейі ала келген едім. Жомартбек жок болғандықтан келгеннен бері беті ашылмай жатқан бұл папканы мүмкін Ментай мен Майраға көрсетермін деп, бағана осылай қарай шығарда колтығыма қыса салғамын. Майра лып етіп, маған қол жалғап жіберді. Мен аталған мақаланың ең соңғы бағанасын оқи бастадым.

«... Досым, сен маған алғашында дипломыңның барлығын, сауатты екенінді айттын. Сол кезде алдымда жатқан сенің арызыңның соңғы бетіне көзім түсті менің. Оңда сен былай деп жазған екенсін.

«Рідаксиядан (!?) сұрайтыным (?) менің осы хатмның (?) ката (?) Жер (?) болса туゼтіп (?) Жазіп (?) костын (?) косып, өндеп (?) кәзит бетіне жазуды (?) сураймын (?). Т а к ы р ы б ы: «Ескіліктің Жат (?) адептеріне (?) Жол (?) беруші бастықтар» деп (?) басқа теме (?) алуына (?) блоды (?). Тезрек тексерунді (?) сураймын (?).

«Хат Жазушы (?) муғалим (??) Тлеугали (?) Рустемгалеев(???)»

Сөзінді тыңдалап, жазуынды оқи отырып, сен үшін мен қызардым, досым. Қырық шақты сөзден үлкенді-кішілі жиырмадай кате жіберіпсің. Жазуыннан көрінген сауатсыздық сол жердегі сөзінен танылып тұрды сенін.

– Мені қудалап жүр. Сондыктан мектеп директорының жазалануын талап етемін, – дедің сен сөзінің сонында.

Сабактың сапасын білу үшін комиссия құруын қудалау деп есептесең, онда директордікі дұрыс, Тілеугали. Өйткені, директор мектептегі оку-тәрбие жұмысына жауап береді. Ол бар оқушының барша пәннен сауатты болып шығуын көздейді. Ал,

сен, шала сауаттысың, сенен оқып, ештене білмей шыққан ба-
ланың обалы кімге ертең? Сен осыны ойладың ба өзің? Ойла-
сан, олай демеген болар едін, әрине.

Мен ауданнан қайтқанда сен туралы дәнене жазбай-ақ кояр-
мын деп едім. Бірак оным саған болысқандық болмайды екен,
ескі дос. Сен тек өзімдікі жөн деп, өзгенің сөзін өрге бастыр-
майды екенсің. Қит етсе, иректеп арыз жазуға құмар көрінесің.
Бұл оқиға сенің өміріндегі бір рет өткен ағаттық болса, мен оны
елемеген де болар едім. Бірак бұл сенің сүйегіне сіңіп бара жат-
кан дерпт көрінеді. Сондықтан мен жүрегім сыздай отырып, осы
хатты жолдауға мәжбүр болым саған.

«Жалақор» деген жаман ат, Тілеуғали. Арызшылдықabyрой
әпермейді. Ескінің бұл жиіркенішті қалдығы жана өмірге жа-
распайды, коммунистік жана заман адамына лайық емес. Әсірсесе,
осы өмірді қорғау жолында қасықтай қанын, шыбындай жанын
аямай, жаумен құрекен Отанның ер солдаты – сенің бойына
сыйымсыз іс. Ойлан осыны. Коллективінмен тату бол, жолдаст-
тарынды сыйла; орынсыз арыз айтып, өтірік жала жауып, олар-
дың тынышын алма, шырқын бұзба. Сонда олар да сені
құрметтейді. Жалқаулықтан арыл, ерінбей ізденіп, сауатынды аш.
Сонда сені шәкірттерің қадірлейтін болады. Сен екеумізді май-
данда бір күні, бір жиналыста партияға алды. Соғыста ел үшін
еткен ерлігіміз үшін ұлы партияның мүшесі болдық. Ендеши
екеуміз өркашан өзгелерге өнеге көрсетуге, майдандағыдай тек
қана алға ұмтылуға тиіспіз, жауынгер дос.

Мен сенің редакцияға келген хатынды алғаш оқып, сонын-
дағы атың мен фамилияңды көргенде қуанышымда шек болма-
ды. Бірден сені көз алдыма келтіруге тырыстым. Тезірек өзінмен
кездесуге құмарттым. Бірак жайынды көріп, жабырқап қайттым.
Мен сені мұндай болады деп ойламаған едім. Сәлеммен сенің
майдандағас ескі досың

Ербол Есенов».

– Бұл – бір, – дедім газет киындысын қайтадан папкаға са-
лып жатып. – Бұдан басқа да бірнеше мысал айтайын мен сен-
дерге. Мінеки, осы екеуін сияқты, бір кабинетте қатар отырған,
бірімен-бірі ойнап-құліп жүрген адамдардың бірінің үстінен бірі
арыз жазғанын естідіңдер ме, сендер? Жок, естіген жоксындар.
Ал мен көрдім ондай адамдарды.

Редакцияға бір колхоздың председателі мен орынбасарының
бірін-бірі жамандап жазған хаты келеді. Екі хатта да: «Ол ішіп
қойды, жеп қойды. Мемлекет мұлқін талан-тараж етті» деген
ауыр-ауыр айыптар бар. «Жазған құлда жазық жок» дегендей,
екі етекті белге түріп алып, мен жөнелдім ол хатты тексеруге.

Аудан басшыларымен ақылдастып, адамдармен сөйлесіп, тексеріп қарасам, колхозда шашау шықкан ештене жок. Бар мүлік орнында, бар дүние қалпында.

— Ау, аксақалдар-ау, бұларын не? — деймін мен күліп, председатель мен орынбасарға кезек көз тастап. Екеуі де төмен қарап, күмілжиді.

— Мынау бір тойда жұрттың бәрін мактап сөз сөйлеп, менің атымды әдейі аузына алмай кетті. Мен соған ыза болып едім, — дейді председатель.

— Бұл кісі ылғи ойын-тойда өзі төрге отырып алады. Басты да өзі үстайды, басқаны да өзі таратады. Маған үлкен едін деп үстел басын бір билетпейді. Мен соған ерегісіп едім, — дейді орынбасар. Сөйтсем орынбасар председательден 2-3 жас үлкен екен.

Мінеки, ол екеуінің арыздақсандағы әңгімелерінің түрі осы.

— Екеуніз де үлкен адамсыздар, менің әкемдей кісісіздер, — деймін мен оларға қынжылып. — Екеунізге менің өнеге айтуым келіспейді де. Бірак осыларыңыз ел-жұрт, естір күлактан ұят емес пе?!

— Қояйық, қояйық.

— Жаздық, жаңылдық, — дейді олар, мен бейне бір ол екеуін атып кететіндей апалактап.

— Шаршадындар ма, қыздар?

— Жок, жоқ, айта беріңіз, ағай, — дейді Майра мен Ментай косыла үн қатып, тағы да тындауға ынталанып.

— Енді тоқсандағы өлмелі шал жазған тағы бір арыздың қызық хикаясын айтайын да, бұл әңгімені доғарайын біржола.

— Иә, қызық емес, қасірет кой бұл, — дейді Майра. Майраны макұлдалап, бас изеймін де, қызып алған мен тағы да сөйлей жөнелемін.

— Іргелес катар отырған екі ауылдың бірінің тоқсандағы шалы екінші ауылдың алпыстағы шалынын үстінен арыз жазыпты, былай деп көрсетіпті:

«... Үшбу, жоғарыда аталған Әлімбай шал аруағымызды корлап, атамыздың бейітіне қол тигізді. Соны тексеріп, атамыздың аруағын корлаған кісіні жазалауды сұраймыз... »

— Иә, түүһ, — деді Майра қабағын шытып. — Ол соншама Қозы Қөрпеш пен Баян сұлудың бейіті ме еken қол тигізбейтін?

— Тексере келгенімде, — дедім мен, — мәселе мынадай бол шықты. Арыз жазған тоқсандағы шалдың арғы аталары білікті кісі болса керек. Ауылдарының шетінде соған орнатылған, бір жақ бүйірі құлаған ескі зират тұрады екен. Қөрші отырған екінші ауылдың қарты Әлімбай деген кісі бір күні сол зираттың құлаған

жерін қайтадан қалап, бұрынғыдай етіп, жақсартып, түзеп кояды. Тоқсандағы шал осыған ашууланады.

- Әлімбайды неге кінәлайсыз? – деймін мен оған.
- Атамыздың бейітіне қол тигізді.
- Атаныз қадірсіз кісі ме еді?
- Жок, қадірлі болатын.
- Онда Әлімбайдың атаныздың құлап жатқан бейітін түзеткені дұрыс емес пе?
- Жок, теріс.
- Неге?
- Өйткені ол – біздің атамыз.
- Онда зиратты өзініз түзетейін деп жүр ме едініз?
- Жок, менің оған халім жок, Әлімбайдай жас емеспін.
- Жас болмасаныз, зираттың түзетілгеніне қуанбайсыз бақайта?
- Жок, қуанбаймын.
- Неге?
- Ол – біздің атамыздың зираты. Оны түзетсек, біз түзетуіміз керек. Түзете алмасақ, бөтен ешкімнің қолы тиуге тиіс емес!..

Міне, мұны алжыған шалдың сандырағы ғана деп, ешбір мән бермеуге де болар еді. Бірақ дәл осы штрихта жоғарыда айткан кінәраттың ескі психологиялық элементтері жатыр. Ол кінәрат, ол дерт – арызқорлық, ауылға бөлінушілік. Мен халқымыз осы жаман дерттен арылса екен деп арман етемін. Ең жок дегенде болашақ ұрпакқа осы дерт жүқпаса екен деймін. Құр арманмен іс бітпейді. Арманды жүзеге асыру үшін аянбай құресу керек. Жан-жакты құрес қажет. Мен журналист, сендер мұғалім болып, бәріміз бір үнмен осы тілектің ұранын жас ұрпактың құлағына құюға тиістіміз! Мен осылай деп ойлаймын, қыздар.

– И-иә, ағай-ай, жақсы айттыңыз-ау, – деді Майра менің сөзіме сүйсінгендей болып. Ментай да Майра екеумізді құптағандай бас изеді де:

- Жалақорларға жаза қолданылса, қандай жақсы болар еді! – деді баяу үн катып.
- Иә, оның рас, арызқорларды шен-лауазымына карамай әшкерелеп, халық алдында қарабет етсе, тоқталар еді бұл пәле.

Екі қыз маған қарады. Мен де басымды изедім оларға. Содан соң үшеуміз де, әрқайсымыз іштен ойланғандай боп, біраз үнсіз отырдық. Менің есіме профессор Әуенов тұсті.

- Мұхит ағай қалай, қыздар? – деп сұрадым келгелі ол кісіні көрмегенімді айтЫП.
- Жақсы, – деді Майра. – Сізді лекцияға келген сайын сұрап кояды. «Ерболдан хабар бар ма, Жомартбек?» дейді. «Ол облыс-

тық газетте тілші бол, ел кезіл жұр» деп жауап береді Жомартбек. Оған Мұхит аға риза бол қалады. «Бәле, жас жігіттің өмір көргені жақсы. Ол – соғыстың сұрапылын белуардан кешіп келген азамат. Енді ел өміріне кансын. Ербол сияқты жігіттерге өмірдің өзі университет. Көрерсіндер, Ербол үлкен журналист болады әлі» дейді Мұхит аға. Біз, Ментай екеуміз, асыл ағаның сізді мактай айтқан бұл сөзіне төбеміз көкке жеткендей бол қуанып қаламыз. Рас, қой, Ментай? – Ментай сабырмен бас изеді.

– Ракмет, – деп мен де басымды изедім оларға.

Содан кейін мен оларға анада, осы екеуін іздең театрға барғанда, Мұхит ағай маған алдыңғы қатардан орын ал деп ақша бергенін, бірақ мен ол ақшаға билет ала алмағанымды, кейін, облысқа кеткенде жол қаражатына жұмсағанымды айттым.

– Соны almaуым керек еді, алғаным ұят болды-ау деп осы күнге дейін ойлаймын. Бірақ үлкен кісі өзі ұсынып тұрғаннан кейін алмауды тағы ерсі көрдім.

– Иә, оның несі бар? Тәбәрік қой, қайта жақсы болады, – деді Майра.

– Ол күні Мұхит ағаның залда сізді қолтықтап, әнгіме шертіп жүргенін біз де көргенбіз. Мұхит ағай қандай әнгіме айтты деп сізден сұрағалы бұрышта тосып тұрған едік.

– Иә, иә сонда. Енді сол ақшаны Мұхит ағаға қалай қайырып берсем деп жүрмін.

– Койыңыз, ол кісі ренжір, – деді Майра.

– Неге? Егер мен студент бол қайтарып берсем, ол кісі ренжір еді. Ал қазір мен журналиспін, жас интеллигентпін ғой.

– Жоқ, тәбәрік болады, оны қозғаманыз, – деп Майра үзілдікесілді кесім айтты.

– Ал енді не қалды айтылмаған онда, – деп қос қызға кезек қарағым. – Бүгін мен сондай мактаншаш бол кеткен сияқтымын. Қөніліме келгеннің бәрін кідірмей, актарып жатырмын. Ол сендерді сағынғандығымнан болар, қыздар. Кешірім етіндер.

– Жо-жоқ, бәрі де жақсы, ағай, – деді Майра бәйік болып. – Сіз келгенге жанымыз жасал қалды. Иә, айта беріңіз, тағы да айтыңыз.

– Онда, мынау менің «Алатау жұлдызында» осында жүрерде жарияланған ең соңғы мақалам еді, – дедім папкамды қайтадан ашып, оның ішінен тұтас газет номерін суырып. – Махаббат туралы. Енді соны оқыык. Тарихы мынадай. Бір жігіттің уәделескен кызы басқа біреуге тұрмысқа шығып кетеді. Соған назалаңып жігіт редакцияға: «Осы ма еді, ей қалка, берген сертін» деген мақала жолдады. Макала газетке басылып, оған көптеген пікірлер келді. Сол хаттарды қорытындылау маған тапсырылған еді. Мен

бірнеше күн ойланып, толғанып жүріп, осы мақаланы жаздым. Майра, сен оқисын ба, мен оқын ба? – дедім газеттің ішкі бетін ашып жатып.

– Экеліңіз, ағай, мен оқын. Сіз бағанадан бері әнгіме айтадайта шаршаған боларсыз.

Мен газетті Майраға бердім. Ол тамағын бір қырнап алып, мақаланың басына көз жүгіртті.

– «Ербол Есенов, жас журналист», – деп Майра алдымен мақала тақырыбының үстінгі, он жақ шекесіне бадырайта жазылған менің аты-жөнімді айтып, сөл тыныс жасады да, содан соң судыратып, төмендегі мақаланы оки жөнелді.

Алтын дінгек

«Алатау жұлдызы» газетінің осы жылғы 12 майдағы санында «Осы ма еді, ей қалқа, берген сертін?..» деген тақырыпта мақала жарияланды. Бұдан кейін газет бетінде бірнеше дүркін оқырман қауым сол мақалаға байланысты өз пікірлерін ортаға салды.

Аталған мақалада да, оған байланысты көтерілген әнгімede де адам жанының ең сұлу, ең асыл сезімі, жас ғұмырдың жалынды әні – махабbat мәселесі сөз болды. Махабbat деген не? Махаббаттың басты шарты қайсы? Тек сұлулық үшін ғана сүюге бола ма? Алған жарынның мұсіні көкейдегі мұратына сай келмесе, не істеу қажет? «Бір көргеннен» ғашық болу деген рас па? Екі адам бірін-бірі көрместен ғашық бола ала ма? Құмарлық пен ғашықтықтың арасында айырма бар ма? Махаббаттың жауы не? Тұраксыздық қайдан туады? Сезімді тұракты етіп қалай тәрбиелеу керек? – міне, осы жайлар едәуір талқыға тұсті. Көп оқырманның бірі ретінде менің де бұл әнгімеге атсалысуыма тұра келді.

Газеттегі мақалаларды оқып шыққаннан кейін менің ойыма сонау жайлауда жатқан бір карт шопан айтқан сөз тұсті. Социалистік Еңбек Ері Ілияш Қызырбаевпен әнгімелесіп отырғанымызда, бір реті кеп калған тұста мен Ілекеннен «Махабbat деген не, өзі?» деп сұрадым. Карт шопан қой бағуға байланысты емес бұл сұраққа да ойланып жауап берді.

– Ол – әр үйдің алтын дінгегі ғой, шырактарым, – деді.

– Сонда кемпір мен шал сіздерде де махабbat бар ма? – деді менімен бірге келген жас зоотехник Ілекене бәйбішесі Ақнұрды нұскай әзілдеп.

– Осы сен күннің нешеу екенін білесін бе? – Осылай деп, Ілекен зоотехник жігітке қарсы сұрақ қойды.

– Білемін, аспанда жалғыз ғана күн бар.

— Жок, — деді шопан бурыл басын шайқап, — күн екеу, оның бірі көкте болса, бірі жүректе. Жүректегінің аты — махаббат. Махаббат мекендемеген жүрек қыстыгұні қар астында қалған қараңғы үймен тен.

Ілекен өзіне сұрап қойған жігітті осылай жеңіп кетті. Біз шопанның тапқырлығына мәз боп, құттықтап, кезек-кезек қолын алдық.

«Махаббат деген не?» деген сұрапқа газет бетінде бұл мәселені талқылауға ат салысқан жүрттың бәрі жауап берді. Бұл жөнінде даналардың да, данышпандардың да айтқандары көп. Бұл сұрапқа шопанның да берген жауабы орынды. Өйткені... «қанша бас болса, сонша ақыл болады, демек, сонша жүрек, соншама махаббат болады» (Л. Толстой). Осыдан екі мың жыл бұрын Рим ақыны Тибулл махаббатты «тәтті жұмбак» деп атаса керек. Шығыстың бір бұлбұлы, атакты Хафиз ақын оны «мәні мәлімсіз сәт» депті. Мәселе махаббатты кімнің қалай атағанында емес. Әңгіме адам жүрегінің осы қымбат қазынасын қадірлей білуде ғой.

Газетте жарияланған мақалаларға қарағанда кейбір жастардың махаббатқа жеңіл-желпі қарайтыны байқалады. Мұның өзі олардың махаббат мұраты не екенін алдын ала ойлап, бажайлап, саралап алмайтындықтарынан болуға тиіс. Махаббаттың алдында жазда алыстан көзге шалынған таудай мұнартып, әрқашан екі мақсат тұратыны аян. Оның бірі табиғи тілек те, екіншісі сана мұраты болмақ. Табиғи тілек дегеніміз ұрық, ұрпақ қалдыру жөніндегі соқыр сезімнің жетегі екені түсінікті. Ол қыз бен жігіттің бір-біріне қызығып, құмартуы түрінде білінеді, нәпсіге тіреледі. Ал, сана мұраты жігіттің қыздан немесе қыздың жігіттерден өзімен ойы тен, ақылы сай, бір-бірінің куанышреніштеріне өмір бойы ортак болысып, мұн шағып, сыр шертіп, шер айты-сатын, жанымен жаны үндес адам іздеуі, бірін-бірі шексіз сүйетін жан тауып, соған қосылып, қосылған соң бірін-бірі өле-өлгенше қадірлеп, құрметтеп өтуге ұмтылуы. «Кімнің жаны махаббаттан тән ләzzәтімен қоса рухани ләzzәт алуға ұмтылса, тек соны ғана адам деп бағалаймыз» дейтін Бальзак сезінің мәні осы арада айқындала түседі.

Қызқұмар жігіттің (немесе керісінше) желөкпе, жеңілtek, қызықтыш, құмартқыш келетіні ежелден белгілі жай. Ондай адамдардың қысқа қызық, шолақ шаттыққа ансарлары ауып тұрады да, бара-бара нәпсінің құлына айналады. Ондай жандар өздерінің осы нәпсі құмартығын өзгеге махаббат деп ұсынады. Бірақ шынайы махаббат пен құмартықтың екеуі екі басқа. Құмартық көбіне аңшыға тән қасиет. Аңшы көрген аңын құтқармауға тырысады. Ол көк ала қанат үйректі сүйгеніне емес, соған оғының

тигеніне разы болады. Аңшыға шолак сәттін куанышы ғана қажет. Ал, махаббат мәнгілік қуаныштың туын ұстайды.

Кей қыздар махаббаттың басты шарты сұлулық деп түсінеді. Негұрлым жігіттерге сұлу боп көрінсем, соғұрлым махаббатта жолым болады деп есептейді. Сондыктан ондайлар бетін бояп, қасын күзеп, кірпігін «ұзартып», ернін қызартып, әлек болады. Жақында трамвайды сондай бір қаракөз қызды көрдім. Қасты қырып, оның орнына бір сзызық қара бояу тартыпты. Сол бояуды көзінің құйрығына да жағып, оны және «ұзартып» қойыпты.

Бетіндегі баттасқан бояуды былай қойғанда, қасының орны мен көзінің құйрығынан қатарласа сзыылған жаңағы екі жінішке сзызық көлденен адамға жыланның айыр тіліндей танылып, сүйкімсіз өсер етеді. Қыздың онда шаруасы жоқ, «Мен сұлумын, маған сұктана қарандар» дегендегі жағын таянып, орындықта сіресіп отыр. Оның қасына карт ана келіп, түрегеп тұрды. Қыз кішілік жасап, үлкенге орын берер деп ойлап едім, бірақ өйтү оның кәперіне де келмеді. Біреу қызға қолын созып, қасындағы кассадан билет жыртып өперуді өтінді. Сұлу адам сыпайы болуға міндетті еместей-ақ, ол міз бақпастан теріс айналып, терезеге карап кетті.

Мұндай қызға қандай жігіттің ғашық боларына тан қаласын. Табиғаттың өз бояуы бойында тұрған уыздай жас қыздың жалпак жұртка деп шығарылған қайдағы бір жасанды бояуды жағып, сұлу боп көрінуге тырысуы келіспейді-ақ. Көп қыздардың ішін сұлулаамай, тек сыртын сұлулауға тырысуы өкінішті. Қыз қанша боянғанымен саналы жігіт оған салғаннан құлап тұспесе керек қой. Қызға ажары үшін ғана емес, адамгершілігі үшін ғашық болмай ма? Ғашық адам сүйгенінің бойынан сұлулықтан басқа да асыл қасиеттер іздейді. Ол қасиеттер: ақылдылық, адамгершілік, сыпайылық, сыйластық, енбексүйгіштік болса керек. Жалқау қызға жан жоламауға, еріншек қызды ер алмауға тиіс. Мұның растығына көптеген мысалдар бар. Енбекте үздікті сүйеді. Окуда озықты қалайды. Қай қыз жұмысты жақсы істесе, жұмысшы жігіт соған ұмтылады. Қай қыз сабакты жақсы оқыса, студент жігіт соған қырындейды. Нашар оқитын қыз өзін сүйікті етіп көрсетуге тырысады. Жігітті де қыз танауы үшін емес, таланты үшін сүйеді. Еріншек жігітке ешкім қарамайды. Ендеши махаббаттың басты шарты сұлулық емес. Бұл арада алғашкы мақалада айтылатын Құләш деген қарындастың Жомарт деген жігітті «тұр-тұлғасы үшін сүйемін» дегеніне қосылуға болмайды. Сұлулық жоғарыда аталған ғашық болуға қажетті шарттардың бірі ғана. Сұлу деп қазакта көркіті әйелді айтады. Ал көркінің үстіне ақыл-парасаты мол әйелді ару деп атайды. Өмірде сұлу көп

те, ару аз. Ауыз әдебиетінде ару бейнесіндегі Құртқа, Қарааш, Мендісұлу сиякты қыздар ғана суреттеледі.

Кейбір жігіттер «мен пәленшеге бір көргеннен ғашық болдым» деп соғады, ал «бір көргеннен ғашық болу» ешбір қисынға келмейді. Бір көргенде қыздың ұнауы немесе оның жігіт киялындағы өзі мұрат еткен әйел бейнесіне бір жері (беті, аузы, көзі, мұрны, шашы, т. б.) ұқсауы ықтимал. Сол ұқсастық жігіт жүрегіндегі құмарлық сезімін лап еткізеді де, ол енді қыздың қалған қасиеттерін өз ойындағыдай етіп, киялмен жобалай жөнеледі. Осыны ол «бір көргеннен ғашық болдым» деп түсінеді. Бұл шындық емес. Әйткені, бір көрінген қыздың басындағы қасиеттер оған караған жігіттің көніліндегі бейнеге каншалықты ұқсайтынын бірнеше көргеннен кейін ғана анықтауға, сонда оның көп белгілері сәйкес келмейтініне көз жеткізуге болады.

Ұлы Отан соғысына дейінгі біздің ауыл бозбалаларының көпшілігінің арманы акқұба өнді, ақ жүзді жар еді. Әйткені онда әйел жөніндегі біздің мұратымыз фольклордан, ақындардың өлеңдерінен қалыптасты. Біз үшін ол кезде дүниедегі ең сұлу әйел Қыз Жібек болатын. Ал, қиссада ол былай суреттелетін:

Қыз Жібектің актығы

Наурыздың акша қарында...

Көкейде қалыптасқан осы бір жақсы жар мұратын Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым», Ақан серінің «Акқұба қатын алсан бойы сұнғақ» дейтін өлеңдері және толықтыра түсті. Сөйтіп олар танадай жалтылдаған қара көзді, кардай аппақ қызға шықты, сондай жарға колымыз жетсе деп арман етті. Соғыстан кейін олардың бірсыптырасы жар сүйді. Бірақ көбінің көнілдегі мұраты алған әйелдерінің мұсінімен үйлескен жок: «наурыздың акша қарындай» ақ қыз орнына қараторы, бидай өнді, қызыл шырайлы, аксары, шикілсары келіншектерге ие бол шыға келісті. Тіпті олардың бойлары да әр түрлі: сұнғақ, орта, тәпелтек; көздері де әр түсті: қоңыр, шегір, көк болды. Енді олар мұраттарын алған жарларының мұсініне лайықтап, қайта қалыптастырды. Осы арада олар өздерінің бұрынғы мұраттарының мол пішілген киімдей олпы-солпысын да көрді, кемшілігін де білді. Егер жарыңның жаны жақсы, адамгершілігі биік болса, оның «актығы наурыздың акша қарындай», ал көзі «аласы аз, қара» бол келуінің тіпті де қажеті жок екенін ұқты. Менің құрдастарымның балалықпен тағы бір білмегендегі жарымыздың бойы Ақан айтқандай сұнғақ болса деп армандауы болыпты. Енді қарасақ, олардың бәрінің өз бойлары орта, тәпелтек, бәкене екен. Ал өзің тапал, жарың биік болса, онда қандай жарастық болмақ? Жігіттер оны да байқамал-

ты. (Әрине, өмірде ұзынды-кыскалы бол та жұптаса береді. Бұл косылуыш екі адамның қоңіл жарастығына байланысты).

Махаббатты өзенге емес, қолге емес, тек кана тенізге генестіруге болады. Теніз сиякты мұнын да бетінде тулаған толқындар жүреді, түбінде ғажайып сырлы терендік жатады. Адамның жыныстық сокыр се зімінен тұған сусыма жүйрік тілек толқынға үксаса, шын санадан шықкан жаң гебірентер жаксы мұрат, асыларман ғізбегі махаббаттың ғереншігін танытады. «Бір көрген-нен ғашық болу» деген сөз де сол «толқын» іспеттес, ол төн күмарлығынан тұған, жалт етпе сезім ғана. Алғашкы лап еткен сотте оның күшті бол көрінуі де ықтимал. Бірақ бұған караң алданың қалуга болмайды. Тән күмарлығы алдамшы, өткінші, тұраксыз сезім. Оnda шынайы махаббатқа лайық ғереншік жок. «Бір көрген-нен ғашық болдым» дегеннің өзі-ак ол сезімнің таяздығын танытады, коре сала соны құшуға күмарткан жүгенді, үшкыр тілекті көрсетеді. Тенізді бірінші рет көрген адам оның сұынның ашы немесе тұшы екенін, астында не барын бірден білмейді. Мұны тенізге түсіп көріп, түбіне талай сұнгіген адам ғана айта алады. Сол сиякты бір көргеннен адамның бойындағы барлық адамгершілік қасиетін антаруға болмайды. Оны аныктамаған сон ғашық болу да мүмкін емес. Ендеше «Сізді бір көргеннен ғашық болдым» деген сөзге сенудін орны жок. Олай деп онай «олжа» тапкысы келген ку жігіттер мен шын сезімнен хабары жок, жасөспірім, бейкүнә қыздар ғана айтуы ықтимал.

Сонымен, «бір көргеннен ғашық болу» деген ұшқары сөз. Бір көргеннен тек кана ұнатуға, қызығуға, күмартуға болады. «Күмарту – ғашыктық емес. Адам жек көре тұрып та күмартада береді» (Ф. Достоевский). Ал, бірсыныра жастар бірін-бірі ұната сала: «Біttі, біз ғашыкпсыз!» деп есептейді. Сөйтіп, колма-кол сүйісіп, сүйкенісіп жібереді. Қөзді ашып жұмғанша ерлі-зайыпты бол та шыға келеді. Олар мұнын шынайы сезім емес екенін артынан антарады. Содан сон бір-бірімен айтысын, ажырасып әлек болады. Мұндай қүйге душар болмас үшін жастар тез қауышуға күмартпауы керек. Ұзак сөйлесіп, сыйласып, сырласып, әбден біліскеңнен кейін, шын сүйетініңе, бірігіп, жарасты өмір кешетіндеріңе анық сеніскеңнен сон ғана бір-біріне ләzzат құшактарын ашса абзal. Кіршіксіз, таза махаббаттың тәттілігі де сол болмак. Қыздар бос күйеу тапканына емес, дос күйеу тапканына қуануы кажет. Жігіттер кино, театрға бірге баратын жолсерік кана емес, жан серік тапса ғана бакытты. Осылай жұптасып, зайыптылық өмірдің алтын босағасы – достық пен махаббатты берік ұстаған берекелі семьяны ғана көрші ұнатады, когам құптайды.

Махаббат үшкіны дананын да, дангойдын да жүргегіне түседі. Біріншісінің жүргегіне گүскең үшкін махаббаттың маздаган мәңгілік отын тұтатады; сонғысына үскені – мұз үстіне лакты-рган қызыл шокка ұксайды. Шын махаббаттың шырғаланы да болады.

Махаббат мәңгілік болуы үшін, онын оты өшпесеуі үшін оған жүп бол косылған екі жақ кезек «тамызық» тастап отыруы пәрлыз.

Мұның өзге ешбір математикалық формуласы жок. Махаббатта бір-ак формула бар, ол – тұрактылық. Махаббаттың да досы мен касы бар. Досы: үят, ар, борыш. Осы үшесеуін ренжітпей, озіне сенімді серік еткен махаббат кана зайыптылық танына берік болады. Касы: ашу, қызғаныш, кикілжін. Осылардың əзәйлі – арак. Жас жұбайлардың бірін-бірі сүйіп косылуымен іс бітпейді. Олар косылғаннан кейін де өз махаббатын ғұллей мәпелей беруі тиіс. Сүйіктісін куантуга тырысу, соны риза етерлік бір нәрсе істеуге үмтүліп отыру – мәпелеудің бір түрі осы. Сүйгеніннің қөнілін қалырмау үшін онын тілегін мұлтіксіз орындаудағанибет.

Сайып келгенде әр адам – өз махаббатының бағбаны. Солып калмауы үшін кай ғұлғе каашан су күю керектігін бұлжытпай билетін бағбан тәрізлі, адам да өз махаббатының үнемі жайқалып тұруына тынbastan жағлай жасап отыруы тиіс. Бұл үшін ерлі-жайыптардың әркашан да бір-біріне құштарлығы, шексіз сенімі, олекалтай іште бас көтерген қызғанышты сыртқа шыгармай, сабырмен женуі, ағат айтылған сөздерді кек тұтпауы, кешірімділігі. Өзара калтқысыз камкорлығы, сыйластығы, ашуды тежеп, нәпсіні тыйып үстауы кажет. Бір сөзбен айтканда, өздерін тәртіпен үстай білген зайыптардың махаббаты ешқашан өшпек емес. Бұл арада атакты Абайцың: «Болмаса мінезінің жат кесегі, майыскан бейне ғұлдей толықсыған, кем емес алтын тактан жар төсегі» деген сөздерін әркашан да есте үстау абызат. Сонда ғана ерлі-зайыптылар арасындағы жаразты махаббат үйге нұр, ұяға көрік береді. Тұрмыска ажар, қөнілге базар орнатады.

Мен макаламды шопан карттың сөзімен бастаған едім. Сол сөзбен аяқтағым келеді. «Махаббат – әр үйдін алтын дінгегі» дес-ген болатын Ілекен. Бұл – өте орынды айтылған даналық сөз. Ейткені діңгек болмаса, үй төбесі ортасына шөгеді, құлайды. Мен Ілекеннің сөзін қайталаң, әрбір жас семьянын алтын дінгегі әркашан да берік болсын деп тілеймін. Әр үйдін ортасында нұр ішаша жарқыраған алтын дінгектер тұрсын деймін».

– Түу, жүргегім лұпілдеп кетті ғой, – деді Майра газетті маған кайырып беріп жатып. – Ағай, өзініз мүлде өзгеріп, есейіп кеткен сияктысыз.

— Ел көріп, өмірімен арасқан сон солай болады да, — деді Ментай. — Адам ысылмай ма?

— Иә, дегенмен ағай алғашқы әскерден келгендергідей, біздің бәрімізден жасқанып тұратын үян жігіт емес, енді бәрімізге ақыл айтатын, нағыз байсалды кісіге айналған. Жалғыз жастардың ғана емес, мен мына мақалалардан жұрт қамын ойлайтын үлкен азамат үнін де аңғарып отырмын, Ментай.

— Түу, қойындаршы, — дедім мен қыздардың мактауынан қысылып. — Мен баяғы қалпымдамын. Ештеңем де өзгерген жок. Ал енді күн кешкіріп барады. Жаңағы әңгіменің жалғасы немесе аяғы іспетті бір кішкентай ғана әңгіме айтайын да, кетейін мен.

— Иә, айтыңыз, ағай, — деп Майра тағы да тындауға дайындалып, жағын таянып отыра қалды.

— Жаңағы Майра оқыған мақалада жайлауда Ілияш Қызырбаев деген қарт шопанмен кездестім дедім ғой. Ол күні Ілекен бізді босатпады. Қонақ етіп, өз өмірінен көп хикаялар шертті. Июнь айының әсем кешінде далаға төсек салдырып, Ілекен, жас зоотехник, мен үшеуміз далаға жаттық. Ұзак сөйлесіп, әңгіме аяқталғаннан кейін үйқы тыныштығы туды. Менің көзім жаңа ілініп бара жатыр еді. Ілекен менен жасырғандай боп, жас зоотехникпен күбірлесе бастады. «Бұлар не сөйлесер екен?» деп үйықтаған боп жатып, мен олардың өзара күнкіліне құлак салдым:

— Келінмен қайтадан жарастың ба, балам? — деді Ілекен жігітке.

— Жоқ, Ілеке, ана оқиғадан кейін қайтып жібимін?

— Сұлу өйел бақтан үзіп алған бір шоқ гүл сияқты ғой, шырағым. Гүлді кімнің ііскегісі келмейді. Сұғанақ біреу сен бейқам тұрғанда қолындағы көтерген гүлінді бір ііскең қалса, сол үшін сен оны лактырып тастай аласың ба?

— Бір емес, үш иіскесе қайтем, Ілеке-ау.

— Гүлің жақсы болса, оның жұпар иісі мың иіскесен де жойылмайды. Бір рет немесе өзің айтқандай, үш рет иіскеді деп, мың рет ләzzат алар хош иісті гүлінді лактырып тастағаның жөн бе, балам?

— Біреу мұрнына тақаған гүлді қалай иіскеймін, Ілеке-ау?

— Сен оны ешкім иіскеді деп ойлама. Тек қана өзім иіскең жатырмын, бұл тек менің ғана гүлім деп ойла. Сонда ештеңе де етпейді.

— Бұл өзінді өзің алдау ғой.

— Адам өзін-өзі алдамайды, балам. Адам өзіне-өзі басу айтып, бакытсыздықтан сақтанады. Келіннің бауырында алтын айдар ұлын бар. Оның бір білместігін кешіруің керек, шырағым. Адам бір адасқан жерінен екінші рет өмірде адаспайды.

— Өзім де жақсы көремін оны, қимаймын.

— Онда өзінді де, оны да қинама, балам. Ал ұйықтай бер енді.

Жігіт түні бойы дөңбекшіп, ұйықтай алмай шықты. Таңертең екеуміз аттанып кеттік. Жігіт жолда сырын айтты. «Енді әйеліммен косыламын!» деді.

Осылай деп өңгімемді аяқтадым да, мен екі қызға кезек қарап, өзімнен-өзім ыржып күлдім. Майра бірденені сезгендей, жынысып төмен қарады.

— Иә, ал бұдан шығатын қорытынды не? — деді содан соң.

— Ақсақалдікі дұрыс қой! — дедім мен тағы да өз-өзімнен қысылып күліп.

Шал мен жігіттің сонау жайлаудағы, жұлдызды түндегі осы диалогы арқылы, соған астарлап, бұл менің Ментайға оларды іздең келген максатымның түйінін айтқаным еді. Бірақ Ментай ештене ұқпағандай, үнсіз қалды.

Күн бата екі қызы мені шығарып салмақ болып, автобус тоқтатының жерге ертіп өкелді.

— Түү, ағай, келгеніңіз қандай жақсы болды! — деді Ментай кетерде маған ризалығын жеткізіп. — Көп ракмет. Сіз менің кеудеме керемет бір күш құйып, жігер бергендей болдыныз. Соңғы кезде жігіттердің ешқайсысын көргім, көздеріне түскім келмеуші еді. Ал бағана сізді көргенде, неге екенін білмеймін, бірден қуанып кеттім.

— Ол Ербол ағайды өзіннің туған ағандай көретіндіктен ғой, Ментай, — деді Майра сәл жынысып, астарлай сөйлеп.

— Рас, содан болар, — деді Ментай Майраны бірден қостап, тағы да оның сөзінің астарын ұқпағандай қалып көрсетіп. — Мен қиналған шакта сіздің бір айтқан сөзінің көніліме медеу бол, қайрат берді, ағай. Сіз ол не сөз екенін білесіз бе?

— Қайдан білейін, Ментай, мен солдаттан келгелі көп сөйледім ғой, — деп күлдім мен. — Төрт жыл жаумен үнсіз соғысқан құндердің есесін қайтардым білем.

— Есінізде ме, сіз былай дегенсіз: «Адам өз басына түскеннін бәріне көнуге де тиіс, оны көтеруге де міндетті. Өйтпесе онын несі адам?!» Осы сөзінің өмір бойы жанды жанитын жануыштай бол, көкірегімде қалды. Сіз бұл сөзді біздің бөлмеде, «Қызыл көрпені» шығарған күні айтып едіңіз.

Менің де есіме түсті. Ол күні Одиссей мен Пенелопа жайында өнгіме болған. Сол күні Ментай өтініп, маған Сәлима оқиғасын айтқызыған.

Автобус келіп, мен қыздармен қоштастым. Ментайдың қолын ұстағанда жүрегім аузыма тығылардай лұпілдеп қоя берді. Ол: «Тағы ештене бітпеді ме?» деп зар қаққандай болды. Елжіреп,

Ментайдың бетіне телмірдім. Ол төмен қарап кетті. Автобус мені екі қыздан айырып, Алматыға қарай ала қашты.

XIX

Бұл күні мен ештеңе бітіре алмадым. Ментайдың хал-жайын біліп, егер оның басы болса, тағы сөз айтсам деген ойым орындалмастан қалды. Орындалмағанымен, оны көргеніме мәз болып, толассыз, тоқтаусыз сөйлей бердім. Сұрағандарының бәріне жауап та қайырдым. Ментай толық етіп айтыңызшы дегеннен кейін әр әнгіменің бүге-шігесіне дейін қалдырмай, тәптіштеп баяндағым. Мақтанып кеттім бе, масайрап кеттім бе, білмеймін, қыза келе облыстық газетте жарияланған макалаларыма дейін көрсеттім.

Осынымның бәрі орынсыз болғанын түнде, Калинин көшесіндегі жатакхананың отыз жетінші бөлмесінде жатқанда бір-ақ пайымдадым. Күні бойы мас болып, енді ғана есімді жиғандай күй кештім. «Апыр-ау, неге өсіттім? Неге көкіп, ұзак қүнге жақ жаппай, сөйлей бердім? Одан да Ментайға оны әлі қүнге дейін сүйетінімді неге айтпадым? Айтып тұрып, «адал жарың болайын, енді мені өмірлік серігің ет» деп неге жалынбадым оған?» деп өзіме өзім ұрыстым. «Жоқ, айтуға мүмкіндік болды ма» деп өзімді-өзім және актадым. «Ағай, басыңыздан кешкеннің бәрін бүгінгі қүнге дейін толық айтып беріңізші» деп Ментай қылғанда мен қалай үнсіз отырамын. Оның үстіне Майра да маңымыздан шықпай койды. Сөйтіп бір әнгімеге бір әнгіме жалғасты. Тоғыз айдың окиғасын тоғыз сағатта айтып шығу онай ма? Әлі де айтылмаған талай сөздер қалды... »

«Талай сөздер қалды, талай сөздер қалды...» – деймін біраздан кейін өзімді өзім қайтадан әжуалап. – Сен «сөз, сөз» деп әлі жүрсін. Ал майданнан сенімен катар қайтқан жігіттер келе сала үйленісіп алды. Олардың қазір бір-екіден балалары да бар. Басақтер батылдығын жок бол, сүйгенінді тек қана сырттай қызықтай берсен, өмір бойы қу тізенді құшактап өтерсің сен... » «Үйлену онай, үй болу киын ғой, – деймін мен белгілі нақылдың белгілі сөзін қайталап, тағы да акталып. – Сомадай жігіт бол, сөз айтып тұрсан, саған да біреу тиер-ау. Тән де табыса беретін болар. Бірак алдымен адамның жаны үйлесуі абзал ғой. Жаны үйлескен жандар ғана жақсы өмір сүріп, қызықты құндер кешпек. Ал, жан жарасымы махабbat арқылы келмек. Махабbat – жас ғұмырдың жалынды жыры. Жастыққа тән ерекше екі қасиет ерлік пен махабbat болса, біріншісінің сынынан сүрінбегенім аян. Енді екіншісінен де сүрінбесем деймін. Ол үшін өзім сүйген жанды ғана

жар етуім керек! Ол – Ментай ғана... Бірак «батыл емессін» дегенін рас. Батыл болсам, баяғыда, соғыста, жүргенде Сәлимаға: «Басқа ешкімге барма, тек қана мені тос!» деп кесіп айтпайтын ба едім. Батыл болсам, баяғыда Ментай: «Өзініз айтыңызы: та-ста денізші ол жігітті, бұз денізші уәденді – бұзып-ақ кетейін» деп толқып тұрғанда, «Таста! Бұз!» демейтін бе едім... Жарайды, енді өйтпеймін. Ертең қайтадан барамын. Барамын да Ментайға бірден өзімнің оны өлі құнге дейін сүйетінімді айтамын! Содан соң оған: «жарым бол» деп тікелей тілек білдіремін! Бірден осылай деймін!..»

Ертеңінде мен Бұргенге тағы да танертен келдім. Ауылдың орта тұсындағы кешегі қөк терезелі тоқал үйдін тұсына тақағанда отау үй іспеттес дөңгелек беседкада онаша отырған Майра мен Ментайды көрдім. Олар мені жандарына жакындағанда бір-ақ білді. Майраның сөз арасында «иә, иә» дей беретін әдеті болушы еді. Бір нәрсеге таңданып, иә қуанғанда аузына сөз тұспесе, оның «иәсі» мүлде көбейіп кететін.

– Иә, иә, өзініз де сәлеметсіз бе? Иә, иә, келіп қалдыныз ба? Иә, иә, төрлетініз, – деді мені орнынан тұрып, беседка баспалдағында қарсы алған Майра.

– Иә, иә, келіп қалдым, – дедім мен оған әзілдеп.

– Иә, иә, келеттініңізді білгенбіз, – деді Майра күліп, Ментайға қарай жүзін бұрып.

Баспалдаққа аяғымды сала беріп, мен де тез Ментайға қарадым. Беседка ортасындағы дөңгелек үстел жаңына төрт қабаттап салынған шәйі көрпе үстінде оң қолымен жер тіреп, сол қолымен кешегі қызыл юбканың етегін тізесінен төмен тұсіре кымтап, бір жамбастай отырған Ментай, менің тағы да келгеніме сенер-сенбесін білмегендей, неге келгенімді таба алмай дағдарғандай, дөңгелек қара көздерін таңдана кен ашып, босаға жаққа бакырая қарап қалған екен. Мен беседканың соңғы сәкісін аттай бергенімде ол лып етіп орнынан тұрды. Оның алғашында сәл қуқылдау көрінген ақ бетіне лап етіп қызыл бояу жайылғаны байқалды. Бірак қыз ішіндегі толқынды тез басып, таңданарлық ештеңе болмағандай қалып-пен маған қарай қолын созды.

– Ағай, сәлеметсіз бе?

Екі қыз қол алысқаннан кейін мені беседканың төріне қарай икемдеді.

– Иә, танертенгі шайымызды жаңа ғана ішіп болып, енді жиһайық деп жатыр едік, – деді Майра едендегі үлкен қара таба ішіндегі күлдің үстінде тұрған шойын шайнекке енкейе беріп. – Иә, сәл кешіксеніз, жамандап жүреді екенсіз дейтін едік. Иә, шай

жиналмай келгеніңізге қарағанда бізді жақсыламасын да, жамандамайтыныңызды білдік. Иә, оған да шүкіршілік.

— О не дегенің, Майра, — дедім мен құліп. — Сендерді жамандаған жігіттің жаны шықсын дер едім. Бірақ мактаған кісінің де мәз болмайтынын байқағанбыз.

— Иә, әй, осы сіздің тіліңіз-ай, — деді Майра сықылықтай құліп. Құліп тұрып, «бұл қайтер екен?» дегендей, көзінің қызыны Ментайға таstadtы. Ментай сәл жымиды да, үстел үстіндегі бос шыны аяктарды бір жерге жиыстыра бастады.

— Майра, мен үшін шай қоймай-ақ қой. — Оған қарап, «ракмет» деген ишара білдіріп, кеудемді бастым.

— Иә, танертенгі шайыныңды ішіп пе едініз?

— Іштім, — дедім мен әлі оразамды ашпасам да.

— Иә, асығыс па едініз?

— Асығыспын, — дедім тағы да бас иіп.

— Онда от ала келген боларсыз? — деді Майра басын шалқайта түсіп, сакылдай құліп.

— Рас, от ала келдім, — дедім мен неге екенін білмеймін бетімді Ментайға қарай бұрып.

Ментай қолына бос шыны аяктың бірін ұстап, түрегеп тұр еді. Мен: «Рас, от ала келдім» деп оған қарай бұрылғанда қыздың ақ жүзін тағы да лап етіп қызыл жалын шалған іспеттенні. Осы кезде қызыл юбка, ақ кофта киген Ментай маған маздай жанып, лаулап түрған өшпес оттың өзі сияқты боп танылды.

— Иә, онда, асығыс болсаныз, — деді Майра шайнекті қайтадан орнына қойып жатып, — нан ауыз тиініз, кейін келіншегіңіз тастап кетпеуі үшін.

Осылай деп Майра тағы да сықылықтап құліп алды.

— Ауыз тиейін, — дедім мен үстел үстіндегі бауырсаққа қолымды созып. — Кейін тастаса тастап-ақ кетсін, өз жамандығынан онда. Бірақ бүгін қолым жетсе екен соған, — деп мен де құліп, бір бауырсақты аузыма тастап кеп жібердім.

— Иә, бауырсаққа баландай көрінесіз, жететін шығарсыз оған да, — деп Майра тағы да құлді.

— Енді қайтейін, «таз ашуын тырнадан алады» деген барғой, — дедім мен ұялған тек тұрмастың кебін танытып. Бұған Майра екеуміз қосыла құлдік.

— Иә, сіз асығыс болсаныз, мен де асығыспын, — деп Майра кетуге ынғайланды. — Кешеден бері апам басым ауырады, жүрегім шаншиды деп мазасызданып жүр. Менің сол кісіні дәрігерге көрсетіп, дәрі-дәрмек алып беруім керек.

— Жүректің дәрісі маған да керек еді, — дедім мен Майрага әзілдеп.

— Иә, біліп тұрмын, — деді Майра да әзілге әзілмен жауап қатып. — Сізді Ментайға тапсырамын. Сізге керекті дәрі-дәрмекті тауып, біз келгенше емдең қояр деп ойлаймын.

— Бұл кісі менен дәрі сұрап келмеген шығар, — деді де, Ментай тоқтап қалды. «Бұл сөзді бекер айттым-ау» дегендей бол, өз-өзінен қызырып, төмен қарады.

— Дәрі сұрамаса, дәннемен кетпес. Біз келгенше ағайды ертіп, өзен басына барып қайт. Ағайға ауылдың айналасын көрсет. Көктөбенің басына ертіп бар, — деп Майра құрбысына шегелей тапсырды да, өзі шапшаң аяңдал, үйге қарай жөнелді.

— Сіздің уакытының бар ма еді? — деді Ментай Майра үйге кіргеннен кейін.

— Бар.

— Онда, қаласаның, мен сізге ауылдың айналасын көрсетейін.

Біз аяңдал Бұрген өзенінің жағасына келдік. Айғай-шуды көбейтіп, ак көбік атқылап, өз-өзінен лепіріп жатқан таяз өзенге біраз үнсіз карап тұрдык.

— Тау өзені көпіріп, көп сөйлейтін мактаншак, данғой адамға ұқсайды, — дедім мен. — Қараши, сұы тізеге жетпейді, шуы жер жарады.

Ментай мені құптаң, бас изеді.

— Рас. Дала өзені лықсып, үнсіз ағады. Суы да терең болады ғой, — деді ол.

Осыдан кейін біз гүлді өзекті қуалап, Көктөбеге қарай беттедік.

— Мен сізді ешқашан да көрмейтін шығармын деп ойлаушы едім, — деді біраз жүрген сон Ментай.

— Неге?

— Білмеймін...

— Онда мені ойлаған екенсің ғой?

— Ойладым, көп ойладым. Сіз туралы ешқашан да ойламаймын деп өзіме-өзім талай рет ант еттім. Бірақ соның артынша қалай ойлап кеткенімді өзім де білмей қалып жүрдім.

Мен Ментайдың қолын уысыма алып, құшырлана қыстым. Ментай қолын тартып алмады, тіпті ауырсынған да белгі бермеді. Енді мен оның қолын алақанынан шығармадым.

— Ал мен сені бір күн де ойынан шығарған жокпын, Ментай.

— Сенемін.

— Тоғыз ай сенен аулақ болу менің махаббатымды өсірмесе, өшірген жоқ. Мен сені сол қалпында сүйемін! Осыған сенесің бе?

— Сенемін. Бірақ.

Ментай әппак, жұп-жұмыр мойнын сәл солға қарай бұрынкырап, үнсіз қалды.

— Бірақ дегенің не? — дедім мен сыйырлай үн қатып.

— Бірақ... — Ментай ар жағын тағы да айтқысы келмегендей, ернін тістеледі де, тез босатып жіберді. Қалпына келген томпак ерін тістегенге запы болғандай, бір дір етіп барып, қайта ашылды. — Бірақ менің сақинам сынып, сабағым үзіліп қалды ғой... — Ментай тағы да ернін тістеледі. — Кейін бетке шіркеу болар... — Ментайдың тамағына жас кеп тығылғанын аңғардым. Жаным онымен коса қиналып, не істерімді білмей, қабағымды шытып, мен де ернімді тістелей бердім. Бірақ ол лықып келіп қалған көз жасын тез тоқтатып тастады да, сабырмен сөзін аяктады. — Жаксы жардан жан ауыртар сөз естіп отыру азап болар...

— Жоқ, жоқ, — дедім мен өз үніме ие бола алмай, қыстыға сөйлеп, — мен сені соғыстан келген күні бірінші рет көрген күйімде қабылдаймын. Сен сол күйіндесің, сол қалпындасын, Ментай! Сенің ештеңең өзгерген жоқ...

Ментай акырын ғана басын шайқады. Менің одан сайын дегбірім қашты. Оны қалай жұбатарымды білмей, жаным күйзелді. Тістеніп, жан-жағыма қарап, пиджагімнің өнірін жұлмаладым. Осының бәріне сол кінәлідей-ак, біржола жұлып алардай боп, қайта-қайта түймемді жұлқыладым.

— Сөзіме сенбесен, өзіме сенесің бе? — дедім екі танауым қусырылып.

Ментай бетіме қарап, акырын ғана басын изеді. Тегі менің екі көзім құрық көріп, құйрығын тігіп алып, шығандап қашқан қашағаның көзіндей долырып кеткен болуы тиіс. Ментай тез екі қолын бірдей көтеріп, бетімді сипады. Осы кезде мен алқымын бұғалдырық қысқан асаудай жуаси бастағанымды білдім.

— Сенемін! Сенемін! — деп Ментай бетімді сипап тұрып екі рет қайталады. — Дегенмен, бірде болмаса бірде көнілге келіп жүрмесе дегенім ғой.

— Келмейді, келмейді! — дедім мен басымды шайқап. Осылай деп мен Ментайды құшағыма алып, бетінен, көзінен, мандаидынан, иегінен аймалап сүйе бастадым. Ол қарсылық білдірmedі. Барықыласымен бауырыма кіре түсіп, ақ тамак, қызыл ерін, жұмыр мойнының мен қалаған жерін ерніме тоса, екі көзін шарт жұмып алып, шалқая берді. Біз тәбесінде тұрған Көктөбе теңселіп кеткендей болды. Ол бізді маҳаббаттың бесігі болып, тербей жөнелген сияқтанды.

Осы сәттен бастап мен уақыттың мөлшерін білуден қалдым. Ментайдың маңында жұрсем, маған шығыстан сарғайып тан атса-ак болды, көзді ашып-жұмғанша батыстан тұнеріп, төнірекке тұн

шөгө бастайтын тәрізденді. Әншейіндегі аяғын тәй-тәй басып, жүк жағалаған баладай боп, аспанда күні бойы дөңгелеп жүріп алатын күн енді гұрс етіп стволдан шыға сала дұрс етіп, көздеген жерге барып жарылатын танктің снарядындағы ұшқыр боп кетті. Сол сиякты түн де, электр қырықтықпен қырқылған қара қойдың жабағы жүніндей боп, лезде еңсеріледі де қалады. Ал мен Ментайдың қасынан сәл ұзап шықсам-ак бітті – сағат жүрмейді, күн бедірейіп бір жерден қозғалмайды, түн тұншықтырып, туырлықтай тұтасып, жатып алады. «Еркектің таңын атырып, күнін шығаратын, күндізін көрікті, түнін тәтті ететін, жақында жүрсе, жаныңа қанат беріп, алыста жүрсе, ансататын, жұлдызын онынан туғызып, еңбегін жемісті ететін сүйген жар екен ғой шіркін!» деген ой осы кезде келді маған.

Сонымен біз Майраның үйіне кешке қарай бір-ак оралдық. Ментай: «Апамнан ұят болды-ау. Мені қайда кетті деп іздейді-ау» деп, жеткенше қысылып келді.

Майраның шешесі шынында да Ментайды күтіп отыр екен.

— Қарағым, қайда жүрсін? Қарның ашып қалды ғой, — деді ол есіктен аттай берген Ментайды құшағын жая қарсы алып. Содан соң шөп еткізіп мандайынан сүйді.

— Сәлеметсіз бе, апа? — дедім мен кемпір Ментайдың бетінен сүйіп бола берген кезде.

— Сәлемет пе, қалқам, — деп ол бұрылып, менің бетіме қаралды. — Кешегі баламысын? Е, жоғары шық, шырағым.

— Апа, өзініз қалайсыз, тәуірсіз бе? — деді Ментай.

— Тәуірмін, қалқам, тәуірмін. Осы дәрігерлердің бір салауаты бар. Үйде қанша ыңқыл-сынқыл болып, ауырып жүрсем де, құдайдың құдіреті, дәрігер алдына барғанда жазыламын да кетемін. Бұғін де сөйттім. Бағана, түсте берген дәрісін ішіп, ағылтегіл терлеп едім келіп. Енді мұлде жазылып кеттім.

— Бәле, жақсы болған екен, апа, — деді Ментай кемпірді құшактап.

— Ойбай-ау, мен өзімнің ауруымды айтып, сарнап тұрып алыппын-ау, — деді кемпір тез орнынан қозғалып. — Сендерге деп әлгінде бір май шайқап қойып едім. Майра келгенше нанға жағып, соны жей тұрындар. Майра қазір келеді, сиыр қайырып келуге кетті.

Мейірбан ана батар күннің соңғы сәулесі мол төгіліп тұрған төргі бөлме ішіндегі дөңгелек үстелге дастаркан жайып, Ментай екеуміздің алдымызға ас қойды.

— Осыны аужал қыла тұрындар, қарастарым. Мен қазір тез сиыр сауып, ыстық ас жасап беремін.

Осыны айтып, Майраның шешесі шығып кетті.

— Апам сондай ғажап кісі, — деді Ментай. — Мен бұл кісіні осында келген күннен бастап өз шешемдей көріп кеттім.

Есік қайтадан ашылды.

— И-иә, екі ғашық, қол ұстасып келдіңдер ме? — деп жүре сөйлеп келе жатқан Майраның үні естілді. — Иә, отқа келген кісінің отыз ауыз сөзі бар деуші еді. Сіздің сөзіңіз одан көбірек болды-ау деймін.

Бұл Майраның мені танертең айткан асығыспын деген сөзіме орай қағытқаны еді. Менің көңіліме келмесін дегендіктен болар, ол «отқа келген қатынның отыз ауыз сөзі бар» деген халық мақалын сәл өзгертіп, «қатынның» дегеннің орнына осылай, «кісінің» деп айтты.

— Майра-ау, ол отына және келген кісісіне байланысты шығар, — дедім мен күліп.

— Эрине, менің Ментайым отыз ауыз сөз айтып, бықсытып, бақырға салып ала жөнелетін ауыл-үйдің арзан оты емес. Бұл — алыстағыны күйдіріп, жақындағыны жандыратын, жаманды естен тандыратын, жаксының күмарын қандыратын, өзгеше от.

— Рас. Майра-ау, өзің ақын болып кетіпсің ғой, — дедім мен.

— И-иә, неге ақын болмайын: арманым орындалып, айтқаным келген болса. — Осылай екілене сөйлеген Майра шапшаң Ментайға бұрылды. — Иә, ал айт жылдам, тұра солай болды ма?

Ментай жымып, жайлап қайта-қайта басын изей берді. Майра дөнгелек үстел басында отырған Ментайға шапшаң енкейіп, оның екі бетінен кезек шөп еткізіп екі сүйді де, қапсыра құшактап орнынан түрғызды.

— Иә, ей, тұрсанышы, жарылып кетпей неғып отырсың? — деп ол Ментайды шырқ қәбелек айналдырыды. — Иә, айтпап па едім мен саған, Ербол сені шексіз сүйеді, ал шын сүйген адам ештенеге қарамайды деп. Иә, айттым ба? — Көзін бір ашып, бір жұма түсіп, Ментай тағы да бас изеді. — Иә, мен саған қыстығұні-ак, ана сүмпайың «қатын алдым» деп кеткеннен кейін, айтпап па едім Ерболды іздейік, осыны айтып, хат жазайық деп. Сен без-без етіп болдың ба сонда. — Майра енді Ментайдың дауысына сала сөйледі. — «Жо-жок. Ағай мен үшін оқуын тастанап кетті. Ендігі біреумен танысып та қойған шығар. Оны бұзуға болмайды. Мен не болсам, ол болайын. Бірақ ол кісінің бақытты болуын тілеймін!» деп еніреп жылап, жатып алдын. Аш күзендей бүгіліп, бір жұма бойы төсектен тұрмадың. Иә, сонда мен саған айттым емес пе: ағайың сияқты адамдар тез таныса білмейді. Ондай кісі танысының бәріне табына да бермейді. Осында, оның айналасында отыз шақты қыз оқыдық. Солардың ішінде жалғыз саған ғана ықыласы ауды. Сенен күдер үзгенде де өзгемізді көзге

ілмestен кete барды. Басқаны былай койғанда қақылдаған Қанипа мен мүйізі қарағайдай Зайкұлге де қараған жок. Ағайдың бақытты болуын тілеймін дейсін. Мен айтайын саған: Ербол ешкашан да сенсіз бақытты болмайды, сен онсыз өмір сүре алмайсың! Иә, осылай дедім бе? Дедім. Иә, енді сүй қазір ғашығынның бетінен. Осы менің көзімше сүй!

Меңтай күліп, екеуінің қасында түрегеп түрған маған қарай қолын созды. Мен магнит тартқан бүркеншікті шегедей лып етіп, қыздың қасына бардым. Ол мені сүймекші бол жатыр еді. Жібектей созылған Меңтайдың баяу қимылына шыдамадым білем, бассалып, оны өзім сүйе бастадым.

Майра сақылдалап кеп күле жөнелді.

— Иә, апрай, көніңіз кеуіп қалған екен сіздің, — деді ол құлкісін тыя алмай. — Тұра тұрыңыз, енді сізді мына қыз сүйсін.

Отка тақаған балауыз шамдай қызып, балқи бастаған мен әрен токтадым-ау деймін. Сол кезде Меңтай келіп, бар ықылас, маҳаббатын танытып, дірілдеген ыстық ернін ерніме тақағанда теміршінің электр дәнекерлегішінің тұмсығы тиген кесек корғасындағы ерітіп, елжіреп бара жатқанымды сездім.

— Жарайды, болды, болды, — деді Майра тағы күліп. — Бір жабыссан, айрылмайды екенсің ғой өзін.

— Енді қайтейін, сүй деген соң сүюдін жөні осы екен деп жатқаным да, — деп Меңтай да қымсына құлді.

— Сен өзің жаңағылардың бәрін тегіс айттың ба? Айтты ма? — деп Майра құлкісін тыйғаннан кейін Меңтай екеумізге кезек карады.

Меңтай басын изеді.

— Күні бойы арамызда айтылмаған жыр, ашылмаған сыр қалмаған сияқты, — дедім мен.

— Бәсе, өзіңіз айтыңызшы. Эйтпесе мынаның куанғанынан тіл-аузы байланып қалыпты. — Майра Меңтайды нұскап, тағы да сақылдалап күліп алды. — Енді сізді «ағай» дегенін қойды ма?

— Қойды, — дедім мен күліп.

— Бір, — деп Майра сол қолының шынашағын бұкті. — «Сіз» дегенін қойды ма?

— Қойды. Бірақ бұған бірнеше рет repetиция жасауға тұра келді. Ұмытып кетіп, қайта-қайта «сіз» дей береді.

— Әйтеуір сізді «сен» деуге тілі келді ғой.

— Келді.

— Екі, — деп, Майра аты жоқ саусағын бұкті. Содан соң ол «үндеңеңіз» дегендей ишара жасап, маған ақырын көзін қысып қойды. — Дұрыс. Ал енді сізге Меңтай «жаным, сәулем!» деді ме?

— Жоқ, — дедім мен басымды шайқап.

— Ендеше соны айтқызу керек, — деп, Майра бұрыштағы биік үстел жанындағы жайдақ орындықтан атып тұрды.

Ментай оның бүйіріғын екі етпеді. Жерде катар отырған менің колымды ұстап:

— Жаным! Сәулем! — деді үздіге үн қатып.

Маған сол арада дүниеде Ментай аузынан шыққан сөзден тәтті, осы екі сөзден күшті ештеңе жоқ сияқты бол көрінді.

— Қой, Майра, сыртқа шығып, апама көмектесейік, — деп Ментай тез орнынан тұрды.

— Иә, сіз де жүрініз, — деді Майра, не қыздармен бірге сыртқа шығарымды, не үйде қаларымды білмей, кипактап қалған маған. — Ментай сиыр сауады, сіз бұзау ұстайсыз.

Осыны айтып, Майра тағы да құлді. Сырттай сабырлы көрінетін, орынсыз көп те сөйлей бермейтін Майра бүгін адам танығысыз бол өзгеріп кеткен сияктанады. Әр түрлі әзіл-күлкісімен Ментай екеуміздің жанымызды қытықтап, күміс коңыраудай сылдыраумен болды.

Біз бірімізді-біріміз жетектеп, сақылдай құліп, сыйырлай сөйлеп, сыртқа шықсақ, Майраның апасы сиырды сауып болып қойыпты. Беседкаға таяу тұрған, кірпіштен каланған кішкене мұржалақ қазандық басында кешкі тамағын түсіріп жатыр екен.

— Майраш, төргі үйге шам жақтың ба? — деді ол қыздарының даусын естіп.

Біз үйде әңгімемен отырып, байқамаппыз. Құн әлдекашан батып, көшеге қараңғылық үйіріле бастапты.

— Қазір, апа. — Майра бізге қарай бұрылды. — Бәләй, сізге бұзау ұстатьп, Ментайға бір сиыр саудырып көрейін деп едім, болмағаның қарашы...

Майра тағы да өз-өзінен сақылдай құліп, ішке қарай жөнелді. Біз де қайта кірдік. Майра ондық шамды жағып, биік үстелдің үстіне қойды.

— Майра, мына орындықты дөнгелек үстелге жақындастып, шамды үстіне қояйық. Сонда жарығырак болады, — деді Ментай бір қолымен шамды, бір қолымен орындықты алыш жатып.

— Жарайды, жарайды, — деп Майра енді ыдыс-аяқтарды сылдырата бастады. — Иә, жігітім аузын таба алмай қала ма деп жаның шығып барады ғой тегі...

Майраның езуі құлқіден жиылмады. Бір сөз айттып — бір, екі сөз айттып — екі құледі. Қule жүріп тамақ ішетін тарелкаларды үстел жанына жайғастыра бастады. Шам жакындағаннан кейін дөнгелек үстелдің үсті бұрынғыдан бетер жарықтала тұсті...

«Ментайдың мұнысы қандай онды болды?» деп ойладым мен ішімнен. Тек үстел басы ғана емес, Ментайдың әр сөзі, әр кимы-

лынан жаныма жарық тарап, жүргіме нұр кіріп жатқан сиякты болып көрінді маған.

— Элде, сіз... Ереке, — деді Майра маған қарап. Ол бұрынғыша «ағай» дейін деді де, олай атамай «Ереке» деді. — Иә, ала көлеңкеде аузынызды таба алмайтын ба едініз?

— Майра, мен өз аузымды қаранды да таба аламын, — дедім жымып. Өзімше тауып айттым деп ойладап, іштей ракаттанып қалдым.

Майра бұған сақылдап күлді. Бір толқын құлкісі толастай бергенде екіншісі басталды. Содан кейін жалаңаш білегімен көзінің жасын сұртіп, құлкісін тыйды.

— Эй, қайдан білейін, қарандыда табатын кісі жарықта адас-паса керек еді.

Майраның үсті-үстіне толқындаға неге ұзак құлгенін мен ендіғана анғардым. Ол менің батылсыздығымды, бостығымды ажуалап тұр екен. Ол Майраның «Батыл болсан, Ментайға баяғыда колың жететін еді» дегені екен. Мен оны бірден мойындағым да:

— Иә, оның да рас, Майра, — дедім. Майра тағы күлді.

— Эй, Ереке-ай, қандай адап, ақ көңілсіз. Шындықтың шеті шықса, шынжыр торға шырмалғандай бол қалатыныңыз тағы бар-ау сіздің. Біздің мына қыздың көкейін тесіп жүрген де осы ададығының ғой, шіркін!

Ментай үндеген жоқ. Тек қасында түрегеп тұрған Майраның бір иығынан құшактап, оның мандайынан қақ жарған кос бұрымды ұзын шашын қайта-қайта сипалай берді.

— Екеуіңе бір тарелка қояйын ба? — деді Майра иығын құшактап тұрған Ментайға мойнын бұрып. Ментай көзін жыптықтатып, басын изеді.

— Бір қасық берейін бе?

Ментай тағы да бас шұлғыды.

— Айттым ғой мынау бүгін тіл-жағынан біржола айырылып қалған деп.

Майра тағы да сықылықтап кеп күлді. Қыз жүрген жер қызықсыз, құлкісіз болмайды ғой. Дегенмен Майра бүгін бірнеше қыздың құлкісін бір өзі міндеттіне алған сиякты болды. Оның үстіне Майраның бұл жағдайы құлгенінен құлімсіреуі көп Ментай мен ешқашан қарқылдап қатты құлмейтін менің қасымда ерекше білініп тұрды. Алайда Майраның құлкісі адап досқа деген ақ жүректен актарылып жатқан асыл қазына екенін біліп, біз де оны іштей қосыла құптауда едік.

— Балалар, үстелді жасадындар ма? — деп дауыстады осы кездे ыдыс көтеріп, сырттан кіріп келе жатқан Майраның шешесі.

— Даын, апа, — деп Майра мен Ментай косыла жауап қатты.

Майраның аласы буы бүркүраган бір тегене ыстық асты үстел касына әкеп койды. Өзі соның жанына жайғасты да, қызының колынан бір-бірлеп тарелка атып, бәрімізге боліп күя бастады. Абзат аданың колымен ак сүтке жасалған кеспе көже Ментай екеуіміз ак тілеумен табысқан алғашкы күні аузымызға алған асыл асымы з болды.

— Ішіңдер, қарастарым. Намен косып ішіңдер, — деп шешеміз бойек болып жатыр. Содан соң маган карай бұрылды. — Қаратым, сен азаматсың гой, таусып іш. Келгениң жаксы болды, айналайын. Сенін тобен көрінгенен бері мына екі баламның ажары кіріп, адам болып қалды.

— Иә, ажары ғана емес, мына қызыныңдын қеудесіне жаны кіріп, жаксы болып қалды, апа, — деп Майра өзінен жогарыракта, маган такау отырган Ментайды нұскады. Шешесі басын көтеріп, қызына қарады. Ментай «тыныш отыр» деген ишара жасап, Майраны ақырын женінен тартқылады. Бірақ оған Майра токталмады. — Ментай мен мына отырган баланыз екеуі бірбіріне Қыз Жібек пен Төлегендей ғашық болатын. Араларына бір Тұмажан деген Бекежан түсіп, мына батан окуын тастанап, былтыр басқа қалға кетіп қалған. Дүниеде Бекежандар онушы ма елі, ол Ментайдың оку бітіруін тоспай, басқа біреуте үйленіп койынты. Сөйтіп мына анқау қызынды аздап кетіпті. Иә, кеткені жаксы болды сол сүмпайынын! — Бұл тұста Майраның жазық мәңдайы шытынап, қеудесін ыза кернегендей, дауысы дірілдеп шыкты. — Мына батан оны білмей, ана жакта жүре берген. Ал қызын ұятып, оны айтпаған. Сонымен андағы Ербол балан жазғы окуга келе жатып, жолта бір жерде жанағы сүмпайымен — Бекежанмен кездеседі. Содан бар жайы біледі. Білген соң Ментайды ішеп, кеше осында келеді. Иә, апа, мына қызын, — ол котымен Ментайды бүйірінен тұртті. — бүгін бұрынғы Ментай емес. Төлегеніне косылған Қыз Жібек бол отыр көзір. Ал күттыхта, апа, бағаларынды.

— Алда, қарастарым-ай! Алда, айналайындар-ай! Бакытты болындар ендеши! Босағаларын берік, үбірлі-шұбірлі болындар, калкаларым, — деп Майраның шешесі капелімде аузына түскен тілегін айтып, ак батасын берді. — Келіндерші, қарастарым, екеуінін де беттеріннен сүйейін, — деп орнынан тұрды. Біз де коса көтерілдік. Екі беті қып-қызыл бол кеткен Ментай тәмен карал, ілбіп басып, Майраның аласына карай аяндалды. Ана оны айқара күшактап, бауырына басып, кайта-кайта шашынан иіскеді. Содан соң мәңдайынан сүйді де: — Косағынмен коса ағар, ботам! — деді.

— Айтканының келсін, апа, — деген үш сөзді даусы дірілден әрсін айтты да. Ментай Майраның анасын тез кайта құшактан, солқылдан жылап коя берді. Оған косылып, ана да көзіне жас алды. Ментай жылағанға мен коса киналып, ернімді тістелей ба-стадым. Ішіміздегі міз баклаган Майра ғана болды.

— И-иә, нессіне жылайсын? Куанғанына көрінсін! — деді ол құрбысын сыртынан құшактан, анасының бауырынан ажыратып жатып. Содан соң маган қарап, көзін бір қысып койды.

— «Куанған да, корыккан да бір» деген той, кайтей жыла-май, — деді Майраның шешесі басындағы орамалының үшымен өз көзінің жасын сұртіп жатып. — Болқім, анасы есіне түскен болар. Ол байгүс тірі болса, өз колынан ұзатар еді той бүтін. Осы сөздерді айтып болған соң ана құшағын жайып маган бұрылды. — Кел, балам.

Аналық құшағын кен жайып тұрған бұл мейірбан кісі менін де өз шешеме ұксап кетті. Мені де алдымен төсіне басып, сонсон екі колын екі иғымда салып, тебірене сөз сөйледі

— Сен де жалғыз екенсін, балам. — «Жалғызығым жалында екен-ау» деп ойладым ішімнен. — Жалғыздын жан жолдасы — ары мен жары болады. Ендеше, калкам, жарынды жанынмен тен үста, жанынды арынмен тен үста. Сен сенімді серік болсан, Ментайым мейірімді жар бола алады саған. Жерден шықкан жетім кыз алдым деме, шырагым. Ақылды қызға — ана көп, аяулы жа-нға — пана көп. Мен жалғыз Майраның ғана емес, Ментайдың да анасымын, карағым...

— Иә, біздін апам боздатты біржола, — деді Майра Ментай-дың көз жасын құрғатып жатып.

Әзіз ана өз сөзін одан әрі жалғастыра берді.

— Ендеше сен құрсағымнан шықласа да, құшағымнан шықкан баламды алғалы тұрсын, міне. Еркектін бакыты да, такты да жаксы жар болады, шырагым. Саған айттар ақыл, берер кенесім, карағым: өзінді тапқан ананды сыйласан — анау адап жарынды сыйла. Сенін де анан бір кезде осындай жас келін бол түсіп, жан ұшырып жүріп, сені дүниеге келтірген. Ана болғаннан кейін дана болған. Адам-ның скінші қымбаты — арынды қалдрлесен, жарынды қалдрле, кара-ғым. Мына бұлшіршіндегі Ментайымды жарым деп қана емес, жа-ным деп қабылда, калкам. — Осы арада ана бір тоқтал, тыныс алды да, сөзін аяқтады. — Бұны Жетісудың бір бейтаныс кемпірінің сөзі емес, өзіннін туған шешеннін өснеті деп үк. балам!

Осылай деп ана менін де манձайымнан сүйлі. АナンЫН СӨЗДЕРІ менін де сай-сүйегімді сыркыратты. Ментай көзінсін тағы да үнсіз жас сорғалады. Бұл тұста Майра да босады. Мұнысын білдірмесу үшін ол Ментайды уата жүріп, онын бетін үнсіз аймалай берді.

Жүрегім елжірей тұрып мен осынау шүйкедей кемпірдің шешендейтінде, даналығына таң қалдым. Менің Флобер, Бальзак, Тургенев, Горький кітаптарын айлар бойы актарып, алтын тапқандай қуана қойын дәптеріме көшіріп алатын асыл сөздерімді бұл кісі бір ғана сәтте түйдек-түйдегімен төкті де салды. Осы үйдегі кешеден бері ең елемеген адамым да осы кісі еді. Кеше келгендे «Сәлеметсіз бе, апа» деп сәлем беріп, кетерде «сау болыңыз, апа» деп қоштасқаннан баска жылыұшырап, бір ауыз сөйлескемін жок. Менің есіл-дертім екі қызда, Ментайда болды. Солар не айт десе, соны айтып, осы үйдін алдында патефондай сайрадым да отырдым. Олар құлғен сайын мен әңгімемді соза бердім. Оларды құлдіре тұскім, қуанта тұскім келді. Сонда мәсісінің ұшымен басып, есікті сықырлаттай ашып, үйге кіріп-шығып жүрген осы кісі көленке іспетті ғана боп көрініп еді маған. Кітап қадірлегіш, өткен данышпандарды сыйлағыш мен екі күн бойы қасымдағы тірі дананы елемеппін-ау. «Ана болғаннан кейін дана болған» деген сөзі қандай жақсы еді апамның! Жо-жок, жалғыз бұл емес, жанағы айтқан бар сөзі маржан ғой тізіліп тұрған. Кеш менің білместігімді, данышпан ана. Мен ішпей маспын ғой бұл күндері. Мас кісі не білуші еді, не анғарушы еді. Соны ескер, абзал ана. Әрине, мен мұны ауызша айтқамын жок. Оймен айттым. Өйткені мен үндемей отырып, іштей сөйлесуге ғана шешенмін ғой. Ал ауызша айтқан бар сөзім мынау ғана болды.

— Алдияр ана, айтқанынызды орындаимын! — деп бас иіп, антеткендей он тіземді бұктім.

Бұл менің анаға деген ризалығым еді. Бұл және Ментайға ризалығымнан айтылған сөз болатын. Осы аз сөздің өзін өрен айттым. Өйткені мен өзімнің тебінгідей үлкен еріндеріме ие бола алмай қалдым. Ол жылаған жас баланың ерніндей боп, кемсен-деп кетті.

Майра жүгіріп кеп, мені қолтығымнан көтерді.

— Иә, не боп кетті өзі. Жұрт қуанады екен десе, — деп ол өз-өзінен күбірлеп жүр.

— Қуаныш деген осы ғой, күнім, — деді ана енді қамзолының қалтасынан орамалын алғып, көзін сұртіп жатып. — Қуаныш тек құлкімен ғана келмейді. Ол тек бала басынан кешіретін тәтті қуаныш қана. Азаппен келетін ашы қуаныш та болады. Нағыз қуаныш һәмәнда жанды қинап, жүректі сыздатып, жылата келеді ғой, қарағым. Ең қайырлы қуаныш та сол болады.

— Иә, апам бүгін философ болып кетіпті, — деп Майра бізді орнымызға жайғастыра бастады. — Отырынызышы, Ереке. Отырсаншы, Ментай.

— «Былайсоп-мылайсобыңың» не екенін білмеймін, қалқам, — деді ана қызы орнына отырған соң. — Соғыс кезінде сокаға жеккен сиырды «соп!» дейтінбіз. Менің білетінім осы ғана. Ендігі білетінім — ертең ел-жұртты жинап, той жаса, балам.

— Иә, жасаймыз, — деп Майра құлімдеп кетті.

— Ертең ана ақ бұзауыңа айырбастап колхоздан бір семіз кой ал. Жиырма жылдан бері осы колхоздың ыстығына күйіп, сұнына тоңып келеміз ғой. Соғысқа кеткенше әкен де табан аудармай жұмыс істеген. Берер бір малын.

— Береді, апа, береді, — деді Майра алақанын шапалактап.

— Берсе, солай ет, ботам, — деп ана орнынан көтерілді. Ол тегенені, Майра мен Ментай ыңдыс-аяқты жинап алып, ауыз үйге әкетті.

Төргі бөлмеде онаша қалған мен өз-өзімнен отырып тағы да тебірендім. Ері соғыста өлген, жалғыз қызын мedeу етіп, күнделікті енбегімен күн көріп отырған жесір әйелдің мынадай мырзалығына және таң қалдым. Алты аласы, бес бересі жок біреуге той жасап, жалғыз бұзауын сойып бермек. Неткен дарқандық десенші бұл! Бұғін біреуге той жасап, ертең өздері аш отыруға бейіл ғой бұл ел. Жок, Ментай екеуміз бұзауды сойдыртпаспыз. Ал алда-жалда айтқанымызға көнбесе, екі есе ғыш өтерміз бұл жақсылықты. Жалғыз Майраның ғана емес, үшеуміздің бірдей ортақ анамыз етіп алармыз бұл кісіні!

Мен осыны ойлап отырғанда төргі үйге Майра кірді.

— Біз, Ментай екеуміз де күнде беседкаға жатушы едік, — деді ол орындықтағы шамды алып, биік үстелдің үстіне апарып жатып. — Үй ыстық. Сізге төсекті қайда салайық?

— Үйдің төбесіне жатуға бола ма? — дедім мен. Менің бұғінгі көніл күйім не үйдің төбесіне, не таудың төбесіне жатуды керек қылғандай еді.

— Болады. Онда мен сізге төбеге салайын, — деп Майра төр жақта жинаулы тұрған жұкті бұза бастады.

Орнынан ұшып тұрып, мен де өған көмектесуге кірістім. Мен текеметті, Майра көрпе-жастықты көтеріп, екеуміз сыртқа қарай беттедік. Ментай ауыз бөлмедегі биік ағаш төсектің жинауын бұзып жатыр екен.

— Ментай, — деді Майра шығып бара жатып, — сен андағы, апамның төсегін салып болғаннан кейін өзіміздің төсек-орынды беседкаға апара бер.

— Жарайды, Майра.

Бұл екі сөз маған ғажап музыка, асқақ өндей боп білінді. Сол ән мен музыка жаныма қанат бітіріп, жайрандал даға шықсам, ай сүттей жарық, ауа қымыздай тәтті екен. Кеудемді кере дем

алып, қабырғаға сүйеулі тұрған саты ағаштың орта беліне дейін көтерілдім де, текеметті жоғары шығардым. Одан соң жерде тұрған Майраның қолындағы көрпе-жастықты алып, төсекті өзім салып аламын деп оны қоя бердім. Маған аландамай, олардың тезірек беседкаға жайғасуын тіледім.

XX

Майра маған бір көрпе мен бір жастық және ұзыншак келген құрак көрпеше беріпті. Соғыстан соңғы, дүниеге тапшы кез еді ғой ол. Құрак көрпешені текемет үстінен төсеуге әрі простиňя орнына бергенге ұқсайды. Төсекті тез салуын салып алғаныммен, тыншығып жата алмадым. Текеметке киімшен құлаған бойыммен, өлі тигендей дөнбекшіп, біресе он жамбасыма, біресе сол жамбасыма аударыла беремін. Кейде төмен домалап, үй үстіне қаулап өскен алабота, көк қурайды сыйырлата сындырып, аунай кеп жөнелемін. Төбедегі шөпті ат аунағандай етіп жапырамын да, одан соң қайтадан орныма ораламын. Біраздан кейін киімімді шешіндім де, тек трусишөн ғана күйде қалдым. Содан соң, аюмен алысқандай боп, екі иығымнан демалып, екі танауым делдендеп біраз шалқамнан жаттым.

Сөйтіп жұрт аяғы басылып, ел үйқыға кеткенше өз-өзімнен аласұрумен болдым. Әлден уақытта жолбарыстай ырғып орныман тұрдым да, біреу көріп қоятындағы еңкендер, бір басып, екі басып сатының қасына келдім. Беседка жакқа көз салып едім, қыздардың жайбарақат үйіктап жатқандары аңғарылды. Сатыдан түсे салып, жүгіріп қастарына барсам, Майра басын бүркеп алған екен. Қою қара шашы ақ жастыққа шашылып, шалқасынан жатқан Ментайды көргенде үстіне құлап түсे жаздадым. Буын-буыным қалтырап, тынысым тарыла түсіп, Ментайды еңкейіп ернінен сүйдім. Ол тез көзін ашып алды да, мені қос қолымен бетімнен сипап, мойнымнан құшактады.

Мен дегбірім кетіп, оны тез орнынан тұрғызбақ болып, екі қолынан тарттым. Ментай кеудесін көтеріп отырды да, Майра жакқа қарап, маған екі саусағын көрсетіп, ерніне басты. Онысы: «Ақырын, Майра оянып кетеді» дегені деп ұқтым. Мен оған саусағыммен беседканы нұқрап, одан соң үйдін үстін көрсеттім. Оным: «Жұр, үйдің төбесіне барып жатайық» дегенім еді. Ол орнынан тұрып, үнде mesten соңыма ілесті. Беседкадан шыққаннан кейін екеуміз қол ұстасып, сатыға қарай жөнелдік. Жұқа, шолак ішкөйлегінен екі тізесі жарқ-жарқ көрініп, ақ мәрмәрдәй мойын, кеудесі айға шағылысып, калың, қою, ұзын қара шашы ту сыртын қара мақпалдай қымтап, Ментайдың сахнаға шыққан бишідей

аяғының ұшынан лыпып басып, қасымда келе жатқанын көргенде менін жүрегім жарылардай боп дүрс-дүрс соқты.

Үйдің үстіне шыққаннан кейін Ментай төсек үстіне келіп, демін ішіне тартып, дымы құрығандай боп шоқып отыра кетті. Сол тұста көкте қайырған қыранның тегеурінін тайсалактап, діріл қағып, жан ұшырып, тегіс жерде шалқасынан құлаған қызыл тұлқінің үстіне жарқ етіп, нажағай сокқандай болды. Ерінді ерін тауып, бір-бірінен шырын сорып, бал жұтысқан тойымсыз, тынымсыз толассыз бір сәт туды.

Ментай екеуміз құшактасып, жалаңаш денеміз сүйіскен екі еріндей жабысып, көрпе астында ұн-тұңсіз ұзак жаттық. Бұл – құн ыстықта ұзак жол жүріп, қаны кеуіп шаршап, каталап келіп, алдынан кездескен мөлдір бұлакқа бас қойған адамның алғашқы алған ракатынан кейінгі тапкан тынысы тәрізді шақ еді. Қатты шөлдеген адамның сусыны қанушы ма еді? Менің тағы да шөл қандыру өрекетіне кіріскім келді. Осы кезде Ментай мені сәл бөгеп, бір нәрсе сұрағысы келгендей ынғай білдірді.

– Сіз... сен менен жиіркенген жоқсын ба? – деді ол.

– Жоқ.

– Жиіркенбейсін бе?

– Жоқ.

– Өмір бойы ма?

– Иә...

Осы кезде менің денемнің Ментай жақ жартысы дір ете калғандай болды. Діріл тез қайталап, бірден жиілей тұсті. Сөйтсем, Ментай өксіп, жылап жатыр екен. Оны неден ренжітіп алдым деп мен жаным шыға бәйек болып, асты-үстіне тұстім.

– Не болды, жаным?

– Жай, әшейін.

– Әшейін емес қой, айтшы, қуатым, – дедім мен жалынып.

– Әшейін, – деді Ментай үстіміздегі көрпенің шетіне көзін сұртіп.

– Айтшы, сәулем?! – дедім оның ашы жас шыққан екі көзінен, аузынан тынбастан сүйіп. – Айтшы, қуатым.

– Жай, әшейін дедім ғой... Сен болмасан, мені кім бағалар еді? Өзегіне құрт тұскен алмаға кім колын созар еді... деп... Әшейін соған..

Ментайдың неге жылағанын енді білдім. Тезірек оны жұба-туға асықтым.

– Койшы, қалқам, оны ойламашы, – дедім тағы да толассыз сүйіп жатып. – Ол бір сәт тұнде көрген жаман тұс сияқты болып, етті де кетті емес пе. Ойламашы соны. Сен бітеу тұрған, бұзылмаған ең тәтті алмасын, жаным!

— Мен сіздей... сендей кісіге лайык емеспін-ау, тен емеспін-ау деп ойлаймын.

— Жоқ, лайықсың! Сен менен артықсың, сөулем!

Ментай біраз ұнсіз жатты.

— Жарайды, сенің көніліне келмесе болды маған, — деп ол мені ыстық ернімен аймалап, жұмсақ алақанымен жанымды сүйсіндіре жауырынымды сипады.

— Келмейді, келмейді, қуатым! Сенші маған. Келмейді ешқашан да! Ешқашан да! Мен сені осылай құшып жатқаныма бақыттымын, қуатым, қызығым, өмірім, өзегім!..

— Айналайын, көкетайым! — деді Ментай «айналайын» деген сөзді жанды еріте созып айтып.

Айлы тұнде айдай жарымның ашық жатқан аппақ қеудесіне тағы да құмартада көз тіктім. Ұлы даналар жасаған жан ләззаті – жаланаш әйел бейнелері көз алдыма елестеді сол сәт. Гойяның биік төсекте шалқалай сұлап, топ-томпақ қос анары қызықтыра көз тартып, өзіне маужырай қараған бұран бел, жаланаш Махасын көргендей тамсаным. Енді бір сәт Тицианның қою қолан шашын уыздай денесіне шәлі етіп жамылып, жұмыр білегі, қос анары, үлбіреген ақ тамағы ғана ашық қалған жанды еріткен жас сұлу Мария Магдалинасы мен ақ санын айқара ашып тастап, сабыры сарқылып жатқан Данаясының; бір сәт Рубенстің он иығына жалт бұрылып, әлденеге құмартада қарап қалған сымбатты Вирсавиясының қасында тұрғандай сұктандым.

— Айналайын, — деді осы кезде Ментай даусын соза сөйлеп, жалынғандай болып, — қарамашы тесіліп, қойши, көкем! Ұяламын! Біреу көріп қояды.

— Кім көреді? Ешкім де көрмейді, — деймін мен оны қеудесіндегі тырсыған ақ алмасынан аймалап.

— Эне, ай көріп тұр, — деді Ментай құліп, қытығы келіп.

— Ай көрсе, көре берсін.

— Ол айналасына айтады.

— Айтса, айта берсін.

— Жұлдыздар көріп қойды. Олар жер жүзіне жаяды.

— Жайса, жая берсін.

Дүниеде әйелдің тәнінен тәтті, оның тұлғасынан сұлу ештеңе жоқ шығар деп ойладым мен Ментайдың ақ денесін көрпемен қайтадан қымтап жатып, — Әйелдің асыл тәніне тәнті болу – еркектік тіршіліктің түйіні шығар деп түйдім мен онда. Бірақ ешбір картина менің Ментайымның сымбатын бере алмайды. Барлық Венералар да, Данаялар да, Мариялар да, Вирсавиялар да Ментайдың шеніне келмейді. Өйткені бұл ешкім көрмейтін, менің өз картинам, өз дүнием, өз байлығым, өз бақытым! Міне,

мен Ментайды бауырьма басып, ішімнен осылай деп жаттым. «Ментай – менің өз картина, өз дүнием, өз байлығым, өз бакыттым!» деп мын мәртебе қайталадым.

Әйел мұсінін сұлулығын қылқаламмен жырлап өткен ұлы даналар қалдырған Эрмитаж қабырғаларындағы бір көрген адамның ешқашан есінен кетпес мәңгілік ғажап картиналардай болып, сол бір түн, жарық ай, жалаңаш Ментай күні бүгінге дейін менің көз алдында қалды. Сол жолы мен сұлулықтың шын сырын ұқтыйм. Әйел сымбаты, өсіреле оның жалаңаш мұсіні дүниедегі ең қуатты құш екенін түсіндім. Әйел тәні еркектер үшін магнитпен пара-пар екенін білдім. Жалаңаш әйелді жау да жеңе алмас-ау деп ойладым. Бұл сабакты маған сол түн, сол сәт берді. Ол түн маған дүниеде ең бір ұлы сабактың алғашқы әліппесі болды.

Мен шалқамнан жатырмын. Ментай бір қырындал, мені құшактап алған. Мен оны мойнынан қысып, екінші қолыммен қолын сипап жатырмын. Аспанда асыға ай дөңгелеп барады. Одан әріректе менің Ментайымның жүзін көруге таласқандай боп, жұлдыздар жапырласады. Олар бір-бірімен жарыса жымындасады. Содан соң: «Сен қандай бақыттысың!» деп маған бас изегендей болады. «Иә, мен бақыттымын! – деймін жұлдыздарға күбірлеп. – Менің бақыттыма сендердің де сандарың жетпейді!»

Өстіп Ментайды құшактап, жұлдыздармен сөйлесіп жатып мен соншама бір ғажап, ракат тенізінін түбіне қарай шым батып бара жатқандай сияқтандым.

Танертен Ментай ерте тұрып, мені қайта-қайта сүйді. Содан соң беседкадағы Майраның касына кетті. Мен жалғыз қалдым. Бұл жолғы жалғыздығымды мен басқаша сезіндім. Үй үстінде бір өзім онаша болғаныммен, Ментай көзге көрінбей, касымда жатқан тәрізденді. Ол да онаша емес, касына мені алып жатыр деп ойладым.

Көкжиектен дөңгелеп күн шығып келе жатты. Жалғыз жатып, мен күбірлеп күнмен сөйлестім, сыбырлап желмен тілдестім. Оларға да өз бақыттымды айттым.

Бір кезде үйден шелегін салдыратып, сиыр саууға Майраның анасы шықты. Мен киініп, үй төбесінен түсіп, абзал анаға сәлем бердім.

– Армысыз, анам!
– Бар бол, балам. Ұйқын келмесе, өзенге бар, – деді ол.
– Бұрген, Бұрген, мен бақыттымын, – дедім өзен жағасына келіп айқайлад.

Одан соң аяндал гүлді өзекке түстім.

– Гүлдер, гүлдер! Мені құттыктандар! Мен сендердей гүл

күшактадым, мәңгі күштым! – дедім оларға. Гүлдер қуана құттықтап, бастарын изесті. Содан сон мен Көктөбеке көтерілдім.

– Мен бақыттымын! – дедім төбе басында тұрып дауыстап. Маған алыстағы таулар үн кости. Олар: «Мен бақыттымын! Мен бақыттымын!» деп жаңғырыға жауап қатты.

Маған Бұрген өзені шалқып жаткан дария, Көктөбе аскар таусиякты боп көрінді. Мен дүниенің төріне шығып, төбесінде тұрғандай сезіндім өзімді.

Иә, сол күні кешке Майра болмастан той жасады. Ауыл жиналды. Махаббат гимні – «Жар-жар» айтылды, әндер шырқалды. Ауыл адамдары Ментай екеумізге әк жүректерінен шыққан адал тілектерін айттысты. Шарап жок, шатақ жоқ шаршы ғана жиын жасадық өзімізше.

Ертеңінде Ментай, Майра, мен үшеуміз қалаға келдік. Жатакханаға кірсек, маған деген тілдей ашық хат жатыр. Оқып жіберсем, былай деп жазылыпты.

«Ербол!

Сен бізге аса қажетсің. Тез келіп, маған жолық.

Б. Уазитов».

– Мені редакция ізден жатыр. Барамыз ба, қыздар? – дедім неге екенін білмесем де өз-өзімнен қуанып.

– Барайық, – деді олар бірден.

Базардың касына келіп, трамвайға отырдық. Одан кейін біраз жаяулап, редакцияға бардық. Жол бойы мен жақ жаппастан сөйлеумен болдым. Қыздар құлумен болды.

Қыздар тосып, сыртта қалды. Мен ішке кірдім.

– Ә, келдің бе, Ербол? – деді жауапты секретарь мені көріп. – Сәлеметсің бе? Хал қалай? Сессияң бітті ме?

– Бітті.

– Оқуынды қашан тауысасын?

– Енді бір он шакты айдан кейін.

– Бізде бір орын босады. Сені қызметке алсак деп ойладап едік.

Қалай көресің?

– Ақылдасып кеп артынан айтайын. Кімнің орны?

– Шалғынбаевтың орны.

Менің көзім бақырайып кетті.

– Ол қайда? Неғып кетті?

– Басқа жұмысқа ауысты. Газетте істеуге кабілеті жетінкіремеді. Оның үстіне мактаншак, данфой, ішкіш адам болып шықты. Ал өз шешімінді айт кәне.

«Апрай, Шәкем-ай, – дедім мен ішімнен. – «Ah!» деп өзіннен өзін сиыр қайырғандай болып отыруши едін. «Тіркемелі» жүз елу грамм түбіне жеткен екен ғой, тегі».

— Қазір, семьяммен ақылдасайын, Бәке, — дедім содан соң.

— Семьялы болып па едін? Құтты болсын! — деді жауапты секретарь. — Семьялы болсан, осы қызметке кіргенің жөн болар.

Жүгіріп есік алдына шыксам, Ментай мен Майра күтіп тұр екен.

— Иә, неге шақырыпты? — деді Майра.

— Бізге қызметке кел дейді.

— Иә, сіз не дедіңіз?

— Семьяммен ақылдасайын, — дедім.

Майра мәз болып құлді.

— Ал, семясы, айт, — деді Ментайға бұрылып.

— Оқу бар ғой, — деді Ментай.

— Қалған бір курсты жұмыс істеп жүріп-ак бітірмеймін бе?

— Ана жактағы жұмысынды қайтесін?

— Оны тастаймын. Редакция ол жактан өзі босатып алады.

— Қайдам, өзіңе ауыр болып жүрмесе?

— Жок, түсейін. Менін арманым нағыз журналист болу емес пе? Ол үшін осы газетте жұмыс істеуім керек. Оның үстіне қызмет істесем, екеуміздін де жағдайымыз жаксарады.

— Өзің біл. Бірақ маған осыдан артық еш жағдайын керегі жок, Ербол. Мен қандай қыындық болса да шыдаймын ғой.

Сол күні маған Ербол Есенов республикалық газеттің әдеби қызметкері болып тағайындалсын деген бүйрек берілді. Тағдыр менің сүйген қызымы да, сүйікті қызметімді де осылай, бір-ак күнде қолыма ұстартты.

Сонымен, не керек, нағыз бакытты жан мен болдым. Ментай екеуміз Мичурин көшесінен онаша бөлме жалдап алдық. Мен Ментай дегенде, ол мен дегенде ішкен асымызды жерге қоятын болдық. Біріміз жокта біріміз бір үрттам су ішпейтінбіз, тамағымыздан өтпейтін. Мен жұмыстан, ол сабактан босасак-ак болды, екеуміз бір-бірімізге қарай ұмтылатынбыз. Жылдам жетіп, жолығысанша асығатынбыз.

Біздің кішкентай бөлмеміз бүкіл курс студенттерінің орталығына айналды. Олар, әсіресе, демалыс күндері біздің үйден шықпайтын. Шай ішетін, шарап тататын. Өте-мөте Жомартбек пен Майра біздің үйге жиі келетін.

— Екеуін қосылсаншы, — дейтінбіз біз оларға әзілдеп.

— Менін қосылғым-ак келеді-ау, — дейтін ондайда Жомартбек күліп. — Бірақ мына Майра мен сенен үш жас үлкенмін, апанмын деп болмайды. — Осылай деп Жомартбек күлкісін тыя кояды да, моп- момакан болып, Ментай екеумізге кезек карайды. Содан соң: — Апасын алушы ма еді жұрт? — деп сұрайды.

Бәріміз қыран күлкі боламыз. Майра Жомартбекті төмпештеп, екі құлағынан кезек жұлады.

— Ойбай, апатай, алмаймын, апатай, — деп Жомартбек бакырып, үйді басына көтереді.

Бұған да көзімізден жас акқанша күлісіп, мәз боламыз. Кейде Зайқұл келеді. Келеді де ол біздің ескі-құсқы базарынан сатып алған жаман диванымызға жалип етіп отыра кетеді. Содан соң, бір аяқты бір аяқтың үстіне салып, юбканың етегін кейін серпіп жіберіп, екі санын жарқырата жалаңаштап тастайды да, сөзге кіріседі.

— Өз курсында оқитын қыз берін жігіттің оңаша үйі болып, аяқты көсліп тастап отырған қандай ракат, — дейді ол мардымсып.

Жомартбек оған дүрсе қоя берді.

— Эй, эй, Зайқұл, — дейді ол қабағын түйіп. — Сен Кербез ағайынның алдында отырған жоксын, жап етегінді.

— Өй, осының өзі мәдениетсіз, — дейді Зайқұл міз бақпай, бетін тыжырайтып. — Қызға кісі өстіп дөкір сөйлей ме екен?

Жомартбек қарқылдалп күліп жіберді.

— Е, немене, қыз емес дегін келе ме, — дейді Зайқұл басын қақшита ұстап. — Менің мына Ментай сияқты қүйеуім бар ма? Жок. Ендеше не керек саған? Артта қалғансын. Мен саған жолда жатсан, карамас едім.

Ментай тез орнынан тұрып, Зайқұлдің қасына барды.

— Қойши, Зайқұл, Жомартбектің қалжынына несіне ашуласын, — дейді оны құшактай арқасынан қағып. — Қарның ашты ма? Жұмыртқа қуырып берейін бе?

— Сөйтші, Ментай, — дейді Зайқұл Жомартбекпен ұрысып отырғанын бірден ұмытып. — Ішім ұлып барады. Мен қуырған жұмыртқаны сондай жақсы көремін, Ментай. — Содан соң Ментайдың құлағына сыйырлайды. — Шарабың бар ма?

— Сендік бірдене табылады, — дейді Ментай тез Зайқұлді та-мақтандыру қамына кірісіп.

Біраздан кейін мен Ментай пісірген жұмыртқаны табасымен көтеріп, шыжылдатып әкеп үстелдің үстіне қоямын. Ментай біреулдерден қалған шараптың аузын ашады.

— Зайқұл, жалғыз ішесің бе? Жомартбек басын шайқап отырғой.

— Жок, мен сенімен қағыстырып ішемін, — дейді Зайқұл шарапты жұтпай жатып, сықылықтай күліп.

— Мен мұны ішпеймін.

— Неге?

— Менің шарабым басқа.

Зайкүл алдындағы стаканды сырғыта салды.

— Ендеше мен де ішпеймін. Сендер тәуір шараптарынды өздерін ішіп, маған біреуден қалған жаманын беріл отырсындар.

— Мен күлдім.

— Менің шарабым, шербетім мінеки, — деп қасымда бейқам отырған Ментайдың бетінен сүйіп кеп алдым.

— Күн сайын ішесін, күнде мас боласын, ә? — деді Жомартбек желпініп.

— Иә.

Зайкүл сықылықтап құліп, стаканға қайтадан қолын созды.

— Олай болса, ішемін.

— Ербол, Зайкүлмен соғысып ішсөңші, — деп Ментай маған да құйды.

— Ендеше маған да тамыз, — деп Жомартбек те стакан тосты.

— Бәрібір Ербол Зайкүл екеумізге басқа шарап-шербетінен татырмайды.

Зайкүл орта стакан шарапты бір-ақ қағып салды да, күлді.

— О не, Зайкүл? — деді Жомартбек бұрылып.

— Менің шарабым басқа дегенде мұның өзі оңаша ішіп жүрген бәлзамы бар екен десем. Мен бір мықтының үйінен Ышкемін ондай бәлзамды. Бірақ оның сауыты қыздың беліндегі жіп-жінішке болады екен. — Осы арада Зайкүл көзінің қығымен Ментайға қарап қойды. — Ал, мына Ерболдың бәлзамының сауыты... — Зайкүл одан сайын сықылықтады. — Аузын кенеппен тығындалп қоятын қойшылардың карелин сауытына ұқсай ма, қалай, Жомартбек?

Ментай қызырып кетті, бірак үндемеді. Іші білініп, жүріс-тұрысы ауырлап қалған жарымды сөккені маған да үнамады. Жомартбек те теріс айналып кетті.

— Эй, әй, өкпелеп қалдындар ма? — деді Зайкүл бірден құлқісін тыыйп. — Мен қалжындалп айтамын.

— Мен қалжынды білмейді дейсін бе, Зайкүл, — деді Ментай. — Аландалмай тамағынды ішіп ал.

— Сенің осы ешкімге ренжімейтін мінезің үшін жақсы көремін, Ментай, — деді Зайкүл шанышқыны қайтадан қолына алышп. — Менің бір ауыз қалжынымды көтере алмай, мына екеуі торсиды да қалды. Ойпырай, биыл госәззамен келе жатыр ғой. — Зайкүл қолына алған шанышқысын қайтадан тастай салды. — Анау кітапты көріп, ойыма түсіп кетті.

— Бір тілде, бірыңғай таза сөйлеуге болмай ма осы? — деп Жомартбек Зайкүлге тағы тиісті.

— Өзім орысша араластыра сөйлегенді сүйемін.

— Өйткені сен Чеховтың «Қарындасысың» ғой...

— Онда жұмысын болмасын. Араластырып сөйлесен, ең жок дегенде екі тілді билетінің білінеді. Маған жұрт Сағынова орысшаға да, қазақшаға да судай екен деп түсінсе болды, басқаның керегі жок.

— Оның атын көзбояу дейді.

— Эй, болса бола берсін!

Меңтай басын шайқады.

— Ол жән емес қой, Зайкүл.

— Өзіне не ұнаса — сол жән, басқанікі не керек, — деп Зайкүл шанышқыға қайтадан қол созды.

— «Аласқанның алды — жән, арты — сокпақ», — деп Жомартбек ақырын әндептіп қойды.

— Осы кітапты көрсем бар ғой, — деді Зайкүл жұмыртқадан тағы бір асап жатып, этажеркадағы кітаптарға көзі түсіп кетіп, — аза бойым қаза болады. Кітапты жек көретіндігімнен бе қайдан білейін. Әнеукүні түсімде бар ғой, Меңтай, бар кітап жиылып, мені сабап жүр. Мынау Жомартбектей шілмиген жұп-жұка «Логиканың» өзі жұдырығын түйіп, ентелеп келе жатыр. Түсте кітаппен тәбелескен не болады екен осы? Білесің бе, Меңтай? — Меңтай басын шайқады. — Ендеши мен емтиханда құлап қалатын шығармын деп жорыдым.

— Сен құласан, мен мұрнымды кесіп берейін, — дейді Жомартбек куланып.

— Керегі жоқ мұрныңын. Бірақ қалай құламаймын — төрт жыл оқығаннан түйірдей ештеңе жоқ басымда. Сенесіндер ме осыған?

Біз үшін жауапты Жомартбек берді.

— Сенеміз. Бірақ сендей сұлу қызыға жасаған жар болады, Зайкүл.

Зайкүл мактанып, қуанып қалды.

— Табиғат әділ ғой, шіркін, — деді ол. — Ой бермей, маған өн бергенін айтсаншы! — Үстел шетіндегі айнаны алып, басын қисандатып бетіне тосты. — Мынандай өні бар кісіге ойдың керегі не? Әh?

— «Айнаның қарсы алдына маймыл барып», — дейді тағы да Жомартбек әндептіп, бірақ «маймыл» деген сөзді Зайкүлге естіртпей, мінгірлей айтып. — Жаман болсан да, жас болғанға не жетсін, Зайкүл.

Біз бәріміз ду құлеміз. Сөйтіп Зайкүл кетеді. Одан соң өзгелер келеді. Құлкі құлкіге жалғасады.

Осылай базар болып тұрған алтын отауымыздың шаңырағы бір-ак күнде, ойламаған жерде салдыр-құлдір етіп ортасына түсті... Ғапу етініздер, мен бұл әңгімені өлі күнге дейін тебіренбей,

көзіме жас алмай айта алмаймын... Ол күндерде енірегендегі етегім толатын еді... Одан бері жиырма жылдай уақыт өтті. Бірақ бәрі-бәрі әлі күнге дейін көз алдында сайрап тұр... Иә, қай жерге келіп едім? Қазір... Бір күні тұнде Ментай ішім ауырды деді. Ол былай болды.

Мен ол күні күндіз редакцияның тығыз тапсырмасымен бір заводқа барып келіп, кешке мақала жазып отырдым. Үстелдің екінші басында Ментай болашақ бөлемізге деп көйлек пішіп, өбігерленіп жатты.

— Ербол деймін, — деді бір кезде Ментай.

— Ау, — дедім мен тез қағаздан басымды көтеріп.

— Өстіп, тігісін сыртына қаратып тепши берсем, бола ма?

— Болады, болады, Ментай.

Осыдан кейін екеуміз де өз шаруамызды істеп отыра бердік.

— Ербол деймін, — деді бір кезде тағы да Ментай.

— Ау, Ментай.

— Сенің иткөйлегің болды ма?

— Болған шығар.

— Менікі де болған шығар, — деді Ментай басын изеп. — Бірақ біз ғой шешеміздің оны қалай тіккенін білмейміз.

— Эрине, білмейміз.

— Иткөйлегің екеуміздің осылай ақылдасып отырып тіккенімізді біздің бөлеміз де білмейтін болады ғой әлі, иә Ербол?

— Қайдан білсін ол тентек...

— Ой, ішім, — деп Ментай ішін баса қалды осы кезде. Мен орнынан ұшып тұрып, оны арқасынан құшактадым.

— Ербол-ай, бүріп әкетіп барады, енді қайттым? — деді ол мандайынан тер бүрк ете түсіп.

Менің де жаным шығып кете жаздады.

— Қазір, қазір, жедел жәрдем шақырайын, — дедім сасқалактап.

Ментай басын изеді. Мен жан ұшырып көшеге шығып, автоматтан жедел жәрдемге телефон соктым. Көп кешікпей жедел жәрдем машинасы келіп, мен Ментайды перзентханаға алып бардым. Мен қиналмасын деп перзентханаға жеткенше ол тістеніп дыбыс шығармауға тырысты. Барысымен сестралар «ай-түйге» қаратпастан, ішке қарай ала жөнелді. «Кетпеніз» деп біреуі маған ескертіп те кетті. Осы қазір келіншегімді босандырып, баламды әкеп қолыма құшактатады екен деп, оған едәуір дәмеленіп қалдым.

Бір кезде қолына түйіншек ұстап, жанағы сестралардың бірі шықты.

- Алыңыз, — деп ол түйіншекті маған ұсынды.
- Мұныңыз не? — дедім мен шошып кетіп, шегіншектей кейін сырғып.
- Эйеліңіздің киімі.
- Эйелім қайда?

Сестра құлді.

— Корықпаныз, жігітім, әйеліңіз осында қалады. Киімін үйге алып қайтасыз. Босанғаннан кейін бір аптадан соң киімдерін қайта алып келіп, әйеліңізді де, балаңызды да үйінізге алып кетесіз, — деп тыныштандырды ол.

«Аузыңызға май!» дедім мен ішімнен. Содан соң Ментайдың киімін құшактап үйге қайттым. Үйге жеткенше денемнің дірілі басылмады. «Апрай, мына киімін қайтарып беретіндері жаман ырым екен!» дей бердім ішімнен. Сонда неге жаманға жорыдым екен деген ой маған күні бүгінге дейін келеді. Әрине, ол ойлағандықтан да емес қой. Әшейін құр далбаса ғой менікі. Сонымен не керек, мен сондағы Ментайдың киімін құшактаған бойда калдым ғой ақыры...

Ментай перзентханада төрт күн болды. Үш күн бойы күніне үш рет барып, терезеден көріп кетіп жүрдім. Ол екінші этаждағы палатада болатын. Мен «Ментай!» деп дауыстаймын келе сала асығып. Ол менің үнімді ести сала төсегінен түсіп, терезенің алдына келеді. Сөзіміз бір-бірімізге жөнді естілмейді. Содан кейін екеуміз сакау кісідей ымдаса бастаймыз.

Мен төменде тұрып, оған суға батып бара жатқан кісіге ұқсан, қайта-қайта иек қағамын. Оным — «Жайың қалай?» дегенім. Ментай балаша жымышып, басын изейді. Ол — «Түсіндім» дегені. Содан соң аурухананың олпы-солпы ак көйлегінің сыртынан кеудесін басады да, алақанын жайқайды. Онысы — «Корықпа, мен үшін алан болма» дегені. Сөйтеді де, екі көзін ботаның көзіндей мәлдірете кең ашып, маған қарайды. Сұқ саусағымен қайта-қайта мені нұскайды. Онысы — «Өзің қалайсын?» дегені. Мен бас изеймін де, екі колымның басын төмен салбыратып жіберіп, кезек көтеріп, саусақтарымды жыбырлатамын. Оным — «Кешегі мақаламды машинаға бастырдым» дегенім. Ментай түсініп, қайта-қайта басын изейді. Сонсоң мен сұқ саусағымды шошайтып, аспанды нұскаймын да, бас бармағымды көрсетемін. Мұным — «Мақаламды редактор оқып, жақсы деп айтты» дегенім. Солай түсініп, Ментай да қайта-қайта бас изейді. Мен тағы да ишара жасап, колымды сілтеп, көше жақты нұскаймын. Оным — «Мақала баспаханаға терілуге кетті» деген сөзім. Ментай алақанын шапалактайды.

Тағы бір барғанымда Ментай «Маған тамақ әкелме, өзің іш» деп ымдады. Бір күні кешке екі қолын жастық етіп, соған кисай-

тып басын қойды. Онысы – «Маған аландамай, жақсылап үйікта» дегені еді. Бірде қолын төбесінен аса созып, өзі жоғары қарады. Онысы «Ұзынбала» – Жомартбек келіп кетті дегені деп ұқтым. Әйткені Жомартбек: «Енді жеңгем болдын, маған ат қой» деп болмағаннан кейін Ментай саған қойған атым деп оны Ұзынбала деп атайдын. Бір жолы ол бас бармағы мен сұқ саусағын дөңгелетіп көзіне апарды да, екі саусағын көрсетті. Онысы – «Тостаған көз Майра бүгін екі рет келіп кетті» дегені болатын.

Төртінші күні түсте (таңертең де келіп, Ментайды көріп кеткен болатынмын) жүгіріп келіп, таныс терезенің түбінен «Ментай!» деп дауыстадым. Терезе алдына ешкім келмеді. Тағы да «Ментай!» деп айқайладым. Бұл жолы өз дауысымнан өзім шошып кеттім. Даусым палатаға да үрейлі естілді-ау деймін, терезе алдына орта жастағы қазақ әйелі жетіп келді. Келді де мені көре салып кейін қашты. Тұлабойым шіміркеніп, не болғанымды білмей кеттім. Тағы да «Ментай-а-ай!» деп айқайлап жібердім. Бұл жолғы үнім перзентхана маңын ғана емес, бүкіл Алматыны, барша Алатау аясын басыма көтере шықкан жан даусымдай еді. Іштен ақ халат киген қартан сестра жүгіріп шығып, тез-тез бірдене деп, мені қолтықтап ішке қарай алып кетті.

Мен сіздерге бұдан кейінгісін айтпай-ақ қояйын. Оны тар есікті, мұз еденді мәйітхананың тас төсегінен қалай көргенімді, асыл жарды өлі туған перзентімен бірге қалай қызып қара жердің құшағына бергенімізді айтуға дәтім шыдамайды.

Ментайды қойғаннан кейін үшінші күні үйге жас орыс әйелі бас сұқты.

– Сіз Есенов боласыз ба? – деп сұрады менен.

– Иә, Есеновпін.

Алдымен әйел сіздің қайғынызға ортакпын деп маған көніл айтты. Содан соң өзінің перзентхана сестраларының бірі екенін білдіріп, қалтасынан қол басындаі дәптер шығарды. Тани кеттім. Бұл менің Ментай перзентханаға түскен күннің ертеңінде апаратып берген дәптерім болатын.

– Осы дәптерді зайыбыныз сіздің өз қолынызға тапсырыныз деп аманат етіп еді маған.

Әйелдің қолынан дәптерді алып, денем дірілдеп, бірінші бетін аштым. Ментайдың маржандай жазуы көзіме оттай басылды. Бірінші бетке ол былай орысша жазыпты: «Улица Мичурина, 65. Есенову Ерболу, лично».

Ағыл-тегіл тағы жыладым. Көлденең жұртқа жақсы көрген жарынан айырылған еркектің енірекенін естуден ауыр жай жок екенін сонда білдім. Жанжарынан айырылған еркектің сәбидей корғансыз, сакау, саңыраудай бейшара боп қалатынын сонда

ұқтым. Содан кейін ол дәптер менің бойтұмарым болды. Оның беттеріндегі жазулар, тыныс белгілері, үтір-нұктесіне дейін, тасқа қашалған Орхон-Енисей жазуында болып менің жүрегімде мәнгі сакталып қалды. Мен сіздерге соны оқып берейін де, әңгімемді аяқтайын енді.

Ал тындаңыздар. Азғантай ғана өзі де.

«*Ербол, жаным Ербол!*»

Өткен түнде, сен мені перзентханага әкең салып, қайтып кеткеннен кейін маган осында өліп қалатын шыгармын деген ой келді. Мен өлсем де, бала өлмесе екен деп тіледім. Атын өзің қой. Сен не деп қойсаң, мен соган ризамын, менімен келістім деп есептө. Бұл – менің, болашаққа жолдаган сәлем хатым болады гой сонда, иә. «Мамаң аты кім?» десе, «Ментай» дейді гой ол тілі шыққан соң! Ол мені айтқаны гой. Сонда сен күлесің де, күрсініп мені еске аласың гой.

Жо-жоқ, бұл жай ой гой, Ербол. Мүмкін мен өлмейтін шыгармын. Бірақ, «Өлемтін адам ажалын сезінетін сияқты» деп сен өзің айтушы едің гой. Мен де бірдеңені сеземін бе, қайдан білейін. Сезбекенім жақсы болар еді. Бәлкім, бұл сені шексіз сүйеттіндігімнен шыгар. Сенен ажырамасам екен деген тілегім өзінен-өзі үрейге ұласатын болар. Сүйген жүрек – дірілшіл, күйген көңіл – ырымшыл келетін шыгар тегі.

* * *

Ербалым менің!

Мен тагы да қорқынышты ойлар ойладым. Адамдар бірін-бірі сүйеді. Содан соң біреуі өліп, саудыраган сүйек болып, жер астында қалады. Ол ештеңені де білмейді, сезбейді. Ештеңеге қиналмайды, ойламайды. Бірақ бар салмақ, бар ауыртпалық тірі қалғанга түседі гой. Жаман, арсыз жар есепті тіршілігін жасай жатар. Адал жарга ауыр тиеді-ау жалғыздық. Шіркін, шын сүйіспеншілікпен қосылған жандар өлмейтін болсаши! Жоқ, мұным табигат заңына қайши болар. Онда, ондай адамдар ұзак жасайтын болсаши ең болмаса!

Бірақ мен өлсем де өлмейтін шыгармын деп ойлаймын тагы да. Өйткені мен ішімнен шыгатын балада және сенің жүргегіңде өмір сүремін гой. Сонда ол менің өлмегенім емес не? Солай емес не, Ербол? Солай деші, жаным, көкетайым!..

Мен саган бұл жолдарды тек ішім ауырмасын деп қана жазып отырмын, Ербол. Сені ойлан, сен туралы жаза бастасам-ақ, ішімнің ауырганы қоя қояды. Тегі іштегі тентек әкесін сыйлайтын болуы керек. Көрдің бе міне, әкенің беделі қандай болатынын!

* * *

Айналайын, көкетайым!

Сен менің осы сөздерімді жақсы көресің гой. Сен естісін деп мен мұнда осы екі сөзді әлденеше рет айттым. Естідің бе?

*Ойтырай, ішім әкетіп барады... Уң, бұрап-бұрап, әрең басылды-
ау, әйтегірлер мерзімінен бұрын келген толғақ дейді. Ол неге
мерзімінен бұрын келеді екен?..*

*Не айтайын деп едім саган? Иә, жаңа есіме түсті. Ұнжырганқы
түсірмей, уақытында шашыңды алдырып, әрқашан да умаждалма-
ған таза киім киініп жүр, қуатым. Жұрт сенің ішіңе үңілмейді, сыр-
тыңа қарайды. Жаның жадау, жагаң жамау болса, соган
сүйсінетіндер де шыгады, Ешкімге таба болмай, тік жүр, жаным,
жарай ма? Арақ ішпе, керегі жоқ. Өзің де құмар емессің гой. Өзіміз
ішпей үлгі көрсетсек, кейін балаларымыз да ішпес еді деп ойлаймын,
ішпесе деп тілеймін! Менің еркіме салса, бүкіл болашақ ұрпақ аты-
мен арақ ішпесе екен деймін. Капитализмнің қалдығы дегеннің ең
зұлымы – осы арақ. Біздің қогамымыздың ішкі жауы да осы. Ендеше
арақты құрту керек, өмірден аластау керек оны! Арақ бар жерде,
меніше, ешбір мораль заңы, ол қандай асыл сөздерден тізіліп, ал-
тын әріппен жазылса да жүзеге аспайды, Ербол. Дүниеде су, сұт,
шай, қымыз, лимонадқа жететін не бар, шіркін! Адамды
желіктірмейтін момын сұйық – осылардың өзі жақсы.*

*«Момын сұйық» дегенім кісі сияқты бол кетті, иә, Ербол. Бұл
бейнелеп сөйлеуді сенен үйренгенім болу керек.*

*Сен менен не үйрендің? Ештеңе үйренген жоқ шыгарсың деп ой-
лаймын. Ал мен сенен көп нәрсе үйрендім гой, күнім. Кісіні алаламау-
ды, адамды арына қарап құрметтеуді, вз ойыңды күмілжімей, ашық
айтуды, қайырымдылықты, басқаларга балысқыштықты, біреудің
ішіндегі жан ауруын білдірмей біліп ала қоюды – осының бәрін сенен
үйрендім, Ербол. Нагыз өмірдің өзін сен үйреттің маган! Сенсің менің
мәңгілік ұстазым!*

* * *

*Біздің палатада бір артистің әйелі жатыр. Сен білесің, Ербол,
ол артисті, «Отеллода» Яго бол ойнайды. Әйелі алтыншиы балаға
босаныпты. Босанғанына бір айдан асса да, тапжылмастан осында
жатқан көрінеді.*

*– Апай, мұнда неге жатырсыз үйге қайтпай? – деп сұрадым кеше
одан.*

*– Ой, шырагым-ай, тамагы жақсы, тыныш жерде жата беру
керек қой, – деді ол. – Осында оңалып алған жақсы. Бұлар бір апта
өткен соң-ак шыгарамыз деп қодыраңдай береді. Ал, әдісін тапсан,*

шыгара алмайды. Алгашиңда «тымау тиді, басым ауырады» дедім. Соңғы бес күн бойына «температурамен» жатырмын.

— Ыстығыңыз жоғары ма? — деппін оған аңқау басым. Эйел күлді.

— Эңгіме сол ыстығымның жоқтығында гой, — деді ол. — Ыстығымды өлшеуге термометр бергенде сестраның көзін ала беріп, жіңішке жағын одеялга ысып-ысып жіберемін. Кейде — 37, кейде — 38 бол шыга келеді. Олар сенеді. Кейін сен де сөйт.

Мен жағамды ұстадым.

— Апай, алдаганыңыз дұрыс емес қой, — деп басымды шайқадым.

Жо-жоқ. Мен ешқашан да өйтеп алмаймын, Ербол. Перзентханаға келгелі тұтқынга түскендеймін мен. Осында өзіңсіз өткен үш күн (бүгін үшінші күн) үш жылдай бол көрінді маган. Мен босанғаннан кейін бір күн де қалмаймын мұнда. Мені босана салысымен дәрігерден сұрап алып кет, Ербол. Жарай ма, жаным, жарай ма?

* * *

Жұрт күйеулеріне еркелетіп ат қойып жатады гой осы: Құрманғалиды – Құрмаш, Уатайды – Уаш деп. Мен сені әлі бір рет еркелетіп атамаптын гой жаным. Бүгіннен бастап Ертай деп еркелетейінші сені. Ертайым менің!

Сенің халық қамын, мемлекет мүддесін ойлайтын үлкен журналист болғаныңды көрсем деп арман етуші едім іштей. Багана өзің әкеп берген газетте басылған «Жұмысшы мүддесі» деген мақалаңды оқып, тәбем көкке жеткендей бол қалды бүгін. Редакторың мақтаса, мақтагандай екен! Бірақ сен оған мақтанып кетпе, күнім. (Мақтандайтыныңды білем гой, әшейін айтамын, оған өкпелеп қалма. Жарай ма?)

Айтпақшы, бүгін майдың 5-і екен гой. Сен әкеп берген газеттен көріп, есіме түсті. Сені баспасөз күнімен құттықтаймын. Жеңіс күнімен құттықтаймын. Жалғыз мен гана емес, «Папама менен де сәлем айт!» деп буйірімді тепкілеп жатыр мына тентегім. Оның да сәлемін қабыл ал!

Айтпақшы, Ертай, сен барып деканатқа айт — мені перзентхана да жатыр деп мемлекеттік емтиханға кіргізбей қойып жүрмесін. Менің «Әдебиеттегі еңбекші әйелдер бейнесі» деген тақырыпта жазған диплом жұмысымының да дайын екенін айт. Өзің білесің, осыған дейін бір күн сабактан қалған жоқпын гой мен. Мемлекеттік емтихан тапсыруға қалайда күйім келеді. Калайда менің биыл құрбыларыммен бірге диплом алыым керек. Мектепке жалдама алып, класқа кіріп, «Сәлеметтісіңдер, балалар. Мен сендердің мұгаліміңмін» деп, жас ұландардың алдында жымия күліп тұрсаң, арманым болмас еді, дүние-ай!..

*Ойтырау, мынау Сәлемхат тағы да тынышсыздана бастады гой...
Мен осыны Сәлемхат, Сәлемхат дей беремін. Түбінде Сәлемхат
атанып кетіп жүрмесін осы тентегіміз. Мен бұл тентегінді қандай
болса екен деп ойлайтынымды білесің бе сен? Ұл болса – саган, қыз
болса – маган тартса екен деймін. Бірақ ұл болса да, қыз болса да
ақылы, адамгершілігі сендей болса екен. Ал саган тағы да Сәлемхат-
тан сәлем, папасы.*

* * *

*Адал дос адамга медеу де, демеу де, мақтанды та, мереке де гой,
шіркін! Біздің Майра сондай гой. Жаны қалмай жүр байгұстың біз
үшін. Багана келіп: «Баланы уайымдама, босанған соң апама бақты-
рамыз. Апам өзіме әкеп беріңдер деп айтты» деп кетті. Апамды әуре
қылmasпыз. Солардың сырттай жасап жатқан қамқорлығына жа-
ным ериді. Оның артынан өзіңің «кешкі көлеңкең» – Жомартбек
келді. (Сен екеуің біріңді-бірің жесе алмай-ақ келесіңдер қажасып.
Сен оны кешкі көлеңкем деп атасаң, ол сені өзімнің түскі көлеңкем
деп шыға келеді. Эйтеуір қисындырып, бір нәрсені таба қояды.) Бір
газетті бала етіп әлпештеп, «іңга-іңга» деп мені мазақтап кетті
терезе сыртынан. Мейлі, мазақтаса, мазақтай берсін. Ертең өзі
келіншек алып, балалы болғанда көреміз оның әуселесін.*

* * *

*Бұл күнделікті мен жай, әшейін, ермек үшін жазып жүрмін, па-
патай, Сәлемхатың баж етіп, бақырып жерге түскеннен кейін өзіңе
беріп жіберемін мұны. Кейін дос-жарандарға оқып, тұңғышымызы-
дың дүниеге қалай келгенін айтып, осы күндерді еске алып, куліп оты-
ратын балармыз алі. Соган жазсын, соган жеткізсін! Иә, папатай...»*

ЭПИЛОГ ОРНЫНА

Көнілі босап, көзіне жас келгендей болып, Ербол біраз уақыт үнсіз отырды. Бойын жиып, буынын бекіткеннен кейін ол сөзін қайта жалғап, әңгімесін аяқтауға кірісті.

— Мінеки, Ментайдың соңғы күнделігі осы. Жан тәсілімін жасап жаткан адамның ақырғы тынысы, соңғы қырыл, соңғы дірілі сияқты, асыл жардың ақырғы сөзі еді бұл. Бірақ осы азғантай сөзде мен үшін қаншама сыр, қаншама жыр жатыр десенізші! Қаншама өкініш, қаншама мұн бар мұнда. Оқып отырып, сан рет өкіріп, өксіп жылағанмын мен. Одан айырылып қаларымды өзім де сездім бе, қайдам, Ментайды аялап, аймалап, құшып сүюге, баладай әлпештеп, еркелетуге бір тоймаушы едім. Ақыры онын бір кішкентай қара тырнағына да зар боп, анырадым да қалдым. Төрт жыл соғыста төрт талына қылау кірмеген көмірдей қара шашым Ментайдан айырылған тұста аппақ қудай боп шыға келді. Талай рет ұйықтап жатып Ментай үнін естідім. «Жаным Ербол, ер бол!» деп ол сан рет құлағыма сыйырлады. Еден сықыр ете түссе, Ментайдың жүрісін танып, сан рет басымды көтеріп алдым. Оның көйлегінің сыйбырын естігендей бол сан рет елеңдедім. Бірақ ол келмеді, көрінбеді. Мәңгілікке жоқ болды, ғайып болды. Таң алдында көрген тәтті түстей ғана елес қалды.

Кейде бір онашада өткенді ойлап, мұнға батасың. Сонда «Құдай-ау, қайда сол жылдар?» деген Абай жолдары еріксіз еске түседі. Ойлап-ойлап келіп, жастық шағынның орынсыз өтпегенін іштей медеу, мақтаныш етесін. Өйткені адамзат толқын-толқын болып дүниеге келеді, түйдек-түйдегімен өмірден өтеді. Эр толқын, әр түйдек алғы шепке шеру тартқан әскер легіне ұқсайды. Октябрь революциясы мен Азамат соғысына қатысқан құрыш адамдардың темір тасқынды легіне ілесіп, біз 18 бен 22 жастың арасында азаттықтың ауыр жүгін арқалап, төрт жыл толассыз қан кештік. Пештен жаңа ғана қотарылған қызыл шойындай жүйткіп, батыстан Москваға қарай лықсыған от пен өрт селінің, қорғасын мен темір топанының алдын тостық. Біздің жас тәнімізді неміс фашистерінің оғы шұрқ-шұрқ тескіледі, жау танктері үстімізден тапталап, жас сүйегімізді сықыр-сықыр сындырыды; жас жүректерімізге немістің селінің кос құлаштай қанжарлары кіршиш кірш қадалды. Концлагерьден қашқанымызда немістің қасқыр иттері қон етімізді жұлмалап, терімізді жалбыратып, қан-жоса етіл талады. Бізді зұлым жау камераларға қамап, улы газ жіберіп, тұншықтырды. Бізді олар тірідей өртеді, көзімізді бақырайтып қойып, тікемізден тік тұрғызып, көрге көмді. Бірақ біз:

— Қасиет күші Ұлы Отанның,
Қанатын бер қыран құстың,
Ашуын бер арыстанның,
Жүргегін бер жолбарыстың!
Күллі әлемнің ашу-кегі.
Орна менің қеудеме кеп!
Жау жолына атам сені,
Бомба бол да жарыл, жүрек!¹ —

деп, жаңған самолеттен жау колоннасына жай оғындаш шашылдық; айналаға өлім шашқан ажал ДЗОТ-ына өз денемізді өзіміз кол гранатадай лақтырып, дүшпан пулеметін қанымызбен қақалтық. Жауға жанымызды берсек те, арымызды бермедік. Біз жығылып жатып — тұрып жаттық, өліп жатып — женіп жаттық.

Халық намысын қорғасынға қоса құйып, құрышпен кіріктірдік те, бомбаға қанат, снарядка заряд еттік. Ел тәуелсіздігін тәбемізге ту етіп көтердік. Сөйтіп біз дүниені жайпап келе жатқан темір топанды тоқтаттық. Біз Отан жауын осылай жендік.

Ақын айтқан біздің «сол жылдарымыз» — махабbat, қызықтан гөрі мұны мол боп өткен жастық құндеріміз, жарты сағат бұрын дәл төбенін күркірей жауған қалың жаңбырдың бұлты басқа жаққа қарай аунап, оның әр жерінен бой көрсеткен алыс нажағайдың қылыш бойындаған қысқа жарқылы іспеттеніп, құннен-құнге, айдан-айға аулактап, шегініп, ұзап барады. Сол жарқылдың ішінде мен де, менің Ментайым да бар деп күбірлеймін мен осылай, өз-өзімнен тебірене, тербелे отырып, ойымды өзіммен қоса тербел...

Біз майданда қандай адап болсақ, махабbatта да соңдай пәк болдық. Әр жүректе асыл адамгершілік, айнымас махабbat болуын тіледік. Өйткені өмірден қол ұстасып өтер жан серік, жалғыз жарын шын сүйе білмеген адам жолдасын да жақсы көре алмайды, колективін де құрметтей білмейді. Жан жарына адап болмаған адам қылған қызмет, істеген іс, атқарған жұмыс, арқалаған қоғамдық міндеттіне де адап бола алмайды. Себебі саналы өмірдің бар қызығы махабbatқа тіреледі. Соңдықтан да махабbatқа сокпай кететін сезім аз. Анаға сүйіспеншілік, жарға құштарлық, Отанға перзенттік, туған топыраққа борыштылық сезімдерінің бәрі махабbatқа байланысты. Адам бойындағы ең асыл қасиет адамгершілік сезімі де махабbatпен сабактас. Өйткені махабbat қадірін білмейтін адамда адамгершілік сезімі болмайды, ал адамгершілігі жоқ кісінің жүргегін махабbat мекенде мейді. Жоғарыда Тургенев пен Пришвиннің махабbat жайындағы тамаша

¹К. Аманжоловтан.

сөздері келтірілді. Менің оған қосарым «махаббат» деген асыл жібекке түйілген отаншылдық, енбекшілдік, достық, туыстық, баяурымалдық сезімдері әрбір жас жүректің жалынды туы болса еken деп тілеймін. Біз – Октябрь революциясынан кейін дүниеге келген жаңа ұрпақ Отанға да, махаббатқа да ак жүргімізбен адаптызмет еттік. Міне, біз мұны өзіміздің мәңгілік мақтанышымыз деп білеміз. Осы мақтаныштың әкелер жүргінен балалар жүргіне көшуін көрсету де бүгінгі күннің тақырыбы. Оны қалай көрсету, әрине, жазушының міндеті.

Иә, иә, ұқтым. Не сұрайын деп отырғанынызды түсіндім. Ментайдан басқалар кайда қазір демексіз ғой? Оны да айтайын сізге.

Университет бітіргеннен кейін, ұядан ұшқан балапандай болып, әркім әр жакқа кетті. Біреу қияға коып, біреу киырды мекендеп жүріп жатыр казір. Балапан басқан тауықтың ұясына байқаусызыда түсіп кеткен үйрек жұмыртқасынан шыққан сушыл балапандай болып, филфакты бітіре сала мұғалім болмай, журналистиканың айдын көліне тартып мен кеттім. Ол отыздың біразы ғылыми қызметкер болды. Көпшілігі мұғалім. Қыздар әлдекашан қүйеуге шыққан, жігіттер әйел алған. Бір кездегі бүлліршіндегі қыздар мен қыршын жігіттер бүгінде сары қарын әйел, сакалды шалға айналды. Алдының балалары институтқа ілінші, баяғы біз басымыздан кешкен жастықтың жәрменкесіне енді олар кірді; біздің жастықтың жығылған жалауының орнына олар озтуларын көтерді...

Солардың ішінен Ментай екеуміздің мәңгілік, адаптызмет Жомартбек Жолдин ғылым докторы атағын алды. Зайқұл есебін тауып, бір бастықтың етегінен ұстаған. Соның беделімен, тамырланыс гық деген көрі кеселдің көмегімен ол да кандидат деген атқа не бол алған. Қазір ол бір институтта «басын жарып, көзін шығарып», әдебиеттен сабак береді. Зәкең бұрынғының бәрін ұмытқан. Әншнейінде шекірейіп жүретін әйел кандидат болса, мұлде кекірейіп кетеді емес пе. Ол да солай: кездесе қалсан, танығысы келігенін таниды, танығысы келмегенге танауын көтеріп жүре береді. Женілtek адамды жағдай өзгертпей қоя ма? Мінеки, өмір дегеніңіз кейде ойсыз, ұшқалақ адамды ұшпаққа осылай шығарады еken. Канипа да – кандидат. Майра Абаева Ленин орденімен наградталған. Жақында оған енбегі сіңген мұғалім атағы берілді.

Тұмажанның да қайда еkenін білгініз келетін болар? Жер үстінде ол да жүр. Бірақ біздің қоғамымызда ондайлардың орны түрме емес пе? Тұрмеге түскен. Жинақ кассасына менгеруші бол тұрғанда бірнеше облигацияға подлог жасап, мемлекеттің көп ақшасын жегені және өз сөзімен айтқанда, басқа да «ұзіп, жұлып,

жұлмалағаны» үшін көп жылға сottалған. Оның екі сөзінің бірі «Ошакбаев опық жемейді» болып келуші еді. Жоқ. Ошакбаевтар да омақа асады екен. Олардың әділетсіздігінің, арсыздығының, нысапсыздығының зауалы – заң екен.

Ал енді, қалған кім дейсіз ғой? Қос ғашық Тана мен Заман болар. Ертедегі еш ғашықтың қолы жетпеген мұратқа осы екеуі жетті. Екеуі қосылып, көп бейнеттерді бастарынан кешіріп, сол жакта жүріп, институт бітіріп, елу төртінші жылы елге келді. Қазір екеуі де мұғалім. Тана Серкебаева екі рет Жоғарғы Советке депутат болып сайланды. Білімбай, Ербол, Махаббат, Ментай есімді төрт баласы бар. Бір үл, бір қызына Ментай екеуміздін атымызды қойыпты. Мен олармен анда-санда кездесіп тұрамын. Кездескен сайын алдымен кішкентай қыздарын құшағыма алып: «Ментайым менің!» деп шөпілдете сүйемін. Содан соң Тана мен Заманға қарап:

— Ал осы заманның Қозы Көрпеші мен Баян сұлуы, амансындар ма? — деп құшағымды жаямын.

Көздері жасаурап, еріндері дірілдеп, ол екеуі қатарласа маған қарай үмтүлады.

Асыл жар, адад досқа не жетсін, шіркін!

1963–1970
Алматы.

«МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» КІТАБЫ ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛДЫ? (Оқырмандарга жауап)

Менің «Махаббат, қызық мол жылдар» атты кітабым 1970 жылы жарық көрді. Содан бері биыл үшінші жылға аяқ басты. Бірақ бұған дейін де менің оннан аса кітабым жарияланды. Жұрт кезінде мені жақсы очеркист деп таныды. Солай бола тұрса да мен ол кітаптарымның бірде-біріне хат алған емеспін. Ал «Махаббат, қызық мол жылдардың» жалғыз өзіне ғана мыңға жуық хат алдым. Бұрын кейбір кітаптарыма бірді-екілі рецензия шығып, кей кітаптарым атаусыз қала беретін. Ал мына романға республикалық, облыстық, аудандық газеттер беттерінде отызға жуық пікір жарияланды. Сол сияқты, бұған дейін мен кітап оқушылар конференциясы, жазушының өз оқырмандарымен кездесуі дегенді естігенім, көргеніммен, менің бірде-бір кітабым бойынша конференция өтпеген, өзім жазушы ретінде оқырман кауыммен кездеспеген едім. Ал осы роман жайында Кызылорда, Шымкент, Караганды, Семей пединститутында, Кызылорда

мен Жамбыл педучилищелерінде, астанамыз Алматыда С.М. Киров атындағы мемлекеттік университет пен қазақтың Абай атындағы педагогтық институтында, республиканың көптеген қазақ орта мектептерінде оқушылар конференциялары өтті. Мен автор ретінде Қызылордадағы Мәншүк Мәметова атындағы қыздар педучилищесінің бес жұз шәкіртімен, Алматыдағы қазақтың Абай атындағы пединститутының тіл-әдебиет факультетінің студенттерімен жүздестім.

«Махаббат, қызық мол жылдар» романына байланысты маған хат жолдаңдардың көпшілігі студенттер, орта мектептердің жоғары класс оқушылары, ауыл-селодағы жұмысшы жастар, Совет Армиясы мен Әскери-Теңіз Флотының жауынгерлері. Солардың ішінде пенсионерлердің де, үй шаруасындағы әйелдердің де, ауыл интеллигенциясының да лебіздері бар. Өз республикамыздың барлық облыстарынан тегіс хат алғандығымның үстіне, туысқан Өзбек республикасының Ташкент, Самарқанд, Бұхара, Ферғана сияқты қалаларынан да хаттар келгенін, соның ішінде әсіресе, Каракалпак АССР-інен көптеген хаттар алғанымды ерекше атап айтудың қажет. Осы хаттардың бәрінде де оқырмандар алдымен өздерінің бұл кітапты қызыға оқығандарын білдіріп, мұндай шығарманы ұсынғаны үшін «Жазушы» баспасына, авторға ракмет айтады. Сөзіміз жалаң болmas үшін бірнеше хаттан қысқаша үзінділер келтірейік.

Орал облысының Фурманов ауданынан механизатор Е. Әбдиров өз ойын қысқаша ғана былай деп түйіндепті: «Махаббат, қызық мол жылдар» романын нағыз махаббаттың сырын, мәнін ұқтыратын құнды шығарма деп білемін. Тағы да айтар едім, бірақ та әттен, әттең тілім жетпейді.» Ал Талдықорған облысының Панфилов ауданынан «Жазушы» баспасының атына келген хатта мынадай сөздер жазылған: «Әзілхан Нұршайыковтың жақында шыққан «Махаббат, қызық мол жылдар» романын оқыдық. Бұл кітап бізге өте ұнады, әрқайсымызға да ой салды. Сол кітаптағы кейіпкерлер осы күні бар ма екен? Солардың шын аты-жөні кім? «Ербол кім? Жомартбек пен Майраның өмірі қандай болады? Бұл сұрауларды қойған себебіміз бұл кітапта Мұхтар Әуезовтің аты мен фамилиясы өзгерген. Мүмкін Ербол да сол сияқты осы күнгі ақын, жазушыларымыздың бірі шығар. Әлде бұл романының екінші кітабы бар ма? Біздің осы сұрауымызды ескерусіз қалдырмай, жауап беруді өтінеміз.

Механизатор қыздар: Ахметова Тұрсынбұбі, Қамырбаева Пәтігүл».

Сол сияқты Шымкент облысы Қапланбек шаруашылық окуорнының агрономы Махамбет Алтаев өз пікірін былай хабарлай-

ды: Эзілхан Нұршайықов «Махаббат, қызық мол жылдар» романында осы заман тақырыбының күрделі мәселесі – жеке адамға деген махаббатты көпке деген сүйіспеншілікпен үштастыра біліп, дәл бүгінгі күннің көкейтесті жәйттерінің пернесін тап басқан. Адамгершілік, ізгілік шарттарын бұзбауға, адал махаббатты ардақтап, соның ыстық-сұығына қүйе білуге, енбекшілдікке үйретеді... Бұл кітаптың жүректерінде махаббат оты бар бүкіл жастар қауымының керекті құралына айналып, жаксы іске тұлға боларына сенімім зор. Осындай жан азығы мол, жаксы кітаптар шыға берсе екен».

Челябі облысының әскери бөлімінде қызмет етуші жауынгер Кәкібай Әйімбетов «Жазушы» баспасына кітапты оқығаннан кейін былай деп сәлем жолдайды: «Соғыс кезінде Ербол ағаларға серік болған «Ақын» романы сияқты, «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы біздің серігіміз болды. Жорықтардан шаршап келгенде оны қолыма алып, оки бастасам, біржола шаршағанымды ұмытып кетемін. Қасымдағы орыс жігіттеріне де бірнеше рет әнгімелеп айтып бердім. Оларға да өте қатты ұнады. Біздің взводтың жігіттері сіздерге және осындай қызық, тартымды роман жазып шығарған Эзілхан Нұршайықов ағайға көп-көп раҳмет айтады». Житомир облысында әскери борышын өтеп жатқан жауынгер Куантай Бұзаубаев бұл романның өзінің әскери борышын ойдағыдай атқаруға көмектескенін жазады.

Сейтіп оқырмандар өз хаттарында осылай, алдымен кітап жайындағы пікірлерін білдіре келіп, өздерінің «әттеген-айларын» айтады: анау неге олай болмады, мынау неге бүттіпді деген сияқты өз өкініштерін ортаға салады. Осындай бірнеше сұраптарына жауап беруді өтінеді. Ондай сұраптарға оқырмандармен бетпе-бет жүздескенде толық жауап беруге мүмкіншілік мол. Ал конференцияда кездеспей, республиканың, тіпті, Отанымыздың алыс түкпірлерінде жатқан оқырмандарға жеке-жеке жауап беру қажет. Алғашқы 4-5 хат келгенде мен оларға қолма-қол жауап та бердім. Өйткені мен ол кезде мұндай көп хаттың астында қалармын деп ойламап едім. Бірте-бірте хат көбейе бастаған соң олардың әрқайсысына бөлек-бөлек жауап жазып үлгіре алмайтынмыды аңғардым. Жүзінші хат келгенде «Жұз хатқа жауап» деген тақырыппен газетке мақала жазуға, сейтіп оқырмандарға баспасөз арқылы жауап беруге үйғардым. Бірақ осы кезде науқастанып, үзак уақыт ауруханада жатып қалдым. Шынымды айтсам, сол науқастанып жатқан кезімде оқырмандардан үзбей келіп тұрған хаттар маған дәрігерлердің емі мен дәрісінен кем болған жок. Әр хат маған әл берді, жаныма жігер құйды.

Міне, ауруханадан шығып, қолыма куат кіргеннен кейін, романым жөнінде жылы лебіздер білдіріп, хаттарымен қын күнде

демеу болған қадірлі оқырмандарыма рақмет айту үшін қолыма қалам алып, осы жауапты жазуға кірістім.

Жоғарыда аталған мынға жуық хатты түгел оқып шыққаннан кейін солардың ішіндегі барлық оқырман үшін ортақ мәні бар деген он шақты сұрапқа жауап беруді жөн көрдім. Олар мыналар:

Сұрап: Сіз ақынсыз ба? Әлде жас кезінізде өлең жаздыныз ба?

Жауап: Мен бала күнімде өлеңге құмар болдым. Мектепке барғанша елден ескі дастандарды көп тыңдадым. Хат танығаннан кейін «Батырлар жырының» бірін қалдырмай жаттап алдым. Соларға қарап өзімнің де өлең шығарғым келді.

Сөйтіп жүргендеге соғыс басталды. Алматыға әскерге келдім. Бір күні кешке (1941 жылы декабрьде) бәрімізді тездетіп сапқа тұрғызыды. Командир алға келіп:

— Майдандағы 8-гвардиялық дивизияны толықтыруға кім барады — екі адым алға шығындар, — деді.

Денесі төртбақтау келген, жұмыскер пішіндес жас жігіт шығып, бізге қасқая карсы қарап тұрды. Қапелімде одан басқа ешкім шықпады. Мен шықтым, шыға сала жігіттерге карсы қарап тұрып, өлендетіп қоя бердім:

— Біз женеміз, өйткені ісіміз ак.
Барлық адам баласы бізбенен жақ.
Дүниеге зұлымдық ұstem болып,
Тұрмак емес, әділдік женуі хак!
Әділ ісіміз үшін шығындар, азаматтар, алға! —

дедім.

— Жарайсын! — деп төртбақ жігіт қолымды қысты. — Өлеңді өзің шығардың ба?

— Өзім шығардым.

Сол-ақ еken біздің оң жақ, сол жағымызды жігіттер кернеп кетті. Сапқа бірге тізілген екі артдивизионнан керегі 80 адам еken, 100 адам шығыппыз. Жиырма адам артық деп командир бірсыптыра адамды кейінге қалдырды. Мені де сол жиырманың ішіне қосты.

— Сен ақын екенсін. Ақын бригадаға да керек. Соғыска бұлардан сәл кейінірек бірге барамыз, — деді.

— Құп!

Майданға барамын деп саптың алдына алдымен шығып, жігіттерге қасқая қарап тұрған жігіт Төлеген Тоқтаров еді. Кейіннен Тоқтаровка Совет Одағының Батыры атағы берілгені туралы хабарды естігенде: «Аптырай, сонда Төлегенмен бірге кетіп қалсам, мен де батыр болатын ба едім?!» — деген ой келді. Ол менің албырттығым еді. Әйтпесе екінің бірі ер бола бермейді ғой.

Сонымен мен майданға бару үшін жаңадан жасакталып жатқан бригаданың құрамында қалдым. Өзім бала күнімнен елгезек, ширак едім. Екі күнде ефрейтор атандым. Көп ұзамай кіші сержант боп шыға келдім. Бәрінен де жақсысы бұрын «Лениншіл жасқа» бір конвертке салып он өлең жіберсем, сонын бірде-біреуі басылмайтын еді. Енді бригада газетінде бұрқырап менің өлеңдерім шығатын болды. Бұрын бір ауыз өлең шығарғанға өзімді ақынмын деп санап жүрген басым бригада газетінің бетінде «Кіші сержант Ә. Нұршайыков» деген атпен өлеңдерім жиі жариялана бастаған соң өзімді едәуір үлкен ақынмын-ау деп ойладым. Соғысқа барғаннан кейін ұзак өлеңмен бригада атынан «Атамыз Жамбыл ақынға» деген хат жаздым. Менің осы өлеңім мен оған берген Жамбылдың «Жұз жасаған жүректен» деген жауабы екеуі катар «Социалистік Қазақстанда» шықты.

Соғыс бітті. Бірден Алматыға келіп, университетке түстім. «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жасқа» өлеңдерімді апардым. Ешқайсысы баспады. «Мынауын бықып тұрған фольклор көрінеді. Фольклордың заманы өткен, шырағым. Бұл түріңменен ешқашан да ақын шықпайды» десті. Бұрынғымның бәрі бос өурешілік екеніне сонда ғана көзім жетті. Сөйтіп, албырт, жас кездегі ақылсыздығымнан ақын бола жаздал, аз-ақ қалдым. Осыдан кейін өлеңмен үзілді-кесілді кош айтысып, журналистік жолға біржола бет түзедім. Прозаның ауылы жаққа да алыстан көз салып жүрдім. Ал поэзия, алғашында уәдесін беріп, үміттендіріп, артынан өзге біреуге құйеуге шығып кеткен қыздай болып, көңілімнен де, көкейімнен де біржола алыстап кетті.

Сұрақ: Осы роман қалай туды? Қанша уақытта жазылды?

Жауап: Мен ұзак уақыт журналист болдым. Тек қана журналистика жанрларымен: бас макала, сын макала, очерк, рецензия жазумен шұғылдандым. Ал әнгімені ауызша ғана айтатынмын. Ауызша айтатын әнгімелерімнің тақырыбы лирикалық, сатиравылық, әзіл-қалжың түрінде бол келе беретін. Ұзак жол жүріп келе жатыл машина ішінде, дастарқан басында, демалыс үйінде тынығышылар арасында айтатын ондай әнгімелерім бірнешеу еді. Олар «Ботакөз», «Жемпір», «Әтір», «Алтын сағат», «Үлкен жазушының жанында», «Аупартком секретары туралы баллада», «Қызыл көрпе» т.б. болатын. Осылардың бірсыптырасын кейін жолдастардың кеңесімен қағазға түсіріп, газет-журналдарда жарияладым. Кейбіреулері кітапка да кіріп кетті. Тек сонау 1945-49 жылдардағы студенттік өмірдің бір сәтіне ғана құрылып, кейін әлденеше рет өндөліп, жөндөліп, толыктырылған «Қызыл көрпе» әнгімесі ұзак уақыт қағазға түсірілмей, ауызша айттылумен келді. Оның қыскаша мазмұны мынадай еді: соғыстан келген солдат –

студент өзімен бірге оқитын қызды сүйеді. Қыз да жігітті жаксы көреді. Жігіт сөз айтқанда қыз басқаға беріп қойған уәдем бар еді, оны қайтемін деп киналады. Жігіт қыздын уәдесін бұздырмайды. Содан кейін ол сырттан окуға ауысып кетеді. Бұл әнгімені мен ауызша ең соңғы рет 1968 жылы 7 науябрьде белгілі тіл маманы Эйтім Әбдірахмановтың үйіне жиналған көп адамның алдында айттым. Сонда ақын Ғафу Қайырбеков орнынан тұрып, құттықтап колымды алды да:

- Осы айтқаныңыз қағазға тұскен бе? — деп сұрады.
- Жок.
- Қағазға тұсіресіз бе?
- Тұсіремін.
- Ендеше, тез қағазға тұсірініз, әйтпесе мұны мен поэма етіп жазып қоямын...

Студент күндегі блокноттардың беттерін актардым. Актара отырып, бұл жайды өзім жазбасыма болмайтынын және түсіндім. Күндіз-тұні соны қағазға қалай тұсіруді ойладым. Қандай қосалқы оқиғалар жанастыру жағын іздестірдім. Ақыры сол жылдың декабрінде демалыс алып, осы әнгімені қағазға тұсіруге отырдым.

Мен — журналист-жазушымын. Өмір бойы кенседе қызмет істеп келемін. Профессионал жазушылардың журналист-жазушылардан артықшылығы олар кенседе қызмет іstemейді, үйлерінде жатады, тек қана творчествомен шұғылданады. Ондай мүмкіншілігім болмағандықтан, мен кесек деген көркем шығармаларымды тек қана жыл сайынғы кезекті демалысымды алғанда жазатынын. Осылай етіп мен бір жылғы демалысымда «Махабbat жыры» деген алғашқы повесімді аяқтадым. Одан кейінгі екі демалысым «Ботакөз», «Әсем» дейтін шағын повестерге жұмсалды, т. т. Ал алпыс сегізінші жылдың кезекті демалысын «Жастық жыры» деген жаңа атпен ауызша «Кызыл көрпе» аталып келген осы әнгімеге жұмсамақ болдым.

Алғашқы жостарым бұрын жарияланған «Махабbat жыры», «Ботакөз», «Әсем», «Ескі дәптерге» енді «Жастық жырын» косып, замандастар жайлы шағын, бес повестен құралған роман жасау болды. Осы арада бұл шығарманың кай жақтан баяндалатыны да белгілі бол қалды. Өйткені оған дейінгі шағын повестердің бәрі де бірінші жақтан баяндалатын. Солардың бір бөлігі болғандықтан, мұны да солай етудін кажеттігі айқындалды.

Бұған дейін де мен бұл әнгімені қағазға тұсіремін деп бір-екі рет талаптанған болатынын. Бір рет бастағанымда журналист Ербол Алматыдан келген жазушымен екеуі тын жерлерді аралап жүріп, ауатком председателінің кабинетінде конады. Сонда Ербол астана жазушысына өз өмірін баяндалап беретін. Екіншісінде

ол кабинетте емес, далада, машина ішінде баяндайтын. Ал үшінші жолы оны кабинетте де емес, машина ішінде де емес, өзен жагасындағы шопан үйінде жатып баяндайтын еттім. Бірак кітап біткеннен кейін оның басталуын тағы да өзгертуге тұра келді. Бір кездескенімізде жазушы Мырзабек Дүйсенов екеуміз романын жалпы атын не деп коюды ақылдастық. Ол «Махаббат, қызық мол жылдар» деп коюға кенес берді. Осыған токтадық. Осы атпен «Жазушы» баспасының 1970 жылғы жоспарына 15 баспа табак роман беремін деп мен заявка жасадым.

Ал ауызша айтканда 20-30 минутта аяқталатын «Қызыл көрпे» әңгімесі «Жастық жыры» деген атпен қағазға түсे бастағанда шағын повесть көлеміне сыймай, шырқап кетті. Бір ай демалысымда оны бітіре алмадым. 1969 жылдың басында тағы да бір ай демалыс алып, тапжылмастан отырдым. Онда да бітпеді. Жазған сайын жана линиялар қосылып, шығарманың аркауы калындағы берді. Бұрын әңгіме бір ғана Ментай мен Ербол арасында ғана болса, енді оған Ербол – Сәлима, Бұркітбай – Сәлима, Ментай – Тұмажан, Заман – Тана линиялары қосылды. Белгілі бір дәуір – Отан соғысы кезінің киындығы, одан кейінгі ауыртпалық туралы шығарма жаза отырып, сол кезге тән бұл оқиғалардан аттап кете алмайтын болдым. Оның үстіне Ментай мен Ерболды, олардың қасындағы және басқа жанама кейіпкерлерді сол 40-жылдардың дәрежесінде қалдыру керек пе деген сұрапқа да көп ойлануға тұра келді. Калдырысам, 70-жылдардың жастарына олар үнай ма? Бұл кітаптың оқырмандары сол Ментай мен Ерболдың, солардың тұстарының балалары болады. Олардың әкешшелерінің махаббатын өрі таза күйінде, өрі өздеріне үлгі ете көрсету міндет. Қазіргі жастардың білім дәрежесі де, сыншылдық өресі де өте жоғары. Бұлар жоқшылық дегеннің не екенін білмей, молшылық дүниесінде балыктай жүзіп келе жаткан жандар. Олардың махаббат жайындағы түсінігі де өзгешерек. Осылардың бәрін елеп, ескеру, екшеу кажет болды.

1969 жылдың басында алған демалысымда шығарманы аяktай алмаған сон, сол жылдың декабріне дейін жұмыс істей жүріп, кештетіп үнемі соған үнілүмен болдым. Ақыры 1969 жылдың аяғында бір айлық кезекті демалысымды алып, 1970 жылдың 19 январында кітаптың соңғы нұктесін қойдым.

Кітаптың әр тарауын жеке новелла етіп аяқтап отырдым. Шамасы келсе, әр тарау келесі тарауға жетекші болсын. Шамасы келмесе, біткен бір тарау өз алдына жеке әңгіме сияқтанып қалсын дедім. Өйткені осы күнгі окушының кез келген романды басынан аяғына дейін оқып отырарлық мұршасы жок. Колына тиғен романның бір тарауын оқып, тартпаса тастай салуы да

мүмкін. Мен кітабымнын ең жоқ дегенде окушы шыдамы жетіл оқыған тарауы ойында қалуына тырыстым. Ол үшін оның оқиғасы қызықты, тілі тартымды – екеуі де өмірдің өзінен алынған шындық болуына көп назар аудардым. Бірсыныра тарауларды кейін қайталай көшіріп, ондағы оқиға, сезім, сөз шындығын үнемі тексеріп отырдым. Кей күндері жаңа материалдан 3-4 бет жазсам, кейде жарты бетті толтыра алмай, қиналған шактарым да болды. Әсіресе окушының көз алдында картина тәрізді болса-ау деген тұстар тұтқыр тарта берді. Мысалы, Ерболдың ең алғаш жаңа жыл түнінде жауған көбік қарды шинелінің етегімен боратып келе жаткан сәті, Ерболдың Ментайға сөз айтатын түні, Ерболдың қайта майданға кеткелі жатқанда Қарашекені шынжырлап жатқан жері т. б.

Әсіресе бұрын ауызша айтып жаттықкан жерлерім (Ерболдың ең алғаш аудиторияға кіруі, бірінші лекцияны тындауы т. б.) өте тез жазылды.

Кітапты жазуын жазып бітірсем де колжазбамды жолдастарға көрсетуге қорқып жүрдім. «Ұнай ма, ұнамай ма? Ұрсып тастамай ма?» деп қымсындым. Оны алғаш оқып, пікір айтқан, көңілімді демеп, буыннымды бекіткен ақын Мұзафар Әлімбаев болды. (Баспа қызметкерлері кітаптың кіріспесін ықшамдау керек дегенде тағы да Әлімбаев сенің кітабыңын бар мазмұны Пришиннің мына сөзінде тұр, соған зер салшы деген кенес айтты. Осыдан кейін алғашында эпиграф ретінде алынған Тургенев сөзі мен Пришин пікірін ұштастырып, кітаптың кіріспесін қайта ықшамдалым).

«Жастық жыры» біткеннен кейін оған бұрынғы повестерді қосуға болмай қалды. Өйткені жалғыз осының өзі баспа жоспарындағы көлемнен көбіректеу бол шықты. Енді мұны жеке кітап етіп шығаруға тұра келді. Тек «Жастық жыры» деген аты өзгертіліп, баспаның жоспарында көрсетілген «Махабbat, қызық мол жылдар» деген атпен шығып, «роман» деп аталатын болды. Сонымен, осы кітаптың түбіне бірінші рет фамилиям жазылды.

Сұрақ: Роман неге тек қана махабbatқа құрылған?

Жауап: Бұл романды жастар өмірінен алып, жастарға арнал жазған мақсатым, бұрынғы ата-бабаларымыздың мекеніне ұя салып, бүгінгі біздің орнымызды басатын, ісімізді жалғастырып, алға аппаратын болашақ үрпаққа, солардың жүректерінде асыл адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына титтей де болса өзімнің себімді тигізуге ұмтылу еді. Біз – ата-ана, жан-жүргегімізді жарайп шықкан жас қауымның жақсы болуын тілейміз. Солар әділ, адад болып өссе екен дейміз. Баяғы Төлеген ағаларындау үедеге берік, Жібек апаларындау ақылды, жаугершілік жағдайға душар

болса, сонау Қаракыпшақ Қобыландышай қаһарман батыр, кешегі Төлеген Тоқтаров, Элия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова сияқты отанышыл, ержүрек болса еken деп арман етеміз. Өз жүргімдегі сол арманды мен жастарға қалай жеткізсем деп толғандым. Сонда осы ойдың бәрін оларға бір ғана махаббат деген асыл жібекке түйіп беруді мақұл көрдім. Өйткені саналы өмірдің бар қызығы махаббатқа тіреледі. Махаббатқа сокпай кететін сезім аз. Анаға сүйіспеншілік, жарға құштарлық, Отанға перзенттік, туған тоныраққа борыштық сезімдерінің бәрі махаббатқа байланысты. Адам бойындағы ен асыл сезімдердің бірі адамгершілік сезімі де махаббатпен сабактас. Өйткені махаббат қадірін білмейтін адамда адамгершілік сезімі болмайды, ал адамгершілігі жоқ кісінің жүргіне асыл махаббат ешқашан да үя салмайды. Мінеки, осы себептен де мен жастардың жүргіне махаббат арқылы жақындауды мақсат еттім. Кітабымның негізгі аркауын махаббат ете отырып, жастарымыздың жанына, жүргіне, ойына қарапайым халқымыздың кейбір асыл қасиеттерін: ананы ардактаушылық, қызыды қадірлеушілік, алған жарын жанындағы сүюшілік, ағаны құрметтеушілік, сертке беріктік, ұйымшылдық, бірлік-бірауыздылық, бауырмалдық сияқты советтік моралімізге сай келетін дәстүрлерін сініргім келді. Халқымыздың бұл қасиеттері туралы басқа кітаптарда да жазылған, айтылған, әлі де айтыла берер. Ал мен соған өз үлесімді қосуды парыз тұттым. Ол мақсатым орындалды ма, орындалмады ма – оны оқырман қауым биледі.

Сұрақ: Романда Ментай неге трагедиялық қүйге ұшыратылды? Оны тым болмаса тірі қалдыруға болмайтын ба еді?

Жауап: Ментайдың басынан кешкен трагедиялық жағдай бірнешеу. Алдымен кішкентай күнінде өкесі өлді. Одан соң соғыста жалғыз ағасы қаза тапты. Оның қүйігіне шыдай алмай, шешесі қайтыс болды. Бұл соғыс кезіндегі соғыстың тақсіретін тартқан әр семьяға тән қасіреттер болатын. Халықтың қалың ортасынан шыққан қыз болғандықтан, әрине, Ментай да сол азаптардан өтуге тиіс еді. Байқауымша, бұл жағына оқырмандар қарсы емес, дәнене демейді. Бұдан басқа Ментай ұшыраған тағы екі трагедиялық хал бар: бірі оның Тұмажанның торына түсіп қалуы, екіншісі – өлімі. Көп жұрт, әсіресе, Ментайдың өліміне өкінеді. Ментайды өлімге кәрі де, жас та қимайды. Көп жастар Ментай өлімін жылап отырып оқығандарын жазады. Ал Павлодар облысының Майқайың поселкесінде тұратын пенсионер қарт Кәрібай Уайысов бұл туралы өз хатында былай дейді: «Жолдас Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» деген романын түгел оқып шықтым. Жаксы жазылған. Менің сіздерге хат жазып отырған себебім, романға сын айту емес, Ментай өлімінің

кайғылы екенін айту. Сондай абзал жаратылған адамның өлді деген жерін оқығанда не болып кеткенімді өзім де білмеймін. Жүргім әлсіреп, сасканымнан дәрі ішіппін». Немесе Қызылорда облысының Жанақорған станциясының тұрғыны Қылышбек Бейсекеев былай деп жазады: «Өмірімде колыма қалам үстап, шығарма талдап немесе пікір айтып көрген жок едім. Әзілхан Нұршайыковтың «Махаббат, қызық мол жылдар» деген романын оқып, катты толғаныс үстінде қалдым. Мейлі, Ментай өлді дейік (жок, «өлді» деуге ауыз бармайды; оны өлді дегенше әлті батырдың жолдасы болмай кеткір Тұмажанды өлтіру керсік еді). Бірақ «өлгеннің артынан өлмек жок» деген бар емес пе? Ендеше Ерболдың содан бергі 20 жылдық өмірінен окушыға екі-үш бет қана хабар беруге болар еді гой. Сосынғы бір айтартым: біздін ауылда осы кітаптың ішіндегі «Апамның айтқандары» деген нақылдарды койын дәптеріне көшіріп алған адамдарды көрдім. Бұл да Ментайды сыйлағандықтың белгісі деп білдім. Мінеки, оқырмандардың пікірі – Ментайдың тағдыры туралы екі үдай: біреулер өлгенін дұрыс көреді, біреулер тірі қалдыру керек еді деседі. Бірақ қанша қиналып, қынжылғандарымен көпшілік оқырмандар оның өлгенін дұрыс санайды.

Шынымды айтсам, мен Ментайды «өлтіремін» деп ойлаған жок едім. Алғашқы жоспарымда Ментай Ерболмен косылмайтын, Тұмажан опасыз боп шыкканнан кейін баска біреумен тұрмыс құрып кететін. Содан жиырма жыл өткеннен кейін Жоғарғы Советтің сессиясы кезінде депутат Ментай мен журналист Ербол екеуі астанада кездесетін. Бірақ Татьяна менін еркімнен тыс ерге шығып кетті деп Пушкин айтқандай, Ментай да менін еркімсіз Ерболға шықты, онымен аз уакыт қана тәтті дәурен сүріп, дүниеден қайтты.

Ментайдың қүйін кешіп, осы күні тірі жүргендер де бар өмірде. Ендеше оны романдағыдай кайғылы халге үшыратпауға да болатын еді. Бірақ романның мазмұнын «Ментай жақсы қыз еді. Алғашында адасты. Артынан бакытты болды» деген сөздерге ғана сыйдырсақ, оқушы соған иланар ма еді? Иланбауы мүмкін. Өйткені өмірде екінің бірі бакытты бола бере ме? Казір ғашықтарға ешбір бөгет жок: заман дұрыс, зан әділ дегенімізбен, әлденелер бөгет болып, әркім әр түрлі себеппен арманда кетіп жатпай ма? Романда Заман мен Тана максаттарына жетіп, бакытты болады. Оның үстінен Ербол мен Ментайды бакытты етіп койсам, тым тәтті болып кетпей ме? Міне, осындағы толғаныс үстінде Ментайды трагедиялық халге жеткізу жайында еміс-еміс ой келді. Оған мынадай бір себеп те болды.

Бұл роман жазылmas бұрын, газетте қызмет істейтін журна-

лист кезімде бір жас әйелдің редакцияға жазған хатын тексерे бардым. Аупартком кабинеттерінің бірінде арыз иесімен әңгімелестім. Қазірдің өзінде уыздай өнді келіншектің қыз кезінде керемет сұлу болғаны анғарылады. Келіншек қозінің жасын сығып тастап, сұрактарыма жауап берді. Ол өзі облыстық калалардың бірінде жоғары оку орнын бітіріпті. Қорікті қызға көз салғыштар көп болмай ма? Бұган да солай болыпты. Соган мастанып, бұл ешкімге қарамай қояды. «Бүйірматаң қызға бұғалық түспейді» дегендей, ешкімлі қозіне ілмей, ойнектап жүре береді. Әсіресе бір жұпның жігіт қызға көп жалынаады. Киімін нашар, бойын тапал деп қыз ол жігітті де маңына жуытпай қояды. Сөйтіп жүргенде қыз институтты бітіруге айналады. Бір күні кештен бірге кайткан екі жігіт қызыны шығарып салмак болып келе жатып, алдаң бір үйге кіргізеді де, екіншісі есікті сырттан кілттеп, кетіп калады. Тағамы, шарабы жасаулы тұрған иен үйде әлсіз қыз енгезердей жігітпен екі күн онаша калуға мәжбүр болады. Сөйтіп сактығынан айырылған қыз пәктігінен айырылады – арамза жігіттердің шығарып саламыз дегеніне сеніп жүре берген сорлы бала осылайша опасыздың олжасына айналады. Бұл оқиғадан кейін қыз институтты тауысып, дипломын алыш, үн-тұнсіз қызметке жөнеледі де, барған жерінде бірінші сөз айткан жігітке тұрмыска шығады да кетеді. Бірақ шықкан жігіті мінездіз бол кездеседі.

– Пәктікten айырылғаннан кейін актығын алыша калады скен, ағай, – деді келіншек тағы бір өксіл жылап алыш. – Қүйеуім мас болған сайын мені балағаттап: «Сен маған келгенде қыз емес болатынсың» деп кінәлайтын, тілті, кол жұмсал, үратын болды. Осылай да осылай, зорлықка душар болым деп талай рет жалынып, жылап, шынымды айттым. Бірақ оған қүйеуім сенбеді. Сенін бұрын ғашықтарың болған, пәктігінді солардың біріне сыйлағансың деп, ол өз сөзін айтатын болды. Кей күндері үйге конбайтынды шығарды.

Қүйеуім – жоғары білімді зоотехник. Алғашында оқыған жігіт кой, ескі салттардың жөн-жосығына мән бермейтін шығар деп ойладым. Оған уәдемді берсем де, үрлық қылған кісідей, өмірлік жан жарыма ақаусыз күйде жете алмағаныма кинаалып, қысылған едім. Ақыры ойлағанымдай болып шықты. Сөйтсем оқыған жігіттердің өздері-ак студент күндерінде қорікті қыз кездессе, қызыл көрген қарғадай шуласып, таласып, төбелесіп жүргендерімен, кейін үйленген кездерінде алған қыздарының сызаты жок, шыныдай мөлшірлігін талап етеді екен. Алған қыздары қөніліндегідей бол шықкан жігіттер қуана құнжындал, алтын тапкандай мактанышын сездіріп жүрсе, ондай болмағандар

өз-өзинен түнжырап, сұық тигендей шытынай беретінін байка-дым. Тегі, күйеуім мені сүймейтін шығар, шын сүйген адам он-дайға қарамауы керек кой деп те ойладым. Кайдан білейін. Осыны күшін күніндегі түнжыратпай, біржола ажырасып кетсем бедең те оқталдым. Ерден шыккан әйелден ешкім пәктік талап етпейіш ғой. Дәм жаңа тагы біреуге косылармын дедім. Бірақ олай етуге елден үялдым, өзім оқытып жүрген шәкірт балалардан кысылдым. «Поленение мұғалім күйеуінен ажырасып кетіпті» деген канку сөзден корыктым.

Өстіп дәл-сағ болып жүргенімде бір күні түнде күйеуім мас боп, менін бала күнімдегі жолласым деп үйге бөтен біреуді ертіп келді. Оған төсек саллышып, маган сонын касына жат деп итермеледі. «Бұл маган келгендегі кыз емес болатын, бүгін сен койнына жатып шық» деп оған ыржалактады. Мен жерге кіріп кете жақдалдым. Бұл корлыкты коргение өлеінін деп, қыстын аязында киімсіз дағата қаштым. Содан үсініп, үш ай ауруханала жаттым. Жақындаған жазылып шыктым.

Шынымды айтсам, жынданудын аз-ак алдында қалдым, агай. Тағы да сол үйде тұрып жатырмын. Күйеуімнін бетіне кісі екен деп карағым келмейді. Бір столдын басында басымыз түйіспейді. Ол өз тамағын өзі істерпешелі, мен де өз бетіммен тіршілік етемін. Ортамызда жатып бала бар. Екеумі үлі бір ошактың басында үстап отырған дәнекер солғана. Әйтпесе сырт бүтін болғанымен, іш түтін.

Осылай деп, келіншек төмен қарал, сәл үнсіз отырды да, әнгімесін кайта жағап кетті.

— Жас күнде, кыз кеімінде, көбіміздін көзімізді шел калтап жүрелі екен, агай. Бір жігіттің бойы аласа, екіншісінін өні сиыксыз — бұлар «Ландыш», бізге «Венера» керек деп. Өзімізге алған серік болар жақсы жігіттерлі аяғымыздын астында жатса да андамайды екенбіз. Бұрын институтта жүргенде группадағы жігіттерлің бәрі мені катты сыйтайтын еді. Олар менін атымды Гүлім демей, ылғи Акгүлім деп атаушы еді. Енді міне ак гүл емес, қары гүл болдым. Жер үстінде күр сұлдерім жүргені болмаса, кейде өзімді тірі өлік, тірі аруакка санаймын. Қызмет, баға, жоражоллас — бәрі алданыш кой. Бірақ әйелдін шын бакыты осылардын үстінен өмірлік жан жарының жақсы болуында екен.

Мінеки, агай, өмірім осы менін. Ауруханала жатып, жаным кинағанда редакцияга ҳат жазғанмын. Бір адам жіберсеніздер бар қайғы-сырымды айтамын дегенмін. Келгенінізге ракмет. Бірақ өзімді-өзім әшкерелеп, жүртқа жайып кайтемін деген тагы бір ойға токтадым. Сізден өтінішім, менін күйеуіммен онаша сөйтесіп, осынын бәрін айтыныз. Алдымен арак ішкенінді кой

деніз. Бар пәле содан басталаты. Осыған үәденді берсөн, мен сені маскарап, газетке жазбаймын деп. Ол осыған көнсө, газетке жазбай-ак коюнызды сұраймын.

Әрине, мен келіншектің күйеуімен де сөйлестім. Ол үәдесін берді. Бірақ осы окига менін есімде сакталып калды. Мінеки, романдағы Ментайдың тағдырын немен тындыру керек деп толғанғанда бұл жай ойыма оралды. Келіншектің сонша айткан: «Тегі, күйеуім мені сүймейтін шығар, шын сүйген адам ондайға қара мауы керек кой деп ойладым» деген сөзі бір шыныстың шетін аңғарткандағы болды. Ментайды Ерболға косу туралы ой осыдан тулы. Ал халқымың ежелден үлгін адал, қызын пәк етіп осірген. Әйткені пәктік жас жұбайлардың бір-біріне болашақ қалір-күрметтінін, достық-сыластығынын, риясыз берілгенлігінін басы деп білген. Енлеши біз өз үрпагымызды ата-бабамыздын бүгінді коммунистік моральға жакын келетін осы дәстүрі негізінде неге тәрбислемейміз? Осы максат үшін кимасам да, киналасам да, окушы жан-тәнімен жаксы корген ақылды ару Ментайды құрбан еттім. Бұл «каталдығым» үшін оқырман қауымнан кешірім өтінемін. Бұл арада менін үзак жыл очеркист болғаным да кінәлі ме деп ойлаймын. Әйткені очеркист өмірде болған окиғанды суреттейді, фактыны ғана баянлайды. Тегі, менін ескі кәсібіме тартып, Ментай басынан откен трагедиялық ҳалді өмірде шын болған окиғага негіздел жіберуім де ықтимал.

Калай дегенмен де мен автор ретінде Ментайға разымын. Ол елсе де көніліндегі сабагын беріп тынды. Адалдықтын, адамгершіліктін, лостықтын, асыл жардын әнін өзінше шырқап өтті. Менін жаксылығынан үлгі алындар, катемді кайталамандар деп кетті. Ол өзінін қоғамшыл, көпшіл ісімен, әділ, адалдығымен әр оқырманнын көнілінде қалды.

Сұрак: Ербол мінезіндегі кейбір жасықтықты калай үтуға болады?

Жауап: Ербол – момын ата-анадан тұган, халқынын, қоғамынын бойындағы ең жаксы қасиеттерді бойына сінірген, Октябрь революциясынан бес жыл кейін дүниеге келген жас азамат. Ербол социалистік қоғамның қыркыншы жылдары піскен нәрлі жемісі, осы күні жана адамдар деп аталатын Октябрь төлінін алдынғы легіндегі күрескер. Сырттай кораш көрінгенімен Ербол іштей ақылды, адамгершілікті, көпшіл, қоғамшыл, досшыл, сабырлы жігіт. Энгіме адамгершілік пен арға тірелгенде ол екінін бірі бара алмайтын кесек кимылдарға барады: жан-жағын жалмауыздай жайпал келе жаткан жау танкісімен жекпе-жек айкасады: жолдастарына қауіп төнгенде жыландағы ысқырып, жарылайын деп жаткан снарядті құшактап алып, шұнқырга лактыра-

ды; досынын кызы Тананың абыройын төкпеу үшін онымен үш күн бірге болғанда тастай бол катып калады; өзі жаксы көре тұра Ментайдың басқаға берген сертін бұздырмайды; өзі жаланаш-жалпы жүріп, костюмге жинаған акшасын Заманды іздең бара жатқан Таңаға жол қаражат етіп береді. Оқырмандар оның бойындағы осы касиеттерді дұрыс түсініп, бағалаған. Түсіне тұра кейбір оқырмандардың Ербол мінезіндегі екі «жасықтыққа» зығырданы қайнайды.. Мектеп ішінде Бұркітбай Сәлиманы үрғанда Ербол неге Бұркітбайды сакалынан алып, жағасын жыртпалы? Неге ол вагонда Ошакбаевты тым болмаса шапалакпен бір тартып жібермеді? – деп өкінеді. Алматы облысының Кеген ауданынан «Ментайдың өліміне Ерболдың ынжықтығы кінәлі. Ербол шүү басында сертін бұздырып, Ментайдың үйленіп алса, онда мұндай аянышты хал болмайтын еді. Бәріне еркектер кінәлі, ола рға ешқашан да сенуге болмайды» – деп маган ашулы хат жазды. Бірак осыларлың бәріне оқырмандардың өздері жауап беріп жатыр. КазГУ-дін М.О. Эуезов атындағы әдеби бірлестігінде осы романға арналған конференцияда бірді-екілі жігіттер Ерболды аузындағысынан айырылып қалатын ынжық деп кінәлағанда, өзге жастар (әсіресе қыздар) бұл пікірге қарсы шыкты. Трибунадан сөйлеген кейбір қыздар әзілдеп: егер осы күнгі жігіттеріміздің бәрі Ерболдай болса, қыздар одан артықты іздемес еді деген пікірді де айтты.

ҚазПИ-де болған кездесуде сөйлеген Жамалова деген студентка: «Ербол Бұркітбайды бір үрғанмен, Сәлиманың басына бакыт орнай ма? Ошакбаевтың бетіне бір түкіргенмен, Ментайдың міні бүтінделе ме? Екеуі де болмайды. Ендеше мен Ерболдың сабырлылықпен астасқан ақылдылығын құптаймын» деді. Мен бұл жайында осы студенткадан асырып ештене айта алмайтын сияқтымын.

Жазушының кітаптағы кейіпкерлерін жан-жакты білтуі парыз. Сондыктан да мен шығармаға кіріспес бұрын оның кейіпкерлерінің кейбір прототиптерімен әлденеше рет кездестім. Оған журналистік қызметім мүмкіндік берді. Олардың бәріне де «Қызыл көрпені» ауызша айттып бердім. Әнгімел тындаушыларға ұнаған сайын маган да шабыт келіп, осыны жазсам, жұрт оқыр еді-ау деген ой баурай бастады. Осы токтамға 1968 жылдың күзінде анық келгенімді жоғарыда айттым. Ескі достармен жүздескенде өтіп кеткен қырқыншы жылдардағы студенттік өмірдің өзім ұмытып қалған детальдарын қойын дәптерге және түрткі жүрдім. Шығармаға отырар алдында университеттің Совет көшесіндегі ескі корпусын әдейі барып аралап шыктым. Өзіміздің ескі аудиторияларға кірдім, кітапханаға да бас сұктым. Уни-

верситеттін Калинин мен Виноградов көшелеріндегі ескі жатак-ханаларын жағалай және аралап шықтым. Дәлізде жүріп, бөлмелердін номерлеріне дейін үніліп көз салдым. Касымнан арлыберлі өтіп жаткан кыз, жігіттер менін осыдан жиырма жыл бұрын өздері сиякты студент бол, осы бөлмелердің бірінде жатканымды, казір сол студенттік өмір жайында кітап жазуға келіп жүргенімді, әрине, сезген де жок.

Ескі орындарды аралай жүріп, мен кітабымнын бас қаһарманларының бірі Ербол Есеновтың кандай болуы керектігін ойладым. Сөз жок, ол Ұлы Отан соғысына барып, жауды женип кайткан саналы қазак жастарының жиынтық бейнесі болуга тиіс. Сондыктан да Ербол кітаптың алғашқы беттерінде ұлы женіске семіріп, туған жеріне, арман-астанасына сағынышпен жетіп, романтикалық қүйде жүрген солдат қүйінде суреттеледі. Мысалы, оның Совет көшесін бойлап университетке келе жатуы, оның тасбаспалдағына табаны тигендегі жан тебіренісі, университетке кабылданып, леканаттан шыкканда өзін аскар Алатаулың үстіндегі ак бүлттардың төбесінде калыктап үшүп жүргендей сезінуі осыны дөлелдейді. Алғашқы лекция үстіндегі оның қыздар туралы лирикалық ойы, группадагы отыз қыздың бәрін бірдей ақылды, бәрі бірдей сұлу деп есептеуі осынын айғагы.

Әрине, төрт жыл қандастырылғанға катанасып, соғыс күнделікті өмірлік ісі боп кеткен адам оның үйреншікті әдеттерінен бірден арыла алмайды. Сондыктан да Ербол алғаш аудиторияға кіргенде өзіне қадалған отыз қыздың көзін түнле жау самолетін ізлеген прожекторлардың айқыш-үйкыш сәулесімен салыстырады. Алғашқы лекцияға келген оқытушы аты-жөнін сұрағанда ол орнынан атып тұрып: «Сержант Ербол Есенов» деп так-түк жауап береді. Соғыста болмаған, әскер төртібін білмейтін оқытушы түрегеп тұрған солдатка «отыр» деп айтпай, лекциясын ары карай жалғастыра бергенде Ерболдың рұксатсыз отырмай, какиып тұрып калуы – міне, осының бәрі әскери дағды. Ерболдың сол какиып тұрғаны көлденен жүртка күлкі боп көрінгенімен, сол сәттің көп сыры бар. Бұл біріншіден, Ерболдың бойына әскери тәрбиенің мықтап сінгендігін көрсетеді. Ал Ұлы Отан соғысының женисі әскери уставтың талаптарын адал көнілмен атқаратын Ербол сиякты солдаттардың табандылығымен келген. Егер Ерболға кептап келе жаткан калын жаудын алдынан зеңбірекпен не пулеметпен жеke калып, жалғыз шайкас десен, шайкасалы. Өзгелер межелі жерге жетіп алып, жайғасқанша сен тапжылма, шаман жетпесе, сол жерде Отан үшін өл десен, ол оғы біткенше жаумен атысып, сол арада тапжылмастан өледі де. Ал Ерболтың бойына армия-ананың сүтімен сінген бұл қасиет ол әскерден

қайтып келіп, студент бол аудиторияға кірісімен кете қалмайды. Оқытушы орнынан тұрғызып алғып, қайтадан «отыр» деместен лекциясын бастай жөнелгенде Ерболдың жұрт көзіне нысанға, құлкісіне тиек болып, рұқсат күтіп, бір сәт тапжылмастан тұрып қалған құлқілі жағдайында осындай бір астарлы жай және бар.

Рас, кейіннен әскери әдептің кейбір сырт көріністері Ерболдың бойынан біртінде қала да бастайды. Бірақ әскери тәрбиенің мәні оның қанында мәнгі сақталып қалады. Сондыктан да Ербол үлкендерді көргенде генералдың алдынан өткен солдаттай сыйылады, нашар оқитындардың сабакты ұғуына болысып, жолдастарының арасында колектившілдік сезімін күштейтеді. Ербол өз аузынан мынадай тұжырым айтады: ананың емшек сүті, мектеп тағылымы, әскер тәрбиесі бірін-бірі толықтыра түседі; осы үш тәрбиені бойына сінірген адам асыл азамат болады. Сондыктан да ол Ментайдың басқа біреуге берген сертін бұздырмайды. Өйткені, ант бұзу ана тәрбиесіне де, армия дәстүріне де жат іс – сүмдүк жай. Сол себептен де ол сүйген қызын ондай сүмдүкқа итермелей алмайды.

Автордың мақсаты Ербол мен Ментай жақсы жігіт, білімді қыз екенін көрсетіп қана қою емес, солар арқылы халқымыздың бойындағы кейінгі ұрпакқа, арғы, алыс болашакқа үлгі боларлық дәстүр, қасиеттерін насиҳаттау. Сол қасиеттерді Ментай мен Ерболдың бойына өлшеп піші отырып, жұртқа жарасымды үлгі ұсыну еді. «Апамның айтқандары», «Өз ойларым», «Алтын дінгек» дейтін нақыл тараулар, т.б. осы пікірді нығайтуға косымша түрінде кірді. Ауыз әдебиетінің үлгі-нұсқаларының ең асылдарын ауызға ала отыру да осы ниеттен туған. Ерболдың облыстық газетте тілші бол жүргенде ел ішіндегі ескі салт-сананың кейбір ерсі қылыштарын сынап-мінеуі де осы тілекпен қабысады. Сырт қараған кісіге жасық, жуас көрінген Ерболға автор осындай идеялық жүк беріп, адамгершіліктің асыл қасиеттерін әр жүрекке жеткізер елші міндетін жүктеген үміт артқан еді. Сондыктан мен көптеген оқырмандар пікіріне қосыла отырып, Ерболды «сырт қараған кісіге жуас, момын көрінетін – соғыста батыр, еңбекте ер бол шығатын, жаны жалынды, қарапайым қазақ жігіттерінің бірі деп үғамын.

Сұрақ: Кітаптың аяғында кейіпкерлердің кейіннен кім болғаны көрсетілген. Ал Ерболдың қандай күйде екені неге айтылмаган?

Жауап: Ерболдың қазір кім екендігі кітаптың сонында емес, басында айтылды. Жазушы мен әдебиет сыншысына журналист Ербол өз басынан өткенді баяндаған береді. Демек, ол журналист.

Сұрақ: Роман кейіпкерлерінің прототиптері бар ма? Бар болса, олар қазір қандай күйде, не қызметте? Семья жайлары қандай?

Жауап: Бірсыпрыасынікі бар. Кейбіреулерінікі жок. Ал бірдіекілі кейіпкер кітапқа өмірдегі өз атымен кірді.

Бірақ бар деген прототиптердің сырт пішіндері, кейбір басынан кешкендері кітапка кіргенімен, кейіпкер бейнелерін жасау үстінде олар мұлде өзгеріп кетті. Прототиптердің өздері білмейтін, бірақ өмірде болған, басқалар басынан кешкен жаңа оқиғалар косылды. Сондықтан кітапты оқып шыққаннан кейін мына кейіпкердің прототипі менмін-ау деп ойлаған кейбір таныстарымның «мұндай оқиға менің басымнан өткен жок еді ғой» деп танданулары да, шамданулары да мүмкін. Олай етудің қажеті жок. Өйткені бұл кітап деректі дүние емес, көркем шығарма ғой.

Енді сол прототиптердің немесе жартылай прототиптердің басбасына жеке токтайын.

Ментай бейнесінің соңғы жактары қайдан, қалай алынғанын окушы жоғарыда анғарған болар. Ал ол бейненің алғашкы бөлігінің – бала, пәк Ментайдың прототипі сол кезде бізben бірге оқыған бір қыздың өмірінен алынды. Оның ағасының өлгені, соғыстан келген бір жігіттің мен ағанмен жолдас болдым, аған өлерінде сені маған тапсырып кеткен деп ол қыздың уәдесін алғаны, «сен уәденді бұзба, бұзсан сені өлтіремін!» деп мейрам сағын Алматыға келіп, қызбен кездесіп жүргені рас. Артынан оның елдегі сиры, үйі бар жесір келіншекке үйленгені, сберкассада қызмет істеп, облигацияға подлог жасағаны үшін сотталып кеткені де шындық. Ментай прототипіне негіз ретінде алынған ол қыз – қазір екі баланың анасы, орта мектептің мұғалімі. Жолдасы – ағарту қызметкери.

Ерболдың прототипін күнде көремін, екеуміз бір мекемеде қызмет істейміз. Әсіресе, таңертен асығып, жұмысқа келген бетте шаш сипау үшін айна алдында жүздесіп, жымындастып та қаламыз. Оның төрт баласы, әйелі бар. Оны көргенде: «Сен кітаптағы Ербол менмін деп мактанаңың. Бірақ жазушының әр шығармасында өз өмірінің элементтері араласа жүретінін, ендеше Ербол бейнесінде менен де титтей бірдене бар екенін оқырмандар да сезетін шығар» деп қоямын. Расында да кейбір оқырман Ербол мен авторды бір адам деп есептейтін көрінеді. Ал көптеген оқырмандар Ерболды өмірде бар, тірі адам деп те үғады. Сондықтан да олар баспаға жолдаған өз хаттарының сыртына «Ербол Есеновке тапсырылсын» деп жазады.

Заман мен Тана туралы. Заманның прототипі екеу. Біреуі 1941 жылы немістер тұтқылдан шабуыл жасағанда Брест тұбінде тұтқынға түсіп, 1945 жылы майда әскери тұтқындармен бірге біздің қолға өтіп, кейіннен сотталған жігіт. Ол Орал тауында шахтада жұмыс істеген. Жігіттің сүйген қызы артынан оны іздел

барып, қосылып, екеуі балалы-шағалы бол бірнеше жылдан соң елге келген. Бірақ бұл қыз ЖенПИ-де оқымаған, орта біліммен ауылда мұғалім бол жүрген еді. Заманның екінші прототипі белгілі халық ақыны Сапарғали Әлімбетовтың жалғыз ұлы, 1943 жылы Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жас ақын Маман болатын. Маманның да шын сүйіп, серттескен қызы бар еді. Міне бұл қыз ЖенПИ-де оқыды. Егер Маман жоғарыдағы жігіттің жағдайына ұшырап, аман қалса, бұл қыздың да оны жер түбіне болса да іздел барагы кәміл еді. Бұл кісі де кейін тұрмысқа шыққан, балалы-шағалы, жанды-жақты дегендей, үлкен семья болды. Қазір ерімен екеуі де орта мектепте мұғалім. Романдағы Заман мен Тана бейнесі осы екі жігіт пен екі қыздан алынған болатын. Ал Ербол мен Тананың соғыс кезінде кездесіп, екеуінің үш күн бірге болған сәтін суреттейтін достық, адалдық, адамгершілік жыры өмірде шын болған, нақты оқиғаға негізделген еді. Бұған кейбір кексе кіслердің сенбейтіні байқалады. Оған мен не айта аламын. Қолына тиген кітап жайында қалай ойласа да оқырмандардың еркі ғой, әрине.

Зайқұлдің прототипі бар десе де, жоқ десе болады. Бар деуге болатыны, соғыс кезінде сезімі ерте оянып, еркек көрсө, қылмындағы бастайтын кейбір қыздардың болғаны рас. Сондайлардың біреуі ЖенПИ-ден қуылып, Университеттің біз оқып жүрген группасына да келген болатын. Ол қыздың жатақханада сол кезде жана ғана шыққан «Алтын кілт» деген көмпітті бір-біріне тұмсығынан жем берген көгершіндегі болып, жігіттердің аузынан (бір ұшын жігіт, бір ұшын қыз тістеп) сорып отырғанын да көргенбіз. Зайқұл бейнесін жасарда сол қыз ойыма түскен де болар. Бірақ ол қыздың кейін қайда кетіп, қазір қайда жүргенін, тіпті, бар-жоғын да білмеймін. Зайқұлдің прототипі жоқ десе де болады дейтінім, ол бейненің бойына осы күнгі кейбір қыздарда кездесетін кемшіліктерді және қостым. Сөйтіп, Зайқұл женілtek, желөкпе бұрынғы қыздарға да, бүгінгі қыздарға да ұксап шықты. Менің өз түсінігімше, бойында ұшып-қонба женілтектік мінездері болғанымен, жалпы Зайқұл аккөңіл қыз. Жаксы жар кездесіп, карапайым өмір сұрсе, ондайлардың кейін салиқалы әйелдер катарына қосылып кетері сөзсіз. Бірақ «басына бак» қонса, Зайқұл сияқтылардың кердендеп кететіні де болады. Ондайлар ең алдымен тыраштанып киінеді. Одан соң кенедей жабысып, күйеуінің машинасынан түспейді. Осыдан кейін өзі шатпақтаған бірденелерін диссертациямның тарауы деп әркімге бір түзеттіріп немесе жаңадан жаздыртып, ғылым кандидаты деген атак алып, алшандап шыға келеді. Ал оның қорғаған диссертациясынан қоғамға келер бір тиын пайда болмайды. Өмірде осындағы оқиғалар

кездесіп жататындықтан, біздін Зайкул де мұндай «модадан» құр қала алмады. Оның бойындағы жас кезіндегі – женілтектік, өскеннен кейінгі үятсыздық, күйеуге шыққаннан кейінгі келісіп тұрған жағдай осындай озырлықта барып үштасты.

Зайкулге көп тиісетін қуакы мінезді **Жомартбектің** де прототипі бар. Қазір ол Қазақ ССР Ғылым Академиясында қызмет істейді, филология ғылымының докторы. Көптеген ғылыми еңбектері шыққан және бірнеше әнгімелер жинағы, повестері жарияланған белгілі жазушы. Бірақ қу тілді жігіттерді қыздар менсіне қоймайды ғой. Сол себептен де ол өлдім-талдым деп отызға жеткенде әрен үйленеді. Роман прототиптерінің ішіндегі әзірге балалары институтқа ілінбеген тек осы ғана. Автордың мақсаты халқымыздың бойындағы жақсы қасиеттерді көбірек көрсету болғандықтан, романда жағымсыз кейіпкерлер өте аз алынды. Тұptеп келгенде кітаптағы шын мәніндегі жағымсыз кейіпкер екеу ғана. Оның бірі Тұмажан да, екіншісі **Бұркітбай**.

Тұмажан Ошақбаевтың басында біздін қоғамымызға жат екі түрлі мін бар. Ол Тұмажанның советтік моральға сыймайтын озырлығы мен қоғам дәулетіне сұғанактығы. Оның бойындағы осы қылыштарды оқырмандар қатты айыптаپ, зығырданы қайнаған хаттар жазады. «Махаббат, қызық мол жылдар» романын сүйсіне оқып, көп уақытқа дейін ойландым. Өзімді өлденеше рет Ербол мен Тұмажанның орнына да қойдым, – деп жазады колхозшы Алтынбек Дәкібаев. – Сонда Тұмажандай болғанша, ұл боп анадан тумағанның өзі артық деген қорытындыға келдім». Алты бағаның аласы, үй шаруасындағы әйел Бағила Мұқанова – Шапатова: «Кітапты оқып отырғанда Тұмажанға жының келіп, сондай ыза болып отырасың» десе, совхоз жұмысшысы Әлмұханбет Досжанов өз хатын: «Ошақбаевты ошакқа тірідей тығып жібергің келіп, бойынды ашу-ыза кернейді» деп түйіндейді. Ал Л. Құтылбекова, С. Жаукеев және басқалар Тұмажан сияқтылардың ауылда әлі де бар екенін айтады.

Рас, Тұмажан сияқтылар ауылда ғана емес, қалада да кездеседі. Бірақ қазіргі Тұмажандардың іші өзгермегенмен, түсі өзгерген. Олар қара костюм, ак көйлек киіп, екі беттері шиқандай боп, шекірейіп, мейманханалардың маңында жүреді.

Мінеки, Тұмажан бейнесінін прототипіне шұу дегенде баяғы өзімізben бірге оқыған қызды аламын деп алдап кеткен жігіт алынған болатын. Оның сотталып кеткеннен кейінгі хал-жайынан хабарым жок. Менің мақсатым, қыздарды қашан да болса Тұмажан сияқтылардың қармағынан сактандыра отырып, қыз намысын қорлау қылмыс жасағанмен тең екендігін жас жігіттерге ұғындыру еді.

Енді романдағы прототипі жок бейнелерге келейік. Олар **Бұркітбай мен Сәлима**.

Бұл екі бейненің екеуі де ойдан жасалғанымен, оқырмандар Бұркітбайға лағнет айтып, Сәлимаға шын жүректерінен аяныш білдіреді. «Сәлима сияқты, аюға қосакталған аяулы жандар біздің ауыл, ауданымызда да бар» деп жазады. Мұның өзі бұл екі бейненің мен өзім көрген прототиптері жок болғанымен, жұрт көрген, ел билетін прототиптері бар екенін көрсетеді. Кітапта өз атымен аталған кейіпкерлердің бірі **Майра Ұбыраева** (кітапта – Абаева). Ол қазір педучилищенің оқытушысы. Майрамен кітап шықканнан кейін тағы бір кездестім. Сол жолы: «Мынау Майра деп отырғаны мен шығармын деп, көнілім тасып, аяқ басысым шапшандап, қыз күніме жетпесем де, келіншек күйімдегідей халге келдім. Бес балам ер жетіп, өз алдына отау болғанда солардың үйлерінің бірінші жасау – мұлқі болсын деп, бесеуіне арнап бес кітап сатып алдым. Алтыншысы мына Уәкен екеуміздікі. Осыларға автограф жазып бер» деп, Майра алты кітапты алдым жа-йып таstadtы.

– Осы Майраның шын сөзі, шын сезімі, – деп жолдасы ба-сын изеді.

– Кітабым жастардың жасауына жараса, неге автограф бермейін, – деп, мен оның біріншісіне мынадай сөздер жазып, колымды қойдым: «Бұл кітапты осы романдағы тікелей өз аты-мен атаған кейіпкерім, соғыстан кейінгі ауыр жылдарда университеттің азынаған аудиториясында аш отырып, бірге лек-циялар тындаған ескі досым, казіргі педагог, асыл ана Майра Ұбыраева мен оның жан жары, абзал азамат Уәкене шын жүрек-тен сыйладым.

1 декабрь 1970 ж.

Жамбыл қаласы».

Сол сапарымда Ментай прототипінің негізіне алынған кісімен де кездестім. Менін келгенімді естіп, күйеуімен екеуі мейманха-надан ертіп үйлеріне апарып, конак етті.

– Ағай, кітабыңызды оқыдым. Аяғында Ментайды өлтіріп тастаған екенсіз. Бірак тіріден артық етіп суреттепсіз, – деді үй иесі әйел ас үстінде.

– Ондағы анау Ментай деген сен емессін бе? – деді күйеуі.

– Маған да ұксанқырайды, – деді әйел.

– Эй, осы өздеріннің бірденелерің жок па еді? – деді күйеуі әзілдеп.

– Жок екеніне көзің жетіп еді ғой, – деді әйелі наз-наразы-лығын қосарлай білдіріп.

– Рас, рас, – деп күйеуі әйелінің аркасынан қакты.

Романдағы анық өз аты-жөнімен алынған екінші адам **Тәкен Майшынов** казір Талдыкорған облысының Аксу ауданында тұрады. Жақындағана Енбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Сәуле деген ақжарқын әйелі бар. Екеуі де сауда қызметінде істейді. Үлкен қызы Фарида университетті, одан кейінгісі Халима политехникалық институтты бітірді. Өзге балалары институтта, мектепте оқып жүр. Майданнан қайтқан эшелоннан Ербол оқу оқымын деп Алматыға түсіп қалғанда мен үйге барып үйленемін деп елге тартқан Тәкеннің балалары занды түрде Ерболдың балаларынан бұрын ержетті. Анау, соғыстан қайтқан эшелон слештіне кіргенде арсаландап, бетіне айран жағып алатыны сиякты, осы кітап шықканда Тәкеннің істеген тағы бір қызығы бар.

Аудан магазиніне «Махабbat, қызық мол жылдар» түскенде соның ішінде өзі де бар екенін билетін Тәкен (үйге бір келгенде жазып отырғанымды көріп кеткен) он бес кітапты бірден сатып аллады. Көп кітап құшақтап, Жансүгіров селосын бойлап үйіне қарай келе жатқан оған таныстары кездеседі.

— Ассалаумагалейкүм, Тәке, мынауыныз не?

Тәкен сәлем алмaston кездесушіге карсы сұрак қояды.

— Сен Нұршайыков деген жазушыны білесін бе?

Алматыда тұратын үш жүздей жазушыны жүрттың бәрі тегіс біле бере ме, алғашқы жолыққандардың бір-екеуі «білмеймін» деп жауап береді.

— Онда жүре беріндер, сендердің керектерің жок, — деп Тәкен ілгері кетеді.

Тағы да таныстар кездеседі. Сәлем бергеннің бәріне Тәкен жанағы сұрағын қайтадан қояды.

— Е, білемін, аға.

— Білсен, мына кітап сонықі. Оқы, ішінде мен бармын, — деп алшандай басып жөнеле береді.

Сейтіл ол үйіне жеткенше қолтығында екі-ак кітап қалады. Осыны Алматыға келгенде Тәкеннің әйелі Сәуле айтып, біздін ішек-сілемізді катырғаны бар.

Кітапқа кірген **«Төгжан»** деп аталатын новелла — тарауда атаплатын адамдардың бәрі де өмірде болған, кейбіреулері казір де бар адамдар. Олар неміс фашистеріне карсы құресте ерлікпен каза тапқан кіші командирлер: Айткали Құсайынов, Нәсіп Қалиев, Эбдірахман Бимурзин, Сенбек Молдабаев, Мәншүк Мәметова, офицерлер Кажым Қошеков, Жамалхан Жамалбеков, Ақыраш Андиров, подполковник Эбілқайыр Баймолдин — бәрі де біздін құраманың тұлектері болатын. Бұл солдаттар туралы емес, студенттер жайындағы кітап болғандықтан, оқырмандарды жалыктырмау үшін соғыс көріністерін мысқалдан қана алды. Сол ал-

ған жерлеріме ең жок дегенде өз кітабымда аттары атала жүрсін деп, Отан соғысында опат болған азаматтардың аты-жөндерін сыналадап кіргізіп отырдым. Осы тарауда аты аталған Ризуан Қалиев казір бір облыста колхоз агрономы бол қызмет аткарады. Казабар алдында жауынгер жігіт хат жазған Зада есімді қызы да казір республиканың бір жерінде болуға тиіс.

Енді кітаптағы оқытушы кейіпкерлер туралы бір ауыз сөз. Роман жалпы университет туралы емес, бір факультеттің студенттері жайлы ғана болғандықтан, оқытушылар бейнесін сомдауға оншама бой ұрғаным жок. Тек бірер ғана оқытушының аттары аталады. Олар сол кездегі ұстаздарға үқсай ма, үқсамай ма, – оны сол кездегі студенттер біледі. Бірак солардың кейбіреулері арқылы романда осы күнгі кейбір оқытушылардың да басындағы оғаш қылыштары етеп сыналатыны хак.

Міне, роман кейіпкерлерінің прототиптері, олардың қазіргі жайы дегенде айтылатын сөз осы. Бір жердің оқырмандары үшін бұл кітаптың шылғи шындық боп, кей жерлерде болған оқиғаға үксап тұратын себептері де кітап кейіпкерлерінің прототиптері барлығынан болар. Бірак пәленшешінің прототипі пәлен дегенмен, романда солардың мүлде өзгеріп кеткендігін тағы да ескерткім келеді.

Сұрақ: Осы романды жазу үстінде қандай кітаптар оқыдыныз?

Жауап: Жаңа кітап оқығаным жок. Ескіден Фадеевтің «Тасталканы» мен Ерубаевтың «Менің құрдастарымын» кайталап қарап шықтым. Ал романым өндіріске кеткеннен кейін қолыма бірінші алған кітабым Шынғыс Айтматовтың «Ақ кемесі» болды.

Сұрақ: Жазушылардан кімді жақсы көресіз?

Жауап: Классиктерді кім жақсы көрмейді. Ал жалпы совет жазушыларынан сүйіп, сүйсініп оқитынны А. Фадеев, М. Шолохов, М. Әуезов, F. Мұсірепов.

Сұрақ: Роман желісіндегі әр алуан махабbat линияларының бірінен жазушы М. Иманжановтың «Есеновтың тәғдыры» дейтін әңгімесіне үқастық ангарылады. Осы нeden?

Жауап: Мен қазіргі қазак жастарының өмірін жырлаған жазушылардан екі адамды ерекше бағалаймын. Олар – Саттар Ерубаев пен Мұқан Иманжанов. Біріншісін көре алғамын жок. Ал екіншісімен 1954 жылдың күзінде бірінші рет жақын танысусымның сәті тұсті. Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің жолдамасымен тың игерушілер өмірінен шығарма жазуға Павлодарға келген Мұқан Иманжановка серік болып (ол кезде мен Павлодар облыстық «Қызыл ту» газетінің редакторы едім), тың игеруші жана совхоздарды араладым. Бірнеше күнге созылған сол сапарда Мұқан менің «Шешен», «Қызыл көрпе», «Коман-

дировка» сиякты ауызша әнгімелерімді айтқызып, тыңдады. «Сен өзің дайын жазушы екенсін, осы айтқандарыңды қағазға түсір» деп кеңес берді. Ал қисаң «Қызыл көрпенің» сюжетін маған бер, мен әнгіме жазайын. Кимасаң оны да өзін жаз деді. Әрине, жақсы көретін жазушын колқаласа, оның үстіне жазыл-маған әнгімен болса, оны кім кимайды. Алыңыз дедім. Жазғандарымды Алматыға, тұра Иманжановтың өзіне жіберуге және уәде еттім.

Мұқан менен алған сол сюжетті «Есеновтың тағдыры» деген әнгіме етіп, «Тыңдағылар» атты кітабына кіргізді. Мінеки, Иманжанов екеуміздің арамыздағы творчестволық достық осылай басталды. Мұқан Иманжановтың тікелей камкорлығымен 1956 жылы «Алыстағы ауданда» деген атпен менің тұнғыш очерктер жинағым жеке кітап болп басылып шықты. Маған СССР Жазушылар одағына мүше болып өту үшін бірінші рекомендацияны да Мұқан Иманжанов берді (Серік Кирабаев екеуі). Мұқан Иманжанов жалғыз менің ғана емес, ол кездегі көптеген жас жазушылардың (осы күнде олардың бірсыптырасы атакты жазушы болып кетті) шынайы қамкоршысы, адал ұстазы болды.

Міне, сол 1954 жылдың қарлы күзінде, тұнде, ауатком председателінің кабинетінде конып жатып Мұқанға айткан кішкентай әнгіме келе-келе кеудемді кернеп, оны өзім жазбасыма болмайтын күйге жеттім. Мұқан жазған ол әнгіме акыры осындағы үлкен романға айналды. Романның бір линиясындағы ұксастық осыдан шықты.

Сұрақ: Сіз бұл кітапты қайда: курортта, теңіз жағасында ма, әлде үйде, тек кабинетте отырып қана жаздыңыз ба? Қалай жаздыңыз, басынан бастап, аяғынан бір-ақ шықтыңыз ба?

Жауап: Бізде кабинет деген болмайды. Бір бөлмеде төрт бұрыш болса, соның бір бұрышын «кітапхана», екіншісін – «ас ішетін орын», үшіншісін – «коңак бөлме», төртіншісін «кабинет» деп атایмыз. Кітаптың көпшілік беттерін сол «кабинетте» отырып жаздым. Жеке тарауларын ауруханада жатып жалғастыруыма тұра келді. Мысалы, Ментай өлеңтін тарауды ауруханада, «Мәдениет және тұрмыс» журналының редакторы Мұса Дінішевпен бір палатада жатып бітірдім (Мұсекен сокыр ішегін алдырған-ды). Ал қалай жаздың дегенге келсек, басынан бастап, сыйдыртып аяғынан бір-ақ шыққамын жок. Творчестволық процесс кейде казанның қайнағанына ұксанқырайды. Казанға суды толтырып, астына от жағып, бетіне қарап отырсан, оның беті бірден бүрк-сарқ етіп шыға келмейді. Эне жерден бір бұлк етіп, мына жерден бір бұлк етіп, бірте-бірте су беті тұтас сарқылдай бастайды. Сол сиякты мен романның бас жағын жатканда онын орта

тұсында, не аяқ кезінде айтылар ойлар, оқиғалар қаумалап келе берді. Ондай кезде мен жазып отырған жерімді коя қойып, жаңадан келген ойларды дереу бір-бір жапырак қағазға түсіріп отырдым. Оның үстіне шырт үйқыда жатқан шағын – тұнде төсектен тұртіп ояттын ойлар тағы болады. Кейін, сол тұстарға жеткенімде, осыдан бірнеше күн бұрын қағазға түсіріп алған оқиғаларды өрбітіп, жеке ойларды сол күйінше романға көшіріп отырдым.

Кітап тек үйде ғана жазылған жок. Сонымен бірге оның көптеген жолдарын көшеде тұрып та жаздым деуіме болады. Өйткені таңертен жұмысқа бара жатқанында неше алуан адамдарды көресін, олардың әр түрлі қимылдарын анғарасын. Содан өзіне ой түсіп, кітабына керекті жаңа детальдарға кездесесін, жаңа нақылдар табасын. Жолда кездескен үркек ойдан айырылып қалмау үшін бір үйдін бұрышында тұра қалып, жалма-жан қалтаңнан қойын дәптерін мен қарындашынды шығарып, жаңағы сөзді жазып алуын қажет. Өз-өзіннен тоқтай қалып, жанталасып қағазға бір нәрсені түрте бастаудың жүріп жатқан жүрттан ұят та. Ұят болса да өйтпеске амалын жок. Өйткені, басқа келген ой, бұтакқа конған бір топ торғаймен тен. Сол сәтінде суретке түсіріп алмасан, топ торғай пыр етіп ұшады да кетеді. Содан соң ұмытқан ойды іздеуден ауыр азап жок. Іздегенмен оны таба алмайсын. Мысалы, кітаптағы мынадай жолдар ен алдымен көшеде қойын дәптерге түскен еді:

«Баласы арак ішсе, шешесі у ішеді. Маскүнем, жаман бала жақсы ананы ажалынан бұрын көргізеді.

Жақсы дос жаман өкеден артық.

Көшеде көлденен тұра қалып, бірінің ернін бірі жұлып жердей бол жалмап, жұрт көзінше сүйісіп жатқан қыз берінің жігітте арда, ұят та болмайды.

«Шошақай қыз шешесінің атына кір келтіреді», т.б. Өстіл ба-рып «Махаббат, қызық мол жылдардың» осы күнгі нұсқасы дүни-еге келді...

Сұрақ: Бұл кітап енді қашан қайта басылып шығады?

Жауап: «Махаббат, қызық мол жылдарды» қайта бастырып шығару жайында «Жазушы» баспасына да, Қазақстан комсомолының Орталық Комитетіне де оқырмандардан көптеген өтініш тілектер тұсті. Жер-жерде өтіп жатқан оқырмандар конференцияларында айтылған осындай тілектерді және ескере отырып, Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитеті 1971 жылдың басында Қазақ ССР Министрлер Советінің Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті мен «Жазушы» баспасына жас оқырмандардың тілегін айтып, бұл кітапты қайта басып шығару жөнінде ұсыныс енгізді.

Баспа бұл өтінішті ескере отырып, оны 1972 жылдың жоспарына енгізді.

Сөйтіп бұл кітап 1972 жылы «Махаббат жырлары» деген атпен қайтадан шықты. Кітап екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімге «Махаббат жыры», «Ботакөз», «Әсем», «Ескі дәптер» кіреді, екінші бөлім «Махаббат, қызық мол жылдардың» бір өзінен ғана тұрады. Ең алғашқы жоспарым бойынша осылардың бәрінін басын қосып, бір роман деп атадым. Романның бірінші бөлімінде: журналист Ербол Есенов өзгелер туралы баян етсе, екінші бөлімінде өзі және өзінің достары туралы сыр шертеді.

Осы арада егер кітап қайта басылса, оған оқырмандар айтқан кейбір ескертпелер ескерілді ме деген сұрап тууы мүмкін. Иә, ескерілді. Мәселен КАЗГУ-де өткен конференцияда Ербол Ментайдың мойнын сілекейлей береді делінген еді. Енді Ербол сілекейлемейтін болды. Сол сияқты артық деген абзацтар қысқартылды. Жұрттың тілегіне сәйкес кейбір беттерге толықтырулар жасалды.

Кітап 20 тараудан тұрады. Мұндай көлемді кітапты кейбір авторлар бірнеше бөлімге бөледі. Эр бөлімді жеке-жеке тараулайды. Мен өйтпедім. Кітап ұнаса, оқырман бас алмастан оқыр, ұна маса үш бөлімге бөліп, отыз тарауға таратып секектетсөн де оқымайды деп ойладым да, бұл жағының «техникасына» мән бермедім. Осылай ойласам да жұрт бұған наразылық білдірмес пе екен деп іштей сезіктеніп жүрдім. Бақсам бұған оқырмандар да мән берменті. Сондықтан кітаптың бұл басылымында оны бөлімдерге бөлмей, бұрынғыша қалдырыдым.

Қайта басылымында кітабым кемшіліктен жұз процент арылды демеймін. Кем-кетіктері әлі де болар. Оларды жаңа оқырмандар көрсетер, сөйтіп тағы да түзетермін деп ойлаймын.

Сұрап: Бұл кітапты Ментай өлімімен бітіру жөн емес пе еді? Одан соң қалған кейіпкерлердің кейіннен кім болғанының керегі не?

Жауап: Өзі де солай, кітап Ментай өлімімен бітіп тұр. Содан кейін бір беттей ғана эпилог ретінде басқа кейіпкерлердің бүгінгі тағдырынан мәлімет беріледі. Өйткені «Махаббат, қызық мол жылдар» осымен біtedі. Олай болса, оқырмандардың өзге кейіпкерлердің кейіннен кім болғанын білгісі келер, ендеше бұл біреуге қажет болмағанымен, біреуге керек болар деп ойладым.

Оның үстіне кейбір оқырмандар бұл кітаптың жалғасы қашан шығады деп сұрайды. Енді біреулер: «Махаббат, қызық мол жылдар» үш кітаптан тұруы керек. Қазіргісін екінші кітап деп есептеп, енді Ерболдың соғысқа дейінгі және университет бітіргеннен кейінгі өміріне арнап бірінші, үшінші кітаптарды жазу жөн деп

кеңес береді. Эрине, ондай кітаптар болмайды. Ендеше кітаптың ең сонындағы эпилог орнындағы кішкентай тарауы окушыға автордың осы ойын жеткізу жөніндегі жүкті арқалап тұр деп білген жөн.

Сұрақ: «Менің сіздерден өтінішім: «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабын баршага ортақ тіл – орыс тіліне аудартсаңыздар еken. Менің орыс, тәжік, дүнгөн, татар құрбыларым да оқысын бұл кітапты.

Алтай Жапарбекова, Жамбыл қаласы».

Осындағы өтінішті Целиноград қаласынан Қасым Қарпышев, Чернигов қаласында әскери борышын өтеп жатқан жауынгер Сағынбай Қаратаяев және басқа оқырмандар да жолдаған.

Жауап: Оқырмандардың осы тілектерін ескере отырып, «Жазушы» баспасы бұл кітапты 1973 жылы орыс тілінде басып шығаруды жоспарлап, Ленинградта тұратын орыс жазушысы Г.А. Горышинмен шарт жасасты. Жазушы Глеб Горышин «Махаббат, қызық мол жылдарды» орыс тіліне аударып жатыр.

Мінеки, оқырман хаттарындағы авторға қойылған сұрақтардың ең негізгілері осылар.

Осымен оқырмандарға жауабымды аяктаймын. Эр жүректе асыл адамгершілік, айырылmas махаббат болсын. Өмірден қол үстасып өтер жан серік жалғыз жарын шын сүйе білмеген адам жолдасын да жақсы көре алмайды, коллективін де құрметтей білмейді. Жан жарына адал болмаған адам қылған қызмет, істеген жұмыс, аткарған коғамдық міндетіне де адал бола алмайды. Кеудесінде өз адамгершілік, берік махаббат ұя салмаған адам анасына да, Отанына да адал бола алмайды. Жоғарыда келтірген осы ойымды тағы да қайталағаныма кешірім өтіне отырып, әр жастың жүрегінде асыл махаббат болсын, сол махаббат әр жас семьяның алтын діңгегіне айналсын деп тілеймін, қырда жайқалған қызғалдақтай қыздарым мен өндірдей өрен ұлдарым менің! Тек жас семьяның ғана емес, «махаббат» деген асыл жібекке түйілген отаншылдық, еңбекшілдік, достық, туыстық, бауырмалдық, Октябрь революциясының ісіне, дәстүріне жан-тәнімен берілгендей сезімдері біздің социалистік Ұлы Отанымыздың алтын діңгегі болсын деймін!

Жастықтың, жігердің, адалдықтың, адамгершіліктің алтын туы асыл махаббат жасасын!

1 – 10 январь, 1972 ж.

МАЗМҰНЫ

Махаббат, қызық мол жылдар. <i>Роман</i>	5
«Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы қалай жазылды? (<i>Оқырмандарга жауап</i>)	293

Әзілхан Нұршайыков
МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР
Роман

Бас редакторы *Әділхан Пірманов*
Редакторы *Асқар Алтай*
Суретшісі *Элмира Жақсылықова*
Көркемдеуші редакторы *Мәриям Әлімақанова*
Техникалық редакторы *Гулнағис Әзімқұлова*
Корректоры *Үмітхан Бахова*

ИБ №1105

Теруге 7.01.2002 берілді. Басуға 7.08.2002 кол койылды. Пішімі 84x108¹/₃₂.
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 16,8.
Есепті баспа табағы 17,9. Тарапымы 10000 дана. Тапсырыс №465.
«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан данғылы, 75.
Казакстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия комбинаты,
480002, Алматы қаласы, М. Макатаев көшесі, 41.

Әзілхан НҮРШАЙЫҚОВ - жазушы

көсемсөзші, аудармашы.

1922 жылы туған.

1956 жылы «Алыстағы ауданды»

атты тұңғыш очерк және

әңгімелер жинағы жарық көрді.

«Махаббат жыры», «Әсем»,

«Тоғыз толғау», «Автопортрет»,

«Әмір өрнектері» т.б. кітаптары

шыққан.

И. Бунин, М. Шолохов,

П. Павленко, А. Якобсонның

шығармаларын аударған.